

Azərbaycan Respublikası
Dini Qurumlarla
İş üzrə Dövlət Komitəsi
Azərbaycan İlahiyat İnstitutu

İSLAM TARİHİ
SANAT VE KÜLTÜR
ARASTIRMA MERKEZİ

AMEA akademik
Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu

“İSLAM SİVİLİZASIYASI QAFQAZDA” II BEYNƏLXALQ SİMPOZİUMUNUN MATERIALLARI (Tezislər)

МАТЕРИАЛЫ
II МЕЖДУНАРОДНОГО СИМПОЗИУМА
«ИСЛАМСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ НА КАВКАЗЕ»
(Тезисы)

PROCEEDINGS OF
II INTERNATIONAL SYMPOSIUM
ON
“ISLAMIC CIVILIZATION IN CAUCASIA”
(Abstracts)

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DİNİ QURUMLARLA İŞ ÜZRƏ
DÖVLƏT KOMİTƏSİ AZƏRBAYCAN İLAHİYYAT İNSTİTÜTU
İSLAM TARİXİ, İNCƏSƏNƏTİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİ ARAŞDIRMA MƏRKƏZİ
AMEA AKAD. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTÜTU

“İSLAM SİVİLİZASİYASI QAFQAZDA”

II BEYNƏLXALQ SİMPOZİUMUNUN
MATERIALLARI
(Tezislər)

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ПО РАБОТЕ С РЕЛИГИОЗНЫМИ
ОБРАЗОВАНИЯМИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ИНСТИТУТ ТЕОЛОГИИ
ЦЕНТР ИЗУЧЕНИЯ ИСЛАМСКОЙ ИСТОРИИ, ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ имени АКАД. З.М.БУНЬЯДОВА НАНА

МАТЕРИАЛЫ

II МЕЖДУНАРОДНОГО СИМПОЗИУМА
«ИСЛАМСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ НА КАВКАЗЕ»
(Тезисы)

AZERBAIJAN INSTITUTE OF THEOLOGY UNDER THE STATE COMMITTEE
ON RELIGIOUS ASSOCIATIONS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
RESEARCH CENTRE FOR ISLAMIC HISTORY, ART AND CULTURE
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES named after ACADEMICIAN
Z.M.BUNYADOV OF ANAS

PROCEEDINGS OF
II INTERNATIONAL SYMPOSIUM
ON
“ISLAMIC CIVILIZATION IN CAUCASIA”
(Abstracts)

Baş redaktor:
i.f.d. Ceyhun Məmmədov

Baş redaktorun müavini:
i.f.d. Aqil Şirinov

Tərtibçilər:
Şəms Bağırova
Şahin Ələsgərov

Redaktorlar:
Rəna Həsrətova
Leyla Salayeva

Главный редактор:
д-р филос. по теол. Джейхун Мамедов

Заместитель главного редактора:
д-р филос. по теол. Агиль Ширинов

Составители:
Шамс Багирова
Шахин Алескеров

Редакторы:
Рена Хасратова
Лейла Салаева

Publisher Editor
PhD Jeyhun Mammadov

Associate Editor
PhD Agil Shirinov

Compilers
Shams Baghirova
Shahin Alasgarov

Editors
Rana Hasratova
Leyla Salayeva

ÖN SÖZ

Etnik, mədəni və dini zənginliyi ilə səciyyələnən Qafqaz bölgəsi, İslamin ilk yayıldığı regionlardan biri kimi, on dörd əsr ərzində onun mədəniyyətinin təşəkkülünə əvəzolunmaz töhfələr vermişdir. İslamin coğrafi və etnik sərhədləri aşaraq, bölgədə müxtəlif xalqların elmi, iqtisadi, ictimai və mədəni əlaqələrlə bir-birinə yaxınlaşmasında və mədəniyyət birliyi yaratmasında bu dinin bölgədə ilk yayıldığı yer olaraq Azərbaycan xüsusi rol oynamışdır.

XX əsrin sonlarında Qafqaz xalqlarının müstəqillik əldə etməsinə paralel olaraq, İslam sivilizasiyasının regionun digər xalqları, o cümlədən, Azərbaycan xalqı üçün əhəmiyyətinin tədqiq edilməsi istiqamətində bir çox elmi fəaliyyət həyata keçirilmişdir. Bu sahədə atılmış beynəlxalq səviyyəli ən mühüm addım isə ulu öndər Heydər Əliyevin himayədarlığı və İslam Tarixi, İncəsənəti və Mədəniyyəti Araşdırma Mərkəzinin (IRCICA) birgə təşkilatlığı ilə 1998-ci ildə Bakıda keçirilən “İslam Sivilizasiyası Qafqazda” Beynəlxalq Simpoziumu olmuşdur. Simpoziumun təşəbbüsçüsü kimi, ümummilli lider Heydər Əliyev tədbirin yalnız tarixən bölgə xalqlarının elm, incəsənət, memarlıq, iqtisadiyyat və digər sahələrdə İslam sivilizasiyasına verdiyi töhfələrin araşdırılması məqsədilə deyil, həmçinin yüksək ümumbaşəri dəyərləri ilə səciyyələnən Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərində İslamin rolunun öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

Bu gün “İslam Sivilizasiyası Qafqazda” Beynəlxalq Simpoziumundan 21 il ötür. Ötən dövr ərzində həmin Simpoziumun qarşıya qoyduğu hədəflər dövlət siyaseti olaraq həyata keçirilmişdir. Bugünkü Simpozium, öz növbəsində, bütün strateji sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyət sahəsində də Heydər Əliyev siyasetini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin dəstəklədiyi İslam həmrəyliyi düşüncəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində atılan mühüm bir addımdır. Həqiqətən də Qafqazda İslamin ilk yayıldığı bölgə və müsəlman əhalinin çoxluq təşkil etdiyi tək müstəqil dövlət kimi, məhz Azərbaycan Respublikası İslam həmrəyliyinə töhfə verən elmi fəaliyyətlərə ev sahibliyi edə bilər.

Qarşınızdakı materiallar toplusu Qafqazda İslam sivilizasiyasının elm, incəsənət, musiqi, memarlıq, təsəvvüf kimi zəngin mirasının müxtəlif aspektlərini özündə əks etdirir. Qeyd edilməlidir ki, Qafqazda İslam sivilizasiyasının araşdırılmasına həsr edilmiş bu Beynəlxalq Simpozium ondördəsrlik mədəni mirasın yenidən hərtərəfli tədqiqi istiqamətində mühüm bir töhfədir.

*Ceyhun Məmmədov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rektoru*

ПРЕДИСЛОВИЕ

Кавказский регион, характеризующийся своим этническим, культурным и религиозным богатством, внес неоценимый вклад в формирование культуры ислама как один из первых регионов распространения ислама на протяжении четырнадцати веков. Преодолев географические и этнические границы ислама, Азербайджан сыграл особую роль в объединении разных народов научными, экономическими, социальными и культурными связями и создании культурного единства в регионе как место, где религия впервые распространилась в регионе.

В конце XX века, параллельно с обретением независимости народами Кавказа, была проведена большая научная деятельность с целью изучения важности исламской цивилизации для других народов региона, в том числе для азербайджанского народа. А самым важным шагом на международном уровне в этой области стал международный симпозиум под названием «Исламская цивилизация на Кавказе», состоявшийся в Баку в 1998 году под патронажем общенационального лидера Гейдара Алиева и совместной организации Центра исламской истории, искусства и культуры (IRCICA). Как инициатор симпозиума, общенациональный лидер Гейдар Алиев отметил особое значение изучения исламской культуры на Кавказе не только с целью исследования исторического вклада народов региона в исламскую цивилизацию в науке, искусстве, архитектуре, экономике и других областях, но и с целью изучения роли и развития Ислама в национальных и духовных ценностях азербайджанского народа, характеризующихся высокими общечеловеческими ценностями.

Сегодня с момента проведения международного симпозиума «Исламская цивилизация на Кавказе» прошел 21 год. В течение прошедшего периода цели этого симпозиума были реализованы в качестве государственной политики. Сегодняшний симпозиум, в свою очередь, является важным шагом на пути к реализации идеи исламской солидарности, поддерживаемой президентом Ильхамом Алиевым, который успешно продолжает политику Гейдара Алиева в области культуры, как и во всех стратегических областях. Действительно, Азербайджанская Республика как единственное независимое государство, в котором Ислам распространился впервые на Кавказе и где численно превалирует мусульманское население, может проводить научные мероприятия, которые вносят вклад в исламскую солидарность.

Сборник материалов отражает различные аспекты богатого наследия исламской цивилизации на Кавказе как наука, искусство, музыка, архитектура и теософия. Следует отметить, что этот международный симпозиум, посвященный изучению исламской цивилизации на Кавказе, является значительным вкладом в повторное тщательное изучение культурного наследия, просуществовавшего на протяжении четырнадцати веков.

*Джейхун Мамедов,
Ректор Азербайджанского Института Теологии*

PREFACE

Characterized by its ethnic, cultural and religious diversity, the Caucasian region has made a remarkable contribution to the development of Islamic civilization for fourteen centuries as one of the first regions where Islam was spread. Islam made its way through the boundaries integrating different people with scholarly, economic, social and cultural relations thanks to the special role of Azerbaijan in the region.

In the late 20th century, researches on the importance of Islamic civilization for the peoples of the region, including the Azerbaijani people, have been carried out parallelly with the realization of the independence of the Caucasian countries. The most important step taken in this direction was the international symposium on Islamic Civilization in the Caucasus, organized by the IRCICA in Baku in 1998 with national leader Heydar Aliyev's support. As the initiator of the symposium, national leader Heydar Aliyev has considered the study of the Islamic culture in the Caucasus emphasizing the importance of researching the contributions of the peoples to Islamic civilization in science, art, architecture, economics and other fields as well as the importance of studying and developing the role of Islam in the formation of national and spiritual values of the Azerbaijani people.

21 years have passed since the international symposium on Islamic civilization in the Caucasus was held. Over the recent period, the objectives that symposium aimed were implemented as a state policy. Today's symposium is an important step towards the realization of the Islamic solidarity idea supported by President Ilham Aliyev, who successfully continues Heydar Aliyev's policy in the field of culture, as in all strategic areas. Indeed, as the only independent country with Muslim-majority population in the Caucasus, the Republic of Azerbaijan can host scientific events contributing to the Islamic solidarity.

This collection reflects various aspects of Islamic heritage such as science, art, music, architecture and Sufism in the Caucasus. It is worth noting that this international symposium is a small but significant contribution dedicated to the study of the fourteen centuries old Islamic civilization in the Caucasus.

*Jeyhun Mammadov,
Rector of Azerbaijan Institute of Theology*

**AMEA AKAD. Z.M.BÜNYADOV ADINA
ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTUNDA SON İKİ ONİLLİKDƏ
İSLAMŞÜNASLIQ TƏDQİQATLARINA DAİR**

*akad. Gövhər Baxşəliyeva,
millət vəkili, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru*

Şərq xalqlarının dini və mənəvi həyatı, Şərqdə müxtəlif ideoloji cərəyanlar İnstitut əməkdaşlarının sistematik elmi araşdırılmalarının predmeti olmuşdur. 1998-ci ildə Bakıda “Qafqazda İslam Sivilizasiyası” mövzusunda keçirilən I Simpoziumda “AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunda islamşunaslıq tədqiqatları haqqında” məruzə ilə çıxış etdim. O zamandan 20 ildən artıq vaxt keçib və İnstitutumuzda bu sahədə neçə-neçə yeni tədqiqat aparılıb, monoqrafiya və kitablar nəşr edilib, dissertasiyalar müdafiə edilib. Odur ki, hazırkı məruzənin məqsədi son iki onillikdə institutumuzda islamşunaslıq sahəsində aparılan yeni tədqiqatlar haqqında məlumat vermək və gələcək perspektivləri işıqlandırmaqdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, institutun dini-fəlsəfi araşdırımlarla bağlı fəaliyyətində metodoloji baxımdan tamamilə fərqli yeni mərhələ başlanır. 1991-ci ildə müstəqil Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin mühüm tərkib hissəsi kimi, İslama maraq artdı. Bu maraq İslam tədqiqatlarının güclənməsinə səbəb oldu. 2001-ci ildən şöbəyə görkəmli islamşunas, filosof alim A.M.Məmmədov rəhbərlik etməyə başladı.

A.M.Məmmədovun “Din və ictimai fikir” şöbəsinə rəhbərlik etdiyi müdətdə Şərqsünaslıq İnstitutunda şöbə əməkdaşlarından R.Mürsəlovun, E.Həsənovanın, C.Xidirovun İslam, Quran, Türkiyədə mövcud olan İslam haqqında müxtəlif kitablar nəşr edilmişdir. Nəşr olunan bu kitablar hər kəs tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Daha sonralar bu istiqamət daha da inkişaf etdirilmiş, tədqiqat işləri və məqalələr hazırlanaraq, ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Bu kitablar içərisində A.M.Məmmədovun “İslam fundamentalizmi: mahiyyəti, əsas prinsipləri və təzahür formaları” (Bakı, 2004) və R.Ə.Mürsəlovun “Müasir İslam fundamentalizmi” (Bakı, 2004), “XX əsrin 80-90-cı illərində Türkiyədə İslamin problemləri” (E.Həsənova) və digərlərinin adlarını qeyd edə bilərik.

Hal-hazırda da institutumuzun Din və ictimai fikir şöbəsinin əməkdaşları həmin ənənəni davam etdirir, bu sahədə yeni-yeni monoqrafiyalar, tərcümə əsərləri yazırlar. Bu sahədə ən böyük uğurlardan biri “İslam ensiklopedik lüğəti”nin işıq üzü görməsidir. “İslam ensiklopedik lüğəti” AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru akad. G.Baxşəliyeva ilə t.f.d. Ə.Abbasovun birgə əməyi nəticəsində ərsəyə gəlmışdır.

ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ, ПОСВЯЩЕННЫХ ИСЛАМОВЕДЕНИЮ, ЗА ПОСЛЕДНИЕ ДВА ДЕСЯТИЛЕТИЯ В ИНСТИТУТЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ АКАД. З.М.БУНЬЯДОВА

*акад. Говхар Бахшилиева
депутат, директор Института востоковедения НАНА
имени З.М.Буньядова*

Религия и духовная жизнь восточных народов, разные идеологические течения на Востоке были предметом систематических научных исследований. На первой конференции на тему «Исламская цивилизация на Кавказе» в 1998 году в Баку я выступила с докладом «Об исследованиях исламоведения в институте Востоковедения имени акад. З. М. Буньядова НАНА». С того времени прошло 20 лет, и в нашем институте в этой области было проведено множество исследований, опубликованы монографии и книги, и защитились диссертации.

После обретения Азербайджаном независимости, в институте начался совершенно отличный, новый этап в исследованиях религиозно-философских наук. В 1991 году в независимом Азербайджане возрос интерес к исламу как части национально-духовных ценностей. Этот интерес стал причиной усиления исламских исследований. С 2001 года отделом стал руководить выдающийся исламовед, философ и ученый А. М. Мамедов.

В тот период, пока А. М. Мамедов возглавлял отдел Религии и общественной мысли в Институте востоковедения, были опубликованы различные книги об исламе, Коране, исламе в Турции, написанные сотрудниками Р. Мурсаловым, Э. Гасановой, Дж. Хыдыровым. Эти книги вызвали большой интерес среди читателей. В дальнейшем это направление еще больше развилось, были написаны и представлены обществу исследовательские работы и научные статьи. Среди этих книг можно отметить авторов А. Мамедова «Исламский фундаментализм: сущность, основные принципы и формы» (Баку, 2004), Р. Мурсалова «Современный исламский фундаментализм» (Баку, 2004), Э. Гасанову «Проблемы ислама в Турции в 80-90-ых годах XX века» и т.д.

В настоящее время сотрудники отдела Религии и общественной мысли нашего института продолжают эту традицию и пишут новые монографии и переводы произведений на эту теме. Одним из крупнейших успехов в этой области стало издание «Исламского энциклопедического словаря». «Исламский энциклопедический словарь» стал совместным трудом директора Института востоковедения имени З. М. Буньядова НАНА Г. Бахшилиевой и д.и.н. А. Аббасова.

INVESTIGATION OF THE ISLAMIC STUDIES OVER THE LAST TWO DECADES AT THE INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES NAMED AFTER ACADEMICIAN Z.M.BUNYADOV OF ANAS

*Academician Govhar Bakhshaliyeva
MP, Director of the Institute of Oriental Studies
named after academician Z.M.Bunyadov of ANAS*

Religion and spiritual life of the Eastern peoples and different ideological currents in the East have been the subject of systematic research. At the first conference on the topic Islamic Civilization in the Caucasus in 1998 in Baku, I made a presentation on Studies of Islamic Studies at the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS. 20 years have passed since this and many studies have been carried out, monographs and books have been published, and dissertations have been defended in our Institute in this field.

After Azerbaijan gained independence, a completely different stage in the studies of religious and philosophical sciences began at the Institute. In 1991, interest in Islam as part of the national and spiritual values was growing in independent Azerbaijan. This interest has led to increased Islamic research. Since 2001, an eminent Islamic scholar, philosopher, scholar A.M.Mammadov became the head of the department.

During the leadership of A.Mammadov in the Department of Religion and Social Thought at the Institute of Oriental Studies, various books were published about Islam, the Quran, about Islam in Turkey by R.Mursalov, E.Hasanova, J.Khydyrov. These published books have aroused great interest among readers. Among these books are the authors A.Mammadov *Islamic Fundamentalism: Essence, Basic Principles and Forms* (Baku, 2004), R.Mursalova *Modern Islamic Fundamentalism* (Baku, 2004), E.Hasanova *Problems of Islam in Turkey in 80-90 years of the 20th century* and etc.

Currently, employees of the Department of Religion and Social Thought of our Institute continue this tradition of writing new monographs and translations of the works. on this subject One of the biggest successes in this area was the publication of the *Islamic Encyclopedic Dictionary*. *The Islamic Encyclopedic Dictionary* was a joint work of the Director of the Institute of Oriental Studies named after Z.M.Bunyadov of ANAS G.Bakhshaliyeva and PhD. A.Abbasov.

ELXANİLƏR DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN ŞƏHƏR MƏDRƏSƏLƏRİ

*akad. Hacıfəxrəddin Səfərli,
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun direktoru*

Beş min il bundan əvvəl şəhər kimi formalaşan Naxçıvan böyük inkişaf yolu keçmiş, Orta əsrlər zamanı Azərbaycanın, bütövlükdə Yaxın Şərqiñ inkişaf etmiş elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. İslamin qəbulundan sonra şəhər təhsilin inkişaf etdiyi, ilk məktəblərin və mədrəsələrin yarandığı yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. “Əcaib əd-Dünya” əsərində Naxçıvan şəhərinin XII əsrək təsviri verilərkən, onun yanında daşdan qala, qalanın içərisində isə mədrəsə və məscidlər oluduğu qeyd edilmişdir. Dövrümüzdək Naxçıvan şəhər mədrəsələri haqqında dəyərli məlumat verən “Mənşuri-təqriri-tədrisi-mədrəsəyi-Naxçıvan” (“Naxçıvan mədrəsəsi tədrisinin təsdiqinə dair fərman”) adlı bir sənəd gəlib çatmışdır. Elxanilərin (Hülakülərin) baş vəziri (sahib-divan) Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni tərəfindən yazılmış bu fərman Naxçıvan şəhərində, Möminə xatun türbəsinin yanındakı iki mədrəsə haqqında verilmişdir. 1263-1284-cü illər arasında imzalanan bu fərmandan aydın olur ki, mədrəsələri Qəvaməddin adlı bir şəxs idarə edirmiş.

Azərbaycanda məktəb tarixini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətli bir qaynaq olan bu fərman Orta əsrlərdə məktəblərin, tədrisin vəziyyəti, müəllim-tələbə münasibətləri haqqında əsaslı fikir söyləməyə imkan verir, ölkəmizdə məktəb və mədrəsələrin olmaması haqqında mənfi fikirləri puça çıxarıır. Fərmanda mədrəsələrdə oxuyan tələbələrin və dərs deyən müəllimlərin vəzifələri dəqiq müəyyən edilmişdir. Fərman XIII yüzillikdə mədrəsələrdə tədris olunan fənlər haqqında dəyərli məlumat verməsi və bu mədrəsələrdə dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərin də tədris olunmasının təsdiqi cəhətdən çox əhəmiyyətlidir.

Fərman Orta əsr Azərbaycan mədrəsələrinin idarə olunması haqqında da fikir söyləməyə imkan verir. Fərmanın Elxanilər dövlətində baş vəzir vəzifəsində çalışan Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni kimi yüksəkrütbəli bir şəxs tərəfindən hazırlanması bu mədrəsələrin vəqflə əlaqədar olmasını təsdiq edir.

Məlumdur ki, müsəlman Şərqində mədrəsələr vəqf hesabına fəaliyyət göstərirdi. Elxanilər dövründə vəqflərin maliyyə məsələləri sahib-divan Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyinin nəzarəti altında idi. Buna görə də dövlətin əraziisindəki bütün mədrəsələrə, o cümlədən Möminə xatun türbəsinin vəqfləri hesabına fəaliyyət göstərən Naxçıvan mədrəsələrinə də nəzarət, həmçinin idarə işləri bir vəzifə olaraq tapşırılmışdı.

Bu mədrəsələrin Naxçıvan şəhərinin mərkəzi hissəsində, Atabəylər memarlıq kompleksində yerləşməsi onların Azərbaycan Atabəyləri Dövlətinin bir müddət paytaxtı olmuş Naxçıvanın, geniş mənada isə böyük bir dövlətin təhsil və ideoloji həyatında əhəmiyyətli yer tutmasından xəbər verir. Naxçıvan şəhərindəki bu mədrəsələr XIV-XV yüzilliklərdə və sonrakı əsrlərdə də öz fəaliyyətini davam etdirmiş, şəhərin sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynamışdır.

НАХЧЫВАНСКИЕ ГОРОДСКИЕ МЕДРЕСЕ В ПЕРИОД ИЛЬХАНОВ

акад. Гаджифахраддин Сафарли

*директор Института Истории, Этнографии и Археологии
Нахчыванского отделения НАНА*

Нахчыван, сформировавшийся как город пять тысяч лет тому назад, прошел великий путь развития, в средние века превратился в один из развитых центров науки, образования и культуры Азербайджана и в целом всего Ближнего Востока. После принятия Ислама город был одним из жилых поселений, где было развито образование, появились первые школы и медресе. В произведении «Аджаиб ад-Дунья» дается описание города Нахчыван в XII веке и отмечено, что рядом с ним находится каменная крепость, а внутри крепости имеются медресе и мечети. До наших дней дошел документ под названием «Маншур-и тагрир-и тадрис-и медресе-и Нахчыван» («Указ о подтверждении преподавания в нахчыванском медресе», в котором даются ценные сведения о нахчыванских городских медресе. Этот указ, написанный главным визирем Эльханидов (Хулагуидов) Шамседдином Мухаммед Джувейни дан о двух медресе, находящихся рядом с мавзолеем Момине хатун в городе Нахчыван. Из указа, подписанного в 1263-1284 годах видно, что медресе руководил некий человек по имени Гавамаддин.

Этот указ, являющийся очень важным источником для изучения истории школ в Азербайджане, дает возможность выразить мысли о состоянии школ, образования, отношений между учителями и учениками в средние века и развеивает отрицательные мысли об отсутствии школ и медресе в нашей стране. В указе точно определены должности учеников, обучающихся в медресе, и учителей. Указ очень важен с точки зрения передачи

информации о предметах, преподаваемых в медресе в XIII столетии, и подтверждения того, что в этих медресе наряду с религиозными науками преподавались и светские науки.

Указ дает возможность выразить мнение об управлении медресе в Азербайджане в средние века. То, что указ подготовлен таким высокопоставленным лицом, занимающим должность главного визиря в государстве Эльханидов, как Шамседдин Мухаммед Джувейни, подтверждает, что эти медресе связаны с вакуфами. Известно, что на мусульманском Востоке медресе действовали за счет вакуфов. Финансовые вопросы вакуфов в период Эльханидов были под контролем сахиб-дивана Шамседдина Мухаммед Джувейни. Поэтому контроль над всеми медресе на территории государства, а также нахчыванскими медресе, действующими за счет вакуфов мавзолея Момине хатун и их управленческие работы были переданы в его распоряжение.

Расположение этих мечетей в центральной части Нахчывана, в архитектурном комплексе Атабеков свидетельствует о том, что они занимают важное место в образовании и идеологической жизни Нахчывана, который некоторое время был столицей азербайджанского государства Атабеков, а в широком смысле великого государства. Эти медресе в городе Нахчivan продолжали свою деятельность в XIV-XV столетиях и последующие века, играли важную роль в социально-политической и идеологической жизни города.

NAKHCHIVAN CITY MADRASAS IN THE ILKHANID PERIOD

Academician Hajifakhraddin Safarli

*Director of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of
Nakhchivan branch of ANAS*

Dating back to 5000 years ago, Nakhchivan has passed through numerous developments and had become one of the scholarly, educational and cultural centers of Azerbaijan and the Middle East in the medieval period. After the acceptance of Islam, the city was one of the most inhabited settlements where education was developed and the first schools and madrasas were built. The book *Ajaib ad Dunya (The Curiosities of the World)* describes the city of Nakhchivan in the 12th century with stone castle and madrasas and mosques inside it. *Manshur-i tagrir-i tadrис-i madrasa-i Nakhchivan* (A decree on the confirmation of Nakhchivan madrasa teaching) has survived to our time. The decree was signed by Shamsaddin Mohammad Juvayni, the vizier of the state of Ilkhanids (Hulakids) and was about two madrasas near the mausoleum of Momina Khatun in Nakhchivan. The decree signed in 1263 and 1284 reveal that the madrasas were headed by a person named Gavameddin.

The decree is a great source to learn about the educational history of Azerbaijan which enables us to form an idea about the schools, status of education and teacher-student relationship, and removes negative views about the absence of schools and madrasas in the country. It clearly defines the duties of students and educators of madrasas. The decree is of great importance from the aspect of giving valuable information on the subjects taught in the 13th century and confirming the fact about teaching secular subjects along with religious knowledge in these madrasas.

The decree also provides us with the information on the management of madrasas in the Middle ages. The fact that the decree was prepared by a high rank official such as Shamsaddin Mohammad Juvayni, who served as a vizier in the state of the Ilkhanids confirms that these madrasas were related to *waqf*. It is known that madrasas operated under *waqfs* in the Muslim communities. The financial issues of the *waqfs* during the time of the Ilkhanids were in the control of Shamsaddin Mohammed Juvayni. Therefore, administrative work of the Nakhchivan madrasas, including the foundations of the mausoleum of Momina Khatun was under his control.

Locating in the central part of Nakhchivan, in Atabay architectural complex these madrasas had an important place in the educational and ideological life of Nakhchivan which was the capital city of the state of Atabays for a while. These madrasas continued their activity in the 14th and 5th centuries and played an important role in the socio-political and ideological life of the city.

ИСТОРИЯ ИСЛАМА В АЛАНИИ-ОСЕТИИ: ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ

*д-р ист. наук, проф. Руслан Бзаров
 заведующий кафедрой Российской истории и кавказоведения
 Северо-Осетинского Государственного Университета
 имени К. Л. Хетагурова,
 директор Института Истории и Археологии
 Республики Северная Осетия-Алания*

Первые сведения об аланах-мусульманах относятся к раннему средневековью. Мусульманство известно аланам-осетинам со времен Арабского халифата. Арабо-хазарские войны VIII в. затронули и территорию средневекового Аланского государства. Знакомству алан с исламом способствовало, несомненно, и распространение этой религии в Закавказье и приморском Дагестане. Сохранились данные об аланах, служивших при дворе багдадских халифов и позже в гвардии мамлюкских правителей Египта.

Сведения о мусульманских общинах в Алании появляются в сочинениях арабских географов с X в. Археологическим подтверждением существования мусульманских общин считаются фрагменты плит с арабскими надписями XI–XII вв., найденные на аланских городищах. Во второй половине XIII в. ислам суннитского толка стал религией части городского населения Алании. Таким образом, аланская мусульманская меньшинство – самая ранняя исламская общность на Центральном Кавказе.

Исламское наследие в аланском языке и культуре хорошо заметно. При этом его основное ядро, насколько можно судить, сформировалось в ранний период знакомства с исламской терминологией. В числе лексических заимствований в осетинском языке: хәлар ('идущий впрок', 'дружеский'), хәрам ('не идущий впрок', 'враждебный'), хайыр ('польза', 'прок'), мулк ('имущество'), пайда ('выгода'), ахъаз ('помощь'), фыбылыз ('злой дух', 'беда'), дзәнәт ('рай'), хъаймәт ('страшный суд'), сабыр ('смиренный'), налат ('бесстыдный') и др., ставшие органичной частью народного мировоззрения и культуры.

В распространении этих слов отсутствует регионализм, то есть они относятся к основному речевому фонду и их употребление никак не связано ни с географией ислама в Алании-Осетии, ни с конфессиональной принадлежностью носителей осетинского языка.

Политико-географические и социальные особенности распространения ислама в Алании XV–XVIII вв. определялись специфическими условиями выживания в горной зоне Центрального Кавказа. Территория Алании-Осетии ограничивалась горными долинами, а политическая организация сложилась в виде конфедерации самоуправляющихся обществ. Ислам сохранялся в четырех обществах северного склона (Тагаурском, Куртатинском, Алагирском, Дигорском), отдельные мусульманские семьи имелись еще в двух обществах высокогорья (Туальском и Тырсыгомском). Представление соседей о степени исламизации Осетии ясно выразил грузинский историк первой половины XVIII в. Вахушти: у осетин «главари и знатные суть магометане, а простые крестьяне – христиане». К концу XVIII в. исламизация охватила часть средних слоев, в Западной Осетии появились населенные пункты с мусульманским большинством.

Ислам в эпоху установления российской администрации приобрел политico-идеологическое значение. Власть была вынуждена учитывать религиозную сторону любых социальных, экономических, политических решений. На протяжении первой половины XIX в. численность осетинских мусульман росла непрерывно – при этом ислам принимали представители всех сословий. Этому способствовали несколько факторов. Массовое переселение на равнину расширило контакты с соседями-мусульманами. На фоне Кавказской войны усилилась пропаганда ислама. В исламскую идеологическую форму воплощались различные виды социального протesta и недовольства властью. Желая предотвратить распространение ислама, администрация объявила о преследовании «ренегатов», а межевание равнинных земель в 1853–1856 гг. использовала для раздельного поселения христиан и мусульман.

Движение мухаджиров – мусульман, переселявшихся на территорию Османской империи, возглавила осетинская элита, обманутая в своих надеждах на поддержку государства и лишенная сословных привилегий в ходе крестьянской реформы. Наиболее многочисленные партии переселенцев покинули Осетию в 1859, 1861 и 1865 гг. Общая численность ушедших в Турцию осетин не превышала 4–5 тысяч человек, при этом часть из них вернулась обратно. Неоценимой заслугой мусульманской интеллигенции была широкая агитация против переселения и активная борьба с его организаторами.

Осетины-мусульмане во второй половине XIX – начале XX в. впервые в истории известны едва ли не поименно. По официальным данным на 1867 г. мусульманство исповедовали 11306 человек. Мусульманское

духовное сословие представляли 14 мужчин и столько же женщин. В пору максимального распространения ислама в Осетии мусульманское меньшинство не превышало 15 % населения.

Во второй половине XIX в. в Осетии действовали два десятка мечетей, постоянно росло число лиц, получивших исламское образование, и паломников, совершивших хадж. В общественном и культурном движении мусульман России в начале XX в. осетинское исламское меньшинство занимало непропорционально заметное место (А. Цаликов, А. Датиев, А. Кантемиров и др.).

Осетины-мусульмане новейшего времени пережили разные периоды конфессиональной политики государства. После семидесяти лет атеистической пропаганды началось возрождение ислама, свободно действуют мусульманские общины, восстанавливаются старые и строятся новые мечети, десятки молодых людей проходят обучение в исламских учебных заведениях.

В Алании-Осетии существует давняя мусульманская традиция и ясное представление о том, что такое подлинная исламская культура. Нет сомнения, что на новых витках общественного развития аланские мусульмане будут ответственно следовать собственной традиции.

ALANIYA-OSETİYADA İSLAMIN TARİXİ: ƏSAS MƏRHƏLƏLƏR

*t.e.d., prof. Ruslan Bzarov,
K.L.Xetaqurov adına Şimali Osetiya Dövlət Universiteti
Rusiya tarixi və qafqazşünaslıq kafedrasının müdiri,
Şimali Osetiya-Alaniya Respublikası
Tarix və Arxeologiya İnstitutunun direktoru*

Alan-müsəlmanlar haqqında ilkin məlumatlar erkən Orta əsrlərə aiddir. Müsəlmanlıq alan-osetinlərə Ərəb xəlifəliyi dövründən məlumdur. Ərəb-Xəzər müharibələri VIII əsrədə Orta əsr Alaniya Dövlətinin ərazisinə də toxunmuşdu. Şübhəsiz, alanların İslamlı tanışlığına Zaqqafqaziyada və dəniz kənarındaki Dağlıstanda bu dinin yayılması imkan yaradırdı. Bağdad xəlifələrinin sarayında və daha sonra Misirin məməlük hökmədarlarının qvardiyasında xidmət etmiş alanlar haqqında məlumatlar indiyədək qorunub saxlanılır.

Alaniyada müsəlman icmaları haqqında məlumatlar X əsrənən başlayaraq, ərəb coğrafiyaçılarının tədqiqatlarında yer alındı. Müsəlman icmalarının mövcudluğunun arxeoloji təsdiqi Alan şəhərlərində tapılan XI-XII əsrlərin ərəb yazıları ilə lövhələrin fragmentləri hesab olunur.

XIII əsrin ikinci yarısında sünni məzhəbinin İslami Alaniya şəhər əhalisinin bir hissəsinin dini olmuşdu. Beləliklə, alan müsəlman azlığı Mərkəzi Qafqazın ən erkən İslam cəmiyyətidir.

Alan dilində və mədəniyyətində İslam mirası özünəməxsus yer tutur. Fikrimizcə, onun əsas özəyi İslam terminologiyası ilə tanışlığın erkən dövründə formalılmışdı. Həmçinin osetin dilindəki leksik alınma sözlər arasındaki *xayelar* (xeyrinə gedən, dost); *xayeram* (xeyrinə getməyən, düşmən); *xayır* (fayda, xeyir); *mulk* (mülk); *payda* (fayda); *axaz* (kömək); *fidbılız* (pis ruh, bədbəxtlik); *cannat* (cənnət); *xaymayet* (qiyamət günü); *sabır* (səbirli); *nalat* (utanmaz) və digər sözlər xalq dünyagörüşü və mədəniyyətinin üzvi hissəsi olmuşdur.

Bu sözlərin yayılmasında regionalizm yoxdur, yəni onlar əsas nitq fonduna aiddir və onların istifadəsi nə Alaniya – Osetiyada İslamin coğrafiyasından, nə də osetin dil daşıyıcılarının dini mənsubiyyətindən heç cür asılı deyil.

Alaniyada XV–XVIII əsrlərdə İslamin yayılmasının siyasi-coğrafi və sosial xüsusiyyətləri Mərkəzi Qafqazın dağlıq zonasında sağqalmanın spesifik şərtləri ilə müəyyən olunurdu. Alaniya-Osetiyanın ərazisi dağlıq vadilərlə məhdudlaşındı, siyasi təşkilat isə öz-özünü idarə edən cəmiyyətlərin konfederasiyası şəklində qurulmuşdu. İslam şimalmeyilli dörd cəmiyyətdə (Taqoursk, Kurtagınsk, Alagır, Diqorsk) saxlanılırdı, ayrı-ayrı müsəlman ailələri yüksək dağların

(Tualsk və Tırsıqomsk) daha iki cəmiyyətində var idi. Osetiyanın islamlaşma dərəcəsi haqqında qonşuların təsəvvürlərini XVIII əsrin birinci yarısında gürçü tarixçisi Vaxuştı aydın ifadə etmişdir: osetinlərdə «başçılar və adlı-sanlılar – müsəlmanlar, sadə kəndlilər isə xaçpərəstlərdir».

XVIII ərin sonu üçün islamlaşma orta təbəqələrin artıq bir hissəsini tutmuş, Qərbi Osetiyada müsəlman çoxluğu ilə məskunlaşmış məntəqələr yardımılmışdı.

Rusiya administrasiyasının qurulması dövründə İslam siyasi-ideoloji mənə almışdı. Bu dövrdə hakimiyyət istənilən sosial, iqtisadi, siyasi həllərin dini tərafını nəzərə almağa məcbur olurdu. XIX əsrin birinci yarısı osetin müsəlmanlarının sayı fasılısız artırdı – bu halda İslami bütün təbəqələrin nümayəndələri qəbul edirdi. Buna şərait yaradan bir neçə amil var idi. Düzəngaha kütləvi köçürülmə qonşu müsəlmanlarla əlaqələri genişləndirmişdi. Qafqaz müharibəsi fonunda İslamin təbliğatı güclənmişdi. Sosial etirazın və hakimiyyətdən narazlığın müxtəlif növləri islam ideoloji formasına keçirdi. Administrasiya İslamin yayılmasının qarşısını almağı arzulayaraq, “xain”lərin təqibini elan etdi, həmçinin 1853-1856-ci illərdəki düzəngah torpaqlarına sərhəd çəkilməsindən isə xaçpərəstlərin və müsəlmanların ayrı-ayrı yerləşdirilməsi üçün istifadə etdi.

Mücahidlərin – Osmanlı İmperiyasının ərazisinə köçmüş müsəlmanların hərəkatına dövlətin dəstəyinə ümidi lərində aldadılmış və kəndli islahatının gedişatında öz sinfi imtiyazlarından məhrum edilmiş osetin elitəsi başçılıq edirdi. Mühacirlərin ən çoxsaylı partiyaları Osetiyanı 1859, 1861 və 1865-ci illərdə tərk etdi. Türkiyəyə gedən osetinlərin ümumi sayı 4-5 min nəfəri keçmirdi, bununla yanaşı, onların bir hissəsi geri qayıtmışdı. Həmin dövrdə müsəlman ziyalalarının apardıqları köç əleyhinə geniş təbliğat və onun təşkilatçılarına qarşı mübarizə misilsiz xidmət idi.

XIX əsrin ikinci yarısında – XX əsrin başlanğıcında osetin-müsəlmanlar tarixdə ilk dəfə olaraq, az qala, adbaad məlum idilər. 1867-ci il üçün rəsmi məlumatlara görə, müsəlmanlıq 11 306 nəfər etiqad edirdi. Müsəlman ruhani təbəqəsini 14 kişi və bir o qədər də qadın təmsil edirdi. Osetiyada İslamin maksimal yayılması dövründə müsəlman azlığı əhalinin 15 %-ni ötmürdü.

XIX əsrin ikinci yarısında Osetiyada iyirmi məscid fəaliyyət göstərirdi, İslam təhsili alanların və Həccə getmiş zəvvarların sayı daim artırdı. XX əsrin başlanğıcında Rusiya müsəlmanlarının ictimai və mədəni hərəkatında osetin İslam azlığı qeyri-mütənasib gözəçarpan yeri tuturdu (A. Salikov, A. Datiyev, A. Kantemirov və başqaları).

On yeni dövrün osetin müsəlmanları dini dövlət siyasetinin müxtəlif zamanlarını yaşamışlar. Yetmiş il ateist təbliğatından sonra, İslamin dirçəlişi başlanmışdı, artıq müsəlman icmaları azad fəaliyyət göstərir, köhnə məscidlər bərpa olunur, yeniləri tikilir, onlarca gənc isə İslam təhsil müəssisələrində təhsil alırı.

Alaniya-Osetiyada əsl İslam mədəniyyətinin nə olduğu haqqında köhnə müsəlman ənənəsi və aydın təsəvvürlər mövcuddur. Heç bir şübhə yoxdur ki, ictimai inkişafın yeni durumlarında Alaniya müsəlmanları öz şəxsi ənənələrini məsuliyyətlə davam etdirəcəklər.

HISTORY OF ISLAM IN OSSETIA-ALANIA: MAIN STAGES

Professor Ruslan Bzarov

Doctor of Historical Sciences, Head of the Russian History and Caucasian Studies Department of the North Ossetian State University after K.L.Khetagurov, Director of the Institute of History and Archaeology of the Republic of North Ossetia-Alania

The first information about the Muslim Alans belong to the early Middle Ages. Islam is known to Alans-Osetians from the time of the Arab Caliphate. Arab-Khazar Wars of the 18th century affected the territory of the medieval Alanian State too. Undoubtedly, acquaintance of the Alans with Islam contributed to the spread of this religion in the Caucasus and coastal Dagestan as well. Data preserved about the Alans, who served at the court of the Baghdad caliphs and in the Guards of the Mamluk rulers of Egypt later.

Information about Muslim communities in Alania has appeared in the writings of Arab geographers since the X century. Fragments of the slabs with Arabic inscriptions of the 11th-12th centuries, found on Alani settlements, are considered archaeological confirmation of the existence of Muslim communities. In the second half of the 13th century Sunni Islam became the religion of a part of the urban population of Alania. Thus, the Alanian Muslim minority is the earliest Islamic community in the Central Caucasus.

Islamic heritage in the Alanian language and culture is visible clearly. At the same time, as far as can be judged, its main core was formed in the early period of acquaintance with Islamic terminology. Among the lexical borrowings in the Ossetian language are: *hælar* (going to advantage, friendly), *hæram* (not going to advantage, hostile), *hayyr* (good, benefit), *mulk* (property), *payda* (benefit), *ahaz* (help), *fydbylyz* (evil spirit, trouble), *dzænæt* (paradise), *khaymæt* (Last Judgement), *sabyr* (quiet), *nalat* (shameless) and others which became an organic part of the popular worldview and culture.

There is no regionalism in the distribution of these words, that is, they belong to the main speech fund and their use is in no way connected with the geography of Islam in Alania-Ossetia or with the confessional affiliation of Ossetian speakers.

Political, geographical and social features of the spread of Islam in Alania in the 15th and 18th centuries determined by the specific conditions of survival in the mountain zone of the Central Caucasus. The territory of Alania-Ossetia was limited to mountain valleys, and the political organization was formed in the form of a confederation of self-governing societies. Islam was preserved in four societies of the northern slope (Tagaur, Kurtatin, Alagir, Digor), there were certain Muslim families in two other highland societies (Tual and Tyrsygom). The representation of the neighbours about the degree of Islamization of Ossetia was clearly expressed by the Georgian historian of the first half of the 18th century Vakhushti: among the Ossetians, ‘the leaders and noble are the Mohammedans, and the simple peasants are Christians.’ By the end of the 18th century Islamization encompassed part of the middle strata; settlements with a Muslim majority appeared in Western Ossetia.

Islam in the era of establishment of the Russian administration acquired political and ideological significance. The government was forced to take into account the religious side of any social, economic, political decisions. During the first half of the 19th century the number of Ossetian Muslims grew continuously, while Islam was accepted by representatives of all classes. Several factors contributed to this. Mass relocation to the plain expanded contacts with Muslim neighbours. Propaganda of Islam intensified against the background of the Caucasian War. Various forms of social protest and dissatisfaction with the authorities were embodied in the Islamic ideological form. Wishing to prevent the spread of Islam, the administration announced the persecution of ‘renegades’ and used the survey of lowland lands in 1853-1856 for the separation of Christians and Muslims.

Movement of Muhajirs, Muslims who migrated to the territory of the Ottoman Empire, was led by the Ossetian elite deceived in their hopes for state support and deprived of class privileges in the course of peasant reform. The most numerous parties of immigrants left Ossetia in 1859, 1861 and 1865. The total number of Ossetians who left for Turkey did not exceed 4–5 thousand people, while some of them returned. The invaluable merit of the Muslim intelligentsia was widespread agitation against resettlement and active struggle with its organizers.

In the second half of the 19th and early 20th century Ossetian Muslims for the first time in history were known almost by name. According to official

data for 1867, Islam was practiced by 11,306 people. The Muslim clergy was represented by 14 men and as many women. At the time of the maximum spread of Islam in Ossetia, the Muslim minority did not exceed 15% of the population.

In the second half of the 19th century, two dozen mosques operated, the number of persons who received Islamic education and the pilgrims who committed the hajj was constantly growing in Ossetia. The Ossetian Islamic minority occupied a disproportionately prominent place in the social and cultural movement of Muslims of Russia at the beginning of the 20th century (A.Tsalikov, A.Datiev, A.Kantemirov, etc.).

Modern Ossetian Muslims have experienced different periods of confessional policy of the state. After seventy years of atheistic propaganda, the revival of Islam began, Muslim communities function freely, old mosques are being restored and new mosques are being built, dozens of young people are being trained in Islamic educational institutions.

In Alania-Ossetia, there is a long-standing Muslim tradition and a clear idea of what genuine Islamic culture is. There is no doubt that in the new stages of social development Alanian Muslims will responsibly follow their own tradition.

CESSAS VE ERDEBİLİ'NİN TEFSİRLERİ IŞIĞINDA AHKAM AYETLERİNE BAKIŞTA Şİİ VE SÜNNİ YAKLAŞIMLAR ÜZERİNE

**Prof. Dr. Murteza Bedir,
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin dekanı**

Kur'an-ı Kerim'deki ahkam ayetlerinin sayısı ve yorumlanması konusunda İslam tarihinde farklı bakış açıları ortaya çıkmıştır. Fikhi yaklaşım ve kabullenin farklılaşmasından kaynaklanan bu yorumların Şii ve Sünni tefsirlerde yoğun tartışmalara yol açtığı bilinen bir gerçektir. 4./10 yüzyılın melihur Hanefî fakih ve usulcüsü Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi el-Cessas'ın *Ahkamü'l-Kur'an'*ı hem bu alanda yazılan erken dönem eserleri içinde yer alması hem de çok geniş bir etki alanına sahip olması bakımından Sünni bakış açısını önemli ölçüde yansıtın bir çalışmadır. Cessas'tan 6 asır sonra yaşayan meşhur Şii alim Ahmed b. Muhammed Muhakkik el-Erdebili'nin *Zübdetü'l-beyan fi berahini ahkami'l-Kur'an* adlı çalışması da Şii ahkam tefsiri alanında temsil gücü yüksek bir çalışmadır. Bu çalışmada belirli örnekler çerçevesinde Kur'an'ın ahkam ayetlerine Şii ve Sünni yaklaşımları ele alınacaktır. Çalışma bir taraftan bu iki tefsirin yaklaşımlarını özel olarak ele alırken, genel olarak da Kur'an'a mezhebi yaklaşımından örnekler sunacağız. Mezhebi yaklaşımı negatif manada alınmamaktadır; zira yorumun olduğu yerde yöntemsel ve kuramsal anlamda okullaşmanın/mezhepleşmenin kaçınılmaz olduğu bir gerçektir.

О ШИИТСКОМ И СУННИТСКОМ ПОДХОДАХ ОТНОСИТЕЛЬНО АЯТОВ АХКАМ В СВЕТЕ ТОЛКОВАНИЙ АЛЬ-ДЖАССАСА И АРДЕБИЛИ

*проф. Муртеза Бедир
декан теологического факультета Стамбульского университета*

В истории ислама появились разные точки зрения на количество и интерпретацию аятов ахкам в Коране. Это известный факт, что эти интерпретации, вызванные различием фикхового подхода и принятий, приводят к интенсивным дискуссиям в шиитских и суннитских тафсирах. Эхкамуль-Коран знаменитого канониста и методиста Ханефи 4-го/10-го века Абу Бакра Ахмеда б. Али эр-Рази эр-Джессаса является исследованием, которое в значительной мере отражает суннитскую точку зрения, поскольку оно включает в себя как ранние работы, написанные в этой области, так и имеет очень широкую сферу влияния. Исследование известного шиитского ученого Ахмеда б. Мухаммада Мухаккика аль-Ардебили под названием Зуббетуль-бейан фи берахини ахкамиль-Коран также имеет большое влияние в области интерпретации шиитского ахкама. В этом исследовании будут рассмотрены шиитские и суннитские подходы к аятам ахкам Корана в рамках конкретных примеров. В то время как исследование с одной стороны в особенности рассматривает подход этих двух толкований, в целом мы также представим примеры из подхода течений к Корану. Подход течения не считается отрицательным, но это факт, что там, где есть интерпретация, разделение на учения/течения формально и теоретически является неизбежным.

SHIITE AND SUNNI APPROACHES TO AHKAM VERSES ON THE INTERPRETATIONS OF JASSAS AND ARDABILI

*Professor Mürteza Bedir
Dean of the Faculty of Theology of Istanbul University*

Different points of views have emerged in the Islamic history regarding the number and interpretation of the ahkam verses in the Quran. It is a known fact that these interpretations stemming from the differentiation of fighi approaches and assumptions have lead to intense debates in the Shiite and Sunni interpretations. The study titled *Ahkamu-l-Quran* of Abu Bakr Ahmad bin Ali ar-Razi al-Jassas, a famous canonist and procedure drafter of the 4th-10th century is one reflecting the Sunni point of view significantly, as it is among the works of the earlier period, written in this area, and has a very large sphere of influence. The study titled *Zubdetul-beyan fi Berahini Ahkami-l-Quran* of famous Shiite scholar Ahmad ibn Muhammad Muhakkik al-Ardabili, who lived 6 centuries after Jassas is also a highly representative study in the field of interpretations of Shiite ahkams. In this study, Shiite and Sunni approaches to Quranic ahkam verses are addressed within the framework of specific examples. While discussing the approaches of these two interpretations exclusively in this study, we will also generally give examples from the sectarian approach to the Quran. The sectarian approach should not be understood negatively, as it is a fact that schooling / sectarianization is inevitable in methodical and theoretical sense where there is interpretation.

ISLAM AND THE STATE IN NOWADAYS GEORGIA

Professor George Sanikidze

*Instructor of Georgia Ilia State University,
(Head of the Middle East research program),
Director of the Georgian Institute of Oriental Studies
named after G.Sereteli*

The aim of the presentation is to analyze the problems concerning the Muslim minorities in Georgia with predominant Orthodox Christian majority of population and to discuss the state policy and the Georgian society's perception of Islam and Muslims in Georgia.

Muslims' common interest is to attract more attention and respect to their religious rights from part of the Georgian State and Georgian Society. Today, Georgian nationalist public opinion believes that the relation between 'Georgianess' and Christianity is organic, which results from the state education policy that favors Christianity. The particular role of the Orthodox Christianity in the history and culture of Georgia is stressed in the Georgian constitution, but the equal rights for different 'traditional' religions (among them of Islam) are also underlined. In general, Islam is considered as a 'traditional' religion, and as such is tolerated by the Georgian authorities. But the place of Christianity in the national ideology and the promotion of Christian values tendentiously sometimes lead to the marginalization or exclusion of Muslims from the national community. At the same time, some kind of liberal approach prevailed in day-to-day life, Muslims are not discriminated against, and most of the time all religious communities live together in good harmony.

MÜASİR GÜRCÜSTANDA İSLAM VƏ DÖVLƏT

Georgi Sanikidze,

Gürcüstan İliya Dövlət Universitetinin professoru

(Orta Şərq Tədqiqatları Programının rəhbəri),

Georgi Sereteli adına Şərqişünaslıq İnstitutunun direktoru

Təqdimatın məqsədi əhalinin əksəriyyətini pravoslav xristianların təşkil etdiyi Gürcüstanda müsəlman azlıqlarına aid problemləri çözmək, habelə bu ölkədə dövlət siyasetini, İslam və müsəlmanların gürcü cəmiyyəti tərəfindən necə qəbul olunduğunu müzakirə etməkdir.

Müsəlmanların ümumi marağı onların dini hüquqlarına Gürcüstan Dövləti və Gürcüstan cəmiyyətinin diqqətini daha çox cəlb etməkdən ibarətdir. Bu gün gürcü millətçi ictimai rəyi hesab edir ki, gürcülük lə xristianlıq arasında əlaqə orqanikdir, bu da xristianlıqla əlverişli şərait yaranan dövlət təhsil siyasetinin nəticəsidir. Gürcüstanın tarixi və mədəniyyətində pravoslav xristianlığın xüsusi rolü Gürcüstan Konstitusiyasında vurğulanır, eyni zamanda, müxtəlif «ənənəvi» dinlər (o cümlədən İslam dini) üçün də bərabər hüquqlar vurğulanır. Bütövlükdə, İslam «ənənəvi» din hesab edilir və belə olduğuna görə, gürcü hakimiyəti tərəfindən tolerantlıqla qəbul edilir. Lakin milli ideologiyada xristianlığın yeri və xristian dəyərlərinin təbliği, bir qayda olaraq, bəzən müsəlmanların mili cəmiyyətdən təcridinə, yaxud çıxarılmmasına gətirir. Eyni zamanda, gündəlik həyatda, bir növ, liberal yanaşma üstünlük təşkil edir ki, bu da müsəlmanların ayrı-seçkiliyə məruz qalmamasına və əksər hallarda bütün dini icmalarla birlikdə həmrəylik şəraitində yaşamasına səbəb olur.

ИСЛАМ И ГОСУДАРСТВО В СОВРЕМЕННОЙ ГРУЗИИ

проф. Георгий Санакидзе

*преподаватель Государственного Университета Ильи Грузии
(руководитель программы Изучения Среднего Востока), директор
Института Востоковедения им. Г. Серетели*

Цель работы - проанализировать проблемы мусульманских меньшинств в Грузии, где преобладает православное население, и обсудить государственную политику и восприятие грузинским обществом ислама и мусульман в Грузии.

Общим интересом мусульман является привлечение большего внимания и уважения со стороны грузинского государства и общества к их религиозным правам. Сегодня грузинское националистическое общество считает, что отношения между «грузинством» и христианством являются органическими, что вытекает из государственной образовательной политики, поощряющей христианство. Особая роль православного христианства в истории и культуре Грузии подчеркивается в грузинской конституции, но также подчеркиваются равные права для различных «традиционных» религий (в том числе ислама). В целом, ислам считается «традиционной» религией, и грузинские власти относятся к нему как таковому. Но место христианства в национальной идеологии и предвзятая пропаганда христианских ценностей иногда приводят к маргинализации и исключению мусульман из национальной общины. В то же время в повседневной жизни преобладает либеральный подход, мусульмане не подвергаются дискриминации, и большую часть времени все религиозные общины сосуществуют в гармонии.

DERBENT AS AN ISLAMIC CENTER: RECENTLY DISCOVERED MUSLIM CULTIC SITES (8TH – EARLY 13TH CENTURY)

Professor Murtezali Hajiyev

Head of Oriental Manuscripts Department of History, Archeology and Ethnography of the Dagestan Scientific Centre of RAS

Due to its favorable geographic location on the international road, Derbent (Bab al-abwab) has played an important role as a military-political, craft and trade city, as well as an Islamic religious center over the course of many centuries. This role was clearly defined in the Early Islamic and Seljuk periods (from the 8th to the early 13th century), and it's reflected in written sources, epigraphic, architectural and archaeological monuments. Derbent was the most prominent Islamic center in the Caucasus and was in the orbit of active spiritual and intellectual life of the Muslim World.

Several medieval Muslim cultic sites were discovered in Derbent as a result of archeological excavations in recent years.

One of them is the cultic site of the 10th- early 13th century, known as the “Gate of the Day of Resurrection” (Arab. *Bab al-Qiyama*, Turk. *Qiyamat-kapi*, Pers. *Dar-e Qiyamat*).

Another one is Islamic cult complex (8th- early 13th century) with the water supply system. The complex included stelae with religious texts of the 11th-12th centuries, platform of a cultic building, the water pipes, the stone bath, basins and collectors. Obviously this complex was used for ritual ablutions and purification (*al-Wudū*, *al-Ghusl*, *al-Tahara*).

In result of rescue excavations the remains of four-columned (decorated with carved stucco panels) mosque of the 10th- early 13th century was revealed in seaside part of Derbent.

Also the Early Muslim cemetery which is dating to the turn of the 8th-9th centuries AD and representing two basic types of graves (undercuts-*lahd*; pits-*shaqq*) was discovered.

DƏRBƏND İSLAM MƏRKƏZİ KİMİ: YAXIN KEÇMİŞDƏ AŞKAR OLUNMUŞ MÜSƏLMAN DİNİ MƏBƏDLƏRİ (VIII - XIII ƏSRLƏRİN ƏVVƏLLƏRİ)

*prof. Murtazəli Hacıyev,
Rusiya Elmlər Akademiyası Dağıstan Mərkəzi
Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Şərqi əlyazmaları şöbəsinin müdürü*

Beynəlxalq yolun üzərində əlverişli coğrafi mövqeyi sayəsində Dərbənd (Bab əl-Əbvab) əsrlər boyu hərbi-siyasi, sənətkarlıq və ticarət şəhəri, həmçinin İslam dini mərkəzi kimi mühüm rol oynamışdır. Bu rol erkən İslam və Səlcuq dövrlərində (VIII əsrden XIII əsrin əvvəllərinədək) aydın müəyyən edilmiş, yazılı mənbələrdə epiqrafik, memarlıq və arxeoloji abidələrdə öz əksini tapmışdır. Dərbənd Qafqazda ən görkəmli İslam mərkəzi idi və Müsəlman dünyasının fəal mənəvi və intellektual həyatının orbitində yerləşirdi.

Son illər aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində, Dərbənddə Orta əsrlərə aid bir neçə müsəlman dini obyekti aşkarlanmışdır.

Onlardan biri «Qiyamət qapısı» (ərəbcə – *Bab al-Qiyama*; türkcədə – *Qi-yamat-kapı*, farsca – *Dare-Qiyamat*) kimi tanınan X əsr – XIII əsrin əvvəllərinə aid olan dini mərasim yeridir.

Digər bir nümunə su təchizatı sistemi olan İslam dini kompleksidir (V – XIII əsrin əvvəlləri). Kompleks X-XII əsrlərə aid dini mətnlərə malik stelaları, bina meydançasını, su borularını, daş hamamı, hovuzları və kollektorları ehtiva edir. Şübhəsiz, bu kompleks dini mərasim dəstəməz və paklanma (əl-udu, əl-qüsü, əl-təharət) üçün istifadə edilmişdir.

Mühafizə qazıntıları nəticəsində Dərbəndin dənizkənarı hissəsində X əsrin əvvəllərinə, həmçinin XIII əsrə aid dördsütunlu məscidin (oyma lövhələrlə bəzəndilmiş) qalıqları aşkar edilmişdir.

Həmçinin eramızdan əvvəl VIII-IX əsrlərin qovuşوغuna aid olan və iki əsas qəbir növünü nümayiş etdirən (mağaralar-lahd; çuxurlar-şakk) erkən dövr müsəlman qəbiristanlığı aşkar edilmişdir.

ДЕРБЕНТ КАК ИСЛАМСКИЙ ЦЕНТР: НЕДАВНО ОБНАРУЖЕННЫЕ МУСУЛЬМАНСКИЕ КУЛЬТОВЫЕ МЕСТА (VIII ВЕК - НАЧАЛО XIII ВЕКА)

проф. Муртезали Гаджиев

*заведующий отделом Восточных рукописей Дагестанского
Центрального Института Истории, Археологии и Этнографии РАН*

Благодаря своему выгодному географическому расположению на международном пути, на протяжении многих веков Дербент (Баб аль-Абваб) играл важную роль как военно-политический, ремесленный и торговый город, а также исламский религиозный центр. Эта роль была четко определена в ранний исламский и сельджукский периоды (с 8 по начало 13 века) и отражена в письменных источниках, эпиграфических, архитектурных и археологических памятниках. Дербент был самым выдающимся исламским центром на Кавказе и находился на орбите активной духовной и интеллектуальной жизни мусульманского мира.

В результате археологических раскопок в последние годы в Дербенте было обнаружено несколько средневековых святилищ.

Одним из них является святилище 10 - начала 13 века, известное как «Врата дня воскресения» (араб. Баб аль-Кияма, турк. Киямат-капы, перс. Дар-э-Киямат).

Другим - комплекс исламского культа (8 - начало 13 в.) с системой водоснабжения. В комплекс вошли стелы с религиозными текстами XI-XII веков, платформа культового сооружения, водопроводные трубы, каменная баня, бассейны и коллекторы. Очевидно, этот комплекс использовался для ритуальных омовений и очищения (аль-Учу, аль-Гусл, аль-Тахара).

В результате спасательных раскопок в приморской части Дербента были обнаружены остатки четырехколонной (украшенной резными лепными панно) мечети X - начала XIII в.

Также было обнаружено кладбище раннего мусульманства, датируемое рубежом 8-9 вв. н.э. и представляющее собой два основных типа могил (подрубки - лахд; ямы - шагг).

ISLAM AND TOTALITARIANISM IN THE NORTH CAUCASUS

Professor Orazgul Mukhatova

Doctor of Historical Sciences, "Al Farabi" Kazakh National University

In relation to the Islam of the Soviet government can be divided into 5 periods. The attitude of Muslims to the Bolsheviks in the first years after the October Revolution was contradictory. On the one hand, the Caucasian peoples supported the new government, on the other hand, the Bolsheviks did not impose any special demands on the Caucasian Muslims. During the Civil War, the opposing sides manipulated Islam. The Islamic ideology was attempted by local ethno-separatist movements of Kabardians, Chechens, and Ossetian Muslims. Until the mid-1920s, Sharia courts remained in the North Caucasus, and even attempts were made to integrate them into the Soviet system. The strengthened new government no longer needed the support of the Shari'a, in general, spiritual authorities. She began to treat Islam as an ideological rival, a social-political structure hostile to Bolshevism. In the 1930s, persecution of the Muslim clergy began, mass arrests of sheikhs and imams took place, mosques and madrasas were closed. A specific method of fighting against Islam, used by Soviet officials, was to deepen the contradictions between Tariq and "orthodox" Islam. The Muslims of the North Caucasus, as far as they could, resisted the authorities. Many mosques, despite the official closure, continued to work. The circles on the study of the Koran and the Arabic language continued to operate underground. The most irreconcilable form of resistance was the open armed demonstrations of Caucasian Muslims against the Soviet administration. The end of the 1920s and 1930s were a period of the most active struggle of the Soviet authorities against Islam. During the war against the German occupiers and the postwar years, the authorities avoided conflicts with Muslims. In the North Caucasus, several applications for the opening of mosques were granted and the first Muslim pilgrimages to Mecca and Medina were organized. In the 1950s - early 1960s, after its short-term weakening, the struggle against Islam again intensified. The consequences of atheistic events led to the crush of tradition. Nevertheless, appeal to religion at the household level, including family life continued to be significant. If the 70s-80s of the last century weakened control over religious life, in the second half of the 1990s, the persecution of religion in the North Caucasus ceased. In the early 1990s, the Islamic revival gained momentum.

ŞİMALİ QAFQAZDA TOTALİTARİZM VƏ İSLAM

*t.e.d., prof. Orazgul Muxatova,
“əl-Fərabi” Qazax Milli Universiteti*

Sovet hakimiyyətini İslama münasibətdə 5 dövrə bölmək mümkündür. Oktjabr inqilabından sonrakı ilk illərdə müsəlmanların bolşeviklərə münasibəti ziddiyyətli idi. Bir tərəfdən, Qafqaz xalqları yeni hökuməti dəstəkləyir, digər tərəfdən, bolşeviklər Qafqaz müsəlmanlarına qarşı xüsusi tələblər irəli sürmürdülər. Vətəndaş müharibəsi zamanı qarşıdurma tərəfləri İslami manipulyasiya edirdi. İslam ideologiyasından kabardin, çeçen və osetin müsəlmanlarının yerli etnoseparatist hərəkatı sui-istifadə həddində yararlanırıdı. 1920-ci illərin ortalarınadək şəriət məhkəmələri Şimali Qafqazda qalmağa davam edir və hətta onları sovet sistemində integrasiya olunmağa cəhd göstərirdi. Möhkəmlənmış yeni hökumət artıq şəriətin, ümumiyyətlə, dini hakimiyyətin dəstəyinə ehtiyac duymurdu. O, İslama ideoloji rəqib, bolşeviklərə düşmən olan sosial-siyasi qurum kimi yanaşmağa başladı.

1930-cu illərdə müsəlman ruhanilərinin təqiblərinə, şeyx və imamların kütəvi həbsinə başlanmış, məscidlər və mədrəsələr bağlanmışdı. Sovet məmurlarını tərəfindən tətbiq edilən İslamlı mübarizənin spesifik üsulu təriqətlə «ortodoksal» İslam arasında ziddiyyətlərin dərinləşdirilməsindən ibarət idi. Şimali Qafqaz müsəlmanları bacardıqları qədər hakimiyyətə müqavimət göstərildilər. Rəsmi olaraq bağlanmalarına baxmayaraq, bir çox məscid öz işini davam etdirirdi. Quranın və ərəb dilinin öyrənilməsi üzrə dərnəklər gizli fəaliyyət göstərməkdə davam edirdi. Müqavimətin ən barışmaz forması Qafqaz müsəlmanlarının sovet administrasiyasına qarşı açıq silahlı çıxışları idi. 1920-ci illərin sonu və 1930-cu illər sovet hakimiyyətinin İslama qarşı ən fəal mübarizəsi dövrü idi. Alman işgalçılara qarşı müharibə zamanı və müharibədən sonra illərdə hakimiyyət müsəlmanlarla münaqışlardan qaçırdı. Şimali Qafqazda məscidlərin açılması üçün bir neçə ərizə təmin edilmiş, Məkkəyə və Mədinəyə müsəlman ziyarətləri təşkil olunmuşdu. 1950-ci – 1960-ci illərin əvvəllərində qisamüddətli zəifləməsindən sonra, İslama qarşı mübarizə yenidən fəallaşdı. Ateist hadisələrin nəticələri ənənənin pozulmasına gətirib çıxardı. Buna baxmayaraq, ailə həyatı da daxil olmaqla, məişət səviyyəsində dinə müraciət hələ də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Keçən əsrin 70-80-ci illərində dini həyatə nəzarət zəiflədi, 1990-cı illərin ikinci yarısında Şimali Qafqazda dini təqiblərə son verildi. 1990-cı illərin əvvəllərində isə İslam dirçəlişi sürətləndi.

ИСЛАМ И ТОТАЛИТАРИЗМ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ

*д-р ист. наук, проф. Оразгүль Мухатова
профессор Казахского Национального Университета «Аль-Фараби»*

Отношение советского правительства к исламу можно разделить на 5 периодов. Отношение мусульман к большевикам в первые годы после Октябрьской революции было противоречивым. С одной стороны, кавказские народы поддерживали новое правительство, с другой стороны, большевики не предъявляли особых требований к кавказским мусульманам. Во время гражданской войны противоборствующие стороны манипулировали исламом. Исламская идеология была опробована местными этно-сепаратистскими движениями кабардинцев, чеченцев и осетинских мусульман. До середины 1920-ых годов на Северном Кавказе сохранились шариатские суды, и даже предпринимались попытки интегрировать их в советскую систему. После усиления новое правительство больше не нуждалось в поддержке шариата, и вообще духовных авторитетов. Оно стало относиться к исламу как к идеологическому со-пернику, социально-политической структуре, враждебной большевизму. В 30-ые годы началось преследование мусульманского духовенства, массовые аресты шейхов и имамов, закрытие мечетей и медресе. Специфическим методом борьбы с исламом, который использовали советские чиновники, было углубление противоречий между тариком и «ортодоксальным» исламом. Мусульмане Северного Кавказа как могли сопротивлялись властям. Несмотря на официальное закрытие, многие мечети продолжали работать. Группы, изучающие Коран и арабский язык, продолжали действовать подпольно. Самой непримиримой формой сопротивления были открытые вооруженные демонстрации мусульман Кавказа против советской власти. Конец 20-ых и 30-ых годов был периодом самой активной борьбы советских властей против ислама. Во время войны против немецких оккупантов и в послевоенные годы власти избегали конфликтов с мусульманами. На Северном Кавказе было подано несколько заявлений на открытие мечетей и организованы первые мусульманские паломничества в Мекку и Медину. В 1950-ых - начале 1960-ых годов, после кратковременного ослабления борьба с исламом вновь усилилась. Последствия атеистических событий привели к разрушению традиций. Тем не менее, обращение к религии на домашнем уровне, включая семейную жизнь, продолжало быть значительным. Если 70-80-ые годы прошлого столетия ослабили контроль над религиозной жизнью, то во второй половине 90-ых годов преследование религии на Северном Кавказе прекратилось. В начале 1990-ых исламское возрождение набрало обороты.

KAFKASYA'DA DİNİ DÜŞÜNCEDE YENİLENME ANLAYIŞININ TEMEL FİKİRLERİ VE HÜSEYİNZADE ALİ

*Prof. Dr. İbrahim Maraş
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

19. Yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında bütün Türk ve İslam dünyasında genel bir uyanış ve canlanma söz konusudur. Kafkasya'da da bu doğrultuda önemli gelişmeler yaşanmış ve önceleri ana dili ve milli bilinci geliştirmek için başlayan fikri yenilikçilik hareketleri bilhassa Kazan ve Kırım ile eş zamanlı olarak dini düşüncenin yenileşmesi konusunda da bazı önemli fikirlerin ortaya atılmasına vesile olmuştur. Bu dönemde; İslam dünyasının cehaletten ve ilimsizlikten kurtulması, içtihat kapısının açılması, birlük şuurunun güçlendirilmesi, dinin yaşanan sosyal hayatı intibakı, akıl ve vahiy dengesinin kurulması ve mezhepçi tavırlardan ve her türlü taassuptan kurtulunması gibi meseleler tartışılmıştır. Dönemin bu konudaki en önemli aydınlarından birisi olan Hüseyinzade Ali (ö. 1940), Müslümanların ve Türklerin her nerede olursa olsun birbirini sevme ve tanımına esasına dayalı bir sosyal ve kültürel birlik şuuru taşımاسını, mezhep taassubunu dışlayarak Kur'an'ı anlamaya dayalı bir manevi birliği oluşturmasını istemiştir. O, bu sayılanların Türk ve İslam âlemiňin güçlenmesinin, terakkisinin ve geleceğin büyük medeniyetini yeniden kurmasının temel şartı olarak görmüştür. Bakü'de 1905'te yayınlanmaya başlayan meşhur yenilikçi gazetelerden Hayat'ın baş redaktörlerinden biri olmuştur. Hüseyinzade Ali, söz konusu gazetenin ilk sayısına yazdığı "Gazetemizin Mesleği" adlı yazısında; zaten canlı ve şuurlu bir bütün olan milletin hayatının hakiki manasına hizmet edeceklerini ve bunu yaparken de asla orta yoldan, itidalden ayrılmayacaklarını söylemiştir. O, İslam dininin hakikatine vakıf olamayarak her yeniliğe karşı çıkan muhafazakârlar benzeri davranışmayacakları gibi, yine İslam'ın medeniyete ve ilerlemeye müsait olmadığını iddia eden deist, materialist ve komünist gruplar gibi de asla olmayacaklarını her zaman vurgulamıştır. Türk ve Müslüman milletlerin ilmî, kültürel, sosyal ve iktisâdî kalkınmasını gerçekleştirmesinin yegâne yolunun; dönemin şartları gereği, önce bu milletlerin kendi dillerinde kendi kültürel bilinçlerine ermeleri, özgür olmaları ve kendi ayakları üzerinde durmaları olduğuna inanan Hüseyinzade Ali, bunun en temel çaresini de; ilim ve hüner sahibi olmakta, çağın gerçeklerini yakalamakta, hikmet-i İslam'ı çok iyi anlayıp ahlâkî güzelleştirmekte görmüştür. Tebliğimiz, Türk dünyası ceditçilik hareketleri ekseninde Kafkasya'daki dini yenileşme hareketlerinin temel fikirlerini kısaca anlattıktan sonra özelde Hüseyinzade Ali'nin bu konudaki düşüncelerini tahlil edecektir.

ОСНОВНЫЕ ИДЕИ ВОЗРОЖДЕНИЯ В РЕЛИГИОЗНОЙ МЫСЛИ НА КАВКАЗЕ И АЛИ ГУСЕЙНЗАДЕ

*проф. Ибрагим Мараши
преподаватель теологического факультета
Анкарского Университета*

Во второй половине 19-го века и в начале 20-го века во всём турецком и исламском мире произошло общее пробуждение и возрождение. На Кавказе также произошли значительные улучшения в этом направлении, и движения нового мышления начатые сначала для развития родного языка и национального сознания в особенности одновременно с Казанью и Крымом привели к возникновению некоторых важных идей в связи с обновлением религиозного мышления. В этот период обсуждаются такие вопросы, как освобождение исламского мира от невежества, открытие судебных дверей, укрепление сознания единства, адаптация религии к социальной жизни, установление баланса разума и откровения и освобождение от сектантского поведения и всевозможного фанатизма. Хусейинзаде Али (ум. в 1940), один из самых важных просветителей этого периода, хотел, чтобы мусульмане и турки, независимо от места нахождения, несли социальное и культурное сознание единства, основанное на любви и признании друг друга, и сформировали духовное единство, основанное на понимании Корана, исключая сектантский фанатизм. Он считает, что перечисленное является основным требованием для укрепления Турецкого и исламского мира, развития и перестройки великой цивилизации будущего. Он был одним из главных редакторов газеты *Хаят*, являющейся одной из известных инновационных газет, которую начали публиковать в Баку в 1905 году. Хусейинзаде Али в своей статье “Профессия Нашей газеты”, написанной в первом выпуске этой газеты, сказал, что они будут служить подлинному значению жизни нации, которая уже является живым и сознательным целым, и при этом они никогда не сойдут со среднего пути, золотой середины. Он всегда подчеркивал, что они никогда не будут вести себя так, как консерваторы, выступающие против любого новшества, не вникая в суть истины исламской религии и не будут такими же, как деистические, материалистические и коммунистические группы, которые утверждают, что ислам не доступен для цивилизации и прогресса. Хусейинзаде Али, который верил, что единственным путём для реализации научного, культурного, социального и экономического прогресса турецких и мусульманских

наций, принимая во внимание условия того периода, лежит через осознание своей культуры на своём языке, свободу и умение стоять на своих ногах, считал, что основным средством для этого является наличие знаний и умения, умение улавливать реалии эпохи, хорошее понимание мудрости ислама и улучшение этики. В нашем исследовании будут в частности проанализированы мысли Хусейинзаде Али по этому вопросу после того, как мы кратко расскажем о фундаментальных идеях движений религиозного обновления на Кавказе в центре движений джадидизма турецкого мира.

THE MAIN IDEAS OF THE RENEWAL CONCEPTS IN THE RELIGIOUS THOUGHTS IN THE CAUCASUS AND HUSEYINZADE ALI

*Professor Ibrahim Marash
Teacher of the Institute of Theology of Ankara University*

In the second half of the 19th and early 20th centuries, there was general awakening and revival around the Turkish and Islamic world. In the Caucasus, there have been crucial developments in this direction and the intellectual innovation movements, which started developing the native language and national consciousness, - have been contributed to coming up with some important ideas about the modernization of religious thought simultaneously with Kazan and Crimea. In this period, the issues, such as the liberating the Islamic world from ignorance and illiteracy, opening the door of jurisprudence, strengthening the consciousness of unity, adapting religion to the social life, establishing the balance of mind and revelation and getting rid of sectarian attitudes and all kinds of bigotries were discussed. One of the most important intellectuals of this period, Huseyinzade Ali (died in 1940), wanted to establish spiritual unity based on understanding the Quran by excluding the sectarian attitudes of Muslims and Turks to be conscious of social and cultural unity based on the principle of loving and knowing each other wherever they are. He had seen the mentioned ones as the main terms for strengthening the Turkish and Islamic worlds, their improvement and the reconstruction of the great civilization of the future. He was one of the Editor-in-Chiefs of Hayat, one of the most prominent innovative newspapers, which started to be published in

Baku in 1905. Huseyinzade Ali said that, they would serve for the real sense of the nation's life, which is already live and conscious and they would never leave the golden mean and moderation, while realizing it, in his article named "The Profession of Our Newspaper", which was written to the first issue of the previously mentioned newspaper. He has always emphasized that, they will neither conduct like the conservatives, who oppose every innovation by not being aware of the truth of the Islamic religion, nor be like the deist, materialist and communist groups claiming for Islam's being non-suitable for civilization and progress. Huseyinzade Ali, who believes that, firstly these nations should attain their own cultural consciousness in their own language, be free and stand on their own feet according to the terms of the period, has considered the most basic remedy for the only way for the realization of the scientific, cultural, social and economic development of Turkish and Muslim nations in the embellishment of morality by understanding the wisdom of Islam, having the knowledge and ingenuity and capturing the realities of the age. Our study will particularly analyse Huseyinzade Ali's thoughts in this regard after briefly explaining the main ideas of religious renewal movements in the Caucasus in the axis of the Jadids' movements of the Turkish world.

GÜNEY AZERBAYCAN VE İRAN'DAKİ SİYASİ VE TOPLUMSAL GELİŞMELERDE TEBRİZ'İN ROLÜ VE ÖNEMİ (19. YÜZYIL-20. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİ)

Prof. Dr. Davut Hüt,

*Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi*

Bu tebliğde, Güney Azerbaycan'ın önemli bir şehri olan Tebriz'in, 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde İran'da meydana gelen gelişmelerdeki önemi ve nasıl bir rol oynadığı ele alınmaktadır. Bu bağlamda, 19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan (Tebriz) Valisi Veliahmet Abbas Mirza önderliğindeki İran modernleşmesinin ve reformların merkezi olan Tebriz, pek çok "ilk"in gerçekleştirilmesine de sahne olmuştur. Aynı dönemde şehir, Kafkasya'daki Rus-İran egemenlik mücadelelerine de konu olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısında ise, İran gittikçe artan bir şekilde Avrupa sömürgeciliğinin baskısı ve etkisi altına girdiğinden, bu durumun bir sonucu olarak ortaya çıkan 1872'deki "Reuter İmtiyazı"na tepkiler ile 1890'daki "Tütün Ayaklanması" gibi tepkilerin ortaya çıktığı görülmüştür. Tebriz, bu tip siyasi ve toplumsal hareketlerde, ön safta yer alan şehirlerden biri durumundadır. 20. Yüzyılın başlarına gelindiğinde ise, Osmanlı ve İran meşrutiyetçileri arasındaki ilişkiler çerçevesinde Tebriz, İstanbul ve Kafkas şehirlerinin reformcuları ve aydınları arasındaki diplomatik, ticari ve kültürel temaslar yoğunlaşmıştır. Nitekim, bu dönemde, Kaçar hanedanı yönetimindeki İran'da "Meşrutiyet"in ilanı (1906) ile ortaya çıkan siyasi ve toplumsal gelişmeler hız kazanmıştır. Tebriz uleması ve halkın bu önemli gelişmeye büyük destek verdiği ve başarılı olmasında da önemli rol oynadığı görülmektedir. Meşrutiyet idaresinin 1911 yılında kanlı bir şekilde başarısızlığa uğratılmasına karşı oluşan tepkilerde de Tebriz gene öne çıkacaktır. Böylece şehrİN, Güney Azerbaycan ve İran'daki siyasi, toplumsal ve ekonomik gelişmelerde temel belirleyici bir role ve öneme sahip olduğu görülür. Bu konular, başta Osmanlı Arşiv belgeleri ile diğer birincil kaynaklar ve ilgili literatür eşliğinde değerlendirilecektir.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ТЕБРИЗА В ПОЛИТИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ СОБЫТИЯХ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ИРАНЕ (XIX ВЕК - ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XX В.)

проф. Давут Хут

преподаватель факультета истории Университета Мармара

В этом реферате обсуждается значение Тебриза, являющегося важным городом Южного Азербайджана, и роль которую он сыграл в событиях в Иране в 19-ом веке и первой четверти 20-го века. В этом контексте, в первой половине 19-го века Тебриз, являющийся центром иранской модернизации и реформ во главе с губернатором Азербайджана (Тебриза) наследным принцем Аббасом Мирзой, также стал свидетелем реализации многих “начал”. В то же время город также был предметом русско-иранской борьбы за господство на Кавказе. Во второй половине века, поскольку Иран все чаще попадал под давление и влияние европейской колониальной политики, в результате этой ситуации появились такие реакции как на “Концессию Рейтера” возникшую в 1872-ом году и “Табачное восстание” в 1890-ом году. Тебриз является одним из городов, которые были в первых рядах в таких политических и общественных движениях. К началу 20-го века в рамках отношений между османскими и иранскими конституционистами дипломатические, коммерческие и культурные контакты между реформаторами и интеллектуалами городов Тебриз, Стамбул и Кавказа усилились. Таким образом, в этот период политические и социальные события, возникшие с объявлением “Конституционной монархии” (1906) в Иране, возглавляемом династией Каджаров ускорились. Тебризские богословы и народ оказывали большую поддержку этому важному событию, и сыграли важную роль в его успехе. В ответ на кровавый провал правления конституционной монархии в 1911 году, Тебриз снова выступит в первых рядах. Таким образом, становится ясным, что город играет решающую роль и значение в политических, социальных и экономических событиях в Южном Азербайджане и Иране. Эти вопросы будут рассматриваться на основе первоисточников и соответствующей литературы и в первую очередь архивных документов Османской империи.

ROLE AND IMPORTANCE OF TABRIZ IN THE POLITICAL AND SOCIAL DEVELOPMENT IN SOUTH AZERBAIJAN AND IRAN (19TH CENTURY AND – FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURY)

Professor Davut Hüt

Instructor of the Faculty of History at Marmara University

The study discusses the importance and role of Tabriz, which is one of the important cities of South Azerbaijan, in the events occurred in Iran in the 19th and early 20th century. In this regard, in the first half of the 19th century, Tabriz, which was the center of Iran's modernizations and reforms in Azerbaijan (Tabriz) under the leadership of Abbas Mirza, witnessed to the most "first" realizations. During the same period, the city was also the subject of the Russian-Iranian struggle over hegemony in the Caucasus. In the second half of the century, Iran gradually fell under the pressure and influence of European colonialism and reactions as Tobacco Protest (1890) and Reuters Concession (1872) emerged as a result of this situation.

Tabriz was one of the cities taking the leading position in such kind of political and social movements. In the beginning of the 20th century, diplomatic, commercial and cultural contacts between Tabriz, Istanbul and the Caucasus reformers and intellectuals were intensified within the framework of relations between the Ottoman and Iranian constitutionalists. In fact, during this period, the political and social developments, that emerged with the announcement of the "Constitutional Monarchy" (1906) in Iran under the leadership of the Qajar dynasty intensified. Obviously, Tabriz Ulama and the people supported and played an important role in this development. Tabriz would become prominent again in the reactions against the bloody fail of the constitutional regime in 1911. Thus, it was conferred that, the city has a fundamental role and importance in the political, social and economic development of South Azerbaijan and Iran. These subjects will be assessed to the accompaniment of other primary sources and early relevant literature with the Ottoman archival documents.

KAFKASYA'DA İKİ KARDEŞ ULUSUN MÜCADELESİ: ALTIN ORDA - İLHANLI MÜNASEBETLERİ

*Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu
Mimar Sinan Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi*

XIII. yüzyılın başlarında Çengiz Han tarih sahnesine çıkarak Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kurmuş ve daha hayattayken ele geçirilen toprakları kendi ogluları arasında paylaştırmıştır. Ancak Çengiz Han, uluslar arasındaki kesin sınırları belirlememiştir. Altın Orda ile İlhanlı arasındaki mücadelenin en önemli sebebi de Azerbaycan ile Gürcistan topraklarını paylaşamamalarıdır. Bu bölgenin coğrafi ve stratejik önemi, buradan geçen ticari yolların ehemmiyeti, Memlüklü sultanlarının İlhanlıları Suriye'den uzak tutmak için "cihad" gibi önemli bir kozu kullanarak Altın Orda hanlarını kıskırtmaları, iki ulus arasındaki mücadelenin başlıca sebepleridir.

Bir asırdan fazla süren bu mücadele sırasında Altın Orda hanları Memlüklü sultanlarıyla yakınlaşırken, İlhanlılar da Papa ve Avrupa devletleriyle temasa geçmişlerdir. Berke, Toktâ ve Özbek hanlar zamanında mücadeleler kızışmış, fakat her iki taraf da kesin bir netice alamamıştır. Ancak Ebû Sa'îd'in ölümüyle İlhanlı Devleti yıkılış sürecine girince Altın Orda Hanı Canibek, bundan istifade ederek kısa süreliğine de olsa Azerbaycan'ı ele geçirmeye muvaffak olmuştur.

Altın Orda Devleti'nin artık elde ettiği başarıyı kullanamadığı zamanda Azerbaycan'ı ele geçirdiğinden bunun faydası olmamıştır. İki ulusun mücadele etmesi ise en çok Memlüklü Devleti'nin işine yaramıştır. Çünkü Altın Orda ile savaşan İlhanlılar bütün güçlerini Suriye taraflarına yönlendiremiyorlardı.

Altın Orda Devleti, Azerbaycan iddiasını Toktamış Han zamanında da Timur'a karşı savaşarak devam ettirmiştir. Ancak Toktamış Han da başarılı olamamış ve Altın Orda Devleti de tipki İlhanlılar gibi hanlıklarına parçalanmıştır.

БОРЬБА ДВУХ РОДСТВЕННЫХ НАРОДОВ НА КАВКАЗЕ: ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ЗОЛОТОЙ ОРДОЙ И ИЛЬХАНАМИ

проф. Ильяс Кемалоглу

преподаватель факультета истории университета Мимара Синана

В начале XIII века Чингисхан вышел на историческую сцену и основал большую Монгольскую империю и ещё при жизни разделил захваченные земли между своими сыновьями. Но Чингисхан не установил определённые границы между странами. Самая важная причина борьбы между Золотой Ордой и Ильханаты заключается в том, что они не могли разделить земли Азербайджана и Грузии. Географическое и стратегическое значение этого региона, значение коммерческих дорог, проходящих здесь, провоцирование султанами Мемлюклы ханов Золотой Орды, используя такой важный козырь, как “джихад”, чтобы держать Ильханатов подальше от Сирии, были основными причинами борьбы между двумя странами.

Во время этой борьбы, которая длилась более века, в то время как Ханы Золотой Орды сближались с султанами Мемлюклы, Ильханаты связались с Папой и европейскими государствами. Во времена Берка, Токты и узбекских ханов борьба усилилась, но обе стороны не смогли получить четкий результат. Только после смерти Абу Саида, в то время как государство Ильханатов вступило в период распада, Хан Золотой Орды Джанибек, воспользовался этим, и, хоть и на короткое время, смог захватить Азербайджан.

Это не помогло, потому что государство Золотой Орды захватило Азербайджан в то время, когда он больше не мог использовать успех. А борьба двух народов больше всего была на руку государству Мемлюков. Потому что Ильханаты, которые сражались с Золотой Ордой, не могли направить все свои силы на сирийские стороны.

Государство Золотой Орды продолжило претендовать на Азербайджан и во времена Тохтамыш Хана, сражаясь против Тимура. Но Тохтамыш Хан также не добился успеха, и государство Золотой Орды, также как и Ильханаты, разбралось на ханства.

STRUGGLE OF TWO BROTHER NATIONS IN THE CAUCASUS: RELATIONS BETWEEN GOLDEN HORDE AND ILKHANIDS

Professor Ilyas Kemaloglu

Instructor of the Faculty of History of "Mimar Sinan" University

Early 13th century, Cenghis Khan took to the stage of history and founded the Great Mongol Empire and distributed the occupied lands among his sons while he was still alive. However, Cenghis Khan did not determine the exact boundaries between the nations. And the most important reason of the struggle between the Golden Horde and the Ilkhanids was that they could not share the lands of Azerbaijan and Georgia. The geographical and strategic importance of this region, the importance of the trading roads passing by it, and provocation of the Golden Horde khans by Mameluke sultans by using an important trump card like “jihad” to keep the Ilkhanids away from Syria were the main reasons of the struggle between the two nations.

During this struggle that lasted for more than a century, the Golden Horde khans became closer to the Mameluke sultans, while the Ilkhanids came into contact with the Pope and European states. The struggles escalated during the ruling periods of Barka, Tokta and Uzbek Khans, but both sides could not get a definite result. However, when the Ilkhanids entered the process of collapse after the death of Abu Saud, Golden Horde Khan Janibek benefited from that and accomplished to occupy Azerbaijan even for a short time.

But it was useless, as he occupied Azerbaijan at the time when the Golden Horde State was no longer able to benefit from the successes it had made. And the struggle of these two nations worked most for the Mameluke State, as the Ilkhanids fighting with the Golden Horde could not focus all their forces on the Syrian sides.

The Golden Horde State continued its claim for Azerbaijan by fighting against Timur in the ruling period of Toktamish Khan. However, Toktamis Khan also failed and the Golden Horde State was disintegrated into khanates just like the Ilkhanids.

HASAN MELİK ZERDABI'NİN İSLAM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

*Prof. Dr. Okan Yeşilot,
Marmara Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü*

Milletlerin uzun tarihî hayatlarında bazı olaylar ve şahıslar önemli izler bırakır. Bunlar önem derecesine göre yeni nesillere sözlü veya yazılı olarak aktarılır. Azerbaycan Türklerinin de tarihi süreç içerisinde yaşadıkları birçok gelişme millî hafızalarında kayıtlıdır. Çalışmamızın konusu olan Hasan Melikzade Zerdabi gerek Türkleri, gerekse icraatları açısından sadece Azerbaycan Türkleri tarafından değil; bütün Türk dünyası tarafından iyi tanınması ve anlaşılması gereken bir ayındır. Çarlık Rusyasının hegemonyası altında yaşayan Azerbaycan Türklerinin kendi benliklerini kaybetmemesi, hür ve insanca yaşaması için çalışmalar yapan aydınlar içerisinde bir sıralama yapıldığında şüphesiz Zerdabi en ön saflarda yerini alır. Onun mücadeleisinin temelinde cehalete karşı top yekûn eğitim vardır. Hayatının her safhasında halkın yediden yetmişé eğitilmesi için gayret göstermiştir.

Zerdabi, Rusya Türklerinin ilk Türkçe gazetesi olan *Ekinci*'nin sahibi ve başyazarı, Azerbaycan'da ilk tiyatro ve ilk hayır cemiyetinin kuruculuğu, eğitimcilik, pedagogluk, yazarlık, fen bilimi uzmanlığı, matbaacılık ve siyaset adamlığı gibi birçok mesleği ve özelliği kendisinde toplayan şahıs olarak bilinir. Gerek bu özellikler, gerekse savunduğu eğitim, kadın hakları, sahte din adamlarına karşı fikirlerinden ve zulme karşı mazlumun yanında olmak gibi vasıflarından, ayrıca Türk dünyasında dil birliği ve vatanseverlikle ilgili değerli görüşlerinden ötürü Zerdabi'nin hakkıyla tanıtılmasına, tüm bu fikir ve görüşlerinin ortaya konulmasına ihtiyaç vardır.

Zerdabi' göre; Din bir toplumun ortak değerlerinin en başında gelir, bu ortak kutsal değer; insanların birlikte yaşama, aynı Türkleri paylaşma, toplumun ve kişilerin yaşam tarzi, düğün, cenaze, bayram gibi törenler ve kişiler arasındaki ilişkilere varıncaya kadar birçok alanda etkili olmaktadır. Yazar, dinî ilimlerin yanında mutlaka dünyevî ilimlerin de tahsil edilmesi gerektiğini ifade eder. Hem dinî ilimlerin hem de dünyevî ilimlerin ehilleri tarafından okutulması ve bunları hakkıyla okutacak alimlerin yetişmesini ister. Müslümanların dünyevî ilimlere karşı kayıtsız kalmasını kabul edemez, bu konuda onları harekete geçirmek için çabalayan yazara göre, "dünyası olmayanın ahireti de olmaz". Müslümanların dünya-ahiret dengesini kurmasını ve iki tarafı da ihmâl etmeden gerekli özeni gösterip, ilimde ve teknikte ileri gitmelerini istemiş, Hz. Peygamberin Müslümanlara ilim öğrenmeyi tavsiye ettiğini sık sık dile getir-

miştir. Zerdabi sahibi olduğu *Ekinci* gazetesi aracılıyla Şîî-Sünnî mezhep ayrimciliğinin halk arasında düşmanlıklara sebep olmasına bir son verilmesi için gayret sarf etmiştir.

МНЕНИЯ ГАСАНА МЕЛИКА ЗАРДАБИ ОБ ИСЛАМЕ

проф. Окан Йешилот
преподаватель Факультета Науки и
Литературы Университета Мармара

В долгой исторической жизни наций некоторые события и лица оставляют важные следы. Они передаются новым поколениям устно или в письменной форме в соответствии со степенью важности. Многие события, которые азербайджанские турки также пережили в историческом процессе, остались в её национальной памяти. Хасан Меликзаде Зердаби, который является предметом нашего исследования, является просветителем, который должен быть хорошо известен и понятен не только азербайджанским туркам, но и всему тюркскому миру с точки зрения своих идеалов, а также деятельности. При систематизации среди просветителей, которые трудились, чтобы Азербайджанские турки, живущие под гегемонией царской России, не теряли своего индивидуализма, и чтобы жили свободно и гуманно, Зердаби, без сомнения, занимает место в передних рядах. В основе его борьбы лежит полное образование против невежества. На каждом этапе своей жизни он стремился к образованию своего народа от мала до велика.

Зердаби был владельцем и главным редактором *Экинчи*, первой газеты российских турков на турецком языке, и известен как человек, который собрал в себе множество профессий и особенностей, таких как основатель первого театра и первого благотворительного общества в Азербайджане, просветитель, педагог, писатель, специалист по наукам, типограф и политик. И эти особенности, и образование, права женщин, которые он защищал, идеи против лживых священнослужителей, и такие качества, как быть против насилия рядом с угнетённым, а также из-за ценных мнений о языковом единстве и патриотизме в турецком мире, создают потребность в должном представлении Зердаби и раскрытии всех его мнений и идей.

Согласно Зердаби, религия стоит в самом начале общих ценностей общества, эта общая священная ценность имеет влияние во многих сферах; совместном проживании людей, наличии одних и тех же идеалов, образе жизни общества и людей, в таких церемониях как свадьба, похороны, праздники и отношениях между людьми. Автор выражает необходимость в обучении к мирским наукам наряду с религиозными. Он хочет, религиозные и мирские науки преподавались специалистами и были подготовлены учёные, которые будут должным образом преподавать их. Он не принимает то, что мусульмане остаются безразличными к мирским наукам, по словам автора, стремящегося мобилизовать их в этом отношении, “для того, у кого нет мира в этом мире, не будет и за гробного”. Он хотел, чтобы мусульмане нашли равновесие в мире и в вечной жизни, и чтобы они прогрессировали в области науки и техники, проявляя необходимое внимание и не пренебрегая обеими сторонами. Он часто говорил, что пророк советовал мусульманам изучать науку. Помощью газеты *Экинчи*, владельцем которой был Зердаби, он приложил усилия, чтобы шиитско-суннитская дискриминация конфессий не приводила к враждебности среди народа.

HASAN MELIK ZARDABI'S VIEWS ON ISLAM

Professor Okan Yeshilot

Instructor of the Faculty of History, Marmara University

Some events and individuals leave important traces in the history of nations. Depending on their importance, these are passed down to younger generations either in an oral or in a written form. Many developments, that Azerbaijani Turks have experienced in the historical period, are recorded to their national memories. Hasan Melikzade Zardabi, the subject of our study, is an intellectual who has to be prominent and understood not only by the Azerbaijani Turks, but also by the whole Turkish world either with regard to the ideals or the activities. When a ranking is made among the intellectuals, who work for the Azerbaijani Turks living under the hegemony of Tsarist Russia for not losing their own conceits and living independently and humanly, undoubtedly Zerdabi takes place at the forefront. General intensive education stands on the base of his struggle against the ignorance. At every stage of his life, he tried to educate his people young and old alike.

Zerdabi is known as a person of having the many professions and features on himself, as owner and editor-in-chief of "Ekinchi", which is the first Turkish newspaper of the Russian Turks, the founder of the first theatre and the first charitable corporation in Azerbaijan, educator, pedagogue, writer, science specialist, printing and politician. Zerdabi needs to be introduced properly for the valuable views related both with these features, and the education, women's rights, which he advocates, ideas against fake clergyman and the characteristics of being side by the oppressed against oppression, as well as valuable views on Turkish language and unity of patriotism, all these ideas and opinions should be brought forward.

Zerdabi thinks that, Religion is one of the common values of a society, this common sacred value; people living together, sharing the same ideals, the lifestyle of society and people, events as weddings, funerals, festivals and relationships between the people – has effect on more fields, until they reach. The author states that, besides religious sciences, secular sciences have to be educated. He wants both religious sciences and secular sciences to be taught by his eligible and to educate the scholars who will teach them properly. He cannot accept that Muslims remain indifferent to secular sciences, and according to the author, who strives to mobile them on this issue, "there is no afterlife without a world". He wanted Muslims to establish the balance of between the world and afterlife and to show the necessary care without neglecting both sides and to advance in science and technique, he frequently stated that the Prophet advised Muslims to learn the science. Zerdabi endeavoured to put an end to the discrimination between Shiite-Sunni sects and hostility among the people through "Ekinchi" newspaper.

PROTESTAN DİPLOMASI'SI'NİN KAFKASYA SAHNESİNDEN BİR KESİT: 1919-1920, TÜRKİYE-AZERBAYCAN GİZLİ ANTLAŞMALARI HAKKINDAKİ İDDİALAR ÜZERİNE

*Prof. Dr. Mehmet Akif Okur,
Yıldız Teknik Üniversitesi,
İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü*

19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan zaman dilimi boyunca misyoner örgütlerin Amerikan dış politikasını etkilemek için yürüttükleri faaliyetler, "protestan diplomasisi" adıyla anılmaktadır. Protestan diplomasisinin tarihi açısından, I. Dünya Savaşı'nı takiben Kafkasya ve Anadolu'da Ermeniler lehine yürütülen faaliyetler özel bir öneme sahiptir. Misyoner örgütlenmeler, muhtelif etki ve baskı araçlarına başvurarak ABD'de kamuoyunu ve devlet elitlerini yakın doğuda geniş bir manda yönetimi kurmak için iknaya çalışmışlardır. Kullandıkları yöntemler arasında, bölgelarındaki bilgi akışının yönlendirilmesi de yer almaktadır. Tebliğimizde inceleyeceğimiz "Türkiye-Azerbaycan gizli antlaşmaları" meselesi, İngiliz, Rus ve bölgede yayınlanan misyoner basın organları tarafından gündeme getirilmiş, ABD'nin manda yönetimi için kaynak ayırmasını isteyen İngiltere'nin diplomatik iletişim kanalları da kullanılarak Washington'a duyurulmuştur. Türkiye ve Azerbaycan arasında 29 Ekim 1919 ve 28 Nisan 1920 tarihlerinde Ermenileri tehdit eden iki antlaşmanın yapıldığı iddiası, ABD'deki manda tartışmalarını misyoner örgütlerin bekleneleri lehine etkileme potansiyeline sahipti. Söz konusu gizli antlaşma iddialarının ilkilarındaki tartışmalar, o dönemde İngiltere'nin tepkileri sebebiyle ciddi bir diplomatik gerilim sebebi olmuştur. Ancak, varlığı tartışmalı bu antlaşmanın tam metni hakkında Türk kaynaklarında bilgiye rastlanmamaktadır. İkinci gizli antlaşma iddiası açısından da durum aynıdır. Gizli antlaşma iddialarının ele alındığı çalışmalarında ise mesele yalnızca İngiltere üzerinden değerlendirilmekte, protestan diplomasisi ve ABD'ye bakan yüzü üzerinde durulmamaktadır. Bu sebeple tebliğimizde, söz konusu antlaşmalara ait oldukları iddia edilen, ABD Dışişleri arşivlerindeki metinler özel tarihi bağamlarına da işaret edilerek tanıtılacaktır. Antlaşma metinlerinden ilki, Cevat (Çobanlı) Paşa ve General Nerimov'un imzalarını taşımakta ve 13 maddeden oluşmaktadır. Kazım Karabekir ve Ali Ağa Şelinski arasında imzalandığı iddia edilen ikinci antlaşma metninde ise 16 madde yer almaktadır.

ЧАСТЬ ПРОТЕСТАНТСКОЙ ДИПЛОМАТИИ НА КАВКАЗСКОЙ АРЕНЕ: 1919-1920, УТВЕРЖДЕНИЯ О ТАЙНЫХ СОГЛАШЕНИЯХ МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ

*проф. Мехмет Акиф Окур
преподаватель факультета международных отношений
в университете «Йылдыз Текник»*

Вся деятельность, которую миссионерские организации проводили в течение всего периода с 19-го века до первой четверти 20-го века, чтобы повлиять на американскую внешнюю политику, называется “протестантской дипломатией”. С точки зрения истории протестантской дипломатии, деятельность, проводимая в пользу армян на Кавказе и Анатолии после Первой мировой войны имеет особое значение. Миссионерские организации, прибегая к различным средствам воздействия и давления, стремились убедить общественность и государственные элиты в США создать на Ближнем Востоке широкое мандатное правление. Среди методов, которые они использовали, включали в себя также направление потока информации о регионе. Вопрос “Тайных турецко-азербайджанских соглашений”, который мы будем рассматривать в нашей статье, был поднят английскими, российскими и миссионерскими пресс-организациями, распространяющимися в регионе, и об этом было объявлено Вашингтону, используя дипломатические каналы связи Великобритании, которая хотела, чтобы США выделяли ресурсы для мандатного правления. Утверждение, что 29 октября 1919-го года и 28 апреля 1920-го года было заключено два соглашения, которые угрожали армянам, имели потенциал повлиять на дебаты в США о мандате в пользу ожиданий миссионерских организаций. Дебаты о первом утверждении о тайном соглашении стали причиной серьезной дипломатической напряженности из-за реакций Великобритании в то время. Но в турецких источниках не встречается информация о полном тексте этого договора, существование которого сомнительно. С точки зрения утверждения о втором тайном соглашении ситуация та же. А в исследованиях, в которых обсуждаются утверждения о тайном соглашении, вопрос рассматривается только основываясь на Великобританию, а стороны, связанные с протестантской дипломатией и США, не проясняются. По этой причине в нашем исследовании тексты в архивах иностранных дел США, которые, как утверждается, относятся к этим соглашениям, также будут представлены в соответствии с конкретными историческими контекстами. На первом из текстов соглашений есть подписи Джаваты (Чобанлы) Паши и Генерала Неримова и состоит из 13 пунктов. В тексте второго соглашения, которое, как утверждается, было подписано Казимом Карабекиром и Али Ага Шелинским, содержится 16 статей.

A FRAGMENT FROM THE CAUCASUS SCENE OF THE PROTESTANT DIPLOMACY: ON THE ASSERTIONS ABOUT 1919-1920 TURKEY-AZERBAIJAN PRIVATE TREATIES

Professor Mehmet Akif Okur

*Instructor of the Faculty of International Relations of
“Yıldız Teknik” University*

Activities carried out by missionary organizations to influence the American foreign policy during the period from the 19th century to the first quarter of the 20th century are called the Protestant Diplomacy. In the history of the Protestant Diplomacy, the activities carried out in favor of Armenians in the Caucasus and Anatolia after World War I are of particular importance. Missionary organizations have tried to persuade the public and state elites in the United States to establish a large mandate administration in the Near East by resorting to various instruments of influence and oppression. The methods they use also include directing the flow of information about the region. The issue of Turkey-Azerbaijan Private Treaties that we will examine in our paper was raised by the British, Russian and regional missionary media and was announced to Washington by also using UK's diplomatic communication channels requesting for the US to allocate resources for the mandate administration. The assertion stating that two treaties threatening the Armenians were concluded between Turkey and Azerbaijan on October 29, 1919 and April 28, 1920 had the potential to influence the debates on mandates in US in favor of the expectations of the missionary organizations. The debates on the first one of the assertions about the discussed secret treaties was a cause of serious diplomatic tension due to UK's reactions at that time. However, there is no information in Turkish sources about the full text of this treaty of which existence is disputable. The same is also case for the assertion about the second secret treaty. And in the studies dealing with the assertions about the secret treaties, this issue is only considered in terms of UK, and the Protestant Diplomacy and its face looking at US are neglected. Therefore, we will present the texts available at the archives of US Department of Foreign Affairs, which are asserted to belong to the treaties concerned, by also pointing out their special historical contexts in our paper. The first among the treaty texts includes the signatures of Javat (Chobanli) Pasha and General Narimanov and consists of 13 articles. And the text of the second treaty which is asserted to be signed between Kazim Karabekir and Ali Aga Shelinski consists of 16 articles.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ИСЛАМА НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ ПОСЛЕ РАСПАДА СССР: НОВЫЕ РЕАЛИИ

д-р филос. наук, канд. полит. наук Вячеслав Полосин

заместитель директора НБФ

«Фонд поддержки исламской культуры, науки и образования»

За десятилетия государственного атеизма в СССР было утрачено очень много не только религиозных, но и этнических традиций, изменился менталитет, изменился весь социокультурный контекст, частью которого была религиозность. Советская власть принесла на Северный Кавказ массовое образование, науку и культуру в их секулярной интерпретации. Поэтому говорить о возрождении ислама трудно, так как в новом контексте и при забвении прежних религиозных традиций, за исключением обязательного минимума исламских ритуалов и отдельных устоявшихся суфийских практик, речь идет по сути о качественно новом распространении ислама, который ищет, но не всегда находит свое новое место в современной жизни народов Северного Кавказа.

Новая реальность – это распространение модели ислама из арабских стран в его различных интернациональных или панарабистских интерпретациях, обобщенно называемых «салафитскими» или «ваххабитскими». Сюда относятся и воинствующие, политические интерпретации, и сугубо богословские, и интеллектуальные.

Все эти интерпретации вошли в столкновение с традиционалистской моделью ислама, ориентированной в досоветские времена на сохранение национальной идентичности и включавшей в качестве религиозного компонента народные ритуалы, в том числе «зикр». Однако в новой реальности образованная молодежь ищет в религии смыслы, поэтому для части молодежи ритуалы, смысл которых непонятен, а сами они не обязательны в исламе, перестают быть знаком и национальной, и общемировой исламской идентичности.

Проблема совместимости интернациональных интерпретаций ислама с национальной идентичностью народов, как они сами ее сегодня понимают, являются главной сегодня на Северном Кавказе. Не случайно у адыгов предпринимаются попытки возрождения языческих (а по сути – создания неязыческих) культов с национальным божеством.

Еще одной новой реальностью является политический ислам. Имамат Шамиля был безусловно политическим, государственным образованием, и это дает почву многим видеть в нем свой национальный знак «правиль-

---

ного политического ислама». Однако причиной и целью имама Шамиля было не распространение ислама насильственным путем, а стремление создать надплеменную общекавказскую государственность, в которой ислам играл бы интегрирующую роль, объединяя множество мелких племен в единую государство. Причем, это государство опиралось на суфийскую модель отношений муршид – мюрид, а не на идею интернационального халифата. Целью было государство и защита от угрозы утраты своей идентичности, а ислам – средством создания этого государства.

Целью войны имама Шамиля не было насаждение ислама насильственным путем среди иноверцев, в то время как цель «политического ислама» - насаждение интернационального ислама насильственным путем, и разница между различными течениями – только в степени жесткости и скорости этого насаждения.

Политический ислам – это нападение на Дагестан в 1999 году, это попытка провозглашения теократии в Чеченской Республике, различные теракты в Ингушетии, Кабардино-Балкарии и других местах.

Сегодня «политический ислам» является главной идеологической проблемой всех регионов Северного Кавказа, особенно в молодежной среде.

SSİRİ-nin DAĞILMASINDAN SONRA ŞİMALİ QAFQAZDA İSLAMIN YAYILMASI: YENİ REALLIQLAR

*f.e.d., siy.f.d. Vyaçeslav Polosin,
Islam Mədəniyyəti, Elm və Təhsilə Dəstək Fonduunun direktor müavini*

SSİRİ-də dövlət ateizminin hökm sürdürüyü onilliklər ərzində yalnız dini deyil, həm də çoxlu etnik ənənələr itirilmiş, mentalitet, həmçinin bir hissəsini dindarlıq təşkil edən bütün sosio-mədəni kontekst dəyişilmişdir. Sovet hakimiyyəti Şimali Qafqaza onların sekulyar interpretasiyasına kütləvi təhsil, elm və mədəniyyət gətirdi. Buna görə burada İslamin dirçəlişi haqqında danışmaq çətindir. Belə ki, yeni kontekstdə və İslam ayinlərinin ayrı-ayrı sabitləşmiş sufi təcrübələrinin məcburi minimumundan başqa, əvvəlki dini ənənələrin unudulması zamanı söhbət faktiki olaraq, İslamin keyfiyyətcə yeni yayılmasından gedir. İslam Şimali Qafqaz xalqlarının müasir həyatında öz yeni yerini axtarır, ancaq həmişə tapmır.

Yeni reallıq – İslam modelinin ərəb ölkələrindən onun, ümumilikdə, “sələfi” və ya “vəhhabi” adlanan müxtəlif beynəlmiləl, yaxud panərəb interpretasiyalarında yayılmasıdır. Buraya mübariz, siyasi interpretasiyalar, son dərəcə teoloji və intellektual interpretasiyalar daxildir.

Bütün bu interpretasiyalar sovetdənöncəki vaxtlara, milli identikliyin saxlanmasına yönəldilmiş, dini komponent kimi, xalq ayinlərinin, həmçinin zikrin daxil olduğu İslamin ənənəpərəst modeli ilə toqquşmaya girmişlər. Ancaq yeni reallıqda təhsilli gənclər, artıq dində mənalar axtarır, buna görə bir hissəsi üçün İslAMDAKI mənası anlaşılmayan ayinlər məcburi deyil, milli və ümumdünyaya İslam identikliyinin nişanları deyil.

İslamin beynəlmiləl interpretasiyalarının xalqların milli identikliyi ilə uyğunluğu, bu gün onların da başa düşdüyü kimi, Şimali Qafqazın başlıca problemidir. Təsadüfi deyil ki, bəziləri milli ilahəli bütürəstliyi (faktiki olaraq, neobütürəstliyin yaradılması) dirçəltməyə cəhd göstərirlər.

Daha bir yeni reallıq siyasi islamdır. Şamilin imaməti, sözsüz ki, siyasi idi. O, bir dövlət qurumu idi, bu da bir çoxuna onda “düzgün siyasi islam”ın milli nişanını görməyə imkan verirdi. İmam Şamilin mübarizəsinin səbəb və məqsədi zoraki yolla İslami yaymaq deyil, bir çox xırda tayfanı vahid dövlətdə birləşdirərək, İslamin integrasiyalayıcı rol oynadığı tayfaüstü ümum-Qafqaz dövlətçiliyini yaratmaq olmuşdu. Həm də bu dövlət beynəlmiləl xəlifəlik ideyasına deyil, mürşid-mürid münasibətlərinin sufi modelinə söykənməli idi. Məqsəd dövlət qurmaq və öz identikliyini itirmək təhdidindən qorunmaq olmuşdu, İslam da bu dövləti yaratmağın vasitəsi idi.

İmam Şamilin müharibəsinin məqsədi qeyri-dindən olanlar arasında İslami zorla yaymaq olmamışdı, halbuki “siyasi islam”ın hədəfi beynəlmiləl İslami zorla yaymaqdır. Müxtəlif cərəyanlar arasındakı fərq bu yaymanın sərtlik dərəcəsində və sürətindədir.

Siyasi islam Dağıstana 1999-cu ildə edilmiş hücumdur, Çeçen Respublikasında teokratianın bəyanedilmə cəhdidir; İnquşetiyada, Kabardin-Balkarda və başqa yerlərdə törədilən müxtəlif terror aktlarıdır.

Bu gün “siyasi islam” Şimali Qafqazın bütün regionlarının, xüsusilə gənc-lər mühitinin əsas ideoloji problemidir.

THE SPREAD OF ISLAM IN THE NORTH CAUCASUS AFTER THE COLLAPSE OF THE SOVIET UNION: NEW REALIAS

Vyacheslav Polosin

*Doctor of Philosophical Sciences, PhD in Political Sciences,
Deputy Director of the Fund for Islamic Culture,
Science and Education of Russia*

Over the decades of state atheism in the USSR, a lot of not only religious, but also ethnic traditions have been lost, the mentality has changed, the whole socio-cultural context, part of which was religiousness, has changed. Soviet power brought mass education, science and culture in their secular interpretation to the North Caucasus. Therefore, it is difficult to talk about the revival of Islam, since in the new context and with the neglect of the old religious traditions, except the mandatory minimum of Islamic rituals and certain established Sufi practices, it is a question of a qualitatively new spread of Islam in effect, which seeks but does not always find its new place in the modern life of the peoples of the North Caucasus.

The new reality is the dissemination of the model of Islam from Arab countries in its various international or pan-Arab interpretations, generally called Salafi or Wahhabi. This includes militant, political interpretations, and purely theological, and intellectual ones.

All these interpretations came into collision with the traditionalist model of Islam, which was oriented to preserve national identity and included folk rituals, including *zikr*, as a religious component in pre-Soviet times. However, in the new reality, educated young people seek religious meanings, therefore, for some young people, rituals, the meaning of which is incomprehensible, and they are not obligatory in Islam, cease to be a sign of both national and global Islamic identity.

Today, the problem of compatibility of international interpretations of Islam with the national identity of peoples, as they understand it today, is central in the North Caucasus. It is not by chance that the Adyghes make attempts to revive pagan (and in fact - create neo-pagan) cults with a national deity.

Another new reality is political Islam. Shamil's imamate was certainly a political, public entity, and this gives grounds for many to see it as own national sign of 'correct political Islam.' However, the cause and purpose of Imam Shamil was not the spread of Islam by force, but the desire to create a supra-tribal all-Caucasian statehood in which Islam would play an integrating role, uniting many small tribes into a single state. Moreover, this state was

based on the Sufi model of relations murshid - murid, and not on the idea of an international caliphate. The goal was the state and protection against the threat of losing own identity, and Islam was the means of creating this state.

The goal of Imam Shamil's war was not the imposition of Islam by force among the Gentiles, while the goal of 'political Islam' was the imposition of international Islam by force, and the difference between different currents was only in the degree of rigidity and speed of this imposition.

Political Islam is an attack on Dagestan in 1999, an attempt to declare theocracy in the Chechen Republic, various terrorist acts in Ingushetia, Kabardino-Balkaria and other places.

Today, 'political Islam' is the main ideological problem in all regions of the North Caucasus, especially among the youth.

ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCANLI MÜDƏRRİSLƏRİN YETİŞMƏSİNĐƏ YERLİ VƏ İSLAM DÜNYASININ DİĞƏR ELM XADİMLƏRİNİN ROLU

t.e.d. Nərgiz Əliyeva,

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktor müavini

İslam dünyasının ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan öz mədəni-mənəvi dəyərlərini yüzillər ərzində İslam dini dəyərləri əsasında yaratmış, xalqın Orta əsrlərdəki təhsilinin inkişafında bu dinin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Yerli ziyahılar öz biliklərini artırmaq üçün Azərbaycanda olan mədrəsələrlə bərabər, uzun yollar qət edərək, xilafətin digər elm və təhsil ocaqlarını ziyarət edir, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün elmi mübadilə aparır, elmi yaradıcılıqla yanaşı, tədrislə də məşğul olurdular. Hörmət sahibi olmuş azərbaycanlı alimləri mənimsədikləri elmi öyrətmək üçün “Nizamiyyə” mədrəsələrinə dəvət edir, onlar isə mədrəsələrdə müxtəlif vəzifələrdə çalışaraq, onun davamlı fəaliyyətində yaxından iştirak edirdilər.

Təsadüfi deyildir ki, Bağdaddakı “Nizamiyyə” mədrəsəsinin tikintisi başa çatan kimi, Nüzamülmülk bu dövrdə dərinbilikli, ərəb dili sahəsində kamil əsərləri olan azərbaycanlı Xətib Təbrizini mədrəsə kitabxanasının müdürü, eyni zamanda, İ.Y.Kraçkovskinin təbirincə desək, ədəbiyyat kafedrasının “profes-soru” təyin edir, onun maaşını 10 dinardan 15 dinara qaldırır. Bağdaddakı “Nizamiyyə” mədrəsəsi açılan zaman Nizamülmülküň universitetə dəvət etdiyi müdərrislərdən biri də Muinəddin Əhməd əl-Təntərani əl-Marağı olmuşdur. Əl-Marağı ömrünün sonunadək orada Xətib Təbrizi ilə birlikdə dərs demişdir.

Azərbaycanın Şirvan bölgəsi tarixən elm və mədəniyyət ocağı kimi məşhur olmuşdur. Şirvanlı ziyahılar Azərbaycanla bərabər, xilafətin digər mədəniyyət mərkəzlərində də fəaliyyət göstərmişlər. Bağdada köçərək, yaradıcılığını davam etdirən şirvanlı alim Məhəmməd ibn Üşeyr ibn Məruf Əbu Bəkr əş-Şirvani (v. 547/1152) haqqında məlumat verən əs-Safadi onu dövrünün Hibbətullah ibn Mü-barək ibn əs-Sakti kimi görkəmli alimi ilə yanaşı qoyur. O qeyd edir ki, Əbu Bəkr əş-Şirvani dövrünün digər alımları ilə yanaşı, Şirvan alımlarından elm öyrənmişdir.

Azərbaycan ziyahılarının savadlanmasında rolü olmuş müdərrislərdən biri kimi, Gəncədəki mədrəsədə tədrisə rəhbərlik etmiş Əbu Abdulla ət-Təbəri də qeyd olunmalıdır. Misirdən Azərbaycana səyahət edən Şeyx əs-Siləfi Gəncə mədrəsəsində Fiqh və Ədəbiyyat fənlərindən dərs deyən Əbu Abdullanın tədris fəaliyyətini bəyənərək tərifləmişdir.

Mənbələrdə haqqında məlumat verilən, lakin günümüzədək gəlib-çatmayan “Tarixu-Azərbaycan” əsərinin müəllifi təbrizli Fəxrəddin Əbülfəz İsmayılov ibn əl-Müsannə Bağdaddakı “Nizamiyyə” mədrəsəsində mühazirələr oxumuş,

---

580/1185-ci illərdə Təbrizdə vəfat etmişdir. Azərbaycanlı müdərrislər müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, hədis söyləməklə də məşğul olmuşlar.

Bağdadda müəllim köməkçisi olan Əbu Məhəmməd Cəfər ibn Məhəmməd ibn Cəfər əl-Ərdəbili onlardan biri idi.

İslam aləminin Əbu Həmid əl-Qəzali, Əbu İshaq əş-Şirazi, İlkiyə əl-Hərəsəsi, Əbuttayyib ət-Təbəri kimi nəhəng din və təhsil xadimlərinin azərbaycanlı alımların yetişməsində böyük rolları olmuşdur. Yerli alımlarımız isə həm öyrədir, həm də İslam mədəniyyətinin inkişafında xüsusi dəst-xətti olmuş alımlərdən öyrəndikləri elmləri digərlərinə öyrədirdilər. Əbülvəfa Xəlil ibn Möhsün ibn Məhəmməd əl-Mərəndi, urməvilərdən Əbülfəzəl Qanim ibn Hüseyn və Əbülfəzl Məhəmməd ibn Ömər, Əbülfəzəl Mahmud Yusifi ibn Hüseyn əl-Bərzəndi ət-Tiflisi, Əbülfəzəl Əli ibn Həsən ibn Əli əl-Məyanəci, Əbülfəz Məhəmməd ibn Ömər ibn Yusif əl-Urməvi əl-Lavzi həmin görkəmli təhsil xadimlərinin davamçı nümayəndələri idilər.

РОЛЬ МЕСТНЫХ И ДРУГИХ НАУЧНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ ИСЛАМСКОГО МИРА В ВОСПИТАНИИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ

*д-р ист. наук Наргиз Алиева
заместитель директора Национального Музея Истории
Азербайджана НАНА*

Азербайджан, будучи неотъемлемой частью мусульманского мира, на протяжении сотен лет создавал свои духовно-культурные ценности, опираясь на религиозные основы ислама. Эта религия занимала исключительное место в образовании народа в средние века. Местная интеллигенция с целью приобретения новых знаний наряду с медресе, находящимися в Азербайджане, посещала и другие учреждения науки и образования Халифата, порой преодолевая долгий путь. С целью выявления истины они проводили научный обмен и, помимо научного творчества, занимались обучением. Пользовавшихся авторитетом азербайджанских ученых приглашали в медресе Низамийе, чтобы они передавали свои знания. Занимая различные должности в учебных заведениях, они принимали непосредственное участие в их деятельности.

Неслучайно, что сразу после окончания строительства медресе Низамийе в Багдаде Нузамюлмюлк назначает азербайджанца Хатиба Табризи, имеющего глубокие знания в этот период и написавшего уникальные произведения в области арабского языка, директором библиотеки медресе, в то же время, выражаясь словами И.Ю. Крачковского, «профессором» факультета литературы, и повышает его зарплату с 10 до 15 динаров. Когда в Багдаде было открыто медресе Низамийе, Муиннаддин Ахмад аль-Тантарани аль-Мараги был одним из преподавателей, приглашенных Низамулмюлком в Университет. Аль-Мараги до конца жизни преподавал там вместе с Хатибом Тебризи.

Ширванский регион Азербайджана исторически славился как центр науки и культуры. Интеллигенция из Ширвана наряду с Азербайджаном также работала в других культурных центрах Халифата. Ас-Сафади, предоставивший информацию о ширванском ученом Мухаммеде ибнен Ушайре ибн Маруфе Абу Бакре аш-Ширвани (547/1152), ставит его рядом с таким выдающимся ученым, как Хиббатуллах ибн Мубарак ибн ас-Сакти. Он отмечает, что Абу Бакр аш-Ширвани, наряду с другими учеными того периода, обучался науке у ученых Ширвана.

Также следует упомянуть одного из преподавателей, сыгравшего роль в обучении азербайджанской интеллигенции, Абу Абдуллу ат-Табари, который руководил обучением в гянджинском медресе. Шейх ас-Силяфи, который путешествовал из Египта в Азербайджан, высоко оценил и хвалил преподавательскую деятельность Абу Абдуллы, который преподавал фикх и литературу в медресе Гянджи.

Автор произведения «Тариху Азербайджан», о котором даются сведения в источниках, но не дошедшего до наших дней, Фахреддин Абульфаз Исмаил ибн аль-Мусанна из Тебриза читал лекции в Медресе Низамийе в Багдаде и умер в Тебризе в 580/1185 годах. Помимо преподавательской деятельности, азербайджанские преподаватели также занимались рассказыванием хадисов. Абу Мухаммед Джрафар ибн Мухаммед ибн Джрафар аль-Ардабили, который был помощником учителя в Багдаде, был одним из них.

Великие религиозные и образовательные деятели исламского мира, такие как Абу Хамид аль-Газали, Абу Исхак аш-Ширази, Илькия аль-Харраси, Абуттайб ат-Табари, сыграли большую роль в развитии азербайджанских ученых. А наши местные ученые преподавали другим знания, которые они получили от ученых, внесших особый вклад в развитие исламской культуры. Абульвафа Халил ибн Мохсун ибн Мухаммед аль-Маранди, из урмийцев Абульганаим Ганим ибн Гусейн и Абульфазл Мухаммед ибн Омар, Абульгасим Махмуд Юсифи ибн Гусейн аль-Барзанди ат-Тифлиси, Абульгасан Али ибн Гасан ибн Али аль-Меянаджи, Абульфаз Мухаммед ибн Омар ибн Юсиф аль-Урмави аль-Лавзихамин были последователями видных образовательных деятелей.

ROLE OF LOCAL AND ISLAMIC WORLD SCHOLARS IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI EDUCATORS OF THE MEDIEVAL PERIOD

Nargiz Aliyeva

Doctor of Historical Sciences,

Deputy director of the National Museum of History of Azerbaijan of ANAS

Being an integral part of the Islamic world, Azerbaijan has shaped its cultural and spiritual values for centuries on the basis of Islamic values and this religion had exceptional significance in the development of the nation's education in the medieval period. Local people visited science and education centers in various parts of the Islamic Caliphate along with madrasas in Azerbaijan, carried out scientific researches to find the truth and were involved in teaching along with their scholarly activity. The respected Azerbaijani scholars were invited to the Nizamiyya madrasas to teach the knowledge they have learned. These scholars were involved in various activities in the madrasas and took an active part in their continuous activities.

It is no coincidence that after the construction of the Nizamiyya madrasas in Baghdad was completed, Nuzamulmulk, appointed Khatib Tabrizi, a well-known Azerbaijani writer creating his works in Arabic, as the head of the madrasa library and professor of literature section and raised his salary from 10 dinar to 15 dinar, as the literary critic I.Krachkovsky writes. When Nizamiyya Madrasa was opened in Baghdad, Muadhaddin Ahmad al-Tarantani al-Maraghi was another Azerbaijani educator invited to the madrasa. Al-Maraghi taught together with Khatib Tabrizi until his death.

Shirvan has historically been famous for being a scholarly and cultural center of Azerbaijan. Intellectuals from Shirvan worked in Caliphate's cultural centers along with Azerbaijani ones. As-Safadi gives information about Shirvani educator Mohammad bin Ushayr ibn Marouf Abu Bakr al-Shirvani (p.547/1152), who continued his activity moving to Baghdad, comparing him to the prominent scholar Hibbatullah ibn Mubarak ibn al-Sakti. He notes that Abu Bakr al-Shirvani took classes from Shirvan scholars along with other scholars of the period.

One of the educators, who played a special role in the education of Azerbaijani intellectuals, is Abu Abdullah al-Tabari, headed a madrasa in Gandja. Sheikh al-Shafi, who traveled from Egypt to Azerbaijan, praised the teaching activity of Abu Abdullah, who taught fiqh and literature in the Ganja madrasa.

Fakhraddin Abulfaz of Tabriz, the author of *The History of Azerbaijan* which is mentioned in the sources but did not come up to date, delivered lectures in the Nizamiyya Madrasa in Baghdad, and died in Tabriz in 580/1185. In addition to his teaching activities, the Azerbaijani tutors were also involved in hadith narration. Abu Muhammad Jafar ibn Mohammed ibn Jafar al-Ardabili were one of these educators.

The giant religious and educational figures of the Islamic world such as Abu Hamid al-Ghazali, Abu Ishaq al-Shirazi, Ilkiya al-Herrasi and Abutayyeb al-Tabari played a great role in the development of Azerbaijani scholars. The local scholars were studying, at the same time teaching sciences they have learned from the scholars who have developed a special system in the development of Islamic culture. Abulwafah Khalil ibn Mohsen ibn Mohammed Al-Marandi, from the Urmians Abulqanaim Qanim ibn Hussein and Abulfazl Mohammed ibn Omar, Abulgasim Mahmud Yusuf ibn Hussein al-Barzandi at-Tiflisi, Abulhasan Ali ibn Hasan ibn Ali al-Mayanachi, Abulfazl Mahammad ibn Omar ibn Yusuf al-Urmawi al-Lavzi were the followers of these prominent educators.

İLHAM ƏLİYEV SİYASƏTİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİ-YASI: TOLERANLIQ VƏ MULTİKULTURALLIQ ZƏMİNİNDƏ

*f.e.d., prof. Rəna Mirzəzadə,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu
Müasir siyasətin fəlsəfəsi şöbəsinin müdürü*

1. Azərbaycan tarixən milli-mənəvi cəhətdən müxtəlif dil, din və mədəniyyətlərin inkişaf etdiyi məkanlardan biridir. Şərqlə-Qərbin, Şimalla-Cənubun kəsiyində yerləşən Azərbaycan zəngin tarixi və mədəni irsə malikdir. O, Azərbaycan tarixi inkişaf mərhələlərinin müxtəlif dövrlərdə çoxsaylı xalqların, mədəniyyətlərin və konfessiyalarının nümayəndələri üçün vahid vətənə çevrilmişdir.

2. Bu torpaqlarda ta qədimdən təşəkkül tapmış müxtəlif millətlər dil, din, mədəniyyət fərqlərinə baxmadan dostluq və qardaşlıq şəraitində birgə yaşamışlar. Avropanın “immigrant” ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycan miqrant ölkəsi deyildir. Azərbaycanda müxtəlif etnoslar və konfessiyalar arasında dialoq, tolerantlıq mühiti bərqərar olmuşdur. Xalqların minillərlə birgə yaşayışı nəticəsində formallaşmış və dərin kökləri olan tarix yaddaşı da möhz Azərbaycançılığın əsaslarındandır.

3. Prezident İlham Əliyevin söylədiyi kimi, “Azərbaycanda bütün xalqlar dostluq, mehribanlıq şəraitində, bir ailə kimi yaşayır. Heç vaxt Azərbaycanda dini, milli zəmində qarşidurma, anlaşılmazlıq olmayıb və bu, bizim böyük sərvətimizdir. Çünkü hər bir ölkənin gücünü, əlbəttə ki, bir neçə amil müəyyən edir – siyasi imkanlar, iqtisadi güc və eyni zamanda, cəmiyyətdə mövcud olan ab-hava, sağlam mühit və həmrəylik duyuları. Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir”.

4. Prezident İlham Əliyev strategiyasında Azərbaycançılıq ideologiyası «Güclü dövlət» və «Dövlətin modernləşdirilməsi» – dəyərlər sisteminin əsas tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunur. Güclü dövlət, balanslaşdırılmış siyasi sabitlik, dayanıqlı iqtisadi ictimai inkişaf və yeni təfəkkür tərzinin, yəni mədəni müxtəlifliyin həyat tərzi kimi dövlət səviyyəsində qəbulu, bütün dinlərə qarşı tolerant mühit, hər cür ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması və digər bu kimi ideyaların formallaşdırılması İlham Əliyev siyasətində azərbaycançılığın mühüm tərkib hissələridir.

5. Bu kontekstdə Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi, inkişaf etdirdiyi Azərbaycançılıq təlimi özündə varislik və ənənəviliklə vəhdətdə modernliyi də eks etdirir. Prezident İlham Əliyev XXI əsr Azərbaycanın “Mən hər bir azərbaycanının Prezidentiyəm” söyləyən lideri və “Heç vaxt Qarabağ müstəqil dövlət olmayıacaq” fikrini hökmə bəyan edən Ali Baş Komandan, həmçinin “Bizim üçün bir tarixi amil – Azərbaycançılıq ideologiyası var” deyən ulu öndər Heydər Əliyev məktəbinin ən uğurlu və kamil yetirməsidir.

ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В ПОЛИТИКЕ ИЛЬХАМА АЛИЕВА: НА ОСНОВЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

*д-р филос. наук, проф. Рена Мирзазаде
заведующая отделом «Философии современной политики»
Института Философии НАНА*

1. Исторически Азербайджан является одним из мест, где с национально-духовной точки зрения получили развитие различные языки, религии и культуры. Азербайджан, расположенный между востоком и западом, севером и югом, имеет богатую историю и культурное наследие. На разных этапах исторического развития Азербайджан стал единой родиной для представителей многих народов, культур и конфессий.

2. С древних времен на этих землях независимо от языка, религии и культуры вместе в дружбе и братстве жили различные народы. В отличие от европейских «иммигрантских» стран, Азербайджан не является страной мигрантов. В Азербайджане установилась атмосфера диалога и толерантности между различными этническими группами и конфессиями. Историческая память, сложившаяся в результате тысячелетнего сосуществования народов, является одной из основ азербайджанства.

3. Как сказал президент Ильхам Алиев: «Все народы Азербайджана живут в дружеской атмосфере как одна семья. В Азербайджане никогда не было религиозного и национального противостояния, недоразумения и это является нашим великим достоянием, так как, конечно же, власть каждой страны определяется рядом факторов – это политические возможности, экономическая власть и, в то же время, атмосфера в обществе, здоровая среда и чувство солидарности. Мультикультурализм в Азербайджане является образом жизни.

4. В стратегии президента Ильхама Алиева идеология азербайджанства характеризуется как основная составная часть системы ценностей «Сильное государство» и «модернизация государства». Принятие на государственном уровне такого образа мышления как сильное государство, сбалансированная политическая стабильность, устойчивое экономико-социальное развитие, то есть культурного разнообразия как образа жизни, формирование таких идей как толерантное отношение ко всем религиям, ликвидация всех видов дискриминации и др. является важной составной частью азербайджанства в политике Ильхама Алиева. 5. В этом контексте обучение азербайджанству, осуществленное и развитое прези-

дентом Ильхамом Алиевым, отражает в себе современность в гармонии с наследием и традициями. Президент Ильхам Алиев является лидером Азербайджана XXI века, который сказал: «Я президент каждого азербайджанца» и Верховным главнокомандующим, который властно объявил: «Карабах никогда не будет независимым государством», а также самым успешным учеником школы национального лидера Гейдара Алиева, который сказал: «Для нас существует один исторический фактор – это идеология азербайджанства».

AZERBAIJANI NATIONALISM IN ILHAM ALIYEV'S POLICY: TOLERANCE AND MULTICULTURALISM

Professor Rena Mirzazade

*Doctor of Philosophical Sciences, Head of the Department of Philosophy
of Contemporary Policy of the Institute of Philosophy of ANAS*

1. Azerbaijan is historically one of the places where national, spiritual and cultural diversity develops. Located in the intersection of East and West, North and South, Azerbaijan has rich history and cultural heritage. It has become a single homeland for different peoples, representatives of different cultures and confessions at various stages of its historical developments.

2. Different peoples living in these lands coexisted in a friendly environment from ancient times regardless of their language, religion and culture differences. Unlike immigrant countries of Europe, Azerbaijan is not a migrant country. Tolerant atmosphere and dialogue have been formed among different ethnic groups and confessions in Azerbaijan. The historical memory with its profound roots has been formed as a result of the peoples' coexistence for thousands of years and is considered one of the foundations of Azerbaijani nationalism.

3. As President Ilham Aliyev said: "All the peoples of Azerbaijan coexist peacefully as a family in a friendly environment. There has never been a religious conflict or national confrontation in Azerbaijan, and this is our greatest wealth. The power of each country is determined by a number of factors such as political opportunities, economic power as well as existing healthy atmosphere and solidarity. Multiculturalism is a lifestyle in Azerbaijan."

4. President Ilham Aliyev's strategy is characterized as a constituent part of the idea of Azerbaijani nationalism which is a system of values, strong state and modernization of the state. The idea of Azerbaijanism in President Ilham Aliyev's policy include a strong state, balanced political stability, sustainable economic social development, adoption of multicultural lifestyle in the state level, a tolerant environment for all religions, elimination of all kinds of discrimination.

5. The idea of Azerbaijanism reflects modernity in harmony with traditionality and inheritance. President Ilham Aliyev, leader of the 21st century Azerbaijan, is a successful follower of National Leader Heydar Aliyev's school who stated, "I am President of every Azerbaijani citizen," and declared as Supreme Commander-in-Chief that Garabagh will never be an independent state as well as "There is one historical factor for us. This is the idea of Azerbaijanism."

CƏNUBİ QAFQAZDA İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏ-SİNDƏ ARXEOLOJİ TƏDQİQATLARIN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

*t.e.d. Tarix Dostiyev,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Orta əsrlər arxeologiyası şöbəsinin müdürü*

İslamın zühuru və xilafətin yaranması dünya tarixində köklü, sistemli dəyişikliklərə səbəb olan epoxial hadisələrdən hesab olunur. İslam mədəniyyətinin təşəkkülü və inkişafi ilə müsəlman ölkələri coğrafiyاسında, o cümlədən, Cənubi Qafqazın maddi mədəniyyətində əsaslı dəyişikliklər baş verdi.

Müasir arxeologiya elminin xüsusi istiqamətlərindən olan İslam arxeologiyasının başlıca vəzifəsi müsəlman sivilizasiyası tarixinin və müsəlman cəmiyyətinin mədəni-dini həyatının tam, daha dolğun bərpası məqsədi ilə maddi mədəniyyət qalıqlarının aşkarlanması, toplanması, təhlil və şərh edilməsindən ibarətdir.

Arxeoloji tədqiqatlar islamaqədərki maddi mədəniyyətin transformasiya olunaraq yeni ideologiyaya uyğunlaşması, yerli ənənələr və innovasiyaların uğurlu çulğalaşması nəticəsində parlaq İslam mədəniyyətinin təşəkkül tapmasını izləməyə imkan verir, erkən İslam dövründə (VIII-X əsrlər) formallaşan müsəlman şəhərinin İslam mədəniyyətinin yayılmasında və inkişafında başlıca mərkəzə çevrilidiyini sənədləşdirir. Müsəlman şəhəri üçün üçhissəli topoqrafik quruluş və şəhərin simasını müəyyənləşdirən monumental tikililərin yeni tipləri – məhəllə, came məscidləri, minarələr, müsəlman memarlığının digər ictimai-dini binaları səciyyəvi idi. Binalarının tikintisində çatma tağlar, tağ-tavanlar, günbəzlər, çatmatağlı portallar, şəbəkəli pəncərələr, stalaktit karnizlər kimi konstruktiv elementlərdən, interyerin bədii tərtibatında gəc üzrə oyma bəzəklərdən istifadə olunurdu.

Sənətkarlıq istehsalının bütün sahələri müsəlman Şərqi üçün ənənəvi sənət sahələri idi. Xüsusilə bədii sənət sahələrinin müxtəlifliyi və istehsal olunan məhsulun yüksək bədiiliyi diqqətəlayiqdir. İslamin tələblərinə uyğun dekorativ-tətbiqi sənətlərdə yeni üslub təşəkkül tapıb inkişaf edir. Bədii keramika İslam incəsənətinin səciyyəvi xüsusiyyətini daha qabarlıq bürüzə verir. Burada ornament, kalliqrafiya və təsviri motivlər kamilliliklə və ahəngdarlıqla uzlaşır.

Numizmatik materiallar Cənubi Qafqazda, artıq erkən İslam dövründən üzərində kufi yazılı müsəlman rəmzi olan sikkələrin zərb olunduğunu sənədləşdirir.

İslamın yayılması maddi mədəniyyətin geyim və bəzəklər, yemək və içkilər kimi kateqoriyalarına da güclü təsir göstərmişdir.

İslamın qəbulu öz təcəssümünü müsəlman dəfn adətinin yayılmasında tapdı. Arxeoloji tədqiqatlarda müsəlman dəfn adətinin sabit səciyyəvi xüsusiyyəti

---

olaraq iki əlamət qeydə alınır: qəbir avadanlığının olmaması, ölüünün üzünün qibləyə çevrilməsi. Azərbaycanda erkən müsəlman dəfn adətini öyrənmək nöqteyi-nəzərindən Dərbənd və Qəbələ nekropollarında aparılmış arxeoloji tədqiqatların elmi əhəmiyyəti böyükdür.

Dini ekstremizmi və qarşıdurmanın rədd edən, mədəniyyətlərin dialoquna və konfessiyalararası qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsinə yol açan İslam arxeologiyası müsəlman ölkələrinin mədəniyyəti və tarixi üzrə elmi dövriyyəyə mötbəət, təkzib olunmaz mənbələr və yeni dəllillər daxil edir, İslam sivilizasiyasının obyektiv qiymətləndirilməsini təmin edir.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ИЗУЧЕНИИ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

д-р ист. наук Тарих Достиев

директор отделения Института Археологии и Этнографии НАНА

Возникновение ислама и образование Халифата считаются эпохальными явлениями, которые породили коренные, системные изменения в мировой истории. С возникновением и развитием исламской культуры произошёл коренной перелом в материальной культуре в странах мусульманского мира, в том числе и Южного Кавказа.

Основная задача исламской археологии, которая является одним из направлений современной археологии, заключается в обнаружении, сборе, анализе и интерпретации вещественных источников с целью глубокого изучения и более полного восстановления истории мусульманской цивилизации, культурно-религиозной жизни мусульманского общества.

Археологические исследования позволяют проследить трансформацию местных доисламских традиций к требованиям новой идеологии, формирование блестящей исламской культуры в результате удачного сочетания местных традиций, инноваций. Археологические исследования свидетельствует, что главными центрами распространения Исламской культуры стали мусульманские города, возникшие в Раннеисламском периоде (VIII-X вв.). Для мусульманского города характерны трехчастная топографическая структура и новые типы монументальных зданий, которые определяют облик города: квартальные и Джума мечети, минареты и другие общественно-религиозные сооружения мусульманской архитектуры. При возведении зданий были использованы конструктивные элементы, такие как стрельчатые арки, сводчатые перекрытия, купольные перекрытия, порталы, сталактитовые карнизы. В художественном оформлении интерьера зданий широко применяли резные орнаменты по гаджу.

Все виды ремесленного производства были традиционными для мусульманского Востока. В частности, заслуживают внимания разнообразие художественных ремесел и высокая художественность изделий. В соответствии с требованиями ислама возникает и развивается новый стиль в декоративно-прикладном искусстве. В художественной керамике особенно ярко проявились характерные черты исламского искусства.

Здесь орнамент, каллиграфия и иллюстративные мотивы сочетаются с совершенством и гармонией.

Нумизматические материалы свидетельствуют, что уже с Раннеисламского периода чеканили куфические монеты с символом мусульманской веры на Южном Кавказе.

Распространение ислама оказало также сильное влияние на такие категории материальной культуры, как одежда и украшения, пища и напитки.

Принятие ислама нашло свое воплощение в распространении мусульманского погребального обряда. В качестве характерных устойчивых признаков мусульманского захоронения в археологических исследованиях фиксируются всего два: отсутствие в погребении вещей и соблюдение киблы. Для изучения раннемусульманского погребального обряда в Азербайджане большое научное значение имеют археологические исследования могильников в Дербенде и Габале.

Исламская археология, которая отрицает религиозный экстремизм и конфронтацию, способствует диалогу между культурами и укрепляет межконфессиональное взаимопонимание, вводит в научный оборот достоверные источники и новые данные о культуре и истории мусульманских стран и обеспечивает объективную оценку Исламской цивилизации.

ROLE AND IMPORTANCE OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN THE STUDY OF ISLAMIC CULTURE IN THE SOUTH CAUCASUS

Tarikh Dostiyev

*Doctor of Historical Sciences, Head of the Middle Ages department
at the Institute of Archeology and Ethnography of ANAS*

The appearance of Islam and the Caliphate are considered epochal phenomena that lead to radical, systematic changes in the world history. With the emergence and development of Islamic culture significant changes occurred in the geography of Muslim countries, including the material culture of the South Caucasus.

The main aim of Islamic archeology, which is one of the specific aspects of modern archeology, is to discover, collect, analyze and interpret the remnants of material culture in order to fully and completely restore the history of Muslim wisdom and the cultural and religious life of the Muslim community.

Archaeological researches enable us to follow the evolution of Islamic culture shaped as a result of the successful transformation of material culture through innovations. They also document Muslim cities as the centers of Islamic culture formed in the early Islamic period (8th -10th centuries). The three-part topographic structure of the Muslim city and the new types of monumental buildings that determine the appearance of the city are characteristic: mosques of neighbors and mosques, minarets and other social and religious structures of Muslim architecture. During the construction of buildings, constructive elements, such as arches, ceilings, dome, arched portals, cobbled windows, carved ornaments were used in the interior.

All areas of handicraft production were traditional art sites for the Muslim East. In particular, the variety of art and high productivity is remarkable. In accordance with the requirements of Islam, a new style in decorative and applied arts is being formed and developed. Artistic ceramics show a clearer feature of Islamic art. Here, ornament, calligraphy and illustrative motifs are combined with harmony and completeness.

Numismatic materials document that coins with Muslim symbols with Kufic writing were minted from early Islamic period in the South Caucasus.

The spread of Islam had a strong influence on material culture, such as clothing and jewelry, food and beverages.

The adoption of Islam was embodied in the spread of Muslim burial traditions. Archaeological findings point to two signs of Muslim burial traditions:

the absence of grave equipment and positioning towards Qibla. Archaeological studies conducted in Darband and Gabala necropolis are of great scientific importance in terms of studying the early Muslim funreal traditions in Azerbaijan.

Islamic archeology, which denies religious extremism and confrontation, promotes dialogue between cultures and strengthens interfaith understanding, includes reliable sources of information and new data on the cultural cycle of Muslim countries and provides an objective assessment of Islamic civilization.

ИСЛАМ В СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ БАЛКАРСКОГО НАРОДА¹

д-р ист. наук *Светлана Аккиева*

ведущий научный сотрудник Института Гуманитарных
Исследований Кабардино-Балкарского Научного Центра РАН

Балкарцы – тюркоязычный народ, проживающий на Центральном Кавказе, по вероисповеданию мусульмане-сунниты ханафитского толка. Процесс укрепления ислама в среде балкарцев шел постепенно, приспосабливаясь к местным традициям и обычаям, нормам обычного права (адат), социальному устройству балкарского общества. С проникновением ислама вглубь в Балкарии строятся мечети, к концу XIX во всех селах Балкарии действовали мечети, а в крупных селах наряду с главной мечетью, были построены квартальные. Мечети становятся центром общественной и социальной жизни народа. Ислам способствовал развитию грамотности и формированию собственной письменности, приобщению населения к культуре Востока. Ислам улучшил материальное и правовое положение женщины. По шариату женщина получила право на наследство, которого она по нормам адата была лишена. По мере укрепления позиций ислама смягчались нравы, усиливались факторы, способствующие формированию нравственных качеств, как честность, правдивость, верность слову, долгу. В социальной жизни балкарского общества возросла роль людей, у которых были высоки такие нравственные качества как адамлыкъ (человечность) и иман. Так, при формировании членов Тёре – судебного органа балкарцев, действовавшего вплоть до середины XIX века, большое внимание уделялось нравственным качествам людей, которые бы заседали в Тёре и принимали решения, касающиеся жизни общины в целом и каждого члена общины.

Исламская идеология у балкарцев ассоциировалась с понятиями справедливость и равенство, потому большинство балкарцев восприняли идеи коммунистов, т.к. эти идеи у них ассоциировались с исламскими идеями. Пережить трагические события первой половине XX века – войну и насилиственную тотальную депортацию с родной земли в 1944 г. в восточные районы страны удалось благодаря исламской вере. В 1930-ые годы многие исламские деятели были подвергнуты репрессиям, мечети закры-

---

¹ Исследование выполнено при поддержке РФФИ по проекту «Проблемы доверия и справедливости в традиционной культуре балкарцев» № 17-01-00432.

лись и прекратилась подготовка кадров. Однако ислам не был вытеснен из социокультурной жизни и многие исламские традиции, обряды продолжали исполняться. В период выселения многие исламские священнослужители, подбадривали людей, которые ехали в вагонах для перевозки скота в неизвестность, словами о том, что куда бы их не занесла судьба, везде они будут под покровительством и защитой Всевышнего и он не оставит их без помощи. Ислам, как система нравственных установок, морально поддерживал людей, придавал им силы для выживания, преодоления навалившихся проблем, стойкости и мужества в сложных жизненных ситуациях. и сохранял веру в торжество справедливости и надежду на возвращения на родную землю. Ислам стал одним из связующих звеньев, способствовавших этнической и межэтнической консолидации с казахами, киргизами, узбеками и представителями других мусульманских народов в местах депортации. В период депортации балкарцы вместе с казахами, киргизами, узбеками ходили в мечеть, делали намаз, отмечали мусульманские праздники Ураза-байрам и Къурбан-байрам, сохраняли исламскую обрядность в проведении тех или иных семейных обрядов.

После возвращения из депортации на Кавказ, в условиях атеистической пропаганды, исламские традиции сохранялись в основном в семейной и похоронной обрядности. После того, как отношение к религии смягчилось, в каждом балкарском селе началось строительство мечетей, в основном на пожертвования жителей, возрос интерес к получению исламского образования. В настоящее время во всех балкарских населенных пунктах, где проживают балкарцы, действуют мечети, при некоторых из них есть воскресные школы, где детей обучают исламской грамоте и чтению Корана. Исламские праздники отмечаются широко и занимают важное место в общественно-культурной жизни балкарского народа. Мечеть стала центром общественной и социальной жизни, возросла роль исламских священнослужителей в социокультурной жизни, в организации и проведении благотворительных мероприятий, милосердия и поддержки беспомощных, повышения нравственности, воспитания молодежи.

İSLAM BALKAR XALQININ SOSİOMƏDƏNİ HƏYATINDA²

*t.e.d. Svetlana Akkiyeva,
Rusiya Elmlər Akademiyası
Kabardin-Balkar Elmi Mərkəzi
Humanitar Tədqiqatlar İnstitutunun aparıcı elmi işçisi*

Balkarlar – Mərkəzi Qafqazda yaşayan, dininə görə hənəfi məzhəbli sünni müsəlman olan türkdilli xalqdır. Balkarların mühitində İslamın gücləndirilmə prosesi tədricən, yerli adət və ənənələrə, adı hüquq (adət) normalarına, Balkar cəmiyyətinin sosial quruluşuna uyğunlaşaraq gedirdi. İslamın dərinliyə nüfuz etməsi ilə Balkariyada məscidlər tikilir, XIX əsrin sonu üçün onun bütün kəndlərində məscidlər fəaliyyət göstərirdi. Büyük kəndlərdə isə əsas məscidlə ya-naşı, məhəllə məscidləri də tikilmişdi. Məscidlər xalqın ictimai və sosial həyatının mərkəzinə çevrilmişdi. İslam savadlılığının inkişafına və şəxsi ədəbiyyatın formallaşmasına, əhalinin Şərqiin mədəniyyətinə qoşulmasına imkan yaradırdı.

İslam qadının maddi və hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdırılmışdı. Şəriətə görə, qadın adət normalarına əsasən, məhrum edildiyi varislik hüququnu geri alır-dı. İslamın mövqeləri möhkəmləndikcə adətlər yumşalır, dürüstlük, düzgün-lük, sözə və vəzifəyə sədaqət kimi əxlaqi keyfiyyətlərin formallaşmasına imkan yaradan amillər güclənirdi. Balkar cəmiyyətinin sosial həyatında adamlıq (in-sanlıq) və iman kimi əxlaqi keyfiyyətləri yüksək olan insanların rolu artırıldı. Beləliklə, XIX əsrin ta ortalarınadək fəaliyyət göstərən Törənin – balkarların məhkəmə orqanı üzvlərinin formallaşması zamanı Törədə iclas edən, bütövlük-də icmanın və icmanın hər bir üzvünün həyatına dair qərarlar verən insanların mənəvi keyfiyyətlərinə diqqət yetirilirdi.

Balkarlarda İslam ideologiyası ədalətlilik və bərabərlik anlayışları ilə assosiasiya olunurdu. Bu səbəbdən, balkarların əksəriyyəti kommunistlərin ideyalarını qəbul edirdi, çünki bu ideyalar onlarda İslam ideyaları ilə assosiasiya olunurdu.

XX əsrin birinci yarısının faciəli hadisələrini – müharibəyə və 1944-cü ildə doğma torpaqlardan ölkənin şərq rayonlarına məcburi total deportasiyaya dözmək İslam dini sayəsində mümkün olmuşdu. 1930-cu illərdə bir çox İslam din xadimləri repressiyalara məruz qoyulmuş, məscidlər bağlanmış və kadrların hazırlanması dayandırılmışdı. İslam dini sosiomədəni həyatdan sıxışdırılıb çıxarılmamışdı və bir çox İslam ənənələri, mərasimləri davam etdirilirdi. Köçü-

---

² Исследование выполнено при поддержке РФФИ по проекту «Проблемы доверия и справедливости в традиционной культуре балкарцев» № 17-01-00432.

rülmə dövründə bir çox din xadimləri mal-qaranın daşınması üçün vaqonlarda naməlum istiqamətlərə yollanan insanları ürəkləndirib deyirdilər ki, tale onları haraya aparırsa- aparsın, onlar hər yerdə Uca Allahın himayəsindədirlər və O, heç vaxt onları köməksiz qoymayacaq.

İslam əxlaqi təlimatların sistemi kimi insanları mənəvi dəstəkləyir, həyatda sağ qalmaları, yiğilan problemlərin öhdəsindən gəlmələri üçün onlara güc, mürəkkəb həyat şəraitində dözüm və cəsarət verir, ədalətin qalibiyyətinə inamı və öz doğma torpaqlarına qayıtma ümidiyi aşılıyırı.

İslam qazaxlarla, qırğızlarla, özbəklərlə və deportasiya yerlərindəki başqa müsəlman xalqlarının nümayəndələri ilə etnik və etnikarası birləşməyə imkan yaradan bağlayıcı vasitələrdən biri oldu. Deportasiya dövründə balkarlar qazaxlarla, qırğızlarla, özbəklərlə birlikdə məscidə gedir, namaz qılır, Ramazan və Qurban müsəlman bayramlarını qeyd edir, bu və ya digər ailə mərasimlərinin keçirilməsində İslam ənənələrini davam etdirirdilər.

Deportasiyadan Qafqaza qayıdanan sonra, ateizm təbliğatı şəraitində İslam ənənələri, əsasən, ailə və dəfn mərasimlərində saxlanıldı. Dinə qarşı münəsibət yumşalandan sonra, hər bir balkar kəndində, əsasən, sakinlərin ianələri ilə məscidlər tikilməyə başlandı, İslam təhsilinə maraq artdı. Hal-hazırda balkarların yaşadığı bütün yaşayış məntəqələrində məscidlər fəaliyyət göstərir, onların bəzilərinin yanında uşaqlara İslam savadının verildiyi, Quran oxumağın öyrədildiyi bazar günü məktəbləri mövcuddur. İslam bayramları, artıq geniş qeyd olunur və Balkar xalqının ictimai-mədəni həyatında önəmli yer tutur. Məscid isə ictimai və sosial həyatın mərkəzi olmuş, İslam din xadimlərinin sosiomədəni həyatda, xeyriyyə tədbirlərinin təşkilində, keçirilməsində, köməksizlərə mərhəmət, dəstəyin göstərilməsində, gənclərin mənəviyyatının, tərbiyəsinin yüksəldilməsində rolü artdı.

ISLAM IN THE CULTURAL AND SOCIAL LIFE OF THE BALKARS³

Svetlana Akkiyeva

*Doctor of Historical Sciences, Leading research fellow of
the Institute of Humanitarian Researches
at the RAS Kabardino-Balkarian Scientific Center*

Balkarians are a Turkic-speaking people living in the Central Caucasus; according to religion, they are Sunni Muslims of the Hanafit persuasion. The process of strengthening Islam among the Balkarians proceeded gradually, adapting to local traditions and customs, to the norms of customary law (*adat*), and to the social structure of Balkar society. With the penetration of Islam into the depths of Balkaria, mosques were being built, by the end of the 19th century mosques operated in all villages of Balkaria, and along with the main mosque, quarterly ones were built in large villages. Mosques became the centre of public and social life of the people. Islam contributed to development of literacy and formation of own writing, familiarizing the population with the culture of the East. Islam had improved the material and legal status of women. According to Sharia, a woman received the right to inheritance, which she was deprived of, according to the norms of *adat*. As the position of Islam strengthened, customs became milder and factors contributing to the formation of moral qualities, like honesty, truthfulness, loyalty to the word, duty became prominent. In the social life of Balkar society, the role of people who had such moral qualities as *adamlyk* (humanity) and *iman* increased. Thus, when forming members of *Töre*, a judicial body of Balkarians that operated until the middle of the 19th century, great attention was paid to the moral qualities of people who would sit in *Töre* and make decisions concerning the life of the community as a whole and each member of the community.

The Islamic ideology of the Balkarians was associated with the concepts of justice and equality, therefore most of the Balkarians accepted the ideas of the communists, since these ideas were associated with Islamic ideas. It was possible to survive the tragic events of the first half of the 20th century, the war and forced total deportation from the native land in 1944 to the eastern regions of the country, thanks to the Islamic faith. In the 1930s, many Islamic leaders were subjected to repression, the mosque closed and training stopped.

---

3 The study was supported by the Russian Foundation for Federal Research under the project Problems of Trust and Justice in the Traditional Culture of Balkarians No. 17-01-00432.

However, Islam was not ousted from the socio-cultural life and many Islamic traditions, ceremonies continued to be performed. During the eviction period, many Islamic clerics encouraged people who were travelling in cattle cars to the uncertainty, saying that no matter where they were brought, they would be under the auspices and protection of the Almighty everywhere and He would not leave them without help. Islam, as a system of moral attitudes, supported people morally, gave them the strength to survive, to overcome problems, resilience and courage in difficult life situations and kept faith in the triumph of justice and the hope of returning to the native land. Islam became one of the links that promoted ethnic and interethnic consolidation with the Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks and representatives of other Muslim peoples in places of deportation. During the deportation period, Balkarians, along with Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, went to the mosque, performed namaz, celebrated the Muslim holidays, the lesser Bairam and Kurban Bayram, kept the Islamic rituals in conducting certain family rites.

After returning from deportation to the Caucasus, under conditions of atheistic propaganda, Islamic traditions were preserved mainly in the family and funeral rites. After the attitude to religion was softened, the construction of mosques began in every Balkarian village, mainly with donations from residents, and interest in receiving Islamic education increased. Currently, in all Balkar settlements where Balkarians live, there are mosques, some of which have Sunday schools, where children are taught Islamic literacy and reading of the Koran. Islamic holidays are celebrated widely and occupy an important place in the social and cultural life of the Balkarian people. The mosque became the centre of public and social life, the role of Islamic clerics in social and cultural life, in organizing and conducting charity events, mercy and support of the helpless, raising morality and educating young people increased.

RUS ÇARİZMİNİN AZƏRBAYCANDA MÜSƏLMAN RUHANİLİYİNİN TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTİNDƏ STRATEJİ PLANLARI

t.e.d., dos. İbrahim Kazimbaylı,

Azərbaycan Dillər Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər və idarəetmə fakültəsinin dekanı

Hələ Çar I Pyotr XVIII əsrin əvvəllərindən qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdu ki, Cənubi Qafqaz ərazilərini bütövlükdə öz nüfuz dairəsinə qısa zaman kəsiyində qatmalıdır. Azərbaycanda Səfəvilər Dövlətinin zəifləməsi və süqu-tundan sonra, mövcud xanlıqlar vahid mərkəzdə birləşə bilmədilər. XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanla bağlı işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün əsasən, İran və Rusiya dövlətləri, qismən də Osmanlı Dövləti Cənubi Qafqazda fəallaşdı. İran bu əraziləri işğal edib, Nadir şah imperiyasının sərhədləri daxilində öz hegemonluğunu bərpa etməyə çalışırdı. Rusiya isə hələ yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, I Pyotrun dövründən başlayaraq, Cənubi Qafqazı işğal etmək siyaseti yeridir, lakin istər I Pyotrun (1682-1725), istərsə də II Yekaterinanın (1762- 1796) dövründə Cənubi Qafqaza qoşun yeridən Rusiya bu ərazilərdən əlibəş geri dönməli olmuşdu.

Çar Rusiyası XIX əsrin birinci yarısında bütövlükdə Cənubi Qafqazı işğal etdi. Çarizm işğal etdiyi ərazilərdə öz mövqeyini və mənafeyini gücləndirmək üçün bir neçə metoddan istifadə edirdi. Burada din amili də xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. İşğal olunan ərazilərdə çarizm xristianlığı yayır, bölgədə İslamin oynadığı mühüm rolü məhdudlaşdırmağa çalışırdı. Buna görə də Azərbaycanda Çar Rusyasının müstəmləkəçilik və dini ayrı-seçkilik siyasetinə qarşı, xüsusən ruhanilər tərəfindən ciddi müqavimətlə qarşılaşdırılar.

Bundan sonra çarizm İslam dini və müsəlman ruhaniləri ilə bağlı siyasetini bir qədər yumşaltmağa məcbur oldu. Çarizm Qafqazda İslam və müsəlman ruhaniliyinin nüfuzu ilə barışmaq məcburiyyətində qalaraq, 1823-cü ildə Zaqqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsini və şeyxüislam vəzifəsini təsis etdi. Tiflis axundi Məhəmməd Əli Hüseynzadə Qafqazın şeyxüislamı təyin edildi. Zaqqafqaziya ruhaniləri qısa bir vaxt ərzində müsəlmanların xeyli sayıda probleminin həlli istiqamətində əməli işlər gördü. Çarizm bu məsələyə çox böyük qısqanlıqla yanaşaraq, İslama məzəhbə ayrı-seçkiliyini qabartmaq məqsədilə 1832-ci ildə idarədə Qafqaz müftisi vəzifəsini təsis etdi. Beləliklə, XIX əsrin 30-cu illərində Tiflisdə Qafqaz müsəlmanlarının iki idarəsi – şeyxüislamın başçılıq etdiyi şəhər və müftinin rəhbərlik etdiyi sünni ruhani idarələri fəaliyyətə başladı. Bunlar hər iki Qafqaz canişini tərəfindən təyin edilir, ruhani idarələrinin

---

fəaliyyəti isə çarizm üsüllərindən istiqamətləndirilirdi. Müqavimətin və narazılığın artmasının qarşısını almaq üçün çarizm İslam ideologiyasını imperiyanın səadəti naminə xeyirxah istiqamətə yönəltmək məqsədilə Qafqazda sünni və şia ruhanilərinin idarə olunması haqqında xüsusi nizamnamə hazırlanmışdı. Bütün bunların hamısı gələcəkdə müstəmləkə ərazilərdə İslam dininin mövqelərini zəiflətməyə hesablanmışdı. Təsadüfi deyil ki, İslam dinini zəiflətmək üçün sünni-şia məsələsi yeri gəldi-gəlmədi, süni şəkildə qabardılırdı.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПЛАНЫ РУССКОГО ЦАРИЗМА ПО ОРГАНИЗАЦИИ МУСУЛЬМАНСКОЙ ДУХОВНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

*д-р ист. наук, доц. Ибрагим Казымбейли
декан факультета Международных отношений и управления
Азербайджанского Университета Языков*

Еще в начале XVIII века Петр I поставил перед собой цель за короткие сроки полностью подчинить своей сфере влияния территорию Южного Кавказа. После ослабления и падения государства Сефевидов в Азербайджане существующие ханства не смогли объединиться в единый центр. Уже в конце XVIII века, в основном, Иран и Россия и частично Османская империя активизировались на Южном Кавказе, чтобы осуществить в отношении Азербайджана планы оккупации. Иран оккупировал территории и пытался восстановить империю в границах империи Надир-шаха. Как мы уже упоминали выше, начиная с времен Петра I, Россия проводила политику оккупации Южного Кавказа, но несмотря на то, что она вводила войска на Южный Кавказ в период правления Петра I (1682-1725) и Екатерины II (1762-1796), была вынуждена вернуться с этих земель с пустыми руками.

В первой половине XIX века царская Россия оккупировала весь Южный Кавказ.

Для укрепления своих позиций и интересов к оккупированным территориям, царизм использовал несколько методов. Религиозный фактор также имел особое значение. Царизм распространял на оккупированных территориях христианство и пытался ограничить роль ислама в регионе. Поэтому антиколониалистская и религиозная дискриминационная политика царской России в Азербайджане встретила серьезное сопротивление со стороны духовенства.

Отныне царизм вынужден был смягчать свою политику в отношении ислама и мусульманских священнослужителей. Царизм вынужден был смириться с влиянием исламской и мусульманской духовности на Кавказе, в 1823 году основал Духовное управление мусульман Закавказья и учредил должность Шейх-уль-ислама. Находящийся в Тбилиси Ахунд Мухаммед Али Гусейнзаде был назначен Шейх-уль-исламом Кавказа. За очень короткие сроки Закавказское духовенство решило большое количество мусульманских проблем. Ревностно относясь к этому вопросу и с целью разжечь религиозную дискриминацию в исламе, в 1832 году ца-

---

ризм учреждает на Кавказе должность Муфтия. Таким образом, в 30-ых годах XIX века в Тифлисе начали действовать два управления кавказских мусульман - шиитов во главе с Шейх-уль-исламом и суннитов во главе с Муфтием. Оба были назначены наместником Кавказа, а деятельность духовных структур управлялась царским двором. Чтобы предотвратить рост сопротивления и недовольства, царизм разработал Специальный устав об управлении суннитскими и шиитскими священнослужителями на Кавказе, чтобы направить исламскую идеологию во благо империи. Все это было призвано в будущем ослабить позиции ислама на колониальных территориях. Не случайно суннитско-шиитская проблема искусственным образом раздувалась, чтобы ослабить исламскую религию.

STRATEGIC PLANS OF TSARIST RUSSIA IN THE ORGANIZATION OF MUSLIM CLERGY IN AZERBAIJAN

Associate Professor Ibrahim Kazimbeyli

Doctor of Historical Sciences, Azerbaijan University of Languages

Even before the early 18th century Tsar Peter The Great set a goal to integrate the South Caucasus region into its territory of influence in a short period of time. After the collapse of the Safavid state in Azerbaijan, the existing khanates were not able to unite in a single centre. In the late 18th century, mainly Iran and Russia, and partly the Ottoman Empire became active in the South Caucasus to implement plans of aggression against Azerbaijan. By occupying those territories, Iran tried to restore its hegemony within the boundaries of Nadir Shah Afshar's Empire. However, Russia, as we have already mentioned above, had carried out occupation policy against the South Caucasus since the reign of Tsar Peter. However, neither during the period of Peter the Great (1682 -1725) nor the period of Catherine the Great (1762-1796), Russia who sent troops to the South Caucasus had to return from those lands empty-handed.

In the first half of the 19th century, Tsarist Russia occupied the entire South Caucasus. Tsarism used several methods to strengthen its position and interest in the occupied territories. The religious factor here had a special importance as well. Tsarism spread Christianity in the occupied territories and tried to restrict the vital role played by Islam in the region. Consequently, anti-colonialism and religious discrimination policies of Tsarist Russia in Azerbaijan met with serious resistance by Muslim community.

Since then Tsarism was obliged to soften its policy on Islam and Muslim community. Tsarism had to reconcile with the influence of Islamic and Muslim spirituality in the Caucasus, and in 1823 it established the position of Sheikh ul Islam and Spiritual Administration of Transcaucasian Muslims.

The Akhund of Tbilisi, Mohammed Ali Huseynzadeh was appointed to the position of Sheikh ul Islam in Caucasus. The Transcaucasia clergy did their best in a very short time to solve a large number of Muslim problems. Having a great deal of jealousy to them Tsarism established the position of the Caucasus Mufti in 1832 to highlight religious discrimination in Islam. Thus, in the 1930s, two administrations of the Caucasian Muslims, Shiites headed by Sheikh ul Islam and Sunni spiritual administrations run by Mufti started proceeding its activity in Tbilisi. They both were appointed by the Caucasian officials, and the activities of the spiritual authorities were directed by the Tsarist Administration. In order to prevent the rise of resistance and dissatisfaction and to turn the

Islamic ideology into a better direction for the sake of the empire, Tsarism had developed a special charter on the governing of the Sunni and Shiite spirituals in the Caucasus. All of this was intended to weaken the positions of Islam in the future in the colonial territories. It was no coincidence that the issue of Sunni-Shiite was deliberately drawn into attention in an artificial way in order to weaken the Islam religion.

ОСОБЕННОСТИ ДИАЛОГА МЕЖДУ ИСЛАМСКИМ И ЗАПАДНЫМ МИРАМИ

д-р филол. наук, проф. Земфира Исхагова

*преподаватель кафедры Международных отношений и зарубежного
регионоведения Института Общественных Наук Российской Академии
Народного Хозяйства и Государственной Службы
при Президенте Российской Федерации*

д-р филос. по филос. Ариз Гезалов

*заместитель директора Российского философского союза по
международным отношениям Российской Академии Наук*

Можно смело утверждать о существовании двух цивилизаций в современном мире: исламской и определяемой в зависимости от эпохи как христианская, европейская или западная. При этом современная исламская цивилизация характеризуется исламским религиозным возрождением и своим экономическим ростом. Однако современный диалог между западным и мусульманским мирами непрост, поскольку здесь вступают в силу международные языки, а именно арабский язык как основной язык мусульманского мира. Значимость этого языка для мусульманской цивилизации, неоспорима ввиду его сакральности. На него положено священное писание мусульман, именуемое Кораном. Арабский язык на данный момент — это чрезвычайно важный язык дипломатии и международного бизнеса. Однако если перевод с арабского на языки тюркской группы вряд ли вызовет грубые отклонения в дешифрировании смысла, то перевод на западные языки вызывает много сложностей, о чем пишет в своей работе «Ислам и Запад» британский востоковед Р. Льюис. Такое языковое недопонимание может приводить к большому разногласию между исламской и западной цивилизациями.

В свете этой проблемы следует принять во внимание тесную связь между двумя феноменами: языком и культурой, или языковым и культурным пространствами. В целом в проблеме перевода всегда всплывают два аспекта, а именно лингвистический, в том числе стилистический, а также культурный. Непринятие во внимание какого-либо одного из аспектов ведет к ложной интерпретации текста как такового.

Важно заметить, что до конца XVIII века интерес к арабскому языку был почти исключительно научным и литературным, а не практическим. Для ведения дел с мусульманскими странами куда важнее были персид-

---

ский и турецкий, языки тогдашних властителей Ближнего и Среднего Востока. Новая фаза популярности арабского языка и его высокой востребованности началась с египетской экспедицией Бонапарта, непосредственно вовлекшей Европу в дела арабоязычных стран.

Однако в Европе до сих пор нет ни одного добротного словаря классического арабского. Большинство имеющихся словарей основывается на лексиконах, составленных в классическую эпоху арабами и другими мусульманами. Кроме того, часто происходит странная ситуация, когда на вид знакомые слова, кажущиеся настолько простыми, в тексте могущие обозначать нечто в корне отличное от известного всем и зафиксированного в словаре смысла. Например, такие слова, как *аскар*, *джайш*, *джуд* переводятся в словарях одинаково — «войско», однако они далеко не синонимы, и в разное время в разных местах имели различные значения.

Отсутствие полноценных качественных словарей, объясняющих арабские слова на европейских языках, может привести к нарушению построения диалога между представителями двух мировых цивилизаций, например, на дипломатических встречах, что чревато серьезными последствиями в geopolитической обстановке современного мира, который надо сказать столь нестабилен на сегодняшний день.

İSLAM DÜNYASI İLƏ QƏRB DÜNYASI ARASINDA DİALOQUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

fil.e.d., prof. Zemfira İsxakova,

*RF Prezidenti yanında Rusiya Xalq Təsərrüfatı və
Dövlət Qulluğu Akademiyası İctimai Elmlər İnstitutu
Beynəlxalq siyaset və xarici regionşünaslıq kafedrasının müəllimi;*

f.f.d. Ariz Gözəlov,

*Rusiya Elmlər Akademiyası
Rusiya Fəlsəfə Cəmiyyəti vitse-prezidentinin
beynəlxalq əlaqələr üzrə müavini*

Müasir dünyada iki sivilizasiyanın – İslam sivilizasiyasının və epoxadan asılı olaraq Xristian, Avropa, yaxud Qərb sivilizasiyası kimi müəyyən edilən sivilizasiyanın mövcudluğunu cəsarətlə iddia etmək mümkündür. Bununla bərabər, müasir İslam sivilizasiyası İslam dininin intibahı və özünün iqtisadi inkişafi ilə səciyyələnir. Qərb dünyası ilə Müsəlman dünyası arasında müasir dialoqun qurulmasında beynəlxalq dillərin, daha dəqiq desək, Müsəlman dünyasının əsas dili hesab olunan ərəb dilinin qüvvəsini alması ilə bu proses o qədər də asan başa gəlmir. Dini mahiyyət kəsb etməsi baxımından, bu dilin müsəlman sivilizasiyası üçün əhəmiyyəti danılmazdır. Müsəlmanların “Quran” adlanan Müqəddəs Kitabı məhz bu dildə nazıl olmuşdur. Hazırda ərəb dili – olduqca mühüm diplomatiya və beynəlxalq biznes dilidir. Ərəb dilindən türk qrupuna daxil olan dillərə edilən tərcümə mənanın deşifrə olunmasında kobud kənarəçixmalar törətmədiyi halda, Qərb dillərinə edilən tərcümələr kifayət qədər çətinliklə müşayiət olunur ki, britaniyalı şərqsünas R.Lyuis özünün “İslam və Qərb” adlı tədqiqat işində məhz bu problemdən bəhs edir. Bu cür dil baryeri İslam sivilizasiyası ilə Qərb sivilizasiyası arasında böyük fikir ayrılığına gətirib çıxara bilər.

Həmin problem fonunda dil və mədəniyyət arasında olan sıx əlaqə nəzərə alınmalıdır. Ümumilikdə, tərcümə məsələsində daim iki aspekt, daha dəqiq desək, linqvistik, o cümlədən üslub aspekti, həmçinin mədəni aspektlər meydana çıxır. Həmin aspektlərdən hər hansı birinin nəzərə alınmaması mətnin yanlış interpretasiyası ilə nəticələnir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin sonuna dek ərəb dilinə olan maraq əməli deyil, demək olar ki, sərf elmi və bədii maraq idi. Müsəlman ölkələri ilə işlərin aparılması üçün o dövrdə Yaxın və Orta Şərqi hökmdarlarının danışlığı fars və türk dilləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Ərəb dilinin populyarlığının və yüksək dərəcədə tələb olunmasının yeni fazası Bonapart tərəfindən

---

həyata keçirilən və Avropanı ərəbdilli ölkələrin işlərinə birbaşa cəlb edən Misir ekspedisiyası ilə başlandı.

Avropada indiyə qədər klassik ərəb dilinin bir dənə də olsun keyfiyyətli lü-ğəti tərtib olunmamışdır. Mövcud lügətlərin əksəriyyəti klassik dövrdə ərəblər və digər müsəlmanlar tərəfindən tərtib olunmuş leksikonlara əsaslanır. Bundan əlavə, tez-tez elə qəribə situasiya baş verir ki, bildiyiniz və olduqca sadə görünən sözlər kontekstdən asılı olaraq hamiya məlum və lügətdə təsbit edilmiş mənasından köklü şəkildə fərqli bir məna kəsb edə bilir; məsələn: *askar*, *cayş*, *cupd* kimi sözlər lügətlərdə eyni cür - “qoşun” kimi tərcümə olunsa da, öz araslarında heç də sinonim olmayıb, müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif yerlərdə fərqli mənalar kəsb etmişdir.

Ərəb sözlərinin mənasını Avropa dillərində izah edən mükəmməl keyfiyyətə malik lügətlərin mövcud olmaması müasir dünyadan iki sivilizasiyası arasında dialoqun qurulması prosesində, məsələn, diplomatik görüşlər zamanı pozuntulara gətirib çıxara bilər ki, bu da öz növbəsində, hazırda onsuz da kifayət qədər sabit olmayan müasir dünyada mövcud geosiyasi vəziyyət üçün ciddi fəsadlarla nəticələnə bilər.

FEATURES OF THE DIALOGUE BETWEEN THE ISLAMIC AND THE WESTERN WORLDS

Professor Zemfira Ishagova

Doctor of Philological Sciences, Instructor of the Department of International Policy and Foreign regional studies of the Russian Academy of Agriculture and State Service under the President of the Russian Federation

Ariz Gozalov

PhD in Philosophy, Deputy Director of the Russian Philosophical Union on Foreign Relations of the Russian Academy of Sciences

The existence of two civilizations, namely civilization of Islam and the one defined as Christian, European or Western civilization depending on the era, can firmly be claimed. At the same time, current civilization of Islam is characterized by Islamic religious revival and its economic growth. However, the modern dialogue between the Western and Muslim worlds is not easy, as international languages, namely Arabic, being the main language of the Muslim world, take effect here. The importance of this language for Muslim civilization is ultimate due to its sacredness. It is based on the Holy Scripture of Muslims - the Quran.

At the present moment, Arabic is an extremely important language of diplomacy and international business. However, if the translation from Arabic into the Turkic languages is unlikely to cause crucial deviations in the meaning interpretation, the translation into Western languages causes many difficulties, as the British orientalist B. Lewis wrote in his work "Islam and the West". Such linguistic misunderstanding can lead to great disagreement between Islamic and Western civilizations.

In the light of this problem, the close correlation between the two phenomena should be taken into account: language and culture, or linguistic and cultural contexts. In general, two aspects always emerge in the problem of translation, namely linguistic, including stylistic, as well as cultural. Ignorance of any aspect leads to a false interpretation of the text as it is.

It's worth mentioning that until the end of the 18th century, interest in the Arabic language was nearly exclusively scientific and literary, not practical. The Persian and Turkish languages were much more important for business with Muslim countries, as these were languages of the then rulers of the Middle East. A new stage in the popularity of the Arabic language and its high demand

started with the Napoleon Bonaparte's French Campaign in Egypt and Syria, directly involving Europe in the affairs of Arabic-speaking countries.

However, Europe still has no good dictionary of classical Arabic. Most of the available dictionaries are based on the lexicons compiled in the classic era by Arabs and other Muslims. Besides, it sometimes happens that the familiar words, that seem so simple, can mean something disparate in the text, different from the well-known meaning recorded in the dictionary. For example, such words as “*askar*”, “*jaysh*”, “*jupd*” have the same translation in dictionaries — “army”, but they are not synonymous, and had different meanings at various times in different places.

The lack of comprehensive dictionaries explaining Arabic words in European languages can lead to a violation of the dialogue between the representatives of the two world civilizations, for example, during the diplomatic meetings, which is fraught with grave consequence in the geopolitical situation of the modern world, being decidedly unstable today.

XİLAFƏT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA PUL DÖVRİYYƏSİ VƏ SİKKƏ ZƏRBİ

*t.e.d., prof. Abbas Seyidov,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin müəllimi;*

*t.f.d. Akif Quliyev,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Numizmatika və epiqrafiya şöbəsinin müdürü*

Xilafətin ilk illərində işgal və daxili cəkişmələr ucbatından, sikkə zərbi işinə elə də önəm verilmirdi. Raşidi xəlifələrinin hakimiyyəti illərində ərəblər qızıl Bizans solidləri və gümüş Sasani draxmalarından istifadə edirdilər. Bu sikkələrin əyyarı yüksək olduğundan, xilafətin sonunadək pul dövriyyəsində qızıl ərəb dinarları ilə rəqabət aparmışdı.

Sasanilər Dövlətinin süqtundan sonra, ərəblər II Xosrov və III Yəzdigərdin draxmaları tipində, lakin üzərində “Bismillah”, “Əlhəmdüllah”, “La İlaha İlləllah”, “Allahu-Akbar”, “Muhəmməd rəsul Allah” sözləri zərb edilmiş gümüş dirhəmlər tə davülə buraxırdılar. İlk əvvəl bu sikkələr 3 qram cəki və üzərində pəhləvi xətti ilə, sonralar ərəb-kufi xətti ilə zərb edildi. Aşkar edilmiş dəfinələrdə bu dövrə aid sikkələrin azlığı VII əsrin ikinci yarısında xilafətdə sikkə zərbi işinin zəif olmasından xəbər verir. Bu dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən zərbxanalar, əsasən, öz fəaliyyətini dayandırmışdı. Aramsız ərəb-xəzər müharibələri pul işini iflic vəiyyətə gətirmişdi.

Mənbələrdə Əməvilər dövründə, xəlifə Müaviyə ibn Əbu Süfyanın (661-681-ci illər) üzərində əlində qılınc tutmuş döyüşü təsviri olan gümüş sikkəsi haqqında məlumat vardır.

Beşinci Əməvi xəlifəsi Əbd əl-Məlik Mərvanın (685-705-ci illər) h.77-ci idə (696-ci il) həyata keçirdiyi pul islahati nəticəsində, xilafətdə ilk qızıl dinarlar, gümüş dirhəmlər və mis felslər zərb edilir. Qızıl dinarlar Bizans qızıl solidləri, gümüş dirhəmlər Sasani draxmaları tipində zərb edilirdi. Xəlifənin əmri ilə sikkələr üzərində təsvirlərə qadağa qoyularaq, Quran ayələri zərb edilməyə başlandı.

Dinarlar bir misqal (4.265q), 87.9 % əyyarla, gümüş dirhəmlər 2.98 q cəki ilə zərb edilirdi. Qızılın gümüşə nisbəti 1/15 idi və bu nisbət 12-15 arasında dəyişirdi. Bir qızıl dinar 5 dirhəmə bərabər idi.

Səlcuqlar dövründə Şərqi ölkələrini bürümüş gümüş böhranı Azərbaycan ərazisindən də yan ötməmişdir. Gümüş dirhəmlərin əyyarları aşağı düşmüş, bir qədər sonra isə tamamilə dövriyyədən çıxmışdır. Gümüş dirhəmləri mis-

---

dən zərb edilmiş, üzərinə nazik gümüş təbəqə çəkilmiş sikkələr əvəz edirdi. Zaman keçdikcə, bu təbəqə də aradan çıxmış, sikkələr adı misdən kəsilməyə başlanmışdı. Bu pulların üzərinə “dirhəm” və ya “sim” (fars dilində gümüş) zərb edilərək, tədavülə buraxılırdı.

Xilafətin süqutundan sonra, ərəb pul-çəki sistemi Azərbaycanda meydana gələn feodal dövlətlərinin də pul tədavülünün əsasını təşkil edirdi. Azərbaycan Elxanilər dövlətinin tərkibinə daxil edildikdən sonra, monqollar dövründə - Sultan Qazan xanın (Sultan Mahmud) hakimiyyəti illərində pul islahatı həyata keçirilərək, tədavülə yeni tip sikkələr buraxılır.

ДЕНЕЖНЫЙ ОБОРОТ И ЧЕКАНКА МОНЕТ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРИОД ХАЛИФАТА

*д-р ист. наук., проф. Аббас Сеидов
преподаватель Азербайджанского Государственного
Экономического Университета*

*д-р филос. по ист. Акиф Гулиев
директор Отдела «Нумизматика и эпиграфика»
Институт Археологии и Этнографии НАНА*

На раннем этапе Халифата арабы были заняты новыми завоеваниями и не уделяли особого внимания чеканке монет. Во времена правления Праведных халифов арабы использовали золотые византийские и серебряные сасанидские монеты. Византийские золотые монеты были высокопробными и в денежном обращении почти до конца халифата конкурировали с золотыми арабскими динарами.

После завоевания государства Сасанидов арабы приняли денежную систему Сасанидов и стали чеканить серебряные дирхемы по образцу монет Хосрова II и Йездигерда III. На эти монеты добавлялись мусульманские изречения – «Бисмиллах», «Алхамд-у-Лиллах», «Ля Иллаха илл Аллах», «Аллаху Акбар» и «Мухаммед Расул Аллах». Изначально эти монеты весом 3 гр. чеканились легендой на Пехлеви, а затем куфической вязью на арабском языке. Малочисленность арабских монет в кладах второй половины VII века свидетельствует о слабом развитии монетного дела в халифате. В этот период в связи с арабо-хазарскими войнами монетные дворы Азербайджана прекратили свою деятельность.

В источниках имеются сведения о выпуске серебряных монет халифа династии Омейядов Муавия ибн Абу Суфьяном (661-681). На монетах был изображен халиф с мечом.

Первые золотые динары, серебряные дирхемы и медные фельсы халифата были отчеканены в результате денежной реформы, проведенной пятым халифом Абд аль-Меликом Марваном (685-705) в х.77 (696). Золотые динары чеканились по образцу византийских золотых солидов, серебряные дирхемы - по форме сасанидских драхм. По приказу халифа были запрещены изображения на монетах. Вместо них на монетах чеканились стихи из Корана.

Динары чеканились весом в 1 мискаль (4,265 г.) и пробой 87,9%, а серебряные дирхемы – весом 2,98 г. Соотношение золота и серебра состав-

---

ляло 1/15, и это соотношение менялось от 12 до 15. Один золотой динар был равен 5 дирхемам.

Серебряный кризис, охвативший все восточные страны, не обошёл и Азербайджан. Проба серебряных дирхемов была снижена, и через некоторое время они полностью вышли из обращения. На медные монеты наносили тонкий слой серебра и пускали в денежный оборот по принудительному курсу. Со временем эти монеты вышли из обращения, и их заменили простые медные монеты. На эти кредитные монеты выбивались слова «сим» (серебро на персидском языке) или же «дирхем».

После падения Халифата арабская денежно-весовая система была принята в основу денежного обращения феодальных государств Азербайджана. После включения Азербайджана в состав государства Ильханов, в период правления султана Газан-хана (султан Махмуд) была проведена денежная реформа, и в денежное обращение вошли монеты нового образца.

COINAGE AND MONETARY CIRCULATION IN AZERBAIJAN IN THE PERIOD OF THE CALIPHATE

Professor Abbas Seyidov

*Doctor of Historical Sciences, Instructor at
Azerbaijan State Economic University*

Akif Gulyev

PhD in History, Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS

At the early stage of the Caliphate, the Arabs were engaged in new conquests and did not pay much attention to the minting of coins. During the rule of the Rashidun caliphs, the Arabs did not own coinage. They used gold Byzantine and silver Sasanian coins. Byzantine gold coins were high-grade and competed with the gold Arabic dinars in money circulation almost to the end of the caliphate.

After the conquest of the Sassanid state, the Arabs adopted the Sassanid monetary system and began to coin silver dirhams modeled on the coins of Khosrow II and Yezdigerd III. Muslim phrases such as *Bismillāh, Al-hamdu lillāh, lā ilāha illā llāh, Allāhu akbar* and *Muhammad Rasul Allah* were added on these coins. Initially, these coins weighed 3 grams and were minted with Pahlavi and later kufi writing in Arabic. The small number of Arab coins in the treasures of the second half of the 7th century indicates that the development of coinage in the caliphate was weak. During this period, due to the Arab-Khazar wars, the mints in the area of Azerbaijan ceased their activities.

The sources contain information on the silver coins by the Umayyad caliph Mu'awiyah ibn Abu Sufyan (661-681) with the imprint of a warrior with a sword.

The first gold dinars, silver dirhams and copper calves of the caliphate were minted as a result of the monetary reform carried out by the fifth caliph Abd al-Malik ibn Marwan (685-705) in 696 (hijri date 77). There were minted gold dinars on the model of the Byzantine gold solid, and silver dirhams in the form of Sasanian drachmas. By order of the Caliph, images on coins were prohibited. The coins were minted with ayats from the Quran.

Dinars were minted with a weight of 1 miscal (4.265), a standard of 87.9%, and silver dirham 2.98. The ratio of gold and silver was 1/15, and this ratio varied from 12 to 15. One gold dinar was equal to 5 dirhams.

The silver crisis that has engulfed all the eastern countries affected Azerbaijan too. The standard of silver dirhams was reduced and after a while

they completely went out of circulation. A thin layer of silver was deposited on the copper coins released into circulation at a compulsory exchange rate. Over time, these coins were out of circulation and were replaced by simple copper coins. The word “sim” (silver in Persian) or “dirham” was stamped on these credit coins.

After the fall of the Caliphate, the Arab monetary system was adopted as the basis for the currency circulation of the feudal states of Azerbaijan. After inclusion of Azerbaijan in the Ilkhanid state during the reign of Sultan Ghazan Khan (Sultan Mahmud) a monetary reform was carried out and coins of a new sample entered monetary circulation.

HİKMƏTİ-MÜTƏALİYƏ FƏLSƏFİ CƏRƏYANININ AZƏRBAYCANLI NÜMAYƏNDƏLƏRİ

*f.e.d., dos. Ələddin Məlikov,
AMEA Elm Tarixi İnstitutu Elmşünaslıq və
elmin sosial problemləri şöbəsinin baş elmi işçisi,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi*

XVII əsrden başlayaraq, hikməti-mütəaliyə fəlsəfəsi İslam fəlsəfi düşüncəsinin əsas aparıcı fəlsəfi cərəyanına çevrildi. Bu fəlsəfi məktəb Sədrəddin Şirazinin (1571-1640) adı ilə bağlıdır. O, “əsfarul-ərbəə” fəlsəfi ensiklopedik əsərində özündənöncəki peripatetizm və işraqilik fəlsəfələrinin nəzəriyyələrini tədqiq etmiş, sistemli formada işləmiş və bu sistematik fəlsəfi məktəbə hikməti-mütəaliyə adı vermişdir. O zamanдан etibarən, İslam fəlsəfə düşüncəsində hikmətül-mütəaliyə fəlsəfəsi tədris, tədqiq, təhqiq və tərəqqi edilir. İslam fəlsəfəsində bu cərəyandan sonra sistemli və əsaslı bir fəlsəfi məktəb ərsəyə gelməmişdir. Sonrakı filosoflar bu fəlsəfi cərəyandan yararlanmış, istifadə etmiş, daha gücləndirmiş və inkişaf etdirmişlər.

Azərbaycanlı filosoflar da bu fəlsəfi cərəyandan yararlanmış, inkişaf etdirmiş və hətta tənqid etmişlər. Bu məqalədə XVIII-XIX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış hikməti-mütəaliyə fəlsəfəsinin azərbaycanlı nümayəndəsi görkəmli Seyid Hüseyn Badkubeyinin (1876-1939) fəlsəfi fikirlərində nümunələr verəcəyik.

Məlumdur ki, tarix boyu Azərbaycanda fəlsəfə elminə xüsusi rəğbat olmuş və qədimdən bu elmin inkişafında böyük alımlər formalaşmışlar. Onlardan Seyid Hüseyn Badkubeyi (1876-1939) və Mirzə Cavad Fani Badkubeyinin (1821) adlarını çəkmək olar.

Seyid Hüseyn Badkubeyinin fəlsəfi düşüncə və yaradıcılığı hikməti-mütəaliyə fəlsəfi məktəbi ilə bağlıdır. O, elmi mərkəzlərdə dərin nüfuzla malik olan adlı-sanlı filosoflar sırasına daxildir. Dövrünün görkəmli filosofları sırasında yer tutan Seyid Hüseyn Badkubeyi Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərinin Xirdalan qəsəbəsində dünyaya göz açmış, uşaqlıqdan fəlsəfə və rasional elmlərə həvəs göstərmişdir. O, Sədr mədrəsəsində Məntiq, Riyaziyyat, Kəlam, Fəlsəfə və başqa elmləri mənimsədikdən sonra, hikməti-mütəaliyə fəlsəfəsi və bu məktəbin ən əsas ensiklopedik əsəri sayılan “Əsfar” kitabını dərindən öyrənir və həyatını o cərəyanın tədris, tərəqqi və inkişafına həsr edir. Sonradan rasional elmlərə daha dərindən yiyələnmək üçün dövrün elm mərkəzi sayılan İraqın Nəcəf Əşrəf dini-elmi mərkəzinə yollanır. Orada da bir müddət elmi fəaliyyətini davam etdirdikdən sonra, bu elmi ocaqda rasional elmlər üzrə tədrissə başlayır, dahi bir şəxsiyyət kimi məşhurlaşır. Ona, həmçinin Nəcəf Dini-Elmi Mərkə-

zində yüksək dərəcədə etimad göstərilir, fəzilətli və dərinbilikli ustاد kimi dəyərləndirilir. O, Nəcəf Dini-Elmi Mərkəzində Aristotelin “Üsuluciya”, ibn Sinanın “Şifa”, Sədrəddin Şirazinin “Əsfar”, ibn Türkənin “Təmhidul-qəvaid”, ibn Miskəveyhin “Təharətul-Əraq”, Səbzvarinin “Mənzumə” kitablarını tədris etmişdir. Məşhurluğu o mərtəbəyə çatır ki, hətta Nəcəf Dini-Elmi Mərkəzinin tanınmış rasional elmlər sahəsindəki iki ustaddan biri olur.⁴

Seyid Hüseyin Badkubeyi uzun müddət Nəcəf Dini-Elmi Mərkəzinin rasional elmlər üzrə müəllimi, aparıcı mütəxəssisi və sonrakı nəsil filosofların formallaşmasında böyük rola malik olmuşdur. Onun tələbələri arasında hikməti-mütəaliyə fəlsəfəsini beynəlxalq və transmilli formada digər Avropa fəlsəfələri ilə müqayisə edən Seyid Məhəmmədhüseyin Təbatəbayını qeyd etmək mümkündür. Seyid Hüseyin Badkubeyi ömrünün çox hissəsini tədrislə yükleyindən, tədqiqat işlərini daha çox tələbələrinə həvalə etmişdir. Bu səbəbdən, yaradıcılığında fəlsəfi əsərlər azdır. Amma onun Sədrəddin Şirazinin “Əsfar” kitabına yazdığı traktat çox məşhurdur. Orada yeni fəlsəfi fikirlərini və arqumentlərə olan yeni təqrir və təshihlərini təfsilatlı şəkildə özündənsonraya yadiğar qoymuşdur.

Alim 1939-cu ildə 65 yaşında Nəcəf şəhərində vəfat etmiş və orada da torpağa tapşırılmışdır.

---

⁴ Digəri isə Azərbaycan əsilli Şeyx Məhəmməd Kompani adı ilə tanınan alim olmuşdur.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ФИЛОСОФСКОГО ДВИЖЕНИЯ МУДРОГО ЧТЕНИЯ

*д-р филос. наук, доц. Аладдин Меликов
старший научный сотрудник Отдела науковедения и социальных
проблем науки Института Истории Науки НАНА,
преподаватель Азербайджанского Института Теологии*

Начиная с XVII века, философия «Хикматуль-мутаалия» превратилась в основное философское течение исламской философской мысли. Эта философская школа связана с именем Садраддина Ширази (1571-1640). В философском энциклопедическом произведении «асфаруль-арбаа» он изучил теории философий перипатетизма и ишракизма существовавших до него, систематически трудился и назвал эту систематическую философскую школу «Хикматуль-мутаалия». С тех пор в исламской философской мысли изучается, исследуется, и прогрессирует трансцендентальная теология. После этого течения в исламской философии не было создано другой такой систематической и основательной философской школы. Последующие философы воспользовались, использовали, укрепляли и развивали это философское течение.

Азербайджанские философы также воспользовались, развили и даже критиковали это философское течение. В этой статье мы приведем примеры философских мыслей видного азербайджанского представителя философии Хикматуль-мутаалии, жившего в 18-19 веках Сеида Гусейна Бадкубейи (1876-1939). Очевидно, что на протяжении всей истории в Азербайджане была особая симпатия по отношению к философской науке и с древности в развитие этой науки формировались великие ученые. Среди них можно назвать Сеида Гусейна Бадкубейи (1876-1939) и Мирзу Джавада Фани Бадкубейи (1821).

Философское мышление и творчество Сеида Гусейна Бадкубейи связано с философской школой «Хикматуль-мутаалия». Он входит в число знаменитых философов, обладающих глубоким авторитетом в научных центрах. Сеид Гусейн Бадкубейи, занявший место среди знаменитых философов своего времени, родился в поселке Хырдалан города Баку Азербайджанской Республики и с детства увлекался философией и рациональными науками. После освоения логики, математики, клямама, философии и других наук в медресе Садр, он глубоко изучает философию Хикматуль-мутаалии, а также книгу «Асфар», которая считается самым главным энциклопедическим произведением этой школы и посвящает свою жизнь преподаванию,

прогрессу и развитию этого течения. Затем он направляется в религиозно-научный центр Наджаф Ашраф, являющимся научным центром эпохи, для более глубокого освоения рациональных наук. И там, некоторое время продолжив свою научную деятельность, он начинает преподавать в этом научном заведении рациональные науки и становится известным как гениальная личность. Ему также высоко доверяют в религиозно-научном центре Наджаф и расценивают как совершенного учителя с глубокими знаниями. В религиозно-научном центре Наджаф он преподавал «Теологию» Аристотеля, «Шифа» Ибн Сины, «Асфар» Садраддина Ширази, «Тамхидул-гавайд» Ибн Туркана, «Тахаратул - Араг» Ибн Мискавейха, «Мензума» Сабзувари. Его популярность достигает такой степени, что он становится одним из двух известных учителей религиозно-научного центра Наджаф в области рациональных наук.⁵ Он долгое время был учителем, ведущим специалистом религиозно-научного центра Наджаф по рациональным наукам и сыграл большую роль в формировании философов следующего поколения. Среди его студентов можно отметить Сеида Мухаммедгусейна Табатабайи, который сравнивал философию Хикматуль-мутаалии с другими европейскими философиями в международной и транснациональной форме. Сеид Гусейн Бадкубейи, доверил исследовательские работы своим студентам, так как большую часть своей жизни был загружен преподаванием. Поэтому в его творчестве мало философских произведений. Но трактат, написанный им о книге Садраддина Ширази «Асфар», очень популярен. Там он оставил свои новые подробные заявления и исправления новых философских мыслей и аргументов для будущих поколений. Он скончался в 1939 году в 65-летнем возрасте в городе Наджаф, где и был похоронен.

---

⁵ А другим был ученый азербайджанского происхождения, известный под именем Шейх Мухаммеда Компани.

AZERBAIJANI REPRESENTATIVES OF THE PHILOSOPHICAL TREND OF TRANSCENDENT THEOSOPHY

Associate Professor Aladdin Malikov

*Doctor of Philosophical Sciences,
Senior research fellow of the Department of
Scientific Studies and Social Problems of
the Institute of History of Science of ANAS,
Instructor of Azerbaijan Institute of Theology*

Since the 17th century, the philosophy of *Hikmetul-mutaaliya* (transcendent theosophy) has become the main leading philosophical trend of Islamic philosophical thought. This philosophical school is associated with the name of Sadraddin Shirazi (1571-1640). In his philosophical encyclopedic work *asfarul-arbaa* he studied the theories of peripatetism and ishqraqism philosophies before him and worked systematically and named this systematic philosophical school *Hikmetul-mutaaliya*. Since then, the transcedent theosophy in Islamic philosophy has been taught, studied, investigated and promoted. After this trend another such systematic and fundamental philosophical school was not established in Islamic philosophy. Later philosophers benefited from this philosophical trend, used, strengthened and developed it.

Azerbaijani philosophers also benefited from this philosophical trend, developed and even criticized it. In this article, we will give examples of the philosophical ideas of the Azerbaijani representative of the philosophy of *Hikmetul-mutaaliya*, who lived and created in 18-19th centuries, the prominent Seyid Husseyn Badkubeyi (1876-1939). It is clear that throughout history, philosophy has been especially popular in Azerbaijan and great scientists have been formed in the development of this science since ancient times. From them we can mention the names of Seyid Husseyn Badkubeyi (1876-1939) and Mirza Javad Fani Badkubeyi (1821).

The philosophical thought and creative work of Seyid Husseyn Badkubeyi is connected with the philosophical school *Hikmetul mutaaliya*. He is one of the eminent philosophers who has a deep influence in scientific centers. Seyid Huseyn Badkubeyi, who was one of the prominent philosophers of his time, was born in Khirdalan settlement of Baku City of the Republic of Azerbaijan and from his childhood showed interest in philosophy and rational sciences. After mastering logic, mathematics, kalam, philosophy and other sciences at Sadr madrasah, he deeply studies the philosophy of *Hikmatul-mutaaliya* and the book “*Asfar*”, which is the main encyclopedic work of this school, and devotes his life to the teaching,

progress and development of that trend. Later, he goes to Najaf Ashraf religious-scientific center of Iraq, which was considered the science center of the period, in order to learn more deeply the rational Sciences. After continuing there his scientific activity for a while, he began to teach rational Sciences in this scientific institution and became famous as a genius. He was also highly respected in the Najaf religious and scientific center and was regarded as a skilled master with deep knowledge. He taught Aristotle's *Theology*, Ibn Sina's *Shifa*, Sadreddin Shirazi's *Asfar*, Ibn Turka's *Tamhidul-gavaid*, Ibn Miskaveyh's *Taharetul-Araq*, Sabzvari's *Manzuma* and other books in Najaf religious-scientific center. His popularity reaches that level when he becomes one of the two well-known masters of the Najaf religious-scientific center in the field of rational Sciences.⁶ For a long time he was a teacher, a leading specialist of rational Sciences of Najaf religious-scientific center and had a great role in the formation of subsequent generation of philosophers. Among his students we can mention Seyid Mahammadhusayn Tabatabayi, who compares the philosophy of Hikmatul-mutaaliya with other European philosophies in international and transnational form. Seyid Husseyn Badkubeyi has entrusted the research work to his students since he has spent most of his life teaching. For this reason, there are few philosophical works in his creative work. But his treatise on Sadraddin Shirazi's book *Asfar* is very popular. There, he left his new statements and corrections on new philosophical ideas and arguments in detail for the next generation. In 1939, he died in the city of Najaf at the age of 65 and was buried there.

---

6 The other was a well-known scientist named Sheikh Mohammed Kompani of Azerbaijani origin.

AZƏRBAYCANDA İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏKAMÜL YÖNLƏRİ

*fil.f.d. Qəmər Cavadlı,
Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi sədrinin müavini*

Qafqazda yaşayan bir çox xalqların milli mədəniyyətinə İslamın göstərdiyi təsirdən və təkamül yönümlərindən danışarkən çoxmədəniyyətlilik amilini nəzərə almaq lazımdır. İslam dini Azərbaycan xalqının bir millət və dövlət kimi formalasmasında nə qədər böyük rol oynamışsa, Azərbaycan xalqı da İslam dininin bölgə xalqları arasında təşəkkül tapmasında və mədəni intibaha çevrilməsində bir o qədər fəal və mühüm rola malik olmuşdur.

Mədəni tərəqqinin başqa bir xüsusiyyəti **çoxdilliliklə** bağlı idi. Qafqazın bir sıra xalqlarının mədəniyyəti İslam mədəniyyətinin ötürücüsü, idrak və ünsiyyət vasitəsi kimi ərəb dilində inkişaf etmişdi. Əhali arasında və işgüzar həyatda Azərbaycan-türk dili, ədəbi mühitdə isə fars dili öz güclü təsirini qoruyub saxlayır, elmi əsərlər ərəb və fars dillərində yazılırdı.

İslamin yayılması sayəsində təşəkkül tapan müsəlman mədəniyyəti **elmə** böyük maraq oyadırdı. Fiqh elmində Əbu Səid əl-Bərdəi, Əbu Bəkr Dərbəndi; Fəlsəfədə – Əbülhəsən Bəhmənyar, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri; Dilçilikdə – Xətib Təbrizi, Əbülfəzl Hübeys Tiflisi; Nücum elmində – Fələki Şirvani, Nəsirəddin Tusi; Tibbdə – Məhəmməd Bərgüşadi, Fəxrəddin Naxçıvani, Ramazan Lənkərani; Coğrafiyada – Hacı Zeynalabdin Şirvani, Əbdürrəşid Bakuvi və başqa korifey Azərbaycan alımları yetişmişlər.

Eyni zamanda, İslam dininin mənəvi dəyərləri və əxlaqi özəllikləri əsasında Azərbaycanda yeni **incəsənət** formalaşmışdır. İslam inşaatlılıq mədəniyyətinin nümayəndələri Əbu Bəkr Əcəmi Naxçıvani, Əbdül Məcid ibn Məsud, Məhəmməd ibn Əbu Bəkr kimi memarların bədii vəhdət təşkil edən əsərləri dünyanın arxitektura inciləri sırasına daxildir. İslam Azərbaycanda kitab incəsənətinin – xəttatlığın, miniatür rəsm məktəbinin, bədii nəqqəşliğin, dekorativ tətbiqi sənətin geniş intişar tapmasına şərait yaratdı. “Qurani-Kərim”in avazla tilavəti musiqidə muğamın inkişafına, şəbihgərdanlıq tamaşaları milli teatr məktəbinin yaranmasına çox böyük təsir göstərdi. Ən güclü təsir isə özünü Azərbaycan dilində, şifahi xalq yaradıcılığında və **bədii ədəbiyyatda** bürüzə vermişdir. Azərbaycanın çoxəsrlik poeziya tarixi dünya klassikləri Şeyx Nizami, Xaqani, Məhsəti, Mücirəddin Beyləqani, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Seyid Əzim Şirvani kimi şairlərimizin İslam dəyərlərindən bəhrələnərək yaradılan, bədii cəhərdən mükəmməl əsərləri ilə zəngindir. Bütün sadalanan xüsusiyyətlər təsdiq edir ki, İslamın Azərbaycan mədəniyyətinə və Azərbaycanın İslam mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələr qarşılıqlı olmuş və bəşər sivilizasiyasını daha da zənginləşdirmişdir.

НАПРАВЛЕНИЯ ЭВОЛЮЦИИ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

*д-р филос. по филол. Гамар Джавадлы
заместитель председателя Управления Мусульман Кавказа*

Рассматривая влияние Ислама на национальную культуру многих народов, живущих на Кавказе, и эволюционные тенденции, необходимо учитывать фактор **многокультурности**. Ислам сыграл большую роль в формировании азербайджанского народа как нации и государства. Так же и азербайджанский народ сыграл активную и важную роль в формировании исламской религии среди народов региона и превращении ее в культурный ренессанс.

Другая особенность культурного прогресса была связана с **многоязычностью**. Культура ряда кавказских народов развивалась на арабском языке, являясь передатчиком исламской культуры, средством познания и общения. Среди населения и в деловой жизни Азербайджано-турецкий язык сохранял свое сильное влияние, а в литературной среде – персидский. Научные труды писались на арабском и персидском языках.

Мусульманская культура, возникшая благодаря распространению Ислама, побуждала большой интерес к **науке**. В науке фикх прославились такие азербайджанские ученые-корифеи как Абу Саид аль-Бардаи, Абу Бакр Дербенди, в философии – Абульгасан Бахманъяр, Шихабаддин Яхъя Шухраварди, Шейх Махмуд Шабустари, в языкоznании – Хатиб Тебризи, Абульфазл Хубейш Тифлиси, в астрологии – Фелеки Ширвани, Насираддин Туси, в медицине – Мухаммед Баргюшади, Фахраддин Нахчывани, Рамазан Лянкарани, в географии – Гаджи Зейналабдин Ширвани, Абдурашид Бакуви и другие.

В то же время в Азербайджане сформировалось новое **искусство** на основе моральных ценностей и нравственных качеств Ислама. Произведения, составляющие художественное единство, таких архитекторов, являющихся представителями архитектурной культуры, как Абу Бакр Аджеми Нахчывани, Абдул Меджид ибн Масуд, Мухаммед ибн Абу Бакр, входят в число архитектурных жемчужин мира. Ислам создал условия для широкого распространения книжного искусства в Азербайджане – каллиграфии, школы миниатюрной живописи, художественной росписи, декоративно-прикладного искусства. Мелодичное чтение Священного Корана сыграло большую роль в развитии мугама в музыке, а спектакли религиозной драмы оказали большое влияние на создание национальной

театральной школы. А наиболее сильное влияние проявило себя в азербайджанском языке, устном народном творчестве и в **художественной литературе**. Многовековая история азербайджанской поэзии богата произведениями, совершенными с художественной точки зрения, созданными такими мировыми классиками, как Шейх Низами, Хагани, Мехсети, Муджираддин Бейлагани, Насими, Физули, Хатаи, Сейид Азим Ширвани. Все перечисленные особенности подтверждают, что вклад Ислама в азербайджанскую культуру и исламскую культуру Азербайджана был взаимно укреплен и еще более обогатил человеческую цивилизацию.

EVOLUTIONARY ASPECTS OF ISLAMIC CULTURE IN AZERBAIJAN

Gamar Javadli

PhD in Philology, Deputy Chairman of the Caucasian Muslims Office

The factor of *multiculturalism* should be taken into consideration when dealing with the impact of Islam on the national culture of many peoples living in the Caucasus. Islam played a great role in the formation of the Azerbaijani people as a nation and state. In its turn, Azerbaijani people played an active role shaping the Islamic religion among the peoples of the region and transforming it into a cultural renaissance.

Another feature of cultural progress was associated with *multilingualism*. The culture of some peoples living in the Caucasus was developed in the Arabic language which was a means of communication and cognition. The Azerbaijani-Turkish language was dominant in daily and business life of the local people; the Farsi language preserved its importance in literary environment and scholarly works were written in Arabic and Farsi languages.

The Muslim culture, which was formed thanks to the spread of Islam, was attracting people's attention to *science*. Many scholars grew in the region: Abu Said al-Bardai and Abu Bakr Darbandi were famous in the field of Fiqh; Abul-Hasan Bahmanyar, Shihabuddin Yahya Suhrawardi, Sheikh Mahmud Shabustari in the field of philosophy; Khatib Tabrizi, Abulfazl Hubaish Tiflisi in linguistics; Falaki Shirvani and Nasiruddin Tusi in astronomy; Muhammad Bargushadi, Fakhraddin Nakhchivani, Ramazan Lankarani in medicine; Haji Zeynalabdin Shirvani, Abdurrashid Bakuvi were the scholars in the field geography.

At the same time, new *art* form has been formed in Azerbaijan on the basis of moral values and characteristics of Islam. The artistic works of architects such as Abu Bakr Ajami Nakhchivani, Abdulla Majid ibn Masud, Muhammad ibn Abu Bakr are included in the list of architectural gems of the world. Islam opened enormous opportunities for art in Azerbaijan including calligraphy, miniature painting and decorative applied art. Tilawat (sacred reading) of the Quran played a great role in the development of mugam in music, and Shabih performances had a great impact on the creation of a national theater school. The strongest effect was observed in Azerbaijani language, folklore and written *literature*. The centuries-old history of Azerbaijani poetry is rich in poems, created by the world classical poets such as Sheikh Nizami, Khagani, Mahsati, Mujiraddin Beylaqani, Nasimi, Fuzuli, Khatai, Seyid Azim Shirvani. All of the listed features confirm that contributions of Islam to Azerbaijani culture and the influence of Azerbaijan on the Islamic culture have been mutual and further enriched the human civilization.

MÜSƏLMAN ÖLKƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

*i.f.d. Ceyhun Məmmədov,
Azərbaycan Əlahiyyat İnstitutunun rektoru*

Azərbaycan xalqının tarixində özünəməxsus yeri olan ümummilli lider Heydər Əliyev hələ Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə müsəlmən ölkələri ilə əlaqələrin inkişafına xüsusi önəm vermiş, məhz o dövrdə Azərbaycanla Türkiyə Respublikası arasında rəsmi münasibətlər mövcud olmuş, 1967-ci ildə Türkiyə Cumhuriyyətinin Baş naziri Süleyman Dəmirəl və 1969-cu ildə Türkiyə Cumhuriyyətinin Prezidenti Cövdət Sunay Bakıya rəsmi səfər etmişlər.

Heydər Əliyevin sovet hakimiyyəti süquta uğradıqdan sonra, müharibə meydanına çevrilən Qafqazda sülhün və əmin-amanlığın təmin olunmasında da müstəsna xidmətləri olmuşdur. Çıxışlarında Çeçenistan, Dağıstan və müsəlmənların yaşadıqları digər respublikalarda baş verən münaqışələrdən narahathığını ifadə edir, bölgədə sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olması üçün bütün gücü ilə çalışırdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanla dərin tarixi əlaqələrə malik İran İslam Respublikası ilə əlaqələrin inkişafına da xüsusi önəm verirdi. Onun 1994-cü il iyulun 2-də bu ölkəyə səfəri ikitərəfli əlaqələrin yeni mərhələyə qədəm qoymasına böyük töhfə vermişdir. Səfər çərçivəsində qarşılıqlı münasibətlər və regional layihələr etrafında geniş müzakirələr aparılmışdır.

Azərbaycan 1991-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatına üzv qəbul edilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra, Azərbaycanla İslam Konfransı Təşkilatı arasında əlaqələr daha da möhkəmlənmişdir.

1994-cü ilin dekabr ayında İslam Konfransı Təşkilatının Mərakeşin Kasablanka şəhərində keçirilən Yeddinci Zirvə toplantısında ümummilli lider Heydər Əliyev ölkəmizi təmsil etmiş, Azərbaycan həqiqətlərini bu kürsüdən bütün dünyaya bəyan etmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı ilə əlaqələrin inkişafına da xüsusi önəm verirdi. İki ölkə arasında əlaqələrin daha da gücləndirilməsi məqsədilə 1994-cü ilin iyul ayının əvvəllərində iki müqəddəs şəhər – Məkkə və Mədinəyə rəsmi səfər etmişdir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu siyasəti uğurla və böyük uzaqgörənliklə davam etdirir. Hazırda Azərbaycan işgalçi Erənəmanistan Respublikasını çıxməqla, bütün region ölkələri ilə dostluq əlaqələri quraraq sıx əməkdaşlıq edir.

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ ОТНОШЕНИЙ С МУСУЛЬМАНСКИМИ СТРАНАМИ

*д-р филос. по теол. Джейхун Мамедов
ректор Азербайджанского Института Теологии*

Общенациональный лидер Гейдар Алиев, занимающий особое место в истории азербайджанского народа, придавал особое значение развитию отношений с мусульманскими странами еще в годы его руководства в советское время. Именно в этот период были установлены официальные отношения между Азербайджаном и Турецкой Республикой. В 1967 году премьер-министр Турецкой Республики Сулейман Демирель и в 1969 году Президент Турецкой Республики Джовдет Сунай посетили с официальным визитом Баку.

Гейдар Алиев также имеет исключительные заслуги в обеспечении мира и спокойствия на Кавказе, превратившемся в поле битвы после падения советской власти. В своих выступлениях он выражал обеспокоенность конфликтами в Чечне, Дагестане и других республиках, где проживают мусульмане. Он приложил немало усилий для установления мира и безопасности в регионе.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев придавал особое значение развитию отношений с Исламской Республикой Иран, которая имела глубокие исторические связи с Азербайджаном. Его визит в эту страну 2 июля 1994 года внес существенный вклад в новый этап двусторонних отношений. В ходе визита были проведены обширные дискуссии о взаимоотношениях и региональных проектах.

Азербайджан был принят в члены Организации Исламская конференция в 1991 году. Отношения между Азербайджаном и Организацией Исламская конференция еще больше укрепились после возвращения к власти общенационального лидера Гейдара Алиева. На седьмом саммите Организации Исламская конференция в городе Касабланка, Марокко, в декабре 1994 года, Общенациональный лидер Гейдар Алиев представлял нашу страну и с этой трибуны поведал всему миру правду о происходящем в Азербайджане.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев уделял особое внимание развитию отношений с Королевством Саудовская Аравия. В попытке укрепить связи между двумя странами он посетил с официальным визитом два священных города - Мекку и Медину в начале июля 1994 года.

В настоящее время Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев продолжает эту политику успешно и с большой дальновидностью. Сегодня Азербайджан тесно сотрудничает, устанавливая дружеские отношения со всеми странами региона, за исключением захватнической Армянской Республики.

HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF RELATIONS WITH MUSLIM COUNTRIES

Jeyhun Mammadov

PhD in Theology, Rector of Azerbaijan Institute of Theology

National Leader Heydar Aliyev, holding a special place in the history of the Azerbaijani people, laid special emphasis on the development of relations with Muslim countries in the years of his leadership in Soviet times. During this period Azerbaijan and the Republic of Turkey established official relations. In 1967 the Prime Minister of the Republic of Turkey Suleyman Demirel and in 1969 the President of the Republic of Turkey Cevdet Sunay arrived in Baku with an official visit.

Heydar Aliyev also has exceptional merits in creating peace and tranquility in the Caucasus, turning into a battlefield after the dissolution of the Soviet Union. In his speeches, he expressed concern about the conflicts in Chechnya, Dagestan and other republics inhabited by Muslims and made considerable efforts to establish peace and safety in the region.

National Leader Heydar Aliyev attached special importance to the development of relations with the Islamic Republic of Iran, having deep historical connections with Azerbaijan. His visit to this country on July 2, 1994 made a significant contribution to the new stage of bilateral relations. During the visit, full-scale discussions were held on mutual relations and regional projects.

Azerbaijan joined the Organization of the Islamic Conference in 1991. Relations between Azerbaijan and the Organization of the Islamic Conference were further strengthened after the National Leader Heydar Aliyev's return to power. At the seventh summit of the Organization of the Islamic Conference in Casablanca, Morocco, in December 1994, National Leader Heydar Aliyev represented our country and from this rostrum told the whole world the truth about the situation in Azerbaijan.

National Leader Heydar Aliyev paid special attention to the development of relations with the Kingdom of Saudi Arabia. To strengthen ties between the two countries, he visited two sacred cities, Mecca and Medina, in early July 1994.

Currently, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev continues this policy successfully and with great foresight. Today, Azerbaijan is closely cooperating, establishing friendly relations with all countries of the region, with the exception of the invader - the Armenian Republic.

YAZILIŞ AMACI AÇISINDAN TÜRKDİLLİ MAKTELLER (XIV-XIX YÜZYILLAR)

*Dos. Elnura Azizova,
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü Din Bilimleri Bölüm Başkanı*

İslam tarihinin ilk dönemlerinde meşhur şahıslarının siyasî amaçlarla katledilmesi, VIII. yüzyılda ilk örnekleri görülen Arapça bağımsız “maktel” türü ortaya çıkarmıştır. Maktel türü içerisinde en geniş yayılmış olanlar ise, Hz. Peygamber’ın torunu Hz. Hüseyin’in 680 yılında Kerbelâ’da amansızca katledilmesi üzerine yazılmış “Maktel-i Hüseyin”lerdir. Dini, sosyal ve politik nedenlerle sayıları giderek artan “Maktel-i Hüseyin”ler, zamanla “maktel” türü ile aynı anlama gelmiştir. VIII.-X. yüzyıllara ait Arapça “Maktel-i Hüseyin”ler, rivayet zinciri ve kaynakların zikrolunması açısından tarihî kaynak değeri taşısalار da, zamanla bu özelliklerini kaybederek tarihî-edebî türe çevrilmişlerdir. İlk örnekleri Arapça yazılmakla birlikte, Farsça ve Türkçe başta olmak üzere, diğer müslüman toplumların edebiyatında gelişmiş “Maktel-i Hüseyin”ler de genellikle tarihî-edebî eser özelliğini taşımışlardır.

Bu araştırmada XIV.-XIX. yüzyıllarda farklı siyasî yönetimler altında, fakat Azerbaycan ve Anadolu sahisi gibi ortak Türk kültür çevrelerinde kaleme alınmış Türkдilli maktellerin yazılış amacıyla ilgili veriler, içerik analizi metodu uygulanarak niteliksel yöntemle değerlendirilecektir. Türkçe kendi türünün en meşhuru olan Füzûlî’nin makteli başta olmak üzere, Kastamonulu Şazi’nin, Yahya b. Bahsi’nin, Nureddîn Efendi’nin, Lâmiî Çelebi’nin, Câmî-i Rûmî’nin, Âşık b. Ali Nattâi’nin, Neşâfi’nin ve Abbaskulu Ağa Bakühanlı’nın maktelleri araştırmanın başlıca kaynaklarını oluşturacaktır.

ТЮРКОЯЗЫЧНЫЙ МАКТЕЛЛЕР С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПИСЬМЕННОСТИ (XIV - XIX ВВ.)

*доц. Эльнура Азизова
заведующая кафедрой религиоведения
Азербайджанского Института Теологии*

Вследствие убийства известных людей в политических целях в первые времена исламской истории в VIII веке появились первые экземпляры арабского независимого вида “мактель”. Наиболее широко распространенными в виде мактель были “Мактел-и Хусейн”ы, написанные в связи с беспощадным убийством пророка Хусейна, внука пророка в Кербеле в 680-ом году. “Мактел-и Хусейн”ы, количество которых по религиозным, социальным и политическим причинам становилось всё больше и больше, со временем стали употребляться в том же значении, что и вид “мактеля”. “Мактел-и Хусейн”ы на арабском языке, относящиеся к VIII-X векам, несмотря на то, что являются ценными историческими источниками с точки зрения цепочки рассказов и упоминания источников, они со временем превратились в историко-литературный жанр, потеряв эти свойства. “Мактел-и Хусейн”ы, развившиеся в литературе других мусульманских обществ главным образом на персидском и турецком, хотя первые примеры были на арабском языке, как правило, несут в себе свойства произведения историко-литературного жанра.

В этом исследовании будут оцениваться данные, связанные с целью написания тюркоязычных мактелей, написанных во времена разных правлений в XIV-XIX веках, но в общих турецких культурных кругах, таких как азербайджанская и Анатолийская область, путем применения характерного метода анализа содержания. Основными источниками исследования станут мактели Кастанонулу Шази, Яхьи б. Бахши, Нуреддина Эфенди, Ламии Челеби, Джами-и Руми, Ашыка б. Али Наттаи, Нэшати и Аббаскулу Аги Бакуханлы и самое главное Мактель Физули на турецком, являющийся самым известным в своем роде.

TURKIC MAKTELS IN TERMS OF THE WRITING PURPOSE (THE 14TH – 19TH CENTURIES)

*Associate Professor Elnura Azizova
Head of the Department of Religious Studies at
Azerbaijan Institute of Theology*

Murder of famous people in the early periods of Islamic history for political purposes led to the appearance of the Arabic independent ‘Maktel’ type, of which early examples were observed in the 8th century. The widest spread ones among the works written in the Maktel type are Makatel-i Husseins written about the brutal murder of His Holiness Prophet’s grandson Hussein in Karbala in 680. The Makatel-i Husseins with their gradually increasing number due to religious, social and political reasons over time gained the same meaning with the Maktel type. Although the Makatel-i Husseins in Arabic, belonging to the 8-10th centuries are valuable as historical sources in terms of the story chain and mentioning of sources, over time they lost this characteristic and became a historical-literary type. Their early examples were written in Arabic. However, the Makatel-i Husseins developed in the literatures of other Moslem societies, in particular those in Persian and Turkish were also generally historical-literary works. In this study, the data related to the purpose of writing of the maktels in Turkish, written during different political reigns between the 14-19th centuries, but in common Turkic cultural contexts, such as Azerbaijan and Anatolia are evaluated through the qualitative method by applying the content analysis method. In particular Fuzuli’s maktel which is the most famous among the maktels in Turkish and also the maktels of Kastamonulu Shazi, Yahya bin Bahshi, Nuraddin Afandi, Lamii Chalabi, Jami Rumi, Ashig bin Ali Nattayi, Nashati and Abbasgulu Aga Bakhishanli are the key sources of the study.

İSLAM DİNİNİN AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ DASTANLARININ TƏŞƏKKÜLÜNDƏ ROLU

*fil.f.d., dos. Lalə Bayramova,
AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqiyyatlıq İnstitutu
Təhsil şöbəsinin müdürü, aparıcı elmi işçi*

Dünya xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da qədim tarixinin salnaməsi olan şifahi xalq dastanları mövcuddur. Dərin tarixi kökə malik məşhur Azərbaycan dastanları ilkin olaraq şifahi şəkildə mövcud olmuşdur. Azərbaycanın hələ eramızdan əvvəl ümumtürk məkanının mühüm tərkib hissəsi olması dastanların ideya və məzmununu təşkil edir. VII yüzillikdə İslam dininin yaranması Qafqazın cənub bölgəsində yerləşən Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatına xüsusi təsir göstərmişdir. Ağızdan-ağıza şifahi şəkildə yüzilliklər boyu süzlüb-gələn qədim dastan nümunələrinin formallaşması məhz İslamin yaranması tarixi dövrünün süzgəcindən keçib, zəmanəmizdək gəlib çıxmışdır. Bu baxımdan, İslam dininin “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm” kimi Azərbaycanın dünyasöhrətlə qədim xalq dastanlarına təsirinin şahidi oluruq. Azərbaycan dastanlarında İslam dininin adət və ənənələrinin, namaz, Həcc kimi Allahın buyurduğu fərz ibadətlərinin adları çəkilir. Azərbaycan xalq dastanlarının məqaləyə cəlb etdiyimiz variantlarında yüz iyirmi dörd peyğəmbərdən Adəm, Nuh, Musa peyğəmbərlərin xüsusilə, İslam Peyğəmbəri Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s.) adları çəkilir. “Abbas və Gülgəz”, “Qurbani və Pəri” kimi dastanlarda Xızır Peyğəmbər anılır. On iki imamdan – Həzrət Əli, Həzrət Hüseyn, sadəcə, tərənnüm olunmur, bu tərənnümün içində yüksək mənəvi dəyərlər təbliğ edilir.

Allah-Taalamı sıfətləri vəsf edilir, onun böyükülüyü, qüdrət və əzəməti, insanların qəlbində özünə yer etməsi poetik bir şəkildə ifadə olunur. Dastanlarda Allaha inanc, peyğəmbərlərə sevgidən başqa, Quranın ayrı-ayrı surələrinə istinad edilir. Müqəddəs Məkkə və Mədinə şəhərləri anılır. Qiyamət gündündə dünyadakı haqların sorulacağı inancı açıq-aydın təqdim olunur. Eyni zamanda, huri, pəri, cin, şeytan kimi mücərrəd varlıqlar xatırlanır. Qiblə, Kəbə, Hacı, Bismillah, Vallah, İnstallah, əcəl, fələk, kəlmeyi-şəhadət, abdəst kimi başqa ünsürlərə də işarə edilir. Xeyr və Şər mələklərinin vəzifələrindən, cənnət və cəhennəmdən danışılır.

Ümumiyyətlə, İslam dini intişar etdikdən sonra, Azərbaycanda ta qədimdən şifahi şəkildə yaranmış dastan ırsının təşəkkülündə əhəmiyyətli rola malik olmuşdur. İslam mənəviyyatının, milli-əxlaqi dəyərlərinin zəngin qaynağı olan şifahi xalq dastan nümunələrinin hamısını tək-tək izləsək, İslam dininin təsirinin əyani şəkildə şahidi olarıq. Bir sözlə, dinindən, irqindən asılı olmayaraq, Azərbaycan dastanları ilə dərindən tanış olan hər bir şəxsin İslam dininə xüsusi rəğbətinin oyanacağı şübhəsizdir.

РОЛЬ ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ В ФОРМИРОВАНИИ УСТНЫХ НАРОДНЫХ ЭПОСОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

*д-р филос. по филол., доц. Лала Байрамова
заведующая Отделом образования Института Востоковедения
имени З.М. Буньядова НАНА, ведущий научный сотрудник*

Как и всех народов мира, у азербайджанского народа есть устные народные эпосы, являющиеся хроникой древней истории. Известные азербайджанские эпосы с древними историческими корнями существовали в устной форме.

Идея и суть эпосов составляет то, что Азербайджан еще до нашей эры был важной составной частью общетюркского пространства. Появление исламской религии в VII веке оказало особое влияние на литературно-культурную жизнь Азербайджана, расположенного в южном регионе Кавказа. Формирование образцов древних эпосов, передаваемых на протяжении веков из уст в уста, было отфильтровано именно в исторический период возникновения ислама и дошло до наших дней. В этом плане мы становимся свидетелями воздействия исламской религии на такие всемирно известные древние народные эпосы Азербайджана, как «Китаби Деде Горгуд», «Короглу», «Ашуг Гарип», «Асли и Керем». В азербайджанских эпосах упоминаются обычаи и традиции исламской религии, название обязательных поклонений, как намаз и хадж, которые наказал совершить Аллах. В вариантах азербайджанских народных эпосов, привлеченных в статью, из ста двадцати четырех тысяч пророков упоминаются имена пророков Адама, Нуха, Мусы, в частности пророка Мухаммада (с.а.с.). В эпосах «Аббас и Гюльгез», «Гурбан и Перি» рассказывается о Хызыр пророке. Из двенадцати имамов имам Али, имам Хусейн не только воспеваются, при этом пропагандируются высокие моральные ценности.

Восхваляются свойства Аллаха, в поэтической форме выражаются Его величие, могущество, Его места в сердцах людей. В эпосах помимо веры в Аллаха, любви к пророкам ссылаются на отдельные суры Корана. Упоминаются названия священных городов Мекка и Медина. Четко представляется вера расспрос в судный день. Помимо этого, упоминаются имена таких творений, как гурии, феи, джинны, сатана. Указываются такие элемент, как Кибра, Кааба, хаджи, бисмиллях, валлахи, ин ша Аллах, смерть, судьба, шахада, омовение. Рассказывается об обязанностях ангелов Ракиб и Атид (ангелы добра и зла), о рае и аде.

В целом, после распространения ислама он сыграл важную роль в создании наследия эпосов, возникшего в Азербайджане в устной форме. Если мы по отдельности проследим все образцы устного народного эпоса, являющиеся богатым источником исламской духовности, национально-моральных ценностей, мы станем наглядными свидетелями влияния исламской религии. Одним словом, у каждого человека, глубоко изучающего азербайджанские эпосы, независимо от религии и расы, появится особая симпатия к исламской религии глазами эпосов.

ROLE OF ISLAMIC RELIGION IN THE FORMATION OF AZERBAIJANI ORAL FOLK EPICS

*Associate Professor Lala Bayramova
PhD in Philology, Head of the Department of Education
at the Institute of Oriental Studies
named after academician Z.M.Bunyadov of ANAS,
Leading research fellow*

Oral folk epics exist in Azerbaijani literature like in literature of the different peoples of the world, which are the chronicle of ancient history. In early times, Azerbaijani epics with deep historical roots were in a verbal form.

The fact that Azerbaijan was an important part of the common Turkic space before BC constitutes the ideas and content of epics. The establishment of the Islamic religion in the 7th century had a special impact on the literary and cultural life of Azerbaijan located in the southern region of the Caucasus. The formation of ancient epics, which had been transmitted orally for centuries, has passed through the filter of the historical period of the emergence of Islam and reached to our time. From this point of view, we witness the influence of the Islamic religion on the ancient folk epos of Azerbaijan famous in the world, such as “Kitabi Dede Gorgud”, “Koroglu”, “Ashyg Garib”, “Asli and Kerem”. The Customs and traditions of Islam, as well as the obligatory worship commanded by God such as prayer and pilgrimage are mentioned in Azerbaijani epos. In the versions of the Azerbaijani folk epos, we have engaged in the article, the names of one hundred and twenty-four prophets Adam, Noah, Moses, in particular, the Islamic Prophet Muhammad are mentioned. The Prophet Khidir is mentioned in the epics “Abbas and Gulgaz”, “Gurbani and Pari”. Among the twelve imams, Hazrati Ali, Hazrati Hussein, are not just praised, high moral values are propagated in this praise.

Attributes of Allah Ta’âlâ are glorified, its greatness, power and grandeur, the place in the hearts of people is expressed in a poetic way. Apart from faith in God, love for the Prophets, certain surahs of the Qur’an are referred to in the epics. The holy cities of Mecca and Medina are also mentioned. The belief that the rights of the world will be questioned on the day of judgement is clearly presented. At the same time, such abstract beings as huri, angel, evil spirit, devil are mentioned. Other elements such as *Qibla*, *Kaba*, *Haji*, *bismillah*, *vallah*, *inshallah*, *ajal*, *félek*, *Kalima Shahadat*, *abdest* are also indicated. Duties of the good and evil angels, heaven and hell are reflected.

In general, after the spread of the Islam religion, it had a significant role in the formation of the epos heritage emerged from the ancient times in Azerbaijan in the verbal form. If we follow all the examples of oral folk eposes, which are rich sources of Islamic spirituality and national and moral values, we will vividly witness the influence of Islamic religion. In short, regardless of religion, race, anyone who is deeply familiar with the Azerbaijani eposes will surely have a special sympathy for Islam religion through the eyes of eposes.

XƏZƏR XAQANLIĞINDA İSLAMIN YAYILMASI

*t.f.d., dos. Fərda Əsədov,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Ərəb ölkələri tarixi və iqtisadiyyatı şöbəsinin müdürü*

Xəzər türkləri Mərkəzi Avrasiyada üç yüz il ərzində, VII əsrin ortalarından X əsrin ortalarınadək beynəlxalq ticarət yollarına nəzarət etmiş və zamanın böyük imperiyaları – Ərəb xilafəti və Bizansla uğurlu rəqabət aparmışlar. Bir çox ərəb, Bizans və hətta Qərbi Avropa mənbələri, həmçinin ibrani dilində bizə çatmış Xəzər hökmədarının məktubunda Xəzərlərin, təxminən, VIII əsrin sonlarında – IX əsrin əvvəllərində yəhudiliyi qəbul etməsi haqqında məlumatlar bizə çatmışdır. Yəhudiliyin Xəzərlərin hakim elitarası xaricində yayılması məsələsi Xəzər araşdırımlarında mübahisəli problem olaraq qalır. Lakin eyni zamanda, bizim etibarlı ərəb müəlliflərimiz VIII yüzilliyin ikinci rübündə Xəzər xaqanının İslami qəbul etməsi haqqında da bizə xəbər verirlər. Tədqiqatçıların fikrincə, İslamin qəbul edilməsi tam məglubiyyət qarşısında qalmış Xəzər xaqanının məcburi addımı olmuş və ərəblərin çəkilməsindən sonra İslamin xəzərlərin arasında yayılması baş verməmişdir. Bir qədər sonra isə yəhudilik qəbul edilmişdir. Bununla belə, ibn Xordadbeh, əl-Bələzuri, əl-İstaxri, ibn Fadlan, ibn əl-Fəqih, əl-Məsudi kimi IX-X əsr ərəb tarixçi coğrafiyasıunas və səyyahların bizə qoymuş məlumatları əsasında belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, artıq IX əsrin ortalarında Xəzər cəmiyyəti və dövlətində İslam xeyli yayılmış və İslami qəbul edənlər arasında müxtəlif təbəqələrdən, o cümlədən hakim xaqan ailəsindən olan Xəzər cəmiyyətinin nümayəndələri olmuşlar.

Xəzərin paytaxtı İtil şəhərində 10 minə qədər müsəlman yaşayır, 30 məscid istifadədə olmuş, İslam Şəriəti Məhkəməsi fəaliyyət göstərmış, müsəlmanların məsələlərinə baxan xüsusi yüksəkrütbəli məmur olmuşdur. Ərəblər Xəzər müsəlmanlarını himayə etmiş və onların Azərbaycanda xeyli sayıda yerləşdirilməsi siyasetini aparmışlar. Beləliklə, Xəzərlərin Azərbaycanda türk əhalisinin artması və eyni zamanda, İslamin yayılmasında əhəmiyyətli rolü olmuşdur.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ИСЛАМА В ХАЗАРСКОМ КАГАНАТЕ

д-р филос. по ист., доц. Фарда Асадов

заведующий Отделом истории и экономики арабских стран Института Востоковедения им. З.М. Буньядова НАНА

В течение трех веков с середины VII века до середины X века тюркские хазары контролировали западный участок международных торговых путей в Центральной Евразии и успешно конкурировали с величими империями того времени - Арабским Халифатом и Византией. Многие арабские, византийские и даже западноевропейские источники, а также письмо хазарского царя, которое дошло до нас на иврите, указывают на историю принятия хазарами иудаизма в конце восьмого века или в начале девятого века. Вопрос о распространении иудаизма, за исключением правящей элиты, остается спорным вопросом в исследованиях о хазарах. В то же время надежные арабские писатели свидетельствуют о переходе хазарского кагана в ислам во второй четверти VIII века. По мнению некоторых исследователей, хазарский каган был вынужден выбрать обращение в ислам, чтобы избежать разрушительного поражения. А после ухода арабов ислам не распространился среди хазар, и через некоторое время был принят иудаизм. Однако, по сведениям арабских историков, географов и путешественников IX-X веков, таких как Ибн Хордадбех, ал-Бальзури, ал-Истахри, Ибн Фадлан, Ибн ал-Факих, ал-Масуди, можно сделать вывод, что в середине 9-го века представители различных групп населения, в том числе член правящей семьи каганов, приняли ислам. В столице хазар проживало около 10 000 мусульман. Было построено тридцать мечетей, создан исламский шариатский суд, а вопросами мусульман занимался специальный высокопоставленный чиновник. Арабы покровительствовали хазарским мусульманам на Каспии и проводили политику их массового размещения в Азербайджане. Таким образом, хазары сыграли важную роль в увеличении тюркского населения в Азербайджане, а также распространении ислама в стране.

THE SPREAD OF ISLAM IN KHAZAR KHAKANATE

Associate Professor Farda Asadov

*PhD in History, Head of the Department of History and Economics of
Arab Countries of the Institute of Oriental Studies
named after academician Z.M. Bunyadov of ANAS*

The Khazar Turks controlled the western section of international trade routes in the Central Eurasia over three centuries, from the middle of the 7th century to the mid-10th century, and successfully competed with the great empires of the time, the Arab Caliphate and the Byzantine. Many Arabic, Byzantine and even Western European sources, as well as a letter from the Khazar king which reached us in Hebrew, indicate to the story of the acceptance of Judasim by Khazars in the late eighth century, or the beginning of the ninth century. The issue of the spread of Judaism outside of the ruling elite remains a controversial issue in the Khazar studies. However, at the same time our reliable Arabic writers tell us about the Khazar Khagan's conversion to Islam in the second quarter of the 8th century. According to some researchers, Khazar Khagan was forced to chose conversion to Islam in order to avoid devastating defeat. After the withdrawal of Arabs, Islam did not spread among the Khazars, and in a while Judaism was adopted. However, according to the information provided by the Arab historians, geographers and travelers of the 9th-10th centuries, such as Ibn Hordadbeh, Al-Balzuri, Al-Istahri, Ibn Fadlan, Ibn al-Faqih, al-Masudi, it is possible to conclude that in the middle of the 9th century there were representatives of many different groups, including a member of the ruling Khagan family, who were converted to Islam. There were about 10,000 Muslims living in the capital of the Khazars. Thirty mosques were built, the Islamic Sharia Court was established, and a special high ranking official was dealing with the issues of Muslims. Arabs have patronised the Khazar Muslims in the Caspian and have pursued a policy of placing them in large numbers in Azerbaijan. Thus, the Khazars played an important role in increasing the Turkish population in Azerbaijan and at the same time spreading of Islam in the country.

BATUM MÜSLÜMANLARI (1918-1921)

Doç. Dr. Mustafa Sarı,

Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

1917 yılında Rusya'da yaşanan ihtilaller, bütün Kafkasya milletlerine olduğu gibi Gürcistan için de ümit ışığı olmuştu. Nitekim Gürcüler, Kasım 1917'de iktidarı ele geçiren Bolşevik hükümetini tanımadığını açıklamış ve bağımsızlıklarını sağlamak için Aralık 1917'de Gürcü Millî Meclisi'ni toplamışlardı. Toplantıya Batum'daki Müslümanları da davet eden Gürcüler, onları kendi saflarına katmak için Batum yerel başkent olmak üzere Acaristan'a geniş bir özerklik teklif etmişlerdi. İşte bu andan itibaren Müslüman Acaristan bölgesi için muhtariyetin nasıl olacağı Müslüman Gürcüler arasında tartışılır olmuştur. Müslümanların bir kısmı Gürcistan'ın hâkimiyetini savunurken diğerleri ise Türkiye'yi tercih edeceklerdi. Türkiye idaresi altında muhtariyeti savunanlar, Batum Livası İslam Cemiyeti; Gürcistan hâkimiyeti altında muhtariyet için çالışanlar ise İslam Tahlis Cemiyeti etrafında toplanmışlardır. Batum Livası İslam Cemiyeti'nin yayın organı *Sada-yı Millet* gazetesi, İslam Tahlis Cemiyeti'nin ise İslam Gürcistanı gazetesi idi. İslam Tahlis Cemiyeti'ni Abaşidzeler diğer adı ile Sancakzâdeler temsil etmekteydi.

Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti, bütün Kafkasya ile birlikte Batum'u da tahliye etmişti. 1918 yılı sonlarında ise Kafkasya'da yeni bir işgal gücü ortaya çıkmıştı: İngilizler. 24 Aralık 1918'de Batum'u işgal eden İngilizler, vilayetin önemine binaen Batum Askerî Valiliği'ni kurmuşlardır. İngilizlerin bölgede uyguladıkları siyaset, her iki Müslüman grubunun da tepkisini çekmiştir. Bu arada İslam Tahlis Cemiyeti, 1 Eylül 1919'da *İslam Gürcistanı Özerk Hükümeti*'ni ilan etmiştir. Türk taraftarı Batum Müslümanları ise Anadolu'da yeni bir mücadele başlatan Mustafa Kemal Paşa ile bağlantıya geçtiler ve 18 Şubat 1920 tarihinde bu kez onlar bir ilan yayinallyarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu karşılıklı hareketlerin, İngilizler nezdinde çok da fazla tesir etmediği görülmektedir.

Batum'un İngilizler tarafından tahliye edileceği söylentileri üzerine, 1920 bahar ayında Batum'u ele geçirmek isteyen Gürcüler ile Batum Livası İslam Cemiyeti arasında kıyasıya bir savaş başladı. Bu savaşta İslam Tahlis Cemiyeti ise Tiflis hükümetine destek vermiştir. Fakat Müslümanlar karşısında yenilen Gürcüler, geri çekilmek zorunda kaldılar. Ancak Haziran 1920'de İngilizler Batum'u tahliye ettiklerinde şehri Gürcistan'a verdiler. Batum Livası İslam Cemiyeti, Ankara ile bağlantıya geçerek bu bölgenin Türkiye'ye ilhakını istemektedir. Misak-i Milli sınırları içerisinde yer alan Batum, Türkiye'nin bir

---

vilayetiymiş gibi algılanmakta ve bölgeden Ankara BMM'ye milletvekilleri gönderilmektedir. 1921 Mart ayında Batum, Türk ordusu tarafından işgal edilse de 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile şehir Sovyet Gürcistanı'na verilmiştir. Aynı zamanda bu antlaşma ile birlikte Batum Müslümanları dinî ve kültürel anlamda çok geniş haklar elde etmişlerdi.

1918-1921 yılları arasında iki gruba ayrılan Batum Müslümanlarının kendi ve diğer devletlerle ilişkilerini/mücadelelerini ele alan bu bildiri, başta İngiliz (The National Archives of UK), Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet, Genelkurmay ATASE ve TİTE Arşivleri olmak üzere Gürcü, batı ve Türk basını ile inceleme eserlerine dayandırılarak ele alınacaktır.

МУСУЛЬМАНЕ БАТУМИ (1918-1921)

*доц. Мустафа Сары
преподаватель факультета истории Университета Сакарья*

Перевороты, произошедшие в России в 1917-ом году, стали светом надежды для Грузии, также как и для всех кавказских народов. Таким образом, грузины заявили, что не признают большевистское правительство, которое захватило власть в ноябре 1917-го года, и созвали Грузинское национальное собрание в декабре 1917-го года, чтобы обеспечить свою независимость. Грузины, которые также пригласили мусульман в Батуми на встречу, предложили большую автономию Аджарии с местной столицей Батуми, чтобы добавить их в свои ряды. Именно с этого момента среди мусульманских грузин начал обсуждаться вопрос о том, какова будет автономия для региона мусульманской Аджарии. Некоторые мусульмане выступали за Грузинскую власть, в то время как другие предпочли бы Турцию. Теми, кто выступал за автономию под управлением Турции, было Исламское общество Батумской бригады; а те, кто старался ради автономии под управлением Грузии, объединились вокруг Исламского Общества спасения. Издательским органом Исламского общества Батумской бригады была газета Сада-йы Миллет, Исламского общества Спасения - газета Исламская Грузия. Исламское общество спасения представляли Абашидзе, известные также под именем Санджакзаде.

С Мудросским перемирием Османское государство освободило весь Кавказ вместе с Батуми. В конце 1918 года на Кавказе появилась новая оккупационная мощь: англичане. 24 декабря 1918 года англичане, вторгшиеся в Батуми, принимая во внимание значение области, основали Батумскую военную власть. На политику, которую англичане применили в регионе, отреагировали обе мусульманские группы. В то же время, 1 сентября 1919 года, Исламское общество Спасения провозгласило *Автономное правительство Исламской Грузии*. А Батумские мусульмане, которые были сторонниками Турции, связались с Мустафой Кемаль Пашой, который начал новую борьбу в Анатолии, и на этот раз 18 февраля 1920 года они объявили о своей независимости, опубликовав объявление. Было видно, что эти взаимные движения не сильно повлияли на англичан.

На основании слухов, что Батуми будет освобождён англичанами, весной 1920 года началась ожесточённая борьба между Грузинцами и исламским обществом Батумской бригады, желающими захватить Батуми. В этой борьбе Исламское общество спасения поддержало правительство

Тбилиси. Но грузины, побежденные мусульманами, были вынуждены отступить. Только в июне 1920 года, когда англичане освободили Батуми, они отдали город Грузии. Исламское общество Батумской бригады, святившись с Анкарой, попросили о присоединении этого региона к Турции. Батуми, включённый в рамки общенационального пакта, воспринимался как провинция Турции, и из региона в Национальную Ассамблею в Анкаре были отправлены депутаты. Несмотря на то, что в март 1921 года Батуми был оккупирован турецкой армией, по Московскому соглашению, подписанному 16 марта 1921 года, город был передан Советской Грузии. В то же время по этому соглашению мусульмане Батуми получили очень широкие права в религиозном и культурном смысле.

В данном исследовании, которое рассматривает связи/противостояния мусульман Батуми, разделившихся на две группы, друг с другом и с другими государствами с 1918 по 1921 год, будут в первую очередь исследоваться английские архивы (The National Archives of UK), архивы премьер-министра Османской империи и Республики, ИВИИС Турецких вооружённых сил и ИИТР основываясь на исследовательских работах Англии речь идет о декретных работах Грузинской, Западной и турецкой СМИ.

MUSLIMS OF BATUMI (1918-1921)

Associate Professor Mustafa Sarı

Instructor of the Faculty of History at Sakarya University

The Russian Revolution of 1917 became a hope for Georgia as well as for all the Caucasian nations. As a matter of fact, the Georgians declared not recognizing the Bolshevik government, which seized power in November 1917 and for ensuring their independence they convened the Georgian National Assembly in December 1917. The Georgians, who invited the Muslims of Batumi to the meeting, offered a wide autonomy to Adjara, Batumi being a local capital, for including them in their ranks. From this moment, how the autonomy would be for the Muslim Ajarstan region, was discussed among Muslim Georgians.

While some of the Muslims were defending the sovereignty of Georgia, the others preferred Turkey. Defenders of autonomy under the administration of Turkey had gathered around the Islamic Society of Batumi Liva those working for the autonomy under the administration of Georgia were gathered around the Islamic Society of Tahlis. Publishing authority of the Batumi Liva was "Sada-yı Millet" newspaper; the publication authority of the Islamic Tahlis Society was "Islamic Georgia" newspaper. The Abashidze, also known as the Sancakzade, represented the Islamic Association of Tahlis.

As a result of the Armistice of Mudros, The Ottoman Empire left Batumi along with the whole Caucasus. In late 1918, a new occupation force emerged in the Caucasus: The English. Great Britain occupied Batumi on the 24th of December 1918, established Batumi Military Governorate due to the importance of the province. The policy, applied by Britain in the region, attracted the reaction of both Muslim groups. Meanwhile, Islamic Tahlis Society declared Georgia Islamic Autonomous Government on the 1st of September 1919. On the other hand, Turkish supporter - Batumi Muslims contacted with Mustafa Kemal Pasha, who started a new struggle in Anatolia and this time they declared own independency on 18th of February 1920 by announcement. Obviously, these mutual movements did not affect the British too much.

To the rumors that, Batumi would be evacuated by the English, there started a fierce war between the Georgians, who wanted to seize Batumi and the Batumi Liva Islamic Society in the spring of 1920. In this war, the Islamic Tahlis Society supported the Tbilisi government. However, the Georgians, defeated by Muslims, had to retreat. However, when the British evacuated Batumi in June 1920, they left the city for Georgia. Batumi Liva Islamic Society had been asking for Turkey's annexation of this region getting contact with Ankara. Batumi,

located within the boundaries of Misak-i Milli, is perceived as a province of Turkey and the deputies were sent from Ankara into Grand National Assembly of Turkey. In March 1921, although the Turkish army occupied Batumi, the city was given to Soviet Georgia with the Moscow Treaty, signed on 16th of March 1921. At the same time, the Muslims of Batumi obtained a wide range of religious and cultural rights with this treaty.

In this study, discussing the relations/struggles of Batumi Muslims, who divided into two groups between 1918 and 1921, with their own and other states, particularly English (The National Archives of United Kingdom), the Prime Ministry of Ottoman and Republic, General Staff ATASE and TİTE Archive will be discussed on the review works with the Georgian, Western and Turkish press.

AZƏRBAYCANDA TOLERANTLIQ, DİNİ VƏ ETNİK RƏNGARƏNGLİK KEÇMİŞDƏN BU GÜNƏ (ŞIRVANŞAHLAR DÖVLƏTİNİN NÜMUNƏSİNDƏ)

*t.f.d., dos. Elmira Cəfərova,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Orta əsrlər arxeologiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi*

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində xüsusi yer tutan Şirvanşahlar Dövlətinin (IX–XVI əsrlər) ərazisi ayrı-ayrı vaxtlarda Şərqdə Dərbənddən Kür çayı mənsəbinədək, Xəzər dənizi sahilərindən Gəncə şəhərinədək, həmçinin Şəki və Qarabağı, bəzən Beyləqanı da əhatə etmişdir. Paytaxtı Şamaxı və Bakı şəhərləri olmuşdur.

Yeddi əsr mövcud olmuş Şirvanşahlar dövlətinin banisi Heysam ibn Xalid, son hökmdarı isə Şahrux ibn Fərrux Yasar hesab edilir. Şirvanşahlar Dövlətinin varlığına Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin Şirvana yürüşləri nəticəsində son qoyulmuşdur.

Şirvanşahlar Dövləti dini-etnik müxtəlifliyi ilə də seçilmiştir. Etnik qruplar və dini icmalar arasında daim mehribanlıq, tolerantlıq, dözümlülük mövcud olmuş, milli və dini zəmindo heç bir zaman qarşışdırma olmamışdır. Burada türk, Qafqaz, iranmənşəli etnoslar, musəvi, xristian, İslam dininə mənsub icmalar əsrlər boyu həmrəylik şəraitində yanaşı, birgə yaşamışlar.

Şübhə yoxdur ki, Şirvanşahlar Dövlətinin əhalisinin mütləq əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil etmişdir. Qafqazda ən qədim iki məscid bu dövlətin ərazisində tikilib. Dərbənd Cümə məscidi 734-cü ildə, Şamaxı Cümə məscidi isə 743-744-cü illərdə inşa edilmişdir. İslam dininin tam üstün mövqeyinə baxmayaraq, uzun əsrlər boyu əhali müxtəlif dini etiqadlarını, inanclarını qoruyub saxlamışdır. Şirvan əhalisinin qədim ibadətgahlardan biri olan Beşbarmaq dağındaki Xıdırzində pirinə sitayış bu gün də davam edir.

Ayrı-ayrı heyvan, həmçinin quşların təbiət və səmavi qüvvələrin təmsilçisi olmasına, onların müqəddəsliyinə inamlarını əhali əsrlər boyu yaşatmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı təplən Şirvanşahlar dövlətində istehsal olunmuş məişət əşyaları, qəbir daşları üzərində öküz, qoyun, ilan, əjdaha, at, qoç və digər heyvanların surətini eks etdirən elementlər aydın görünür. Qoyunbaşlı bardaqlar Şabran dulusçuluq sənətində xüsusilə geniş yayılmışdır. Qoyun rəsmləri məhsuldarlıq, dincilik rəmzi olmaqla yanaşı, rifah, xoşbəxtlik, sağlamlıq, insanları şər qüvvələrdən qoruyan güc kimi, həm də ayrı-ayrı qəbilə və tayfaların himayədəri, zoomorfik onqonu id. Qalagah şəhəri (İsmayıllı) ərazisində üç ədəd daş qoç heykəli bu cəhətdən maraq doğurur.

Astral sitayışlər, müqəddəs ağaclarla, daşa, oda sitayış əski inamların izi olaraq bölgə əhalisinin yaddaşında və əl işlərində saxlanılmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Şirvan ərazisində tapılmış bəzi artefaktlar atəşpərəstlik izlərinin daşıyıcısıdır; məsələn: Xaçmaz rayonundakı Salmanbulağı yaşayış yerində XV əsrə aid “Qız – Günəş” təsvirli saxsı kasadibi fragmentləri bunun təzahürüdür.

Bölgədə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş bir çox əşyalar üzərində insan surətinin təsviri olan saxsı qablar (antropomorf) xüsusilə diqqətəlayiqdir. XIV-XVI əsrlərə aid həmin nümunələrin bir çoxu Şamaxı Diyarşunaslıq Muzeyində saxlanılır.

Orta əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətində İslam mədəniyyətinə aid dini tikililər – məscidlər, minarələr, mədrəsələr, xanəgahların bir qismi hazırda dövlət tərəfindən qorunur, bərpa edilir. Şərq memarlığından spesifik əlamətləri ilə fərqlənən Şamaxı, Şabran və Bakı məscidləri memarlıq tariximizin bənzərsiz nümunələridir.

Orta əsr səyyahları Şirvana gələrkən burada məscidlərlə yanaşı, xristian kilsələri, yəhudи sinaqoqlarını da görüb qələmə almışlar. Avropalı rahib Vilhelm Rubruk XIII əsrin ortalarında Xəzər sahili ərazilərində yəhudilərin də yaşıdlılarını yazmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Şabrandə VIII-XVII əsrləri əhatə edən yəhudи məhəlləsi aşkarlanmışdır. Qubadakı yəhudilər qəsəbəsi əhalisi, sinaqoqları, mədəni mərkəzləri, Ana dilində məktəbləri ilə birlikdə bu tarixin canlı şahididir.

Göründüyü kimi, Şirvanşahlar Dövlətində fərqli etnoslar, müxtəlif dinə mənsub insanlar əsrlərlə birlikdə yaşamış, maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələri yaratmış, dillərini, dinlərini qoruyub saxlamış, yadelli işğalçılara qarşı birlikdə savaşmış, bu günə qədər də mövcudluğunu hifz etmişlər. Bu gün Azərbaycanın dünyaya örnek olan multikulturallığının, tolerantlığının qədim tarixi vardır.

ТОЛЕРАНТНОСТЬ, РЕЛИГИОЗНОЕ И ЭТНИЧЕСКОЕ РАЗНООБРАЗИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ С ПРОШЛОГО ПО СЕГОДНЯШНИЙ ДЕНЬ (НА ПРИМЕРЕ ГОСУДАРСТВА ШИРВАНШАХОВ)

*д-р филос. по ист., доц. Эльмира Джсафарова
ведущий научный сотрудник Отдела средневековой археологии
Института Археологии и этнографии НАНА*

В разные периоды территория государства Ширваншахов (IX–XVI века), занявшего особое место в истории государственности Азербайджана, охватывала территории на востоке от Дербента до истока реки Куры, с берегов Каспийского моря до города Гянджа, Шеки и Карабах, иногда и Бейлаган. Столицей были города Шамахы и Баку.

Создателем государства Ширваншахов, просуществовавшего на протяжении семи веков, считается Гейсам ибн Халид, а последним правителем – Шахрух ибн Фаррух Ясар. В результате походов на Ширван сефевидского правителя Тахмасиба I существованию государства Ширваншахов был положен конец.

Государство Ширваншахов также отличалось религиозно-этническим разнообразием. Среди этнических групп и религиозных общин все время наблюдалось дружелюбие, толерантность и терпимость, никогда не было никакого противостояния на национальной и религиозной почве. На протяжении многих веков здесь вместе и в согласии жили тюркские этносы, этносы кавказского, иранского происхождения, еврейские, христианские и исламские общины.

Нет сомнений в том, что мусульманское население составляет абсолютное большинство населения государства Ширваншахов. Две самые древние мечети на Кавказе были построены на территории этого государства. Дербентская пятничная мечеть была построена в 734 году, а Шемахинская пятничная мечеть – в 743–744 годах. Несмотря на абсолютное господство исламской религии на протяжении многих веков население сохранило свои различные религиозные убеждения и верования. Население Ширвана и по сей день продолжает поклоняться одному из древних мест поклонения на горе Бешбармаг – святилищу Хыдыр Зинда.

На протяжении веков население продолжало верить в то, что отдельные животные и птицы являются представителями природных и небесных сил, а также в то, что они являются священными. На предметах быта и надгробных камнях, созданных в государстве Ширваншахов и обнаруженных в ходе археологических исследований, хорошо видны элементы,

отображающие изображение быков, овец, змей, драконов, лошадей, баранов и других животных. Горшки с овечьей головой особенно широко были распространены в шабранском гончарном искусстве. Наряду с тем, что изображения овец являлись символом производительности, спокойствия, благополучия, счастья и здоровья, они также являлись покровителем, зооморфическим онгоном отдельных племен и родов как сила, защищающая людей от злых сил. Три каменных изваяния баранов на территории города Галагх (Исмаиллы) также представляют интерес с этой точки зрения.

Астральные поклонения, поклонения священным деревьям, камням, огню остались в памяти и в ручных работах местного населения как след древних верований. Некоторые артефакты, обнаруженные в ходе археологических раскопок на территории Ширвана являются носителями следов огнепоклонничества. К примеру, фрагменты глиняной чаши с изображением «Девушки - Солнце», относящиеся к XV веку, найденные в жилой местности Салманбулагы в Хачмазском районе, также свидетельствует об этом.

Глиняная посуда и множество предметов с человеческим изображением (антропоморфы), обнаруженные в ходе археологических раскопок в этой местности, заслуживают особого внимания. Многие из этих образцов, относящихся к XIV-XVI векам, хранятся в краеведческом музее Шамахы.

Религиозные строения - мечети, минареты, медресе, часть ханегяхов, относящиеся к исламской культуре государства Ширваншахов в средние века, в настоящее время охраняются и восстанавливаются государством. Шамахинские, Шабранские и Бакинские мечети, отличившиеся от восточной архитектуры своими специфическими признаками, являются уникальными образцами нашей истории архитектуры.

Средневековые путешественники, приехавшие в Ширван, наряду с мечетями увидели здесь христианские церкви и еврейские синагоги и запечатали это в своих рукописях. Монах Вильгельм Рубрук из Европы писал, что в середине XIII века на прибрежных территориях Каспийского моря также проживали и евреи. В ходе археологических исследований в Шабране был обнаружен еврейский квартал, охватывающий XV-XVII века. Еврейский поселок в Губе, вместе со своим населением, синагогами, культурным центром, школами на родном языке является живым свидетелем этой истории.

Как видно, на протяжении многих веков в государстве Ширваншахов совместно жили различные этносы, люди, исповедующие различные религии, создавали образцы материально-духовной культуры, сохранили свой язык и религию, вместе воевали с иноземными захватчиками и до сих пор продолжают свое существование. На сегодняшний день Азербайджан имеет древнюю историю толерантности и мультикультурализма, являющуюся примером всему миру.

TOLERANCE, RELIGIOUS AND ETHNIC DIVERSITY IN AZERBAIJAN FROM THE PAST TO THE PRESENT (THE CASE STUDY OF SHIRVANSHAHS STATE)

Associate Professor Elmira Jafarova

*PhD in History, Leading research fellow of the Institute of
Archaeology and Ethnography of ANAS*

The territory of the Shirvanshahs state (9th-16th centuries), which occupy a special place in the history of Azerbaijani statehood, covered the territories from Derbend to the Kur River in the east, from the coast of the Caspian Sea to Ganja, Sheki and Garabagh, and sometimes to Beylagan. The capital cities were Shamakhi and Baku.

The founder of the state of Shirvanshahs, which existed seven centuries, was Heysam ibn Khalid, and the last ruler was Shahrukh Ibn Farrukh Yasar. The existence of the Shirvanshahs state ended with the Safavid ruler I Tahmasib's march to Shirvan.

The state of Shirvanshahs differed for its religious and ethnic diversity. Ethnic groups and religious communities have always been tolerant towards one another and have never had a confrontation on national and religious grounds. Turks, Caucasians, the ethnic groups of Iran, Muslims, Christians, and Islamic communities coexisted in peace for centuries.

Undoubtedly, the majority of the population of the state of Shirvanshahs was formed by the Muslim population. Two oldest mosques in the Caucasus were built in the territory of this state. The Derbent Juma mosque was built in 734 and the Shamakhi Juma Mosque in 743-744. Although the dominant religion was Islam, the population has preserved various beliefs for centuries. The sanctuary of Khidir Zinda located in Beshbarmag mountain, which is one of the ancient sanctuaries of the people in Shirvan, continues to be worshipped today.

Beliefs in separate animals and birds as representatives of nature and the heavenly forces have been preserved by the local population for centuries. The household items produced in Shirvanshah state found during archaeological investigations, elements reflecting the image of bull, sheep, snake, dragon, horse, rams and other animals on grave stones are clear evidents of this. Jugs in the shape of sheep head are especially widespread in Shabran pottery art. Being the symbol of fertility, peace, prosperity, health, and the symbol protecting people from the evil forces, sheep was totems of some tribes. In the territory of Galagah (Ismayilli), stone sculptures of three rams are interesting from this point of view.

Astral worships, worshipping in sacred trees, stones and fire are still kept in the memory and behavior of the local people as a trace of ancient beliefs. Some artefacts found in archeological excavations in Shirvan reveal the traces of fire worshipping. For example, in the Salmanbulagi settlement of Khachmaz district, the fragments of the 15th century pottery with the painting Girl and the Sun over it is a clear evidence to this.

A large number of items and pottery with the description of human figures (anthropomorphic) discovered during archaeological excavations in the area are especially worthy for attention. Many of these examples belonging to the 14th and 16th centuries are kept in Shamakhi Regional Museum of History.

Religious buildings belonging to the Islamic culture of the Middle Ages in Shirvanshahs - mosques, minarets, madrasas, and some of the khanates are currently under protection and restoration by the state. Shamakhi, Shabran and Baku mosques, distinguished by specific characteristics of the Eastern architecture, are inimitable examples of our architectural history.

Medieval travelers mention the existence of Christian churches and Jewish synagogues together with Muslim mosques. European monk William of Rubruk writes about the Jewish inhabitants in the middle of the 13th century in the coastal areas of the Caspian Sea. During the archeological investigations, a Jewish settlement belonging to the 8th and 17th centuries was discovered in Shabran. The Jewish settlement in Guba is a live witness of this history along with its population, synagogues, cultural centers, and schools teaching in their mother tongue.

Apparently, in the Shirvanshahs state, different ethnic groups and people with diverse religious backgrounds coexisted in peace for centuries, created examples of material and spiritual culture, preserved their languages, their religion, fought invaders together, and kept their existence so far. Today, Azerbaijan has an ancient history of multiculturalism and tolerance for the world.

AXUND MİR MƏHƏMMƏD KƏRİM BAKUVİNİN DİNİ VƏHDƏT ANLAYIŞI VƏ TƏMSİLƏTMƏ TƏCRÜBƏSİ

*i.f.d., dos. Məmmədəli Babaşlı,
AMEA akad. Z.Bünyadov adına
Şərqişünaslıq İnstitutunun Şərq-Qərb şöbəsinin müdürü*

Mənsubu olduğumuz İslam dini birlik və bərabərlik içində yaşamağa, firqə və qruplara bölünməməyə böyük əhəmiyyət verir. Təcrübə göstərir ki, müsəlmanlar dirlərinə möhkəm sarıldıqları müddətdə maddi və mənəvi cəhətdən tərəqqi etmiş, ədalət və əmin-amalıq mücəssəməsinə çevrilmişdir. Dinin təməl qaynaqlarından uzaqlaşdıqları və ixtilafə düşdükleri zaman da cəhalətə və zillətə düşçər olmuşdular. “Hamınız Allahın ipindən möhkəm yapışın və parçalanmayın!” ilahi bəyani da məhz bu yanlışlıqdan çəkindirir.

Təqdim ediləcək məruzənin məqsədi azərbaycanlı müfəssir və din xadimi Axund Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin dinin vəhdətinin təbliği istiqamətində fəaliyyətini təhlilə cəlb etməkdir. Bakuvinin elmi-dini fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrünün təsadüf etdiyi keçən əsrin əvvəllərində cəhalətə, mövhumata, fanatizmə və xurafata qarşı apardığı ardıcıl mübarizənin mahiyyətini, üsullarını təhlil etməkdir. Soydaşlarımız arasında dinə və din xadimlərinə inamsızlığın hökm sürdüyü, cəhalətdən doğan təfriqənin mövcud olduğu bir şəraitdə alimin təmsil təcrübəsini nəzərdən keçirməkdir.

Nəzərdə tutulan müddəalar alimin həyat yoluna həsr edilmiş elmi-publisistik nəşrlər, Bakı quberniyasının qazisi və quberniya məclisinin sədri kimi praktiki dini fəaliyyətini əhatə edən arxiv materialları əsasında araşdırılmışdır. Həmçinin alimin “Kəşfül-Həqayıq an-Nukətil-Ayatı vəd-Dəqaiq” (“Ayələrin mənə və incəlikləri ilə həqiqətlərinin açıqlanması”) adlı təfsirinə və ictimai fəaliyyəti ilə bağlı həmin illərdə dövri mətbuatda dərc olunmuş məlumatlara istinad edilmişdir.

Nəticədə, Bakuvinin yaşadığı coğrafiyanın mürəkkəb siyasi, etnik və dini şərait səbəbindən hər vəchlə xalqımızın dini birliyini qorumağa çalışdığı təsbit edilmişdir. Həyatı boyunca müqəddəs dinimizi yanlış anlayanları və yozanları çəkindirməyə çalışması, onlara doğru yol göstərməsi müəyyən edilmişdir. Təbliğlə yanaşı, İslamin təməl mənbələrini, prinsiplərini rəhbər tutması, inandığı kimi yaşaması ilə insanlara örnek olması qeyd olunmuşdur. Moizələrində, elmi və dini fəa-liyyətində dini vəhdət zərurətinin təbliği metodlarının və təmsil təcrübəsinin müasir dövr üçün də aktual olduğu qənaətinə gəlinmişdir. İslam ümmətinin zəifləməsinə səbəb olan lüzumsuz ixtilaflara və təfriqəyə imkan verməmək üçün şüur səviyyəsində özünüdərkətmənin təmini üçün məqsəd-

yönlü maariflənmənin aparılmasının vacib olduğu vurgulanmışdır. Fərqliliklərə ayıran amil kimi deyil, zənginlik kimi qəbul edilməsinin lazımlığı və mümkün olduğuna diqqət çəkilmişdir.

ПОНЯТИЕ РЕЛИГИОЗНОГО ЕДИНСТВА И ОПЫТ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА АХУНДА МУХАММЕДА КЕРИМА БАКУВИ

*д-р филос. по теол., доц. Мамедали Бабашлы
заведующий отделом “Восток-Запад”
Института Востоковедения имени акад. З.М.Буньядова НАНА*

Исламская религия, приверженцами которой мы являемся, придает большое значение проживанию в единстве и солидарности, призывает людей не разделяться на группы и секты. Опыт показывает, что мусульмане, оставаясь привязанными к своей религии, достигли прогресса с материальной и моральной точки зрения, стали воплощением мира и справедливости. Люди, далекие от основных источников религии, подвергаются невежеству и мукам. Божественная декларация «Крепко держитесь за веру Аллаха все вместе и не разделяйтесь» также предостерегает во избежание подобных ошибок.

Целью представленного доклада является анализ деятельности азербайджанского толкователя Корана и религиозного деятеля Ахунда Мир Мухаммеда Керима Бакуви в свете пропаганды идей религиозного единства. Анализ методов и содержания последовательной борьбы против невежества, фанатизма и религиозных суеверий является самым плодотворным периодом научно-религиозной деятельности Бакуви, который приходится на начало прошлого столетия. В условиях господства недоверия со стороны наших соотечественников к религии и религиозным деятелям возникает необходимость изучения практики представления ученого.

Представленные положения, научные публикации изучены на основе архивных материалов, освещающих религиозную деятельность ученого в качестве кади Бакинской губернии и председателя губернского собрания. Также была ссылка на толкование «Кашфуль-Хакаик ан-Нукетиль-Аяти вад-Дакаик» («Раскрытие истин со смыслом и тонкостями аятов») и ин-

формации об общественной деятельности ученого, опубликованной в периодических изданиях того времени.

В результате было установлено, что несмотря на сложные политические, этнические и религиозные условия, в которых жил Бакуви, он всячески старался сохранить религиозную общность своего народа.

Было подтверждено, что на протяжении всей своей жизни ученый старался предотвратить искаженное толкование основных положений нашей священной религии и показать людям праведный путь. Отмечается, что наряду с призывами ученый руководствовался основными принципами и источниками ислама, своей праведной жизнью служил образцом для людей. Был сделан вывод о том, что призыв необходимости применения методов религиозного единства и практики представления в религиозных наставлениях и в научно-религиозной деятельности ученого является актуальным для современной эпохи. Была подчеркнута важность целенаправленного просвещения для обеспечения религиозного сознания, а также с целью недопущения неуместных разногласий и расхождений, которые привели бы к ослаблению исламской уммы. Также был сделан акцент на необходимость и возможность принятия различий ни как фактор разобщения, а наоборот всеохватывающего духовного богатства.

THE CONCEPT OF RELIGIOUS UNITY AND TAMSIL EXPERIENCE OF AKHUND MIR MUHAMMED KARIM BAKUVI

Associate Professor Mammadali Babashli

*PhD in Theology, Head of the East-West Branch of the Institute of
Oriental Studies named after academician Z.M. Bunyadov of ANAS*

Islam attaches great significance to living in unity and solidarity and does not acknowledge division into sects and groups. Practice shows that as long as Muslims are firmly grounded to their religion, they have been progressing materially and morally, and have been transformed into an embodiment of justice and peace. In contrast, when they go away from primary sources of religion and fall into disagreement, they have been faced with ignorance and misery. In this regard, the divine declaration of “And hold firmly to the rope of Allah all together and do not become divided” just tries to prevent this erroneousness.

The aim of this research is to analyse the Azerbaijani analyst and cleric Akhund Mir Muhammed Karim Bakuvi’s activities regarding to the unity, investigate the essence and methods of his systematic and consistent struggle against ignorance, superstition, fanaticism and prejudice at the beginning of the last century, which coincide with the most productive period of Bakuvi’s scientific and religious activity, and examine his experience of representation during the period when there was lack of faith to religion and religious figures and existence of disagreement that came out from ignorance among our fellow-countrymen.

The intended provisions were examined on the basis of scientific-publicist publications that devoted to the life of Bakuvi and archive materials that cover his practical-religious activites as a Gazi (Confessor) of Baku province and chairman of assembly of Baku governorship. At the same time, the author refers to the Bakuvi’s tafsir (interpretation) named *Kashfu'l-haqayiq an nuketi'l-ayat ve'd-deqaiq* (Discovery of Truth of versus with their meanings and subtleties) and information related to the his social activites that published in periodicals of those years.

As a result, it was determined that Bakuvi tried to preserve religious unity of our people that were geographically living in complicated political, ethnic, and religious conditions, avoid those who misunderstand and misinterpret our sacred religion and show them right paths throughout his life. Along the propaganda of the religion, it was noted that Bakuvi was guided with the basic sources and principles of Islam and became an example for others due to his

living condition in accordance to Islamic principles. It has been concluded that the propaganda methods of the importance of the concept of religious unity and experience of representation in his scientific and religious activites are still actual for modern period. It was emphasised that in order to prevent unnecessary disagreements and divisions that lead to the weakening of the Islamic Ummah and provide self-esteem in the level of religious consciousness it is important to carry out purposeful enlightenment. It was also remarked that it is necessary and possible to accept differences not as dividing factor but as richness and fertility.

“QURANI-KƏRİM”İN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ EDİLMƏSİNДƏ H.Z.TAĞIYEVİN ROLU

*dos. Ramil Niftəliyev,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Azərbaycanın yeni tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi*

“Северный курьер” qəzetiinin 1907-ci ildə buraxılan saylarının birində Sankt-Peterburq və Qafqaz müsəlman alımlarının düzəldilmiş mətnlərlə Quranın yenidən nəşr olunması üçün Peterburq İmperator Kitabxanasının Əlyazmalar Fondunda saxlanılan və Şərq ölkələrinin paleoqrafik nadir nüsxələrindən biri hesab olunan Böyük Quranın vərəqlərinin fotoqrafik üsulla surətini çıxarmaq xahişi ilə müraciət etmək qərarına gəldiyini yazırıdı. Bu Quran Sankt-Peterburqa Səmərqənd şəhəri işğal olunduqdan sonra, rus generalı Kaufman tərəfindən təhvıl verilmişdi.

Azərbaycanlı milyonçu, mesenat H.Z. Tağıyev bu hadisədən dörd il əvvəl Quranı Azərbaycan dilinə tərcümə etdirməklə, yenidən çapa hazırlamaq qərarına gəlmişdi. H.Z. Tağıyevin bu arzusu Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə Bakuvı tərəfindən reallaşdırıla bildi. H.Z. Tağıyevlə yaxından dostluq münasibətləri olan Bakı Quberniya Qazisi Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə Bakuvı (Hacı Mir-məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvi) Azərbaycan müsəlman xalqını islami baxımdan maarifləndirməyə çalışan görkəmli fəqih və ilahiyatçı olması ilə yanaşı, həm də peşəkar tərcüməçi və yazıçı idi. H.Z. Tağıyevin Quranı Azərbaycan dilinə tərcümə etdirməyin əsas məqsədi **Quranı Ana dilində düzgün anlamasına, onların maariflənməsinə, mütərəqqi mədəniyyətə yiyələnməsinə və xüsusiilə qızların, qadınların cəhalətdən uzaqlaşaraq, milili-mənəvi və dünyəvi mədəniyyətə qovuşmasına əlverişli imkanlar və şərait yaratmaqdən ibarət idi.** Quranın Azərbaycan dilinə tərcümə olunması həm də Azərbaycan məktəblərində şəriət dərslərini deyən müəllimlərə böyük töhfə idi.

Bu əsərin nəşri İslam aləmində böyük əks-səda doğurdu və bir sıra müəlliflərin yazılarında Quranın tərcümə edilməsinin mənfi qarşılanması baxmayaraq bu, müəllifə misilsiz şöhrət qazandırdı.

H.Z.Tağıyev Quranın nəşr etdirilməsinə, litoqrafiya işlərinə, bəzədilməsinə minlərlə rulb vəsait sərf etmişdi. “Dityatkovsk” şirkətinə Quranın nəşri üçün kağızın alınmasına 1904-cü il martın 16-da 4 900 rubl, aprelin 16-da 660 rubl, mayın 8-də 440 rubl, iyunun 18-də 175 rubl; “A.M.Promışlyansk” litoqrafiyasına Quranın litoqrafiya işləri üçün 1906-cı il oktyabrın 28-də 252 rubl; 1906-cı il oktyabrın 30-da “Dityatkovsk” şirkətinə Quranın nəşri üçün 2 450 rubl, 1907-ci il yanvarın 2-də “Dityatkovsk” şirkətinə Quranın kitab vərəqləri və şəkilləri üçün 1 950 rubl; 1907-ci il martin 8-də “A.M. Promışlyansk” litoqra-

fiyasına Quranın səhifələrinin hər birinin ayrı-ayrlıqda hər iki tərəfinin təsvir-lərinin bərkidilməsinə 18 rubl; 1907-ci il martın 8-də “Dityatkovsk” şirkətinə Quranın kağız bağlamalarının 15-i üçün 360 rubl; Çar bağlamasına 29 rubl; 1907-ci il iyunun 25-də “Kaspi” qəzetinin redaksiyasına 3 ədəd Quranın qızıl və gümüşlü məxmər parça ilə cildlənməsinə 310 rubl, 1907-ci il iyunun 25-də “Kaspi” qəzetinin redaksiyasına hesab üzrə 48 vərəqlik I cildinin hər biri 35 rubl olmaqla 3 000 nüsxəsinin nəşrinə 1 680 rubl, 51 vərəqlik II cildinin hər biri 35 rubl olmaqla 3 000 nüsxəsinin nəşrinə 1 785 rubl, 62 vərəqlik III cildinin hər biri 35 rubl olmaqla 3 000 nüsxəsinin nəşrinə 2 170 rubl, 161 vərəqin, vərəqi 4 rubl olmaqla korrekturasına 644 rubl; 1907-ci il sentyabrın 7-də A.Y. Talibzadənin hesabına: Quranın qızıl və gümüş işlərinin başa çatdırılmasına 423 rubl; 1907-ci il oktyabrın 2-də “Dityatkovsk” şirkətinin hesabına 70 ədəd sarırəngli qutu üçün, 2 rubl 60 qəpik olmaqla 182 rubl; 1907-ci il oktyabrın 5-də Yeni Moskva Manufaktura Şirkətinə 19 arşın xara (1 arşın xara 2 rubl 20 qəp.) üçün 41 rubl 80 qəp., 4 rubl 10 qəp. olmaqla 37 rubl 70 qəp., 1907-ci il oktyabrın 10-da “Kaspi” qəzeti redaksiyasının hesabına Quranın məxmərlə cildlənməsinə və əlavə xərclərə 215 rubl 44 qəp.; 1907-ci il dekabrın 19-da Axund Yusif Talibzadənin hesabına Quranın çapına, qızilla işlənməsinə, naxışlarına və bəzək işlərinə, üç ədədinə hər biri 120 rubl olmaqla 360 rubl; 1909-cu il martın 19-da yenə Axund Yusif Talibzadənin hesabına Quranın məxmər, gümüş və qızıl mo-noqramlarının işlənməsinə 332 rubl 57 qəp.; martın 20-də Quranın (3 ciddə 21 kitabın) cildlənməsi işlərinin davam etdirilməsinə 63 rubl xərcləmişdi.

РОЛЬ Г.З.А.ТАГИЕВА В ПЕРЕВОДЕ «СВЯЩЕННОГО КОРАНА» НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

доц. Рамиль Нифталиев

*ведущий научный сотрудник Отдела «Новая история
Азербайджана» Института Истории имени А.А. Бакиханова НАНА*

В одном из номеров газеты «Северный курьер» 1907 г. сообщалось, что петербургские и кавказские мусульманские ученые, приступая к изда-нию Корана с исправленным текстом, решили обратиться с ходатайством в Петербургскую императорскую публичную библиотеку о разрешении снять фотографическим способом все листы Большого Корана, который хранится в отделе рукописей библиотеки и считается одной из палеографических редкостей восточных стран. Этот Коран доставлен в Санкт-Пе-тербург после взятия Самарканда русским генералом Кауфманом.

За 4 года до этого события Азербайджанский миллионер, меценат Г. З. Тагиев решил перевести священный Коран на азербайджанский тюркский язык. С этой целью Г. З. Тагиев обратился к бакинскому губернскому кадию Мир Мухаммеду Кериму Мирджафарзаде Бакуви (Хаджи Мирмухаммед Карим Мирджафар аль-Алави аль-Хусейни аль-Мусави аль-Бакуви) и, с его согласия переведя Коран на азербайджанский тюркский язык, добился его переиздания. Наряду с тем, что Мир Мухаммед Керим Мирджафарзаде Бакуви являлся выдающимся ученым и теологом, пытающимся обу-чать азербайджанский мусульманский народ с исламской точки зрения, он был профессиональным переводчиком и писателем своего времени.

Главной целью Г. З. Тагиева при переводе Корана на азербайджанский тюркский язык являлось сделать его понятным на родном языке, просве-тить народ для приобретения прогрессивной культуры и в особенности со-здать благоприятные условия и возможности для девушек и женщин отойти от невежества и присоединиться к национально-духовной и светской куль-туре. Перевод Корана на азербайджанский тюркский язык также было боль-шим подарком для преподавателей шариата в азербайджанских школах.

Г. З. Тагиев выделил тысячи рублей на публикацию, литографические работы и украшение Корана: на закупку бумаги для публикации Корана фирмe Дитяковского 16 марта 1904 года было выделено 4 900 рублей, 16 апре-ля - 660 рублей, 8 мая - 440 рублей, 18 июня - 175 рублей; 28 октября 1906 года литографии А. М. Промышлянского на литографические работы Корана было выделено 252 рубля; 30 октября 1906 года фирмe Дитяковского на пу-бликацию Корана - 2 450 рублей; 2 января 1907 года фирмe Дитяковского на

бумагу Корана и оформление рисунков было выделено 1 950 рублей; 8 марта 1907 года литографии А. М. Промышлянского на закрепление изображений обеих сторон каждой страницы Корана - 18 рублей; 8 марта 1907 года фирме Дитяковского на 15 бумажных упаковок Корана - 360 рублей, для царских упаковок - 29 рублей; 25 июня 1907 года редакции «Каспий» на переплет трех экземпляров Корана бархатной тканью с золотом и серебром - 310 рублей; 25 июня 1907 года редакции газеты «Каспий» - 1 680 рублей на публикацию 3 000 экземпляров первого тома, состоящего из 48 листов каждый по 35 рублей, 1 785 рублей на публикацию 3000 экземпляров второго тома, состоящего из 51 листа каждый по 35 рублей; 2 170 рублей на публикацию 3000 экземпляров третьего тома, состоящего из 62 листов каждый по 35 рублей, 644 рубля на корректировку 161 листа по 4 рубля каждый; 7 сентября 1907 года - 423 рубля на счет А. Ю. Талыбзаде на завершение золотых и серебряных работ Корана; 2 октября 1907 года - 182 рубля на счет фирмы Дитяковского за 70 штук желтых коробок каждая по 2 рубля 60 копеек; 5 октября 1907 года в компанию «Новомосковская Мануфактура» отправил 37 рублей 70 копеек вместо 41 рубля 80 копеек за 19 аршин шелковой камки (поскольку 1 аршин шелковой камки стоил 2 рубля 20 копеек, то 4 рубля 10 копеек было уплачено меньше стоимости); 10 октября 1907 года - 215 рублей 44 копейки на счет редакции газеты «Каспий» на бархатный переплет Корана и дополнительные расходы; 19 декабря 1907 года - 360 рублей за три экземпляра каждый по 120 рублей на счет Ахунда Юсифа Талыбзаде на публикацию Корана, отделку золотом, украшение и отделочные работы; 19 марта 1909 года - 332 рублей 57 копеек опять на счет Ахунда Юсифа Талыбзаде на разработку Корана в бархатных, серебряных и золотых монограммах; 20 марта на продолжение переплетных работ (21 книга в 3 томах) Корана было уплачено 63 рубля.

Таким образом, перевод и публикация священного Корана на азербайджанский тюркский язык Г. З. Тагиевым в начале XX века сыграли большую роль в культурном развитии мусульманских народов, живущих в просторном регионе, и подали прекрасный пример будущим поколениям меценатов.

H.Z.A. TAGIYEV'S ROLE IN THE TRANSLATION OF THE QURAN INTO AZERBAIJANI

Associate Professor Ramil Niftaliyev

*Leading research fellow of the department of Modern Azerbaijani History
of the Institute of History named after A.A.Bakuanov of ANAS*

In one of the issues of the newspaper *Severny Kurier* in 1907, it was reported that St. Petersburg and Caucasian Muslim scholars, starting to publish the Quran with the corrected text, decided to petition the St. Petersburg Imperial Public Library for permission to photograph all the pages of the Great Quran, which is stored in the department of manuscripts of the library and is considered one of the paleographic rarities of eastern countries. It was delivered to St. Petersburg after the capture of Samarkand by the Russian General Kaufman.

4 years before this event, Azerbaijani millionaire, philanthropist H.Z.Tagiyev decided to translate the holy Quran into Azerbaijani Turkic. For this purpose H.Z.Tagiyev appealed to the kadi of Baku province Mir Muhammad Karim Mirjafarzade Bakuvi (Haji Mirmuhammad Karim Mirjafar al-Alawi al-Husseini al-Mousavi al-Bakuvi) and, with his consent, translated the Koran into the Azerbaijani Turkic and achieved its reprint. Along with that Mir Muhammed Kerim Mirjafarzade Bakuvi was an outstanding scholar and theologian who tried to teach the Azerbaijani Muslim people from an Islamic point of view, he was a professional translator and writer of his time.

The main objective of H.Z.Tagiyev in translating the Quran into Azerbaijani Turkic was to make it understandable in his native language, enlighten the people to acquire progressive culture and, in particular, create favorable conditions and opportunities for girls and women to abandon ignorance, join the national-spiritual and secular culture. The translation of the Quran into Azerbaijani Turkic was also a great gift for Sharia teachers in Azerbaijani schools.

H.Z.Tagiyev allocated thousands of rubles for publication, lithographic works and decoration of the Quran: on March 16, 1904 for the purchase of paper for the publication of the Quran, the Dityakovskiy company was allocated 4 900 rubles, on April 16, 660 rubles; on May 8, 440 rubles; on June 18, 175 rubles; on October 28, 1906 the lithograph of A.M. Promyshlyansky for lithographic works of the Quran was allocated 252 rubles; on October 30, 1906 2450 rubles the Dityakovskiy company for the publication of the Koran; on January 2, 1907 on the paper for Koran and design drawings to the Dityakovskiy company was allocated 1 950 rubles; on March 8, 1907 the lithograph of A.M. Promyshlyansky to fix the images of both sides of each page of the Quran 18

rubles; on March 8, 1907 on 15 paper packages of the Quran 360 rubles, for royal packages 29 rubles; on June 25, 1907 to editorial office of the Kaspian Newspaper for the cover of three copies of the Quran with velvet cloth with gold and silver 310 rubles; on June 25, 1907, to the editorial office of the Kaspian Newspaper 1 680 rubles for the publication of 3000 copies of the first volume, consisting of 48 sheets each, 35 rubles each; 1 785 rubles for the publication of 3 000 copies of the second volume, consisting of 51 sheets each, 35 rubles each; 2 170 rubles for the publication of 3 000 copies of the third volume, consisting of 62 sheets each, 35 rubles each; 644 rubles for adjustment of 161 sheets, 4 rubles each; on September 7, 1907 at the account of A.Y.Talibzade 423 rubles for the completion of the gold and silver works of the Quran; on October 2, 1907 182 rubles to the account of the Dityakovskiy company for 70 pieces of yellow boxes, 2 rubles 60 kopecks each; on October 5, 1907 to Novomoskovskaya Manufactura 37 rubles 70 kopecks instead of 41 rubles 80 kopecks for 19 arshin of silk kamka (since 1 arshin of silk kamka cost 2 rubles 20 kopecks, then 4 rubles 10 kopecks were paid less than the value); on October 10, 1907 at the account of the editorial office of the newspaper Kaspian for the velvet cover of the Quran and additional expenses 215 rubles 44 kopecks; on December 19, 1907 for the publication of the Quran, gold trim, decoration and finishing work at the account of Akhund Yusif Talibzade 360 rubles for three copies of 120 rubles each; on March 19, 1909 again at the account of Akhund Yusif Talibzade 332 rubles 57 kopecks for the development of the Quran in velvet, silver and gold monograms; on March 20, 63 rubles were paid for the continuation of bookbinding (21 books in 3 volumes) of the Quran.

Thus, at the beginning of the 20th century, H.Z.Tagiyev, translating and publishing the holy Quran into Azerbaijani Turkic, played a major role in the cultural development of Muslim peoples living in a spacious region and set a fine example for future generation of philanthropists.

ВЛИЯНИЕ ИСЛАМА НА ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

д-р филос. по фил., доц. Лаура Оруджова

ведущий научный сотрудник Отдела арабской филологии

Института Востоковедения имени акад. З.М. Буньядова НАНА

Наблюдая пути развития мусульманской цивилизации и культуры в целом, нельзя не согласиться с тем, что этому способствовало внезапное появление в VII в. на Аравийском полуострове совершенно нового, никому доселе не известного религиозного течения, получившего название ислам (досл. перевод – беспрекословное поклонение Аллаху – Л.О.).

Данное течение, благодаря мудрому содержанию его постулатов, проповедуемых пророком Мохаммадом (с.а.с.), стремительно распространялось по всей территории арабского Востока и оказало своё положительное воздействие на все пласти человеческого общества – и прежде всего на развитие и рост культуры и уровня жизни тех регионов, где ислам был принят как основная норма жизни.

Именно поэтому, созданный мусульманами Халифат представлял собой не мононациональное, а синкретическое государство, собравшее различные народы, исповедующие ислам. В основном, сюда входило население Ближнего и Среднего Востока, говорившее на своем исконном языке, но принявшее Ислам.

Огромную роль в тот период оказалось появление священной книги мусульман – Корана. Чтобы читать и понимать Коран необходимо было глубоко изучить арабский язык, хорошо знать грамматические нормы этого языка, поскольку искажение его смысла считалось великим грехом.

Пособником в данном деле считается зять пророка Мохаммеда Али ибн Абу Талиб, который также являлся сыном его брата.

Как известно из многочисленных источников, Имам Али предложил одному из ученых того времени Абу-л-Асваду ад-Дуали облегчить довольно сложное арабское письмо, добавив ряд вспомогательных знаков, обозначающих гласные звуки.

На всей территории арабского халифата стали создаваться различные учебные заведения в виде медресе, а также специальные грамматические школы арабского языка. Наиболее известные из них 2 школы: в Басре и Куфе, каждая из которых сформировала основные грамматические нормы арабского языка. В дальнейшем основные нормы арабской грамматики были собраны и переработаны в Багдадской школе. Кроме отмечен-

ных стали сформировываться арабские грамматические школы в Египте (Александрийская) и Кордове (Андалузская).

Таким образом, нормы арабского языка стали изучаться на всем мусульманском Востоке, причем, преподавателями в них были не только сами арабы, составившие меньшинство, но и представители других народов, входивших в состав арабского халифата, в частности, средневековых азербайджанских ученых, внесших свой бесценный вклад в развитие арабской грамматической науки.

ƏRƏB DİLÇİLİYİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFINA İSLAMIN TƏSİRİ

*fil.f.d., dos. Laura Orucova,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqişünaslıq İnstitutu Ərəb filologiyası
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi*

Müsəlman sivilizasiyasının inkişaf yollarına, bütövlükdə mədəniyyətinə nəzər salsaq, bunun inkişafına VII əsrər Ərəbistan yarımadasında tamamilə yeni, heç kimə məlum olmayan yeni dini cərəyan İslam (hərfi mənası özünü Allaha təslim etmək – L.O.) meydana gəlməsi ilə baş verdiyini dana bilmərik.

Məhəmməd (s.ə.s.) Peyğəmbərin etiqad etdiyi müdrik postulatlardan ibarət həmin cərəyan ərəb Şərqinin bütün ərazisinə yayıldı və insan cəmiyyətinə öz müsbət tərəflərini göstərdi – İslamın qəbul olunduğu hər yerdə, ilk növbədə, mədəniyyət və həyat tərzinin inkişafına təsir etdi.

Məhz bu səbəbdən, müsəlman xilafəti təkmillətli deyil, İslama etiqad edən müxtəlif millətlərdən ibarət bir dövlət idi. Bura, əsasən, İslami qəbul etmiş və öz dilində danışan Yaxın və Orta Şərqiñ əhalisi daxil olmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, o zamanlar ərəb ölkələrində ərəb dilinin qrammatikasını öyrənmək üçün hər hansı bir təlim kitabı yox idi. Ərəb yazısının olmasına baxmayaraq, ərəb dilini bilən hər bir şəxs bu dildə oxuya bilmirdi.

Həmin dövrdə müsəlmanların Müqəddəs Kitabı – Quran mühüm rol oynamışdı. Quranı oxuyub başa düşmək üçün ərəb dilini öyrənmək, onun qrammatik qaydalarına yiyələnmək lazım idi, çünki onu düzgün oxumadıqda mənanın təhrifinə yol verilə bilərdi ki, bu da böyük günah hesab olunurdu.

Bu məsələdə əsas təşəbbüskar Məhəmməd Peyğəmbərin qardaşı oğlu olan kürəkəni Əli ibn Əbu Talib olmuşdur. Çoxlu sayda mənbələrdən məlumdur ki, İmam Əli o dövrün alimlərindən biri Əbu-l-Asvad əd-Dualiyə ərəb yazılışını yüngülləşdirmək üçün bəzi köməkçi işarələr, sait səsləri bildirən işarələrin əlavə etməsini təklif etmişdi.

Bütün Ərəb xilafəti ərazisində *mədrəsə* adlı müxtəlif təlim məktəbləri, o cümlədən ərəb dilinin qrammatikasının tədrisi üçün xüsusi məktəblər yaradıldı. Bu məktəblər arasında ən tanınmışları iki məktəb – Bəsrə və Kufə idi ki, onlardan hər biri ərəb dilinin qaydalarını formalasdırmışdır. Sonralar isə ərəb qrammatikasının əsas qaydaları Bağdad məktəbində işlənmişdir. Qeyd olunan məktəblərdən əlavə, Misirdə (İsgəndəriyyə) və Kordovada (Əndəlus) qrammatika məktəbi formalaşmağa başlamışdır.

Beləliklə, ərəb dilinin qaydaları bütün müsəlman Şərqində öyrənilməyə başlandı ki, burada dərs deyənlər arasında ən az ərəblər idi, əksəriyyəti isə Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olan və ərəb qrammatikasının inkişafına misilsiz töhfə verən orta əsr azərbaycanlı alimləri olmuşlar.

THE INFLUENCE OF ISLAM ON THE DEVELOPMENT OF ARABIC LINGUISTICS

Associate Professor Laura Orujova

*PhD in Philology, Senior research fellow at the
Department of Arabic Philology of the Institute of Oriental Studies
named after academician Z.M. Bunyadov of ANAS*

Studying the development of Muslim civilization and culture in general, one can agree that this was facilitated by the sudden appearance of a monotheistic religion Islam in the 7th century in the Arabian peninsula.

This religion, which was thereby to the wise content of its postulates preached by the prophet Muhammad (pbuh) rapidly spread throughout the East and had a positive impact on all layers of human society - primarily on the development and growth of culture and living standards of those regions where Islam was adopted as the basic norm of life.

Therefore, the Caliphate created by Muslims, was not a monoethnic state, but syncretic country, which brought together different peoples who profess Islam. This was mainly the population of the Middle East, who spoke their native language, but converted to Islam.

A huge role in this period played the appearance of the Quran, the Holy book of Muslims. In order to read and understand the Quran, it was necessary to study Arabic deeply, to know the grammatical norms of this language well, because the distortion of its meaning was considered a great sin.

An accomplice in this case was the son-in-law of the prophet, Muhammad, Ali Ibn Abu Talib, who was also the son of his uncle. As it is known, from numerous sources, Imam Ali proposed to one of the scientists of that time Abu al-Aswad al-Duali to facilitate a rather complex Arabic writing, adding a number of auxiliary signs denoting vowel sounds.

Various educational institutions in the form of madrasah, as well as special grammar schools of the Arabic language have been established throughout the Arab Caliphate. The most famous of them are 2 schools: in Basra and Kufa, each of which had formed the basic grammatical norms of the Arabic language, which were collected and processed in the Baghdad grammar school. In addition to the above mentioned, grammar schools began to form in Egypt (Alexandria) and Cordoba (Andalusian).

Thus, the norms of the Arabic language began to be studied throughout the Muslim East, and the teachers were not only the Arabs themselves, which were a minority, but also representatives of other peoples who were part of the Arab Caliphate, in particular, medieval Azerbaijani scientists who made an invaluable contribution to the development of Arabic grammar science.

TÜRKDİLLİ QAFQAZ XALQLARININ İNCƏSƏNƏTİ VƏ İSLAM SİVİLİZASİYASI

*sənət.f.d., dos. Sehranə Kasimi,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Memarlıq və İncəsənət İnstitutu Qafqaz Albaniyasının
incəsənəti və memarlığı şöbəsinin aparıcı elmi işçisi*

Məlumdur ki, xalqın mədəniyyəti nə qədər yüksək olarsa, onun incəsənəti də digər xalqlar ilə daha fəal qarşılıqlı əlaqədə olar.

Dünya sivilizasiyasının bütün parametrləri boyu Azərbaycan cəmiyyətinin – iqtisadi, siyasi və xüsusən, mədəni sahələrdə inkişafı qarşılıqlı əlaqələr kontekstində böyük məna kəsb edir. Azərbaycan xalq incəsənətinin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi Azərbaycan mədəniyyətinin formallaşmasının konkret yollarını araşdırır, çünki Azərbaycan incəsənəti digər xalqların mədəniyyəti ilə six əlaqədə təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycan xalqının mentaliteti ilə six əlaqədə olan daha bir məqamı qeyd edək. Azərbaycan xalqının tarixinin başlangıcından insanpərvərlik, başqa xalqlara, digər din nümayəndələrinə qarşı dözuqluluk, başqa dinlərə məxsus xalqların mədəniyyətinə, ənənəsinə hörmət onun əsas xüsusiyyəti idi. Məhz bu cəhət Azərbaycan mədəniyyətinin açıqlığına, onun bir çox əsrlər boyu əlaqədə olduğu fars, ərəb, türk, slavyan yaradıcılıq sivilizasiyasını dərk etməsinə və assimiliyasiyasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan incəsənətinin regional mədəniyyət sistemləri ilə qarşılıqlı təsir səpkisində tədqiqi müasir dövrdə həm aktual, həm də vacib problemdir.

Azərbaycan incəsənətinin konkret inkişaf yolu incəsənətin əlaqələrinin tədqiqi, həmçinin müqayisəli təhlilin realizə olunması əsasında baş verir. Bu mülahizənin aktuallığı həm də onunla izah olunur ki, milli mədəniyyətlər XVI – XIX əsrlərdə milli mübadilələrin, xüsusən genişlənməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Nəticədə bu gün – XXI əsr də mədəniyyətin “bütöv planetar sistemi” müəyyənləşmişdir.

Sivilizasiyanın gələcəyi və eyni zamanda, Azərbaycanın da inkişafı mədəni səviyyənin, mənəvi tərəqqinin yüksəlmişindən asılıdır. Odur ki, mədəni təcrübənin öyrənilməsi, yaradıcılığın tarixi qanuna uyğunluqlarının tədqiqi çox aktualdır.

Azərbaycan bəşəri sivilizasiyanın qədim mənbələrindən biridir. Arxeoloji tədqiqatlar mustye və paleolit dövrünə aid olan maddi mədəni nümunələri aşkarlayır.

Azərbaycan mədəniyyəti öz üzərində dünya sivilizasiyasının – Sumer-Mesopotamiya, Kiçik Asiya, Elam mədəniyyətlərinin təsirini hiss edib. Bir çox əsrlər ərzində Azərbaycan tarixində “mədəni universallaşma” prosesi baş verib.

Başqa sözlə desək, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələri o qədər fəal və əhəmiyyətli idi ki, əksər halda incəsənətin üslubunu müəyyənləşdirirdi.

Azərbaycanda qədim, islamaqədərki ənənənin İslam mədəniyyətinə uyğunlaşması yeni tarixi şəraitdə mədəni inkişaf yolu ilə gedirdi. Daha sonra isə Azərbaycanın tarixi mədəniyyətində oturaq etnosun yeni köçəri türk etnosları ilə daha artıq əsaslı qarşılaşması nəzərə çarpir. Bütün bunlar incəsənətin qarşılıqlı əlaqələri, yeni əsərlərin, yeni üslubların, cərəyanların təşəkkülünə imkan yaradırdı.

Eyni zamanda, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Avropa, İraq, Hindistan, Rusiya, Şərqi Ərəbistan və Bizans Dövləti ilə qarşılıqlı mədəni tranzit əlaqələri vacib faktor kimi qeyd edilməlidir.

ИСКУССТВО ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ КАВКАЗА И ИСЛАМСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ

*д-р филос. по искусствоведению, доц. Сехрана Касими
ведущий научный сотрудник Отдела искусства и архитектуры
Кавказской Албании Института архитектуры и искусства НАНА*

Известно, что чем выше культура народа, тем активнее его искусство взаимодействует с другими народами.

Развитие азербайджанского общества по всем параметрам мировой цивилизации в экономической, политической и, в особенности, культурной областях имеет большое значение в контексте мировых взаимоотношений. Изучение взаимоотношений между азербайджанским искусством исследует конкретные способы формирования азербайджанской культуры, так как искусство Азербайджана было тесно связано с культурой других народов.

Отметим еще один момент, тесно связанный с менталитетом азербайджанского народа: с самого начала истории азербайджанского народа его главными чертами были гуманизм, терпимость к другим народам и религиям, уважения к культуре и традициям других религий. Именно этот аспект привел к открытости азербайджанской культуры, ее пониманию и ассимиляции с творческой цивилизацией персов, арабов, турок и славян.

Исследование взаимодействия азербайджанского искусства с региональной системой культуры является актуальной и важной проблемой современности.

Конкретный путь развития азербайджанского искусства основан на изучении взаимоотношений искусства, а также проведении сравнительного анализа. Актуальность этой точки зрения объясняется также тем, что национальные культуры стали возможны в результате расширения национальных обменов в XVI-XIX веках. В результате, сегодня в 21 веке была выявлена «целостная планетарная система» культуры.

Будущее цивилизации и в то же время развитие Азербайджана зависит от повышения культурного уровня и нравственного прогресса. Поэтому очень актуально изучение опыта культуры, изучение исторической творческой адаптации.

Азербайджан является одним из древнейших источников человеческой цивилизации. Археологические исследования обнаруживают материальные культурные образцы, относящиеся к палеолитическому периоду.

Азербайджанская культура ощутила на себе влияние мировой цивилизации - Шумеро-Месопотамии, Малой Азии, Эламской культуры. Процесс

«культурной универсализации» происходил в истории Азербайджана на протяжении многих веков. Другими словами, взаимоотношения культур были настолько активными и важными, что они часто определяли стиль искусства.

Адаптация древних, доисламских традиций к исламской культуре в Азербайджане проходила по пути культурного развития в новых исторических условиях. Позже, в исторической культуре Азербайджана заметно все более существенное сопоставление оседлого этноса с новыми кочевыми тюркскими этносами. Все это способствовало созданию культурных взаимоотношений, новых произведений, новых стилей, направлений.

Следует также отметить как важный фактор взаимные культурно-транзитные отношения с Кавказом, Центральной Азией, Европой, Ираком, Индией, Россией, Восточной Аравией и Византией.

ART OF TURKIC-SPEAKING CAUCASIAN PEOPLES AND ISLAMIC CIVILIZATION

Associate Professor Sehrana Kasimi

*PhD in Fine Arts, Leading research fellow of the Department of Art and
Architecture of the Caucasian Albania of the Institute of Architecture and Art*

It is known that the higher the culture of a people, the greater is its interaction and influence of art with other nations.

By all parameters of the world civilization, the development of Azerbaijani society in the economic, political and, in particular, cultural areas is of great importance in the context of global relations.

The study of the relationship between Azerbaijani art explores the specific ways of forming Azerbaijani culture, since the art of Azerbaijan was closely connected with the culture of other peoples.

Let us note another point that is closely related to the mentality of the Azerbaijani people: from the very beginning of the history of the Azerbaijani people, humanism, tolerance for other peoples and religions was the main feature of respect for the culture and traditions of other religions.

This aspect has led to the openness of Azerbaijani culture, its understanding and assimilation of the creative civilization of the Persians, Arabs, Turks and Slavs.

The study of the interaction of Azerbaijani art with the regional culture system is an urgent and important problem of our time.

The specific path of development of Azerbaijani art is based on the study of the relationship of art, as well as a comparative analysis.

The relevance of this point of view is also explained by the fact that national cultures became possible as a result of the expansion of national exchanges in the 16th-19th centuries. As a result, today in the 21st century “the entire planetary system of culture” was revealed.

The future of civilization and at the same time the development of Azerbaijan depends on raising the cultural level and moral progress. Therefore, the study of the experience of culture, the study of historical creative adaptation is very important.

Azerbaijan is one of the oldest sources of human civilization. Archaeological research reveals material cultural samples from the Paleolithic period.

Azerbaijani culture felt the influence of world civilization - Sumer-Mesopotamia, Asia Minor, Elam culture. The process of “cultural universality” occurred in the history of Azerbaijan over many centuries. In other words, the

relationship of cultures was so active and important that they often defined the style of art.

In Azerbaijan the adaptation of the ancient, pre-Islamic tradition to Islamic culture was going on the way of cultural development in the new historical conditions. Later, in historical culture of Azerbaijan it is noticeable in important coincidence of the settled ethnoses with new nomadic Turkic ethnoses. All of it promoted the creation of cultural interrelation, new works, new styles and directions.

Mutual cultural and international relations with the Caucasus, Central Asia, Europe, Iraq, India, Russia, Eastern Arabia and Byzantine should also be noted as important factors.

İSLAMI NAXİŞLARA ELMİ-MƏNTİQİ YANAŞMADA FƏZA TƏFƏKKÜRÜNÜN ROLU

*mem.f.d., dos. Nardanə Yusifova,
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin aparıcı elmi işçisi*

İslam dekorativ-tətbiqi sənətinin ən dəyərli sahələrindən biri olan ornamentalistika Azərbaycan incəsənətində funksional ölçüsü ilə yanaşı, məna ölçüsünü qazandıran vasitələrdən biridir. Bütün səthlərdəki tərtibat-dizayn işlərində tətbiq olunan naxış-yaratma, ümumi qurulma prinsipləri, üslub xüsusiyyətləri əsasında fərqliidlər. İslam mədəniyyətində xüsusi yeri olan ornamentalistika elmi faktlar – yanaşmalar əsasında qurulur.

Bəşər həmişə gözəllik təşnəsi olmuş və onun ruhu gözəlliklə rahatlıq tapır. Gözəllik olmasa, bəşər ruhu maddi varlığın qaranlığında məhdudlaşar. Gözəllik kamillik dərəcəsi ilə ölçülür. Ona görə də bütün hissə gözəlliklər mütləq gözəlliyyə doğru yönəlir, ancaq ona qovuşa bilmir. Həyatda rast gəlinən araşdırılması hər vaxt aktual olan ornamentlər də elə öz yaranma prinsiplərini məhz bu nəzəriyyə üzərində qurur.

Dekorativ-tətbiqi sənət gözəlliyyini şərtləndirən başlıca amillərdən biri də bədii kamillik, məzmun gözəlliyi, ideya dərinliyi və forma təkmilliyyinin vəhdətidir. İslami naxış yaradıcılığında isə məna gözəlliyi əsas ideya estetik şərtlərdən biri sayılır. "Naxışların sərbəst həyatı yoxdur" – deyirlər. Onlar nəyisə bəzəməli, ona gözəllik verməlidir. Söz yox ki, belədir. Ancaq naxış tələb olunan bütün qayda-qanun əsasında yaradılarsa, o, sənət əsərini canlandıran formalar-dan biri sayılır. Yəni naxış-yaratma təxmini, güman, zənn əsasında meydana gələrsə, onun harmoniyası itər. Elə bu baxımdan, məqalədə İslam dünyasının memarlıq, yaxud dekorativ-tətbiqi sənət sahələrini bəzəyən, dəqiq riyazi qaydalar əsasında yaranan ornamentlərə daha əhatəli olaraq elmi yanaşma təqdim edirik. Belə ki, məqalədə fəza həndəsəsi və fəza kimyası arasındaki elmlərüstü integrasiya baxımından, fəza təfəkkürürün köməyi ilə fərqli, tam yeni elmi nəzəriyyə göstərilir. Burada, əsasən, qeyd edilir ki, qrafiki təsvirləri istənilən istiqamətdə valentlik qaydası gözlənilməklə yan-yana düzgünkdə, sonsuz sayda həndəsi-molekulyar ornamentlər yaratmaq mümkündür. Bu ornamentlərin tətbiq sahələri müxtəlif ola bilər. İnsanlar molekulyar həndəsi ornamentlərin yaranma prinsiplərini öyrəndikcə, yenilərini yaratdıqca, elmin sırlarınə yiyələnir, elmlərin vəhdətdə olduğu zərurətini duyur, ornamentlərin semantik mahiyətinə vardıqca, dəqiq elmlərlə incəsənətin ayrılmaz əlaqəsini təsəvvür edir.

Məlumdur ki, Allah Müqəddəs Kitabda insanı ən şərəfli məxluq kimi tanıtmışdır. İnsanın şərəfli olmasına səbəb isə onun geniş düşüncə və təfəkkürüdür.

Bütün insanların düzgün təfəkkürə ehtiyacı vardır. Yunan tarixçisi, bioqrafi və filosofu böyük Plitarx deyirdi ki, insan digər canlılardan fəza təfəkkürünün genişliyi ilə fərqlənir.

Təfəkkürün bir neçə məlum növü vardır ki, bu məqalədə də onlardan ən ucada duran fəza təfəkkürünün köməyi ilə islami naxışlardan söz açılır. Fəza təfəkkürü – zahirdən batını seyr etmək, hadisənin dərinliyini və onda İlahi nişanələri görmək, gördükələrini əhatəli olaraq məntiqi qavramaq və başqalarına təmənnasız ötürməkdir. Bu elmi yolda insanların təfəkkürü düzgün formalaşarsa, onlar mütləq həqiqətə nöqsansız çatar, elmini artırı bilər. Hətta bu yolda bir yanlışlığa yol verilərsə, onu başa düşər və aradan qaldırmağa çalışar.

РОЛЬ ПРОСТРАНСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ В НАУЧНО-ЛОГИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ К ИСЛАМСКИМ УЗОРАМ

*д-р филос. по архитектуре, доц. Нардана Юсифова
ведущий научный сотрудник Национального Музея
Истории Азербайджана НАНА*

Орнаменталистика, считающаяся одной из наиболее ценных сфер исламского декоративно-прикладного искусства, является одним из инструментов, который наряду с функциональным измерением придает ему смысловое значение. Принципы создания и построения узоров, применяемые в проектно-дизайнерских работах на любых поверхностях, различаются на основе стилистических характеристик. Наука орнаменталистики, занимающая особое место в исламской культуре, создается на основе научных фактов и подходов.

Человечество всегда было поклонником красоты и его душа находит утешение в красоте. Если не будет красоты, то душа человечества ограничится во тьме материальной сущности. Красота измеряется уровнем совершенства. Поэтому вся чувственная красота нацелена на абсолютную красоту, но не может соприкоснуться с ней. Орнаменты, встречающиеся в жизни и исследование которых всегда актуально, основывают принципы своего создания именно на этой теории.

Одним из основных факторов, способствующих красоте декоративно-прикладного искусства, является сочетание художественного совершенства, красоты содержания, глубины идеи и единства форм. Красота смысла в исламском творчестве орнамента считается одним из идейно-эстетических условий. Говорят, что узоров нет самостоятельной жизни. Они должны что-то украсить, придать ему красоту. Конечно же это так. Однако, если узор будет создан на основании всех требуемых правил, то он будет считаться одним из форм, оживляющих произведению искусства. То есть, если создание узоров будет основано на предположении и догадке, то оно потеряет свою гармонию. Именно с этой точки зрения мы представляем более обширный научный подход к орнаментам, украшающим архитектурную или декоративно-прикладную области искусства исламского мира, созданных на основании точных математических правил. Так, в статье с помощью пространственного понимания показана совершенно новая научная теория с точки зрения сверхнаучной интеграции между пространственной геометрией и пространственной химией. Здесь в основном подчеркивается то, что если графические описания упо-

рядочить в желаемом направлении, с соблюдением правила валентности, то можно создать бесконечное количество геометрическо-молекулярных орнаментов. Эти орнаменты могут быть использованы в различных областях. По мере того, как люди изучают принципы молекулярных геометрических орнаментов, создают новые орнаменты, они овладевают секретами науки, признают необходимость единства науки, и по мере того, как понимают семантическую природу орнаментов, они представляют неразрывную связь между точными науками и искусством.

Известно, что в Священной Книге Аллах представляет нам человека как самое почетное создание на земле. Причиной же того, что человек является почетнее всех, является его широкое сознание и мышление. Все люди нуждаются в правильном мышлении. Греческий историк, биограф и философ великий Плутарх сказал, что человек отличается от других существ широтой пространственного мышления. Есть несколько известных типов мышления, в этой же статье говорится об исламских узорах с помощью пространственного мышления, которые стоят превыше всех. Пространственное мышление – это наблюдать за горизонтом, видеть глубину происшествий, видеть божественные знаки, логически понимать увиденное и безвозмездно передавать это другим. Если мышление людей будет правильно сформировано на этом научном пути, то они безошибочно достигнут абсолютной истины и расширят свои знания. Даже если он допустит ошибку на этом пути, он поймет это и попытается ее устраниТЬ.

ROLE OF SPATIAL THINKING IN SCIENTIFIC-LOGICAL APPROACH TO ISLAMIC ORNAMENTS

*Associate Professor Nardana Yusifova
PhD in Architecture, Leading research fellow of
the National History Museum of Azerbaijan of ANAS*

One of the most valuable spheres of Islamic decorative-applied art is ornamentalistics measuring the size of the Azerbaijani art, along with its functional dimension. Different patterns of design, general construction principles and characteristics of style differ on all surfaces. Ornamentalistics, which has a special place in Islamic culture, is structured on the basis of scientific facts.

Humanity has always been thirsty for beauty, and its soul finds comfort in it. Without beauty, human spirit is limited to the darkness of a material being. Beauty is measured by the degree of perfection. Therefore, the whole sense of beauty is definitely aimed at beauty, but can not come together with it. The ornaments that are always relevant for the study are also based on this theory.

One of the main factors that conditions the beauty of decorative-applied art is the combination of artistic perfection, the beauty of the content, the depth of the idea and the uniqueness of the form. In Islamic artistic creation, the beauty of the content is one of the most basic aesthetic terms. It is said that patterns are not free. They must always decorate something and create beauty. This is true. However, if the pattern is created on the basis of all the required rules, it will become a form that portrays the work of art. That is, if the patterns are created accidentally, on the basis of assumption, they lose their harmony. From this point of view, we present a more comprehensive scientific approach to the ornaments decorating architectural or decorative-applied arts of the Islamic world that are based on the exact mathematical rules. Thus, the article presents a new theory in terms of scientific integration between spatial geometry and spatial chemistry with the help of spatial comprehension. It emphasizes that arranging graphical descriptions with valency can create infinite number of geometric-molecular ornaments. The application areas of these ornaments can be different. As people learn about the principles of molecular geometric ornamentation, they master the secrets of science creating new ones, feel the necessity for the unity of science, and discover an indispensable relationship between exact sciences and art plunging into the semantic essence of ornaments.

It is evident that God introduces human as the most glorious creature in the Bible. The reason of this appreciation is human conscience and mind.

All people need proper thinking. According to Plutarch, the Greek historian, biographer and philosopher, human being differs from other creatures for the width of the spatial thinking. There are several types of thinking of which the highest one is spatial thinking that helps the author to discuss Islamic ornaments. Spatial thinking is watching inside from the outside, seeing the depth of the matters and divine signs, grasping the logic of what they see comprehensively and conveying it to others. When formed properly, they will definitely get to the truth and increase their knowledge. Even if they make an error, they will understand and correct it.

İSLAMDA İNSANA MÜNASİBƏT

*t.f.d., dos. Sara Hacıyeva,
AMEA Naxçıvan Bölüməsinin aparıcı elmi işçisi*

Məqalə tarix boyunca insan azadlığı uğrunda mübarizədən bəhs edir. İslam dini meydana gəldikdən sonra, müqqəddəs “Qurani-Kərim”in bəyanından məlum oldu ki, bəşər övladının yaradılmasında əsl hikmət Allaha qulluq və onun yer üzündə qoyduğu qayda-qanunları yerinə yetirməkdir. İslamiyyət hər növ sinfi fərqləri aradan qaldırdı, dünyanın heç bir yerində əldə olunmayan bərabərliyi tam bir şəkildə elan etdi. İslam dini meydana gəlməklə qarşıqlıqlar içində iyilənmiş dünyaya yeni bir nəfəs gətirdi. Hz.Peyğəmbərin «Məni Rəbbim tərbiyə etdi, nə gözəl tərbiyə etdi» hədisisinin ifadə etdiyi kimi, Allah-Taala neçə illər xüsusi bir tərbiyə ilə yetişdirdiyi Peyğəmbərin dili ilə bütün insani haqq və dəyərləri dünyaya bəyan etdi.

“Qurani-Kərim”in “Səbə” surəsinin 28-ci ayəsində buyurulur ki, “Biz səni bütün insanlara ancaq müjdə verən, kafirləri isə qorxudan bir peyğəmbər göndərdik, lakin insanların çoxu bunu bilməzlər”. Deməli, Hz.Peyğəmbərin məqsədi köhnəlmış bütün dəyərləri yerlə-yeksan etmək, insanları insan kimi yaşamağa sövq etmək, həyatlarında bir nizam yaratmaq “əxlaqi gözəllilikləri tamamlamaq və kamala çatdırmaq” idi. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, İslam insana böyük dəyər və qiymət verən, onu yüksək bir varlıq hesab edən dindir. Məhz bu humanizmin nəticəsi idi ki, İslami ilk qəbul edənlər, əsasən, kölələr və yoxsullar olmuşlar. Bu dini təbliğ edən Məhəmməd Peyğəmbəri (s.ə.s.) ilk dəfə tanıyan və onun ətrafında toplananlar da haqları əllərindən alımmış, cəmiyyət içində xor və fəqir görünən insanlar olmuşlar. İslam dini iki əsas qayəni ortaya qoymuşdur. Bunnlardan biri tək olan Allaha inanmaq və yalnız ona ibadət etmək, ikincisi isə, Allah-hın bütün yaratdıqlarına yaxşı davranışmaqdır. İslam dininə görə, hər şeydən öncə insan, insan olması etibarilə bir dəyərə malikdir. Çünkü insanın dəyəri haqqında Allah-Taala “İsra” surəsinin 70-ci ayəsində buyurur ki, «Biz Adəm övladını şərəflə və hörmətli elədik, onları suda və quruda (gəmilərə, heyvanlara və başqa nəqliyyat vasitələrinə) mindirib sahib etdik, özlərinə (cürbəcür nemətlərdən) təmiz ruzi verdik və onları yaratdığımız məxluqatın çoxundan xeyli üstün etdik. Qısası, Uca Yaradan insana verdiyi haqq və azadlıqları, dövlətləri və insanları insandan ala bilməz. Müəllif məqalədə belə nəticəyə gəlir ki, yalnız İslamin gəlməsi ilə hər kəs əsl bərabər olmuş və bərabərliyi məhz bu din vasitəsilə tapmışdır.

ОТНОШЕНИЕ К ЧЕЛОВЕКУ В ИСЛАМЕ

*д-р филос. по ист., доц. Сара Гаджиева
ведущий научный сотрудник Нахчыванского отделения НАНА*

Статья посвящена борьбе за свободу человека на протяжении всей истории. После формирования исламской религии в Священном Коране было открыто, что истинная мудрость в создании человеческого рода заключается в том, чтобы служить Богу и исполнять Его законы на земле. Ислам ликвидировал классовые различия всех видов и провозгласил равенство, которого не было нигде в мире. С появлением исламской религии в уставший мир было перенесено новое дыхание мира. Как и сказал Пророк (мир ему и благословение): «Мой Господь воспитал меня, как прекрасно Он меня воспитал», Всевышний Аллах объявил миру все права человека и ценности языком Пророка, которого он обучал на протяжении многих лет. В стихе Суры Аль-Кара, стих 28, говорится: «Мы послали тебя только для того, чтобы благовествовать всему человечеству и тем, кто не верит, что есть воин, но большинство человечества этого не знают». Следовательно, цель Пророка состояла в том, чтобы искоренить все устаревшие ценности, подтолкнуть людей к тому, чтобы они жили как люди и создали систему в своей жизни. Также можно сделать вывод, что ислам - это великая ценность, это религия высокого статуса, которая была результатом гуманизма, что первым, кто принял ислам, были рабы и бедные люди - те, кто впервые узнали Пророка Мухаммеда (сааса), и те, кто собрались вокруг него. Ислам раскрыл два основных принципа, один из которых заключается в том, чтобы верить в одного Аллаха и поклоняться Ему одному, а второй - в том, чтобы вести себя хорошо по отношению ко всему, что создал Бог». Согласно исламу, важнее всего быть человеком. Аллах говорит в 70-ом стихе Сурат аль-Исра: «Мы воздали почесть и уважение детям Адама, поместили их на воду и сушу (на корабли, животных и другие транспортные средства), предоставили им чистый насущный хлеб (разнообразные явства) и намного возвысили над многими созданными нами существами». Одним словом, государства и люди не могут получить от человека права и свободы, предоставленные Всевышним. Автор приходит к выводу, что лишь с приходом ислама все в действительности стали равными и обрели равенство именно с помощью этой религии.

ATTITUDE TO HUMAN BEING IN ISLAM

Associate Professor Sara Hajiyeva

PhD in History, Leading research fellow of Nakhchivan branch of ANAS

The article deals with the fight for human freedom throughout history. After the formation of the Islamic religion, it was revealed in the Holy Quran that the true wisdom in the creation of the human race is to serve God and to fulfill His laws on earth. Islam eliminated class differences of all kinds and declared the equality that was not achieved elsewhere in the world. With the emergence of Islamic religion, a new breath of the world was brought to the tired world. As the Prophet (pbuh) said, “My Lord has taught me how beautifully He has educated”, Allah Almighty has declared to the world all the human rights and values with the Prophet’s language, which he has trained for many years. The verse of Sura al-Qara, verse 28, says, “We have sent the only to give glad tidings to all mankind, and to those who disbelieve there is a warner, but most of mankind know not.” Therefore, the Prophet’s purpose was to eradicate all the old-fashioned values, to push people to live as human beings and to create a system in their lives. “It is also possible to conclude that Islam is a great value, is a religion of high status, which was the result of humanism that the first to adopt Islam was slaves and poor people as those who knew the Prophet Muhammad (saas) for the first time, and those gathered around him. The religion of Islam has revealed two basic principles, one of which is to believe in Him alone and to worship Him alone, and the second one is to behave well in all that God has created. “According to Islam, first of all, is to be a man, a human being,” Allah says in the 70th verse of Surat al-Isra: “We have honored the Children of Adam with honor and dignity, and We have placed them on the water and the sea (for ships, cattle and other means of transport) and We granted them sustenance exceeding many of the creatures we have created. In short, the rights and freedoms of the Almighty Creator cannot be taken from human beings and states. The author concludes that with the arrival of Islam, everyone has been equally equitable and has found equality through this religion.

SÜLHÜN TƏMİN OLUNMASINDA DİN-DÜŞÜNCƏ ƏLAQƏLƏRİNİN AKTUALLIĞI

*f.f.d., dos. İradə Zərqan,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu Etika şöbəsinin aparıcı elmi işçisi*

Mövzunun aktuallığı

Dinin insan şüurunda və sosiumda inikası, düşüncə mədəniyyətinə təsiri, xüsusilə sülh münasibətlərinin qurulmasındaki rolunun öyrənilməsi din-düşüncə əlaqələrinin nəzəri və praktik təzahürlərinin dinşünaslıq baxımından geniş elmi tədqiqini tələb edir. İslam dini mənbələri, İslam fəlsəfəsi və praktikasında sülh mövzusuna müasir fəlsəfi baxışların araşdırılması son dövrlərdə beynəlxalq müqyasda sülhsevərliyin azalması problemlərinin təhlili kontekstində İslam dəyərlərinin müasir cəmiyyətə təsir dinamikliyini müəyyən etməyə imkan verir.

Məqsəd

Müasir beynəlxalq təşkilat və təsisatların, sülhməramlı səfirlərin fəaliyyətinin, müasir İslam maarifçilərinin elmi-nəzəri və praktik fəaliyyətinin müqayisəli təhlili kontekstində dinşünaslıqda hikmət və ağıl münasibətlərinin qarşılıqlı təsir dinamikliyinin öyrənilməsi. BMT-nin Davamlı (Dayanıqlı) İnkışaf konsepsiyası perspektivləri ilə “İslam inkışaf nizamı” layihələrinin potensial imkanlarının müqayisəsi və vəhdəti: ayıran və birləşdirən maraqlar müstəvisində.

Elmi yenilik

1) Müasir beyn mərkəzləri hesab olunan qurumların fəaliyyət istiqamətləri, strateji hədəf, məqsəd və vəzifələri, habelə iş prinsiplərinin fəlsəfi təhlili, eləcə də nəzəri yanaşmalarının monitoringi bəşəriyyətin bugünü və gələcəyi haqqında məqamlara aydınlıq gətirir.

2) Davamlı (dayanıqlı) inkışaf programı həm lokal, həm də qlobal səviyyədə çoxsaylı, çoxqatlı və çoxfunksiyalı “müdafə və təhlükəsizlik tədbirləri” ilə deyil, yalnız İlahi hikməti sevən (qəbul edən, inkar etməyən) insan düşüncəsinin ümumvəhdət metoduna əsaslanan fəlsəfə sayəsində, insanlığın təməl prinsiplərinə müvafiq meyarlar – doğruluq, ədalət, yardımlaşmaq, sülh yaratmaq və yaxşılığın artırılması yolu ilə reallaşa bilər.

3) Tarixi hadisə və proseslər, fərqli mədəniyyət və sivilizasiyalar vahid orqanizmin tərkib hissəsi, mövcud gerçəkliliyin ictimai şüurda, lokal və qlobal bəşəri təcrübə nümunələrində əksidir. Hikmət-düşüncə-təcrübə prosesində hər bir obyektin funksiyasının subyektiv dərki mühüm rol oynayır.

4) İnsanların müxtəlif hesab etdikləri dinlərdə vahid ideya Allaha – Yaradana iman, hikməti sevərək yaşamaqdır. Allah vəhyini İslamlı tamamladığını Quran vasitəsilə bütün insanlığa bəyan etmişdir. Quran digər müqəddəs kitablardakı hikməti və peyğəmbərlərin varlığını təsdiq və mühafizə edən yeganə mükəmməl mənbədir. İslam tarixi Quranın yalnız Şərq üçün deyil, Qərb və bütün dünya üçün mükəmməl ortaq dəyərlər mənbəyi olmasının sübutudur.

5) Davamlı inkişaf konsepsiyası qanunlara əsaslandığı üçün məcburi xarakter daşıyır, maddi təməllər və maddi hədəflərlə işləyir. İslam dini metodları hikmətə və əxlaqi meyarlara əsaslandığı üçün məcburi deyil, könüllülüyə, tərəflər arasındaki etimada və razılığa əsaslanır.

6) İslam dini Yaradanın yaratdıqlarından məqsədinin dərkinə imkan verən “fikir, zikr, şükür” fərdi insan inkişafı metodu, “nəfsi tərbiyə” və “yaxşılığa dəvətlə pislikdən çəkindirmək” ictimai inkişaf metodları, habelə oruc, zəkat, Hacc kimi inflyasiya təhlükəsi olmayan iqtisadi inkişaf metodlarına malikdir.

7) Bəşəri universalilərin ali ölçüsü, insan haqlarının dayanıqlı inkişaf təməlləri Allahın kitabı Qurandadır. Hər yeni nəsil İslamin məqsədlərində yeniləşərək sülhə, əmin-amanhıga vəsilə olaraq davamlı inkişafı təmin edir, yaxud müasir “qlobal şüur”un “tor”ları və “halqa”ları arasında getdikcə daha çox sıxlaraq qula qul olmaqdə davam edir.

8) Müasir mədəniyyət sistemi insanların hikmətə münasibətilə (inam və inkar anlamında) mütənasibdir. Cəmiyyətdə sülhün bərqərar olması üçün insan özünü, Yaradını və yaradılış funksiyasını dərk etməli, doğrulara yalan donu geyindirməkdən (böhtan, fobiya, zorakılıq) əl çəkməlidir. Fərdi və ictimai əlaqələrdə sülh niyyətinin olması, fəaliyyətdə ədalətin gözlənilməsi (elmə, həqiqətə, hikmətə zidd getməmək) ən vacib amillərdəndir.

АКТУАЛЬНОСТЬ РЕЛИГИОЗНО-МЫСЛlТЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ОБЕСПЕЧЕНИИ МИРА

*д-р филос. по филос., доц. Ирада Зарган
ведущий научный сотрудник кафедры Этики
Института Философии НАНА*

Актуальность темы

Изучение отражения религии в сознании человека и социуме, влияний на культуру мышления, особенно роли в построении мирных отношений требует широкого научного исследования теоретических и практических проявлений связей религии и мышления с точки зрения религиоведения. Изучение современных философских взглядов на тему мира в исламских религиозных источниках, исламской философии и практике в последнее время позволяет определить динамику влияния исламских ценностей на современное общество в контексте анализа проблем снижения миролюбия в международном масштабе.

Цель

Изучение динамики взаимодействия отношений мудрости и разума в религиоведении в контексте сравнительного анализа деятельности современных международных организаций и учреждений, послов мира, научно-теоретической и практической деятельности современных исламских просветителей. Сравнение и единство потенциальных возможностей проектов “Порядок Исламского развития” с перспективами концепции устойчивого развития ООН: в плоскости разделяющих и объединяющих интересов.

Научное новшество

1) Направления деятельности, стратегические цели, намерения и задачи структур, считающихся современными мозговыми центрами, а также философский анализ принципов работы, а также мониторинг теоретических подходов дают ясность моментам об этом дне и будущем человечества.

2) Программа устойчивого развития может быть реализована на локальном и на глобальном уровне не с многочисленными, многогранными и многофункциональными “мерами защиты и безопасности”, а благодаря философии, основанной на едином методе человеческого мышления, любящего (принимающего, не отрицающего) Божественную мудрость, путём увеличения добра и создания критериев соответствующих основополагающим принципам человечества: честности, справедливости, помощи, мира.

3) Исторические события и процессы, различные культуры и цивилизации являются составной частью единого организма, отражением существующей реальности в общественном сознании, в примерах местного и глобального человеческого опыта. В процессе мудрость-мышление-практика субъективное осознание функции каждого объекта играет важную роль.

4) В религиях, которые люди считают разными, единая идея – жить, веря в Бога - Творца, любя его мудрость. Бог объявил всему человечеству через Коран, что он завершил откровение Исламом. Коран является единственным совершенным источником, который подтверждает и сохраняет мудрость в священных книгах и существование пророков. Исламская история доказывает, что Коран является совершенным источником общих ценностей не только для Востока, но и для Запада и всего мира.

5) Концепция устойчивого развития носит обязательный характер, поскольку она основана на законах, работает с материальными основами и материальными целями. Исламские религиозные методы не обязательны, так как основаны на мудрости и моральных критериях, они основываются на добровольчестве, доверии и согласии между сторонами.

6) Исламская религия имеет метод индивидуального развития человека - “мысль, зикр, слава”, методы общественного развития - “воспитание желаний” и “удерживание от зла приглашая к доброте”, а также методы экономического развития без угрозы инфляции, такие как пост, зекат, Хадж.

7) Высший измерение человеческих универсалий, основы устойчивого развития прав человека находятся в книге Бога - Коране. Каждое новое поколение обеспечивает устойчивое развитие обновляясь в целях Ислама, и приводя к миру, спокойствию, или продолжает быть рабом раба все больше сжимаясь между «сетями» и «кольцами» современного “глобального сознания”.

8) Современная система культуры пропорциональна отношению людей к мудрости (в смысле веры и отрицания). Чтобы установить мир в обществе, человек должен осознать себя, Создателя и функцию творения, перестать обличать правду в ложь (клевета, фобия, насилие). Мирные намерения в личных и общественных связях, ожидание справедливости в деятельности (не идет вразрез с наукой, истиной, мудростью) являются важнейшими факторами.

RELEVANCE OF THE RELATIONS BETWEEN RELIGION AND THINKING IN PEACE BUILDING

Associate Professor Irada Zergan

*PhD in Philosophy, Leading research fellow of Ethics department of
the Institute of Philosophy of ANAS*

Relevance of the topic

The study of the reflection of religion in human consciousness and society, its impact on the culture of thinking, role in building peaceful relations requires a broad scientific study of theoretical and practical manifestations of communication of religion and thinking from the aspect of religious studies. The study of modern philosophical views on the topic of peace in Islamic religious sources, Islamic philosophy and practice in recent years allows us to determine the dynamics of the influence of Islamic values on modern society in the context of the analysis of the problems of absence of peace on an international scale.

Aim

Study of the dynamics of interaction of the relations between wisdom and intellect in religious studies in the context of a comparative analysis of the activities of modern international organizations and institutions, ambassadors of the world, scientific, theoretical and practical activities of modern Islamic educators. Comparison and unity of potential opportunities of the projects “Order of Islamic development” with the prospects of the concept of the UN sustainable development: in the plane of the separating and uniting interests.

Scientific innovation

- 1) Directions of activity, strategic goals, objectives and tasks, philosophical analysis of the principles of work as well as monitoring of theoretical approaches to structures considered as modern brain centers give clarity to the moments about today and the future of mankind.
- 2) The program of sustainable development can be implemented at the local and global level not with numerous, multifaceted and multifunctional “measures of protection and security”, but thanks to the philosophy based on a single method of human thinking, loving (accepting, not denying) divine wisdom, by increasing the goodness and creating criteria corresponding to the fundamental principles of mankind: honesty, justice, help, peace.
- 3) Historical events and processes, different cultures and civilizations are an integral part of a single organism, a reflection of the existing reality in the

public consciousness, in the examples of local and global human experience. In the process of wisdom-thinking-practice the subjective awareness of the function of each object plays an important role.

4) In religions, which people consider different, a single idea – to live, believing in God - Creator, loving his wisdom. God declared to all mankind through the Quran that he had completed the revelation with Islam. The Quran is the only perfect source that confirms and preserves the wisdom in the Holy books and the existence of the prophets. Islamic history proves that Quran is a perfect source of common values not only for the East, but also for the West and the whole world.

5) The concept of sustainable development is mandatory because it is based on laws, works with material foundations and material objectives. Islamic religious practices are not mandatory, because they are based on wisdom and moral criteria, and are based on volunteerism, trust and agreement between the parties.

6) Islamic religion has a method of individual development of human - “thought, zikr, thanking” the methods of community development - “guidance of desire” and “retention from evil by inviting to goodness” and methods for economic development without threat of inflation, such as fast, zekat, Hajj.

7) The highest dimension of human universals, the foundations of sustainable development of human rights are in the book of God - Quran. Each new generation ensures sustainable development by renewing itself for the purposes of Islam, and leading to peace, tranquility, or continues to be a slave of a slave by shrinking more and more between the “networks” and the “rings” of modern “global consciousness”.

8) The modern system of culture is proportional to the attitude of people to wisdom (in the sense of faith and denial). To establish peace in society, a person must realize himself, the Creator and the function of creation, stop dressing the truth in lies (slander, phobia, violence). Peaceful intentions in personal and public relations, expectation of justice in activity (does not contradict science, truth, wisdom) are the most important factors.

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В РАЗВИТИИ ИСЛАМСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

*д-р филос. по филол., доц. Самира Мирбагирзаде
ведущий научный сотрудник Отдела культурологии Института
архитектуры и искусства НАНА*

Исламская цивилизация привнесла много нового в культурное развитие человеческого общества в эпоху Средневековья. Расцвет античной, средневековой науки, искусства привел к величайшим открытиям не только эпохи Средневековья, но и имеет продолжение в нашем современном периоде. Мусульманские ученые, а также университеты—медресе развили науку и образование до самого высокого уровня развития прогрессивного общества, и роль Азербайджана в этом также велика. Такие ученые, мыслители, деятели искусства, как Насир ад—Дин Туси, Низами Гянджеви, Насими, Бахманъяр, Сафиаддин Урмави, Абдульгадир Марагаи, Омар ибн Осман Кафиаддин, Мир Али Тебризи, Садиг бек Афшар, Султан Мухаммед, Бехзад и другие сыграли ключевую роль в развитии исламской культуры и цивилизации. Расцвет исламской культуры в Азербайджане приходится на период между азербайджанским государством Атабеков (1134-1225), государством Ширваншахов (III век-1501г.) и Сефевидов (1501-1590), в пределах которого он проходит три больших этапа: VIII-начало XIII в., XIII-XIV вв. и XV-XVI вв. Эпоха XII-XVI вв. характеризуется развитием азербайджанской государственности, социально-экономическим расцветом городов, как центров ремесла и торговли (города Баку, Гянджа, Тебриз, Нахчыван, Байлаган, Урмия, Марага и др.), имеющие политические, экономические, культурные отношения со многими странами - от Китая (Великий шёлковый путь) и Индии до Северной Африки и европейского Средиземноморья, от Аравии до северной Европы. Бурного расцвет переживают естественные и общественные науки, давшие таких учёных-энциклопедистов, как М. Шабустари, Н. Туси, М.Нахичевани, Г. Румлу, И. Мунши, А. Бакуви, А. Марагаи и другие, сыгравшие заметную роль также в развитии научной, философской мысли Востока, средневековой и ренессансной Европы. Широкий расцвет характеризует азербайджанское зодчество, градостроительство (ширванская, аранская и нахчivanская школы), тебризская школа миниатюры (С. Мухаммед, К. Бехзад, М. Тебризи, М. Али, создавший каллиграфический почерк насхи, Садиг бек Афшар и др.) получает широчайшую известность на Востоке, как лучшая страница в истории мирового искусства живописи. В форми-

ровании и первоначальном развитии художественного стиля тебризской школы миниатюры переплелись традиции различных школ: Восточного Туркестана - посредством китайских и уйгурских художников, привезённых в Тебриз монгольскими ильханами, и арабо-месопотамской живописи через багдадскую школу. Сегодня все представители мировой культуры используют достижения науки, искусства и всех отраслей культуры Исламской цивилизации, где самым важным фактором является то, что в ее фундаменте содержится классический ислам, в основе которого лежит священная книга Коран, а также синтез традиций и духовных ценностей народов, объединившихся под его эгидой, создавших лучшие образцы материального и духовного мира и примера человечности. Одной из последних и совершенных религий стал Ислам, основанный на священной книге - Коране, где содержатся главные жизненные постулаты, посланные на землю посредством пророка Мухаммеда (с.а.с.), вошедшие в основу законодательства государства. Идеи пророка Мухаммеда (с.а.с.) и священной книги мусульман - Корана являются базовой идеологией мусульманской цивилизации, позитивно воздействовавшей на социально-культурное развитие Средневековья, продолжая действовать и развиваться и сегодня. Мусульманская культура способствовала прогрессивному развитию науки и открытию очень многих её законов, она также возродила науку и искусство Античной Греции и Рима и явилась связующим звеном между Античностью и Европейским Средневековьем. Азербайджан был также частью этой великой цивилизации и внёс немалый вклад в его развитие.

İSLAM SİVİLİZASIYASININ İNKİŞAFINDA AZƏRBAYCANIN ROLU

*fil.f.d., dos. Samirə Mirbağırzadə,
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
Kulturologiya şöbəsinin aparıcı elmi işçisi*

İslam sivilizasiyası Orta əsrlərdə insan cəmiyyətinin mədəni inkişafına çox böyük dəyərlər töhfə vermişdir. Qədim, Orta əsr elminin, incəsənətinin zirvəsi böyük kəşflərlə nəticələnmiş, həm də müasir dövrümüzdə də davam etmişdir. Müsəlman alımları, eləcə də mədrəsə universitetləri tərəqqi edən cəmiyyətdə elm və təhsili inkişaf etdirərək, bu sahədə Azərbaycanın da rolunu genişləndirdi. Nəsir əd-Din-Tusi, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Bəhməniyər, Səfiəddin Ürməvi, Əbdülfəzil Marağayı, Ömər ibn Osman Kafiəddin, Mir Əli Təbrizi, Sadiq bəy Əfşar, Sultan Məhəmməd, Behzad və digər alımlar, mütəfəkkirlər, rəssamlar İslam mədəniyyəti və sivilizasiyasının inkişafında əsas rol oynamışlar.

Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin çiçəklənməsi bir neçə dövlət – Atabaylər (1134-1225), Şirvanşahlar (III əsr – 1501) və Səfəvilər (1501-1590) arasında üç əsas mərhələdən keçir: XIII-XIV əsrlər, XV-XVI əsrlər, XII-XVI əsrlər. XII-XVI əsrlər dövrü Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı, şəhərlərin sosial-iqtisadi inkişafı, əl sənətləri və ticarət mərkəzləri (Bakı, Gəncə, Təbriz, Naxçıvan, Beyləqan, Urmija, Marağa və s.) ilə xarakterizə olunur. Azərbaycanın çox ölkələrlə – Çin (Böyük İpək Yolu), Hindistan, Şimali Afrika, Avropada Aralıq dənizi, Ərəbistan, Şimali Avropa ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri inkişaf edir. Təbii və sosial elmlər getdikcə təşəkkül tapır. M.Şəbüstəri, N.Tusi, M.Naxçıvanı, G.Rumlu, İ.Muşni, A.Bakuvi, A.Marağayı və başqa ensiklopedik biliyə malik alımlar Şərqi, Orta əsr və renessans Avropasının elmi, fəlsəfi düşüncəsinin inkişafında görkəmli rol oynamışlar. Dövr eləcə də Azərbaycan memarlığı, həmçinin şəhərsalmanın (Şirvan, Arran və Naxçıvan məktəbləri) çiçəklənməsi ilə xarakterizə olunur. Təbriz miniatür məktəbi (S.Mühəmməd, K. Behzad, M.Təbrizi, nəsx xətti yaratmış Mir Əli Təbrizi, Sadiq bəy Afşar və başqları) Şərqi dənizlərindən istifadə edirlər. Burada ən vacib amil onun quruluşunun Müqəddəs Kitab olan “Qurani-Kərim”ə əsaslanan klassik İslami, eyni zamanda, bir-ləşmiş xalqların ənənələrinin və mənəvi dəyərlərinin sintezidir. Onlar maddi

və mənəvi dünya və insanlıq nümunəsinin ən yaxşı nümunələrini yaratdılar. Sonuncu və mükəmməl dinlərdən biri - Müqəddəs Kitaba əsaslanan İslamdır. Bu, Məhəmməd Peyğəmbərə göndərilən əsas həyat qanunlarını əhatə edən Qurandır. Müsəlmanların Müqəddəs Kitabı olan “Qurani-Kərim” sivilizasiyanın əsas ideologiyasıdır. O, Orta əsrlərin sosial-mədəni inkişafına müsbət təsir göstərərək, bu gün də fəaliyyəti davam etdirir. Müsəlman mədəniyyəti elmin mütərəqqi inkişafına və bir çox qanunların aşkarlanmasına kömək olaraq, qədim Yunanistan və Roma elmini və sənətini bərpa etmiş, qədim dövrlə Avropa Orta əsrlər arasında bir əlaqə yaratmışdır. Azərbaycan bu böyük sivilizasiyanın bir hissəsi olaraq, onun inkişafına mühüm töhfə vermişdir.

ROLE OF AZERBAIJAN IN THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC CIVILIZATION

Associate Professor Samira Mirbaghirzade

PhD in Philology, Leading research fellow of the Department of Cultural Studies of the Institute of Architecture and Art of ANAS

The Islamic civilization has made great contributions to the cultural development of human society in the Middle Ages. The golden age of ancient and medieval science and art led not only to the greatest discoveries of the Middle Ages, but also has a continuation in our times. Muslim scholars, as well as madrasa universities, have brought science and education to the highest development level of a progressive society, and the role of Azerbaijan in this is also huge. The scholars, thinkers, artists, such as Nasir al-Din al-Tusi, Nizami Ganjavi, Nasimi, Bahmanyar, Safi al-Din al-Urmawi, Abd al-Qadir Maraghi, Omar ibn Osman Kafiaddin, Mir Ali Tabrizi, Sadiqi Beg Afshar, Sultan Muhammad, Behzad, and others played a key role in the development of Islamic culture and civilization.

The golden age of Islamic culture in Azerbaijan falls on the period between the Atabegs (Eldiguzids) State of Azerbaijan (1134-1225), the State of Shirvanshahs (3rd c.-1501) and Safavids (1501-1590), within which it passes through three major stages: 8th - beginning of 13th cc., 13th - 15th cc., and 15th - 16th cc. The period of the 12th-16th cc. can be defined by the development of Azerbaijani statehood, socio-economic flourishing of cities, as workmanship and trade centers (Baku, Ganja, Tabriz, Nakhchivan, Beylagan, Urmia, Maragheh, etc.), having political, economic, cultural relations with many countries from China (Great Silk Road) and India to North Africa and the European Mediterranean, from Arabia to Northern Europe. Natural and social sciences developed exponentially. They granted us the encyclopaedist scholars such as M. Shabestari, N. Tusi, M. Nakhichevani, G. Rumlu, I. Munshi, A. Bakuvi, A. Maragai and others, who have played a significant role in development of scientific and philosophical thought of the East, Medieval and Renaissance Europe. The flourishing defines Azerbaijani architecture and town planning (Shirvan, Arran and Nakhchivan schools). Tabriz school of miniatures (S. Muhammad, K. Behzad, M. Tabrizi, M. Ali, who created the Naskh - calligraphic hand, Sadiqi Beg Afshar and others) gains the greatest popularity in the East, as the best page in the history of global art of painting. The traditions of various schools intertwined in the formation and initial development of the artistic style of the Tabriz school of the miniatures: East Turkestan via Chinese and Uyghur artists

brought to Tabriz by Mongolian Ilkhans and Arab-Mesopotamian painting via the Baghdad school. Today, all representatives of the world culture use the achievements of science, art and all cultural areas of the civilization of Islam, where the most important factor is having classic Islam in its fundament, based on the Holy Quran, as well as the synthesis of traditions and spiritual values of the united nations under its auspices, creating the best examples of the material and spiritual world and the example of humanism. Islam became one of the last and comprehensive religions. It was based on the holy book - the Quran, containing the main life postulates sent to the earth with the aid of the Prophet Mohammed, turning into the basis of state legislation. The ideas of the Prophet Mohammed and the Holy Quran are the basic ideology of the Muslim civilization, which had a positive effect on the social and cultural development of the Middle Ages, continuing to develop even today. Muslim culture contributed to the progressive development of science and the discovery of many laws, it also revived the science and art of ancient Greece and Rome and was a link between Antiquity and the European Middle Ages. Azerbaijan was part of this great civilization as well and made a significant contribution to its development.

İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNDƏ MİLLİLİK VƏ DÜNYƏVİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

*f.f.d., dos. Faiq Ələkbərli,
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi*

Şərq mədəniyyətinin öz daxilində onlarca milli və dini mədəniyyət mövcud olmuşdur ki, İslam dini - İslam mədəniyyəti onlardan yalnız biridir. İslam mədəniyyətinin özünə də monolit bir mədəniyyət kimi baxmaq mümkün deyildir. İslam mədəniyyəti daha çox İslam dininin mahiyyətindən, yəni "Qurani-Kərim" və Peyğəmbərlə bağlı hədislərin bütünlüyündən (sunnə) qaynaqlanaraq meydana çıxsa da, sonralar yalnız bu dini ilk qəbul edən ərəblərin deyil, eyni zamanda, türklərin, farsların, urduların və digər xalqların da həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu anlama, İslam mədəniyyətini yalnız bir ərəb mədəniyyəti, yaxud ərəbdilli mədəniyyət kimi görmək doğru deyildir. Əlbəttə, İslam mədəniyyətinin, ilk növbədə, Ərəb mədəniyyəti ilə eyniləşdirilməsi də təsadüfi deyildi. İslam dini coğrafi anlama Ərəbistan yarımadasında (Məkkə və Mədinə) meydana çıxmış, "Qurani-Kərim"in ana dili də ərəb dili olmuşdur.

İslam dinini qəbul edən millətlər sunnə ("Qurani-Kərim" və hədislər) məsələsində həssas olub, müsəlman ölkələri arealına daxil olmaqla yanaşı, milli özünəməxsusluqlarını da qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Bu o anlama gəlir ki, İslam mədəniyyəti məsələsində sunnəyə əsaslanmaq məsələnin bir tərəfi, milli özünəməxsusluqları bu mədəniyyətə aid etmək məsələnin digər tərəfidir. Burada ən incə məsələ isə sunnədə milli mədəniyyətlərin, xüsusilə də Ərəb mədəniyyətinin nə dərəcədə öz əksini tapmasıdır. Şübhəsiz, ərəb özünəməxsusluqlarının, ərəb dünyagörüşünün, hətta ümumilikdə sami dünyagörüşünün sunnədə öz əksini tapması nə qədər təbiidirsə, eyni zamanda, İslam dinini sonralar qəbul etmiş millətlərin də həmin dində öz milli xüsusiyyətlərinə aid nələrisə araması çox da təəccübüldür deyildir. Bununla da milli-fəlsəfi dünyagörüşlərlə İslam fəlsəfəsinin uzlaşdırılması prosesi getmişdir. Burada diqqət etdiyimiz əsas məsələ isə milli dünyagörüşlərlə ərəb dünyagörüşünün, yaxud sami dünyagörüşünün uzlaşdırılması deyil, daha çox milli dünyagörüşlərlə, milli fəlsəfələrlə (adət-ənənələr, əxlaqi-estetik dəyərlər, dini-mifoloji baxışlar) İslam fəlsəfəsinin ("Qurani-Kərim" və sunnə) uzlaşdırılmasıdır. Hər halda, milli fəlsəfələrin (Türk, fars, urdu və d.) İslam fəlsəfəsi ("Qurani-Kərim" və sunnə) ilə uzlaşdırılması ilə milli fəlsəfələrin başqa bir xalqın fəlsəfəsi ilə (ərəb fəlsəfəsi ilə) uzlaşdırılması eyni anlama gələ bilməz. Üstəlik, yeni din o millətin arasında zühur etmişdir ki, həmin millət, yəni ərəblər dağınıq şəkildə yaşıyır, onlar arasında xeyli dərəcədə cəhalət, nadanlıq, avamlıq hökm süründü. İslam dininin

meydana çıxdığı həmin millətdən (ərəblərdən) fərqli olaraq, sonralar bu yeni dini qəbul edən millətlərdə (türk, fars və b.) isə eyni dövrdə elm, mədəniyyət, fəlsəfə xeyli dərəcədə inkişaf etmişdir.

ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛИЗМА И СЕКУЛЯРИЗМА В ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЕ

*д-р филос. по филос., доц. Фаиг Алекберли
ведущий научный сотрудник Института Философии НАНА*

В восточной культуре было много национальных и религиозных культур. Исламская религия - исламская культура - является одной из них. Однако сама исламская культура не может рассматриваться как монолитная культура. Хотя исламская культура возникла из сущности исламской религии, то есть сунны Священного Корана и Пророка, позднее она сыграла важную роль в жизни не только арабов, которые первыми приняли её, но и в жизни турок, персов, славян и других народов. В этом смысле неправильно рассматривать исламскую культуру как арабскую или арабоязычную культуру. Конечно, не случайно, что исламская культура в первую очередь отождествлялась с арабской культурой. Потому что в географическом плане ислам появился на Аравийском полуострове (в Мекке и Медине), а родным языком Корана был арабский.

Тем не менее, те, кто обратился в ислам, были чувствительны к вопросу сунны (Коран и сунна) и пытались сохранить свою идентичность, а также войти в ареал мусульманских стран. Это означает, что одной стороной вопроса исламской культуры является обоснованность на сунне, а другой стороной – соотнесение национальной идентичности к этой культуре. Самый деликатный вопрос - как Сунна отражает национальную культуру, особенно арабскую культуру? Конечно, насколько естественно то, что арабская идентичность, арабское мировоззрение и даже общее мировоззрение суннитов отразилось в сунне, настолько и неудивительно то, что народы, которые позже приняли ислам, искали в этой религии что-то, чтобы относилось к их национальным особенностям. Таким образом завершился процесс примирения исламской философии с национально-философским мировоззрением. Основной вопрос, на котором мы концентрируемся, - это не примирение национального мировоззре-

ния с арабским или саамским мировоззрением, а скорее координация национальных взглядов, национальных философий (традиции, мораль, эстетические ценности, религиозная мифология) с исламской философией (Коран и сунна). Тем не менее, примирение национальных философий (турецких, персидских, урду и т. д.) с исламской философией (Коран и сунна) не может быть истолковано как совпадение национальных философий с философией другого народа (арабской философией). Более того, новая религия появилась среди наций, то есть арабов, живших в густонаселенном государстве, среди которой царilo значительное невежество, мракобесие и темнота. Однако, в отличие от этой нации (арабов), в которой возникла религия ислам, у народов, впоследствии принявших новую религию (турков, персов и пр.), в те времена были сильны развиты наука, культура и философия.

NATIONALISM AND SECULARISM IN ISLAMIC CULTURE

*Associate Professor Faig Alakbarli
PhD in Philosophy, Leading specialist of the
Institute of Philosophy of ANAS*

Islamic culture is one of the dozens among national and religious cultures of the East. However, the Islamic culture itself can not be regarded as a monolithic culture. Although initially Islamic culture emerged from the essence of Islam, the Holy Quran and the unity of hadiths related to Prophet (Sunnah), it played an important role not only in the lives of Arabs, but also in the lives of Turks, Persians, Slavs and other peoples. In this sense, it is wrong to see "Islamic culture" as an Arabic culture or the culture of Arabic speaking world. Of course, it is not accidental that Islamic culture was first identified with Arabic culture. Since Islam has appeared in the Arabian Peninsula (Mecca and Medina) in geographical terms, and the language of the Quran was Arabic.

However, those who converted to Islam were sensitive to the issue of Sunnah (Quranic verses and hadiths) and preserved their identity when entering the areal of Muslim countries. That means grounding on Sunnah in the issue of Islamic culture is one aspect of the issue, to refer one's national identity to this culture is the other side of the issue. The most delicate issue here is that how national culture, especially the Arabic culture is reflected in Sunnah. Undoubtedly, if reflection of Arabian identity, Arabic world outlook, even Sami world outlook in Sunnah is natural, then searches of nations that adopted Islam later for their national characteristics in Islam is not surprising. Thus, the process of balancing Islamic philosophy with national philosophical outlook has been accomplished.

The main point that requires focus here is not finding balance between Arab outlook and Sami world outlook, but rather finding balance between national philosophies (traditions, morals, aesthetic values, religious mythology) and Islamic philosophy (Quran al-Karim and Sunnah). In any case, synthesizing national philosophies (Turkish, Persian, Urdu, etc.) with Islamic philosophy (Quran and Sunnah) cannot be identified with synthesizing national philosophies with the philosophy of another nation (Arabic philosophy). Moreover, it should not be forgotten that the new religion has emerged among the nation (Arabs) that lived disorderly, and ignorance dominated in the society. However, unlike that nation (Arabs), among which Islam emerged, the nations (Turks, Persians, etc.) that accepted Islam later had reached the pinnacle of science, culture and philosophy.

NADİR ŞAH ƏFŞARIN İSLAM DİNİNƏ MÜNASİBƏTDƏ BAXIŞLARINA DAİR

t.f.d., dos. Dilavər Əzimli,

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Azərbaycanın Orta əsrlər tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi*

Türk-müsəlman və dünya fatehləri arasında özünəməxsus yer tutan Nadir şah Əfşar türk-müsəlman dünyasının birləşməsi yolunda ən başlıca manək kimi, məzhəblərə bölünməni görürdü. O zaman Türk-müsəlman dünyasına nəzarət Osmanlı və Azərbaycan Əfşarlar imperiyalarının əlində idi. Demək, bunlar arasında islami vəhdət təmin olunardısa, o zaman bu aləm də birləşir və Nadir şah Əfşarin dünya fatehliyi təmin olunurdu.

Beləliklə, Nadir şah Əfşarin həm də dünyanın hökmdarı olmaq istəyi reallaşırıldı. Bunu onun həyata keçirmək istədiyi planlar sübut edir. İlk olaraq o, Azərbaycan və Osmanlı imperiyaları arasında mövcud olan dini ayrılığa son vermək istəyirdi. Nadir özündənəvvəlki tarixə yaxşı bələd idi. Biliirdi ki, səlcuqlardan sonra türk-müsəlman dünyasında hansı ayrılıqlar baş vermişdi. Bu ayrılıqların ən faciəlisi isə sünni-şia münasibətləri idi. Səlcuqlardan sonra yaranan Osmanlı və Səfəvi imperiyaları bir bədənin iki başı olmaqla, dini baxımdan parçalanmış və bir-biri ilə üz-üzə qalmışdır. Bu məsələni həll etmək üçün Nadir Cəfəriliyi gündəmə gətirdi. O, özünün xristian təbəələrinə çox səmimi münasibət bəsləyir, onların dini inanclarına müdaxilə etmirdi.

L.Lokkart yazır ki, Nadirin dünya imperatorluğuna işaretə onun Hindistan səfəri zamanı özünü göstərir. Məhz bu səfər zamanı onu Quranın 48-ci “Fəth” surəsinin 29-cu ayəsi maraqlandırmışdı. Bu ayədə Tövrata və İncilə işaretə vardır. Səfər zamanı Nadir Molla Başıya (Əli Əkbərə) Tövratın, İncilin, eyni zamanda, “Qurani-Kərim”in tərcümələri haqqında tapşırıqlar verir. Bu iş başa çatdıqdan sonra, tərcüməcıləri Qəzvin şəhərinə şahın görüşünə dəvət edirlər. Burada onları məhəbbətlə qəbul edən Nadir tərcüməcılərin yolkərclərini ödəyib bildirmişdi ki, tərcümə işləri ilə tanış olmağa vaxt tapmışdır. Tərcümələrdən nəticə çıxaran Nadir qeyd edir ki, Allah birdir və peygəmbər də bir olmalıdır. Nadirin bu münasibəti xristian tərcüməçi din xadimlərini narahat edir. Tərcüməcılər hesab edildilər ki, onların bu fəaliyyəti Əfşarlar imperiyası ərazilərində xristianlığın nüfuzunun artmasına kömək edəcəkdir. Göründüyü kimi, Nadir sübut etmək istəyirdi ki, Allah səmavi kitabları göndərib və sonuncusu da Qurandır. Buna görə də Allah bir olduğu kimi, peygəmbər də birdir. Bu mənada, sonuncu din də İslamdır. Bununla da Nadir dünya imperatoru olmaq üçün öz dini siaysətini də müəyyən etmişdi.

О ВЗГЛЯДАХ НАДИР ШАХА АФШАРА В ОТНОШЕНИИ К ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ

*д-р филос. по ист., доц. Дилавар Азимли
ведущий научный сотрудник кафедры истории средних веков
Института Истории им. А. Бакиханова НАНА*

Занявший свое заслуженное место среди тюрко-мусульманских и мировых завоевателей Надир шах Афшар видел разделение на мазхабы как самое главное препятствие на пути объединения тюрко-мусульманского мира. В те времена контроль над тюрко-мусульманским миром был в руках Османской империи и азербайджанской империи Афшаров. Значит, если между ними было бы обеспечено исламское единство, то и этот мир объединился и Надир шах Афшар стал бы Мировым завоевателем.

Таким образом, желание Надир шах Афшара стать правителем мира было бы реализовано. Это доказывает его планы, которые он хотел воплотить в жизнь. В первую очередь он хотел покончить с религиозным разделением, существовавшим между Азербайджанской и Османской империями. Надир был хорошо знаком с предшествующей ему историей. Он знал какое разделение произошло в тюрко-мусульманском мире после сельджуков. Самое трагичное же среди этих разделений было суннитско-шиитские отношения. Османское и Сефевидское империи, созданные после сельджуков, являясь двумя головами одного тела, были религиозно разделены и стали лицом к лицу. Чтобы решить этот вопрос Надир актуализировал джаafariзм. Он очень искренне относился к своим ученикам-христианам и не вмешивался в их религиозные верования.

Локкарт Л. пишет, что поход Надира в Индию указывает на его мировое императорство. Именно во время этого похода его заинтересовал 29-ый аят 48-ой суры Корана – Фатх. В этом аяте указывается на Тору и Библию. Во время похода Надир дает указания Молла-Баши (Али Акберу) о переводах Торы, Библии, а также Священного Корана. После завершения перевода переводчики были приглашены на встречу шаха в Газвин. Надир, встретивший их здесь с любовью, оплатил их дорожные расходы и сказал, что он нашел время, чтобы ознакомиться с их переводами. Из переводов Надир приходит к такому выводу, что Аллах един и пророк тоже должен быть единственным. Такое отношение Надира обеспокоило христианских переводчиков-священнослужителей, так как они считали, что эта их деятельность поможет увеличению репутации христианства

на территориях империи Афшаров. Видно, что Надир хотел доказать, что Аллах отправил священные писания и последнее из них – это Коран. Поэтому, как и Аллах, пророк тоже един. В этом смысле последней религией является Ислам. Таким образом, Надир определил свою религиозную политику, чтобы стать мировым императором.

NADIR SHAH AFSHAR'S VIEWS ON ISLAM

Associate Professor Dilaver Azimli

PhD in History, Leading specialist of the department of Medieval history of Azerbaijan of the Institute of History named after A.Bakikhanov of ANAS

Nadir Shah Afshar, a prominent figure among the Turkic and Muslim conquerors, saw the sectarian divide as the main obstacle for the consolidation of the Turkic-Muslim world. The Turkic-Muslim world was under the control of the Ottoman Empire and Azerbaijani Afshar state. If Islamic unity was ensured between them, then this Turkic-Muslim world would be united, and Nadir Shah Afshar's worldly conquest would be ensured.

Thus, the desire of Nadir Shah Afshar to become the ruler of the world was realizing. It was revealed in his plans. First of all, he aimed to put an end to the religious divide between the people of Azerbaijan and the Ottoman Empires. Nadir was aware of the previous historical facts. He was familiar with the dissent in the Turkic-Muslim world after the Seljuks. The most disastrous of these disagreements was Sunni-Shiite relations. The Ottoman and Safavid empires emerged after the Seljuks, were like two heads of one body, however, confronted each other for their religious separation. To solve this, Nadir brought the issue of Jafari sect in the agenda. He had a very sincere attitude towards his Christian people and did not interfere in their religious beliefs.

According to Lockhart L. Nadir's claim for the world conquest is revealed in his visit to India. He was attracted by the 29th ayah of *Sūrat al-Fātihah* (Victory, Triumph), the 48th sura of the Quran during this visit. The ayah refers to Torah and the Bible. During the visit, Nadir shah gives instructions on the translation of Torah, the Bible and Quran to Molla Bashi (chief cleric) Ali Akbar. When the work was completed the translators were invited to the Shah's headquarters in Qazvin. Accepting their travel expenses with pleasure,

Nadir expressed his delight that he finally found time to get acquainted with their translations.

Nadir's conclusion from the translations was that God is one and so is Prophet. This attitude created disturbance among Christian translators and religious figures. They believed that this would increase the influence of Christianity in the territories of the Afshar empire. Obviously, Nadir wanted to prove that the heavenly books are sent down by God and the Quran is the last one. God is one and the prophet is one. In this sense, Islam is the last religion. Thus, Nadir determined his religious policy to conquer the world.

ORTA ƏSRLƏRİN AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİNDE FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN MƏDRƏSƏLƏR

*f.f.d., dos. Mətanət Şəkixanova,
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun böyük elmi işçisi,
İslam fəlsəfəsi şöbəsinin əməkdaşı,
Bakı Qızlar Universitetinin dosenti*

Orta əsrlər müsəlman dünyasında mədrəsə İslam təhsili İnstitutu kimi müstəqil statusa malik idi...

Müsəlman Şərqinin böyük bir hissəsi olan Azərbaycanda da mədrəsə özündə həm dini, həm də elmi təsisatları birləşdirirdi. XIV əsrдə Təbrizdə yerləşən Əvbab əl-bir (Xeyir qapısı) adlanan müəssisə özündə məscid, kitabxana, həmçinin tədris, müalicə, sanitar, təsərrüfat təsisatlarından ibarət böyük bir şəhərciyi birləşdirmişdi. Bu mədrəsənin kitabxanası İran, Hindistan, Çin, Bizans və digər ölkələrdən toplanmış əlyazmalardan ibarət qiymətli kitablara malik idi.

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, “Əvbab əl-bir” mədrəsəsi orta əsrlərin universiteti statusunda idi. Bu funksiyani Şamaxıda 1312-1314-cü illərdə Şeyx Abutalib Zakirşahın təşəbbüsü ilə tikilmiş mədrəsə də daşıyırıldı. Bu universitet-mədrəsədə elmin müxtəlif sahələri – təbiət elmləri, Riyaziyyat, Astronomiya, Daş üzərində oyma, Təbiətşünaslıq, Fəlsəfə, Məntiq, İlahiyyat tədris olundu. Mənbələrin verdiyi məlumatə görə, bu universitet-mədrəsədə hər qrupda 10 nəfər olmaqla 80 tələbə təhsil alırdı. Bu cür yüksək təhsilin müsbət nəticələrinə görə, Şamaxı mədrəsəsi dünyaya Kafiəddin Ömər, ibn Osman, Mahmud Təbib, Fazıl Fəridəddin, Fələki Şirvani kimi alimləri, Əfzələddin Xaqani, İzəddin Şirvani kimi poeziya və ədəbiyyat nümayəndələrini bəxş etmişdir. Əgər həmin dövrdə Bağdadı “Darüs-səlam” (dünya evi - Ş.M.), Təbrizi “Darüs-sultan” (sultanlar evi - Ş.M.) adlandırıldılarsa, Şamaxını “Darül-ədəb” (ədəb-ərkan evi - Ş.M.) adlandırırlılar.

Bu mədrəsələrdə özlərinin mövcudluğuna görə İslama borclu olan ənənəvi elmlərlə yanaşı, İslam hüquqşunaslığının köklü prinsiplərini əhatə edən üsul əl-fiqh və fiqh özü (bildiyiniz kimi, 4 sünni məktəbinə məxsus olan üsul əl-fiqh İslam hüququnun əsas prinsiplərinə əsaslanır - Ş.M.). Quran estetikası Təfsir (Quranın izahı), Təcvid - Quranın oxunuşunun əsas prinsipləri, Quranın düzgün oxunuşu Qiraət - (İslamın Müqəddəs Kitabının qəbul olunmuş oxunuşu nəzərdə tutulur - Ş.M.) ehtiva etməklə müqəddəs rəvayətlər, hədislər, ilahiyyat (tövhid və ya kəlam - Ş.M.) islam mistisizmi – təsəvvüf də daxil idi.

Dilçilk fənləri də (elmi ilahiyyatla əlaqədar) dörd əsas bölmədən ibarət olaraq (qrammatika-nəhv, dilçilik lüğət, stilistika üslub-bəyan və ədəbiyyat-ədəb (ərəb dilindən) tədris edilirdi.

Ənənəvi İslam tədrisinin əsas üsulu onun bütün səviyyələrində mətnlərin əzbərlənməsi, mühazirə materiallarının əzbərlənməsi – təlqin və yüksək təhsil səviyyəsində disput üslubundan – münazaradan istifadə olunması idi. Bu üslublar təcrübədə ümumi bir üslub kimi, X əsrд bütün təhsil sistemində istifadə olunurdu.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində - Naxçıvanda, Ordubadda və Qarabağda iki növ mədrəsə mövcud idi: “Mədrəsiyyə-irşadiyyə” (təhsil müddəti 14 il) və “Mədrəsiyyə-vəhdaniyyə” (təhsil müddəti 16 il). Bu mədrəsələrdə dini və dünyəvi elmlər birlikdə tədris edilirdi.

Iftixarla qeyd edək ki, XIV əsrд Təbrizin şimal-qərb hissəsində – Rabə-Rəşiddə nəinki Yaxın və Orta Şərqdə, eləcə də Qərbdə də ilk əsası qoyulan ali məktəb müəssisəsi – darülfun yaradıldı. Bu əzəmətli ali mədrəsədə oxuyan tələbələrin və fəaliyyət göstərən müəllimlərin sayı yeddi minə çatırmış. Müəllimlərin 450 nəfərdən çoxu Çindən, Hindistandan, Misir və Suriyadan dəvət olunmuşdular. Mərhum şairimiz Məmməd Araz “Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı” kitabında qeyd edir ki, bir küçədə o qədər tələbə var idi ki, bu küçəni bütövlükdə “Tələbələr küçəsi” (məhəlleyi-tələbə) adlandırdılar. Universitetdə Şərqşünaslıq, Fəlsəfə, Tarix, Təbabət, Astronomiya, Astrologiya, Məntiq şöbələri mövcud idi. Tələbələrin qəbulu 5 ildən bir həyata keçirilirdi. Universitet, həmçinin xəstəxana, əczaxana və kitabxanaya malik idi...

Tezisin məzmunundan aydın olduğu kimi, məqalədə orta əsrlərin universitetlər statusunda fəaliyyət göstərmiş mədrəsələri barəsində söhbət açmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Bu mövzunun məğzini açmaq üçün isə müasir tədqiqatçılarımızdan Məmmədəli Babaşının, Samirə Mirbağırzadənin, Mübariz Süleymanlinin, Elsevər Səmədovun bu mövzuya aydınlıq gətirəcək elmi tədqiqatlarından istifadə etməyi nəzərdə tutmuşuq.

МЕДРЕСЕ, ДЕЙСТВУЮЩИЕ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ В ГОРОДАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

*д-р филос. по филос., доц. Матанат Шекиханова
старший научный сотрудник Института философии НАНА,
сотрудник Отдела исламской философии,
доцент Бакинского Женского Университета*

В средневековом мусульманском мире медресе имела независимый статус как институт исламского образования...

И в Азербайджане, являющимся большой частью мусульманского Востока, медресе объединяла в себе как религиозные, так и научные учреждения. Учреждение, называемое Авбаб Аль-Бир (ворота добра), существовавшее в XIV веке в Тебризе объединило в себе большой городок, состоящий из мечети, библиотеки, а также учебных, лечебных, санитарных, хозяйственных учреждений. Библиотека этой медресе имела ценные книги состоящие из рукописей, собранных из Ирана, Индии, Китая, Византии и других стран.

Стоит напомнить, что медресе ”Авбаб аль-бир” носила статус средневекового Университета. Эту функцию в Шамахе также носила медресе, построенная в 1312-1314 годах по инициативе шейха Абуталыба Закиршаха. В этом Университете-медресе преподавались различные области науки: естественные науки, математика, астрономия, резьба по камню, естествознание, философия, логика, теология. По данным источников, в этом медресе-университете обучалось 80 студентов, в каждой группе будучи по 10 человек. По положительным результатам такого высшего образования Шамахинская медресе подарила миру таких ученых, как Кафиаддин Омар, Ибн Осман, Махмуд Табиб, Фазиль Фаридаддин, Фалаки Ширвани, и таких представителей поэзии и литературы, как Афзаладдин Хагани, Иzzаддин Ширвани. Если в тот период Багдад называли «Дарус-Салам»ом (дом мира-Ш.М), Тебриз «Дарус-султан»ом (дом султанов-Ш.М), то Шамаху называли «Даруль-адаб»ом (дом учтивости-Ш.М).

В этих медресе, наряду с традиционными науками, которые обязаны исламу за свое существование, преподавались священные повествовани-я-хадисы, теологию (Таухид или Калам-Ш.М) исламский мистицизм-тасаввуф, включающие в себя усуль аль-фикх или сам фикх, охватывающий коренные принципы исламского права (как вы знаете, усуль аль-фикх принадлежащий школе 4-ём школам джунну, был основан на основных принципах исламского права-Ш.М), эстетику Корана Тафсир (объяснение

Корана), Таджвид - основные принципы чтения Корана, Правильное чтение Корана Гираат - (Имеется в виду общепринятое чтение священной книги Ислама-Ш.М).

а лингвистические дисциплины (в связи с научной теологией) преподавались в четырех основных разделах (грамматика-нахв, лингвистика словарь, стилистика услуб-баян, и литература-адаб (с арабского)).

основным методом традиционного исламского обучения была зурбёжка текстов на всех его уровнях, зурбёжка лекционных материалов-талгин и использование метода диспута-муназара на уровне высшего образования. Эти стили использовались на практике во всей системе образования в X веке как общий метод.

В XIII-XIV веках в городах Азербайджана в Нахчыване, Ордубаде и Карабахе существовали два вида медресе: “Мадрасийя-иршадийя” (срок обучения 14 лет) и “Мадрасийя-вахданийя” (срок обучения 16 лет). В этих медресе религиозные и светские науки преподавались вместе.

С гордостью отметим, что в XIV веке в северо-западной части Тебриза в Рабе-Рашиде было создано первое высшее учебное заведение Дарульфун, которое было первым не только на Ближнем и Среднем Востоке, но и на Западе . Число студентов и действующих преподавателей в этой величественной высшей медресе достигало семи тысяч. Более 450 учителей были приглашены из Китая, Индии, Египта и Сирии. В книге “Литература азербайджанского народа” наш покойный поэт Мамед Араз отмечает, что на улице было столько студентов, что эту улицу в целом называли “улица студентов” (махаллейи талаба). В университете были отделения востоковедения, философии, истории, медицины, астрономии, астрологии и логики. Прием студентов осуществлялся раз в 5 лет. В Университете была также больница, аптека и библиотека...

Как ясно из содержания тезиса, в статье мы поставили перед собой цель рассказать о медресе средних веков, функционирующих в статусе Университетов. А для раскрытия сути этой темы мы планируем использовать научные исследования Мамедали Бабашлы, Самиры Мирбагирзаде, Мубариза Сулейманлы, Эльсевера Самедова, которые внесут ясность в эту тему.

MADRASAS FUNCTIONING IN THE MEDIEVAL AZERBAIJAN CITIES

Associate Professor Metanet Shakikhanova

*PhD in Philosophy, Research fellow of the Institute of Philosophy
of ANAS, Islamic Philosophy Department,
Associate Professor of Baku Girls University*

In the medieval Muslim world madrassa had an independent status as an Institute of Islamic education.

In Azerbaijan, which is a large part of the Muslim East, madrassa combined both religious and scientific institutions. An institution called Avbab al-bir (Gates of Goodness), which existed in the 14th century in Tabriz incorporated a large town, consisting of a mosque, library, educational, medical, sanitary and economic institutions. The library of this madrassa had valuable books consisting of manuscripts collected from Iran, India, China, Byzantium and other countries.

It is worth recalling that madrassa Avbab al-bir had the status of the medieval University. In Shamakhi this function also belonged to madrassa, built in 1312-1314 on the initiative of Sheikh Abutalib Zakirshah. In this University-madrassa various fields of science were taught: natural sciences, mathematics, astronomy, stone carving, natural science, philosophy, logic, theology. According to the sources, 80 students, with 10 people in each group, were studying in this madrassa-University. According to the positive results of such higher education, Shamakhi madrassa gave the world such scientists as Kafiaddin Omar, Ibn Osman, Mahmud Tabib, Fazil Faridaddin, Falaki Shirvani, and such representatives of poetry and literature as Afzaladdin Hagani, Izzaddin Shirvani. While Baghdad was called "Darus-Salaam" (home of the world-S.M.) during that period, Tabriz was called "Darus-Sultan" (home of the sultans-S.M). Shamakhi was called "Darul adab" (house courtesy-S.M).

In these madrassas, along with the traditional sciences, which owe to Islam for their existence, were also taught the sacred narratives - hadiths, theology (Kalam or Tauhid-S.M) Islamic mysticism-tasawwuf, which included usul al-fiqh or fiqh itself, involving fundamental principles of Islamic law (as you know, usul al-fiqh belonging to 4 schools of junnu, was founded on the basic principles of Islamic law-SM), the aesthetics of the Quran Tafseer (explanation of Quran), Tajweed - basic principles of reading Quran, The correct reading of Quran Giraat (refers to the generally accepted reading of the Holy book of Islam-S.M).

Linguistic disciplines (in connection with scientific theology) were taught in four main sections (grammar-nahv, linguistics dictionary, stylistics uslub-bayan, and literature-adab (in Arabic)).

The basic method of traditional Islamic learning was cramming of texts at all levels, cramming lecture materials-talgin and the use of the method of debate-munazara at the level of higher education. These styles were used in practice throughout the education system in the 10th century as a general method.

In the 13th -14th centuries there were two types of madrassas in the cities of Azerbaijan in Nakhchivan, Ordubad and Karabakh: “Madrasiyya-Irshadiyya” (duration 14 years) and “Madrasiyya-vakhdaniyya” (duration 16 years). In these madrassas religious and secular sciences were taught together.

Proud to note that in the 14th century in the North-Western part of Tabriz in Rab-Rashid there was established the first institution of higher education Darulfun, which was first not only in the Middle East but also in the West. The number of students and acting teachers in that majestic higher madrassa reached seven thousand. More than 450 teachers were invited from China, India, Egypt and Syria. In the book “Literature of the Azerbaijani people” our late poet Mammad Araz notes that there were so many students on the street that this street was generally called “street of students” (mahalleyi Talaba). The University had departments of Oriental studies, philosophy, history, medicine, astronomy, astrology and logic. Admission of students was carried out every 5 years. The University also had a hospital, pharmacy and library.

As it is clear from the content of the thesis, in the article we set a goal to tell about the madrassas of the middle ages, functioning with the status of Universities. And to discover the essence of the topic we plan to use researches of Mammadali Babashli, Samira Mirbagirzade, Mubariz Suleymanli, Elsevar Samadov, which will bring clarity to this topic.

ORTA ƏSRLƏR MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ HÜRUFİLİK TƏLİMİNİN İDEYA-SİYASI VƏ FƏLSƏFI ASPEKTLƏRİNƏ YENİDƏN BAXIŞ

*f.f.d., dos. Radif Mustafayev,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu
Islam fəlsəfəsi şöbəsinin böyük elmi işçisi*

Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində və ümumiyyətlə, orta əsrlər müsəlman Şərqində mühüm istiqamətlərdən biri kimi hürufiliyin ideya-siyasi və fəlsəfi aspektləri ilə əlaqədar aşağıdakı tezisləri qeyd edə bilərik:

- hürufilik hərəkatının meydana çıxdığı ərazilərdə xalqların keçmiş tərixlərində baş vermiş ideya-siyasi hadisələrin, o cümlədən, Şərq və Qərb sivilizasiyalarına aid ideya-fəlsəfi istiqamətlərin ona təsiri danılmazdır. Fikrimizcə, sözügedən fenomen hermenevtik metodologiyaya əsasən daha çox İslam dini ilə əlaqədar müsəlman sivilizasiyasında cərəyan etmiş inkişafın nəticəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir;
- istər hürufizm meydana çıxmazdan öncə, istər intişar tapdığı dönenmlərdə, o cümlədən də ondan təsirləndikləri danılmaz fakt olduğu baxışların təhlili deməyə əsas verir ki, bütün bunlar şəliyin müxtəlif istiqamətləri, əsasən də Mehdi inancının sosial ədaləti bərpa etmək, yerli və işgalçi qüvvələrə qarşı etiraz dalğaları kimi oxşar ideya-siyasi şüarlar altında baş vermişdir;
- hürufilik hərəkatı ideya-siyasi təlim olaraq, İsləm fəlsəfəsinin növ müxtəlifiyi, yaxud hikmət kimi özlüyündə mistik ontoloji, idraki, o cümlədən sosi-al-etik və estetik dünyagörüşü ehtiva edərək, orta əsrlər müsəlman Şərqiñin inkişafına mühüm töhfələr bəxş etmişdir. Xüsusən də hürufilikdə yer almış insana Tanrıının yaratdığı ən kamil məxluqat kimi yanaşib, onun haqları baxımından ilahiləşdirilmələri (başqa sözlə desək, Allahın bəxş etdiyi haqların sahibitək insana münasibət) müasir dövrün multikulturalizm və ümumiyyətlə, tolerantlıq ideologiyalarının inkişafında mühüm ideya əsası kimi istifadə edilə bilər;
- fikrimizcə, hürufilik heç də bidətçi və ya panteist (o cümlədən, panenteist) bir təlim olmayıb, sözügedən baxışlar, əslində, istənilən hürufi mənbələrin-də ifadə edilmiş dialektik yanaşmanın kifayət qədər nəzərə alınmadığı, yaxud lazımı şəkildə anlaşılmadığı hallar nəticəsində ortalığa çıxmışdır;
- Orta əsrlər müsəlman Şərqiñin bir çox aspektləri ilə əlaqədar olduğu kimi, hürufilik hikmətinin anlaşılmışında da elmi faktuallıqla yanaşı, fəlsəfi-hermenevtik yanaşma olduqca vacibdir.

ПОВТОРНЫЙ ВЗГЛЯД НА ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ХУРУФИЗМА НА МУСУЛЬМАНСКОМ ВОСТОКЕ В СРЕДНИЕ ВЕКА

*д-р филос. по филос., доц. Радиф Мустафаев
старший научный сотрудник отдела исламской философии
Института Философии НАНА*

Мы можем подчеркнуть следующие тезисы в связи с идеологическими, политическими и философскими аспектами хуруфизма как одного из наиболее важных аспектов в истории азербайджанской философской мысли и, вообще, средневекового мусульманского Востока:

– Влияние идеологических и политических событий, происходящих в истории народов, включающие и идеологические, и философских аспектов цивилизаций Востока и Запада на хуруфитское движение неоспоримо. Но, по нашему мнению, данный феномен следует рассматривать как результат развития мусульманской цивилизации в связи с исламской религией на основании герменевтической методологии;

– Анализ взглядов до и после возникновения хуруфизма, а также взглядов, на которые бесспорно повлиял хуруфизм, позволяет предположить, что они имели место под идеально-политическими лозунгами, схожими с различными направлениями шиизма, главным образом, с верой в восстановление Мехди социальной справедливости, волнами протестов против местных и захватнических сил;

– как идеологическое и политическое течение, движение хуруфизма включало в себя разнообразие исламской философии и мистические, онтологические, когнитивные, в том числе социально-этические и эстетические взгляды, и внесло важный вклад в развитие средневекового мусульманского Востока. В частности, идея отношения к человеку как проявлению совершенного творения Бога в хуруфизме и обожествление его прав (иными словами, отношение к человеку как к владельцу прав, наделенных Богом) может быть использована как важная идеальная основа в развитии идей мультикультурализма и, в целом, идеологии толерантности современной эпохи;

– По нашему мнению, хуруфизм не был еретическим или пантеистическим (и даже панентеистическим) учением. Эти взгляды были вызваны в связи с недооценкой или же с неадекватным пониманием диалектических аспектов, выраженных в любом хуруфитском источнике;

– как и многие аспекты средневекового мусульманского Востока, наряду с научным фактическим отношением для понимания хуруфизма очень важен философско-герменевтический подход.

A NEW APPROACH TO THE IDEOLOGICAL, POLITICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF HURUFISM IN THE MEDIEVAL MUSLIM EAST

*Associate Professor Radif Mustafayev
PhD in Philosophy, Senior research fellow of
the Department of Islamic Philosophy of the
Institute of Philosophy of ANAS*

Hurufism is one of the most important aspects in the history of Azerbaijani philosophical thought and, in general, in the medieval Muslim East. The ideological, political and philosophical aspects of Hurufism can be emphasized as follows:

- The influence of the ideological and political events occurring in the history of peoples who live in the areas that hurufism emerged and the ideological and philosophical aspects of the civilizations of the East and the West, on the Hurufi movement is undeniable. However, in our opinion, based on the phenomenon of the hermeneutic methodology, it should be considered as a result of the development in Muslim civilization with the influence of Islam;
- Analysis of views before and after its emergence as well as the views that have influenced on Hurufism, suggest that it was a similar ideology that had analogous ideas, a place under political slogans of various phenomena of Shi'ism, in particular, the restoration of social justice in connection with the belief in Mehdi and his advents, and the wave of protests against indigenous and foreign forces;
- Hurufism, as an ideological and political movement, contributed to the development of the medieval Muslim East combining mystical, ontological, cognitive, socio-ethical and esthetic views, like diversity or wisdom in Islamic philosophy. In particular, the idea of relating to human, as a manifestation of God's perfect creation or as a divine essence (in other words, relating to man, as God's creation and having rights from God) in Hurufism can be used in the development of multiculturalism and, in general, ideologies of tolerance of the modern era;
- In our opinion, Hurufism was not heretical or pantheistic (and even panentheistic) teaching. These relations were caused by the underestimation of the dialectic aspects or with inadequate understanding expressed in every Hurufits sources;
- Bearing in mind that Hurufism is associated with many aspects of the medieval Muslim East it is necessary to introduce the modern philosophical-hermeneutical approach, along with a scientific factual attitude in order to understand it.

GAGAUZ – GÖKOĞUZ TÜRKLERİ İLE KAFKAS TÜRKLERİ ARASINDA, TARİHTEN BUGÜNE FOLKLORİK İLİŞKİLER

Doç.Dr. Olga Radova (Karanastas)

T.C. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü Misafir Öğretim Görevlisi (İstanbul, Türkiye)

Gagauz – Gökoğuz Türklerinin dedeleri evelki zamanlarda geniş bir coğrafyada yerleşiyor, onlar Bizans döneminden daha evel Güney-Doğu Avrupa'da, Anadolu'da ve diğer tarihi bölgelerde yerleşiyorlar. Bizans ve Osmanlı İmparatorlukları zamanında, Gagauzlar ve dedeleri, bu devletlerin bölgelerinde serbest gezerek, hayvanları otladıiyorlardı, aynı zamanda bulundukları yerlerde buğday, dari, zarzavat, meyva, coğrafyaaya göre, diğer malzemeler de ekip, büyütürlerdi.

Orta çağ zamanlarında ve daha evel, Gagauz Türklerinin dedelri Anadolu'da, Trakya'da, Makedonya'da, Dobruca'da, Bucak'ta, Orta Volga'da, Öz Kırlarında, Orta Asya'da, Altay'da, Kafkas'larda yaşıyorlardı ve onların torunları bugün de, bu bölgelerde yaşamaya devam ediyorlar.

Gagauz Türkleri bir halk olarak, Güny-Doğu Avrupa'da oluştular, onlar bu bölgede 2500-3000 seneden fazla yaşıyorlar, burada onlar yerli/avtohton insanlar.

Gagauz (Gökoğuz) Türklerinin folklorunda, çağdaş zamana kadar evelki/ eski devlet unsurları da korunulmuş. O unsurları Gagauzların masallarında ve destanlarında – “Üç altın alma”, “Dengi Boz”, “Dev adamı”, görebileriz. Gagauzların destanlarda anlatılan olayların paralellerini ve coğrafya yerlerini, Gerodotun ve diyer bilim adamların yazılarında da görüyoruz, onların izleri M.Ö. VII-IV asırlara ve daha evelki zamanlara bizi götürüyor. O elemetlerin bir kısmı Akkoyunlular, Karakoyunlular, İskitler veya Oğuzlar, Ak derâ (veya nehri) vs.

Bugünkü Gagauz Türklerinin, Kafkas Türklerinin, Anadolu Türklerinin dillerinde, foklorunda, adetlerinde, giyimlerinde, çocuk oyunlarında, yemeklerinde vs. ortak kültürel izlerini görüyoruz.

Gagauzların Ana dilleri Türkçedir ve Türk Milletine mensup, Hıristiyan Ortodoksturlar, Hıristiyanlığı Müslüman dininden önce, I-IV. asırlardan itibaren kabul ediyorlar ve daha sonra de, çeşitli coğrafyalarda VII, IX, XII. yüzyıllarda de Hıristiyan dinini kabul ediyorlar.

İslamyet'ten (VI-VII-VIII yüzyıllar) itibaren, Türk'lerin büyük bir kısmı Müslüman dinini kabul ediyor. Dini olarak bugün dünyada Budist, Hıristiyan,

Müslüman ve kültürel olarak, Şaman Türkleri var. Zaman geçikçe, herbir Türk soylu insanlar, kültürlerini ve adetlerini, kendi dinlerine temellenerek, yaşamaya devam ediyorlar. Fakat İslamyet ve Hıristiyan dinlerinin öncesi kültür mirasları – Türk’lerin ortak bir kültürü, çağdaş zamana kadar çeşitli Türk boyalarında korunulmuş.

Bu çerçevede, kendim de bir Gagauz Türkü/Türk olarak, Gagauzların etnik tarihi, kültürü, yerleşim yerleri, demografisi, göçleri, folkloru, etnogenezisi (söy kökleri) ile ilgili konuları araştırdım ve bugün de bilimsel çalışmalarım bu alanda devam ediyor.

ИСТОРИЯ ФОЛЬКЛОРНЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ГАГАУЗСКИМИ-ГЕКОГУЗСКИМИ И КАВКАЗСКИМИ ТУРКАМИ

доц. Ольга Радова

*научный сотрудник Института истории, государства и права
Академии наук Молдавии, приглашенный учитель исторического
факультета Стамбульского университета*

Предки Гагаузских – Гокогузских турков в давние времена расположились в обширной географии, до византийского периода они поселились в Юго-Восточной Европе, Анатолии и других исторических регионах. Во времена византийских и османских империй гагаузы и их предки свободно передвигались по районам этих государств, пасли животных, в то же время, в местах, где они жили, сеяли и выращивали пшеницу, просо, овощи, фрукты, и другие продукты в зависимости от географии.

В Средние века и ранее предки гагаузских турков жили в Анатолии, Фракии, Македонии, Добрудже, Буджаке, Центральной Волге, Приднепровских местностях, Центральной Азии, Алтае, Кавказе, и сегодня их потомки продолжают жить в этих регионах.

Как народ, Гагаузские турки, возникли в Юго-Восточной Европе, они живут в этом регионе более 2500-3000 лет, здесь они считаются местным/ автохтонским населением.

В фольклоре Гагаузских (Гокогузских) тюрков до современности также сохранились элементы предыдущего/старого государства. Мы можем видеть эти элементы в сказках и эпосах Гагаузов – “Уч алтын алма”, “Денги Боз”, “Дев адамы”. Мы видим параллели и географию событий, опи-

санных в эпосах гагаузов также в трудах Геродота и других ученых, их следы приводят нас к VII-IV веку до н.э. и более древним временам. Некоторые из этих элементов - Аккоюнцы, Каракоюнцы, скифы или огузы, Ак Дера (или река) и т. д.

Мы видим общие культурные следы в языках, фольклоре, традициях, одежде, детских играх, блюдах и т.д. сегодняшних гагаузских турков, Кавказских турков, анатолийских турков.

Основным языком гагаузов является турецкий и они принадлежат турецкой нации, являются христианскими православами, приняли христианство до мусульманской религии, с I-IV века и затем принимали христианскую религию в различных географиях в VII, IX, XII веках.

Со времён ислама (VI-VII-VIII века) большая часть турков принимает мусульманскую религию. Религиозно сегодня в мире есть буддийские, христианские, мусульманские и в культурном отношении, шаманские турки. Со временем каждый народ турецкого происхождения продолжает свою культуру и обычай, основываясь на свою религию. Но культурное наследие до исламской и христианской религии – общая культура турков, сохранилась в различных тюркских племенах до современного времени.

В этих рамках, будучи Гагаузским турком, я сама изучал темы, связанные с этнической историей, культурой, поселениями, демографией, миграциями, фольклором, этногенезом (корнями народов) гагаузов, и сегодня моя научная работа продолжается в этой области.

FOLKLORIC RELATIONS BETWEEN GAGAUZ-GOKOGHUF TURKS AND CAUCASIAN TURKS FROM THE PAST TO THE PRESENT

*Associate Professor Olga Radova
Research fellow at the Institute of History, State and
Law of the Academy of Sciences of Moldova*

The ancestors of Gagauz - Gokoghuz Turks were settled in a wide geography anciently, and in South-Eastern Europe, Anatolia and other historical regions earlier than the Byzantine period. At the time of the Byzantine and Ottoman Empires, Gagauz and their grandfathers were free to wander in the regions of these states, grazed the animals, plant and grow wheat, corn, mixtures, fruit, geography and other materials in the places where they lived.

During the Middle Ages and earlier, the Gagauz Turks' ancestors lived in Anatolia, Thrace, Macedonia, Dobruja, Bucak, Central Volga, Ozy countryside, Central Asia, Altai, the Caucasus and their grandchildren still live in these areas.

The Gagauz Turks were formed as a people in Southern-Eastern Europe, they lived in this area for more than 2500-3000 years and they are native/aborigines. In the folklore of the Gagauz (Gokoghuz) Turks, the elements of the former/ancient state were preserved until the modern times. We can see those elements in the tales and epics of the Gagauzes – “Three Golden Apples”, “Unbalance”, “Giant Man”. The parallels and geographical territories of the events described in the epics of the Gagauz, we see in the writings of Herodotus and other scientists, their traces takes us to the 7th and 4th centuries BC and ancient times. Some of these elements are Aghgoyunlu, Garagoyunlu, Scythians or Oghuz, Ak derâ (or river) etc.

We see common cultural traces on languages, folklore, customs, clothing, children's games, food etc. of today's Gagauz Turks, Caucasian Turks and Anatolian Turks.

The native language of Gagauz is Turkish, they are Christian Orthodox members belonging to the Turkish Nation, they accept the Christian religion since the 1st and 4th centuries BC Muslim religion and then, they accept the Christian religion in various geographies in 7th, 9th, 12th centuries.

Since the spread of Islam (7th, 9th, 12th centuries), most of the Turks have accepted the Muslim religion. Religiously, there are Buddhist, Christian, Muslim and culturally Shaman Turks in the world today. In the process of time, each Turkish nobleman continues to eternize their culture and customs on the base of their own religion. However, before the Islam and Christian religions, the cultural heritages - common culture of the Turks has been preserved in various Turkish tribes until modern times.

In this context, as a member of Gagauz Turks, I researched the issues related to Gagauz ethnic history, culture, settlements, demography, migration, folklore, ethno-genesis (family) and today my scientific studies continue in this field.

ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA ÇAR RUSİYASININ DİN SİYASƏTİNİN SOSİAL-PSİKOLOJİ ASPEKTLƏRİ

*p.f.d, dos. Ceyhun Aliyev,
Azərbaycan Dillər Universitetinin Psixologiya kafedrası*

Çar Rusyasının Azərbaycan xanlıqlarını işgal etdikdən sonra, Şimali Azərbaycan torpaqlarında apardığı din siyaseti müstəmləkəçilik siyasetinin tərkib hissəsi olmuş və Rus imperiyasının mənafeyinə xidmət etmişdir.

Ölkə əhalisi işğala qədər şəriət qanunları ilə idarə oluduğu üçün əhali arasında dindar və ruhanilərin nüfuzu, eləcə də həmsərhəd İslam ölkələri olan Qacarlar dövləti və Osmanlı İmperiyasının təsir gücü çox böyük idi. Ona görə də ölkədə aparılan sosial siyaset bir tərəfdən, dindar və ruhanilərin, ikinci tərəfdən, Osmanlı Türkiyəsinin və Qacarlar dövlətinin təsir gücünün zəiflədilməsinə xidmət edirdi.

Çarizmin Şimali Azərbaycanda din siyasetində əsas məqsəd müsəlmanları mümkün olduğu qədər öz dinindən uzaqlaşdırmaq, ya da onun dini identikliyinin zəiflətmək idi. Dini identiklik identikliyin bir forması olub, fərdin koqnitiv və emosional cəhətdən dini mənsubiyyətini dərk etməsi, eləcə də düşüncə, hiss və davranış səviyyəsində ona əməl etməsidir. Çar Rusyasının sosial siyaseti, əsasən, identikliyin heç də koqnitiv deyil, affektiv-motivasiya sahəsinin qarşısının alınması ilə bağlı olmuşdur. Müsəlman əhalisi arasında dini identikliyin zəiflədilməsi istiqamətində atılan ilk addımlar ölkənin demoqrafik tərkibi və təhsil sahəsində olmuşdur.

Rus imperiyası Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Şimali Azərbaycan torpaqlarında öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün xristianlığı yaymaq və müstəmləkə siyasetinə xidmət edəcək forpostların yaradılması məqsədilə İran və Türkiyədən ermənilərin, Rusiyadan rusların, Almaniyadan isə almanların köçünü təşkil etdi.

Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycanda maarif və təhsil səviyyəsinin dövrün müasir tələblərinə cavab verməməsi, mütəxəssis hazırlığı işinin lazımı səviyyədə olmaması Çar Rusyasına özünün işgalçi marağının siyasetinə uyğun sosial siyaset yürütməsinə əlverişli şərait yaratmışdı. Buna uyğun çarizm, ilk növbədə, təhsil siyaseti vasitəsilə əhalinin dini görüşlərinə, əxlaqına və məişətinə təsir göstərməklə, onun dini identikliyinin zəiflədir, ya da onun formallaşmasının qarşısını alırdı.

Çar Rusyasının açdığı məktəblərdə dini mənsubiyyət nəzərə alınmadı. Bu, dini identikliyi güclü olan müsəlman ailələrində qəbul olunmadığı üçün onlar öz uşaqlarını rus, erməni, gürcü və digər qeyri-müsəlman uşaqlarla birlikdə oxumalarına razi olmurdular. Belə bir sosial-psixoloji vəziyyətdə ruslaşdırma

və dinsizləşdirmə siyasəti daha rahat gerçəkləşirdi. Xüsusilə cəmiyyətin referent təbəqəsinin məmur olmaq, daha yaxşı yaşamaq istəyi, savadlı şəxslərin irəli çəkilməsi müsəlmanların dini identikliyinin zəiflədilməsinə xidmət edirdi. Belə olduğu halda, referent qrupda təmsil olunan müsəlman ailələri də mövcud şəraitlə razılışmaq məcburiyyəti qarşısında qalırıldılar. Referent qrup üzvlərinin müvafiq hərəkəti, davranışları digər qrupları üçün bu işin mümkün hala gəlməsinə rahat şərait yaradırdı.

Əhali arasında savadsızlığın ləğv edilməsi adı altında məscid məktəblərinə alternativ olan hökumət məktəblərinin açılması, əslində, müstəmləkə siyasətinin mədəni formada davamı idi. Çar hökuməti fəaliyyət göstərən məscid məktəblərinə maliyyə yardımı ayırmamaqla həmin məktəblərin bağlanmasına xidmət edirdi, əvəzində isə müstəmləkə siyasətinə uyğun gələn məktəblər çoxaldıldı.

Çar Rusiyası məscid məktəblərində rus dili tədris olunmadığı üçün həmin məktəbləri təhsil müəssisəsi hesab etmirdi. Ona görə də Çar məmurları bu məktəblərə dövlət xəzinəsindən heç bir vəsait ayırmırdılar. Bununla da məscid məktəbləri dövlət xəzinəsindən faydalananmadığı üçün öz işini çətinliklə qurur, bəzi hallarda dövlət məktəblərinə çevrilirdilər. Bununla da çarizmin yürütdüyü təhsil siyasəti nəticəsində müsəlmanların məscid məktəblərinə olan marağın azalması əvəzinə, dövlət məktəblərinə olan marağın artmasına səbəb olurdu. Digər tərəfdən, dövlət məktəbini bitirənlərin cəmiyyətdə xüsusi imtiyaz sahibi olmaları, dövlət məmuru kimi vəzifələrdə çalışmaları və digər işlər bu tipli məktəblərə marağın artmasına səbəb olmuşdu. Həmçinin dövlət məktəblərində təhsil haqqının çox olması, təhsilin rus dilində aparılması, dini və cinsi mənsubiyətin nəzərə alınmaması, uşaqların bir yerdə təhsil alması dini identikliyi daha yüksək olan müsəlman ailələrinin öz uşaqlarını bu tipli məktəblərdə oxuda bilməsinin qarşısını alırdı.

Beləliklə, məscid məktəblərinə olan laqeyd münasibət, orada təhsil alanların, əsasən, əhalinin aşağı təbəqəsindən olması cəmiyyət arasında həmin məktəblərin sosial nüfuzunun aşağı düşməsi ilə nəticələndi. Belə bir münasibət nəticəsində, əhalinin yuxarı təbəqəsinin nümayəndəleri məscid məktəblərindən rus dilinin tədris olunduğu dövlət məktəblərinə üz tutdular. Bu da əhalinin dini identikliyinin emosional tərəfinin zəifləməsinə səbəb oldu. Əvəzində beynəl-miləlçilik, dinsizləşdirmə, milli-etnik və dini identikliyin zəiflədilməsi prosesi baş verdi.

Ruhanişlərin və yuxarı təbəqələrin cəmiyyət içərisində referent qrupa məxsus olduğunu bilən rus çarizmi həmin təbəqədən olan insanları öz tərəfinə çək-məyə çalışır, vəzifəyə təyin etməklə onları ələ alır və bu yolla öz adət-ənənələrindən yayındırmağa nail olurdular. Dövlət məktəblərində oxumaqla özünün

həyati tələbatlarının ödənildiyini görən insanların möişəti dəyişirdi və artıq möişət səviyyəsində rusdan, ermənidən fərqlənmirdi. Çar hökumətinin yürütdüyü təhsil və sosial siyasəti əhalinin heç də bütün hissəsini deyil, əsasən, yuxarı təbəqəsini əhatə edirdi. Aşağı təbəqənin məscid və mədrəsələrdə təhsil almasına toxunmurdular. Əsas məqsəd yuxarı təbəqəni öz tərəfinə çəkmək idi.

Çarizmin din siyasəti Cənubi Qafqaz üzrə Dini İşlər İdarəsinin Əsasnaməsində belə ifadə olunur:

- ruhani təbəqəsi arasında “cəm olma ruhu”nun möhkəmlənməsinin qarşısı alınınsın;
- müsəlman ruhanilərinin fəaliyyət və nüfuz dairəsi məhdudlaşdırılsın;
- **ən nüfuzlu ruhanilərin maddi maraqlarını hakimiyyətə xidmətlə əlaqələndirmək yolu ilə hökumətdən bilavasitə asılı vəziyyətə salınasın.**

Maarifpərvər ziyalı H.Zərdabinin qız məktəbi açmaq üçün etdiyi müraciətə rus sinodu Pobedonosovun verdiyi cavab rus çarizminin Azərbaycanda İslam dininə olan münasibətini, o cümlədən müsəlman qadınlarının təhsil alması ilə bağlı həyata keçirdiyi sosial siyasətin psixoloji aspektlərini açıq şəkildə ifadə edir. Pobedonosovun cavabı belə olur: ”İslam yeddibaşlı div kimi bir heykəldir. Bu heykəlin bir başı kəsilərsə, əvəzində yüzü bitər. Bunların kişilərinin savadlanmasından qorxuruq. Qadınları savadlansa, onların öhdəsindən gəlmək olmaz”.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

*д-р филос. по психол. Джейхун Алиев
доцент кафедры психологии
Азербайджанского Университета Языков*

Религиозная политика Царской России, проводимая на землях Северного Азербайджана после завоевания азербайджанских ханств, была составной частью колониальной политики и служила интересам Российской империи.

Так как до захвата население страны управлялось шариатскими предписаниями авторитет верующих и духовных лиц, а также влияние граничащих с ними государства Каджаров и Османской империи были велики. Поэтому социальная политика, проводимая в стране, служила ослаблению влияния, с одной стороны, верующих и духовных лиц, а с другой стороны, османской Турции и государства Каджаров.

Основной целью религиозной политики царизма в Северном Азербайджане являлось по мере возможности отдаление мусульман от своей религии или ослабление его религиозной идентичности. Религиозная идентичность, как одна из форм идентичности, - это осмысление лицом своей религиозной принадлежности с когнитивной и эмоциональной точки зрения, а также ее соблюдение на уровне мышления, чувств и эмоций. Социальная политика царской России была связана в основном с предотвращением не когнитивной, а аффективно-мотивационной сферы идентичности. Первые шаги в направлении ослабления религиозной идентичности среди мусульманского населения были в области демографического состава страны и образования.

Для усиления своей позиции в Южном Кавказе, в том числе на землях Северного Азербайджана, Российская империя с целью создания форпостов, служащих распространению христианства и колониальной политике, организовала переселение армян из Ирана и Турции, русских из России и немцев из Германии.

То, что уровень просвещения и образования на Кавказе, в том числе в Азербайджане, не отвечал современным требованиям того периода, а также то, что работа по подготовке специалистов не была на нужном уровне создало выгодные условия для Царской России для внедрения социальной политики, соответствующей ее захватническим интересам и политике. В

соответствии с этим царизм, в первую очередь, оказывая влияние на религиозные взгляды, нравственность и быт населения посредством образовательной политики, ослаблял его религиозную идентичность или же препятствовал его формированию.

В школах, открытых Царской Россией, не учитывалась религиозная принадлежность. Так как это не воспринималось в мусульманских семьях с сильной религиозной идентичностью, они не соглашались, чтобы их дети учились с русскими, армянскими, грузинскими и другими детьми, которые не являлись мусульманами. В такой социально-психологической обстановке политика русификации и антирелигиозная политика осуществлялась еще легче. В особенности, желание референтной прослойки населения стать чиновниками, жить еще лучше, продвижение вперед грамотных людей служило ослаблению религиозной идентичности мусульман. В такой ситуации и мусульманские семьи, представляемые в референтных группах, были вынуждены согласиться с существующими условиями. Соответствующие действия, поведение членов референтной группы создавало удобные условия для того, чтобы это стало возможным для других групп населения.

Открытие государственных школ, являющихся альтернативой школам-мечетям, под предлогом устранения невежества среди населения на самом деле было культурным продолжением колониальной политики. То, что Царское правительство не оказывало финансовой помощи школам-мечетям, служило тому, что эти школы закрывались, а вместо этого увеличивалось количество школ, соответствующих их колониальной политике.

Царская Россия не считала школы-мечети учебными заведениями так как там не преподавали русский язык. Поэтому царские чиновники не выделяли средства из государственной казны этим школам. Таким образом, так как школы-мечети не пользовались государственной казной, они с трудом продолжали свою работу и иногда превращались в государственные школы. Таким образом, в результате образовательной политики, внедряемой царизмом, уменьшение интереса мусульман к школам-мечетям способствовало увеличению интереса к государственным школам. С другой стороны, то, что лица, окончившие государственные школы пользовались специальными льготами, работали на должностях государственными деятелями и другое стало причиной увеличения интереса к школам этого типа. А также то, что образование в государственных школах было дорогое, уроки проводились на русском языке, не учитывались религиозные и половые принадлежности и дети получали образование вместе,

---

препятствовало тому, чтобы мусульманские семьи с высокой религиозной идентичностью отправляли детей учиться в школах такого типа.

Таким образом, безразличное отношение к школам-мечетям, а также то, что получавшие здесь образование были в основном из низшей прослойки населения поспособствовало тому, что социальный авторитет этих школ среди общества понизился. В результате такого отношения представители высшей прослойки населения из школ-мечетей направились в государственные школы, где преподавался русский язык. В результате такой политики эмоциональная сторона религиозной идентичности населения стала ослаблять, а взамен начался процесс интернационализма, антирелигиозной пропаганды и ослабления национально-этнической и религиозной идентичности.

Узнав о том, что духовенство и высшие прослойки относились к референтной группе, русский царизм старался привлечь на свою сторону людей из этой прослойки, приручал их, назначив их на должности, и этим путем добивались того, чтобы они отошли от своих традиций. Быт людей, которые видели, что получение образование в государственных школах способствовало осуществлению их жизненных потребностей, изменялся и уже на бытовом уровне они не отличались от русских и армян. Образовательная и социальная политика, внедряемая царским правительством, охватывала не все прослойки населения. Она охватывала в основном высшую прослойку населения. Они не мешали тому, чтобы низшие прослойки получали образование в мечетях и медресе. Их главной целью было привлечение высшей прослойки на свою сторону.

Религиозная политика царизма в «Положении» управления по делам религии Южного Кавказа выражалась таким образом:

- предотвратить усиление «духа единства» среди духовенства;
- ограничить сферу деятельности и влияния мусульманского духовенства;
- поставить в зависимое положение самых авторитетных духовных лиц путем направления их материальных интересов на службу правительству.

Ответ русского Синода Победоносова на просьбу интеллигентного просветителя Г. Зардаби о том, чтобы открыть женскую школу, открыто выражает отношение русского царизма к Исламу в Азербайджане, а также психологические аспекты социальной политики, осуществляющейся в связи с получением образования мусульманских женщин. Ответ Победоносова был таков: «Ислам подобен статуе семиголового чудовища. Если отрубить одну голову этой статуе, то на ее месте появятся сто таких голов. Мы боимся просвещения их мужчин. Если просветятся их женщины, то перед ними не устоять».

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE RELIGIOUS POLICY OF TSARIST RUSSIA IN NORTH AZERBAIJAN

*Associate Professor Jeyhun Aliyev
PhD in Psychology, Azerbaijan University of Languages*

After the invasion of Azerbaijani khanates, Tsarist Russia conducted religious policy which was an integral part of its colonial policy and worked in favor of the Russian Empire.

As the country's population was governed by Sharia rules until the occupation, the influence of the clergy, the Qajar states and the Ottoman Empire as neighboring Muslim countries were predominant among the population. Therefore, the social policy carried out in the country served to weaken the influence of the clergy on the one hand and the influence of the Ottoman Empire and the Qajar states on the other.

Religious policy of Tsarist Russia was directed at distancing Muslims from their belief as much as possible and weakening their religious identities. Religious identity is a form of identity which is realized by individuals from cognitive and emotional aspect and is reflected in their thoughts, feelings, and behaviors. The social policy of the Russian Empire concerned prevention of affective motivational part of identity rather than cognitive part. The first step towards weakening religious identity of Muslim population was taken in the fields of demographic composition and education.

The Russian Empire organized the migration of Armenians from Iran and Turkey, Russians from Russia and Germans from Germany aiming to build pillars by promoting Christianity in the South Caucasus, including Northern Azerbaijan.

Since the education and enlightenment in Azerbaijan did not meet the necessary requirements at that period and preparation of specialists was not in a proper level, there was a favorable condition for Tsarist Russia to pursue a social policy that coincided with its occupational interests. Accordingly, the Empire strived to weaken the religious identity of the population and prevent its formation through educational policy.

Religious affiliation was ignored in the schools of the Empire. As religious affiliation was stronger in Muslim families, they did not accept the idea of educating their children together with Russian, Armenian, Georgian and other non-Muslim children. In such a socio-psychological situation, the policy of Russification and distancing from religion became more comfortable. Promoting literate people of referent group was directed at weakening the religious

---

identification of Muslims. Thus, the Muslim families represented in the referent group had to compromise. The adequate behavior of the referent group members created favorable conditions for its possibility.

Opening government schools as an alternative to mosque schools under the name of the abolition of illiteracy among the population, was a continuation of the colonial policy in a polished way. Ceasing financial aid to the mosque schools, Tsarist government accelerated their collapse and increased the number of alternative schools.

The Empire did not regard mosque schools as an educational institution since they did not teach the Russian language. Therefore, the government did not allocate funds to these schools from the state treasury. Since mosque schools did not benefit from the state treasury, they had challenges to organize their work and, in some cases, they ended up turning to public schools. Thus, the educational policy of Tsarist Russia reduced the interest in Muslim mosque schools and increased interest in public schools. The privileges of public-school graduates and their position as government officials also increased the interest in public schools. On the other hand, higher tuition fee costs in public schools, Russian language based education, disregard for religious identity and mixed-sex education prevented Muslim families from sending their children to these schools.

Thus, disregard for mosque schools and the fact that the students in mosque schools came mainly from low-income families decreased the importance of mosque schools in society. Consequently, representatives of the upper class chose public schools where Russian was taught. As a result of this policy, the emotional side of the religious identity of the population began to weaken, the process of cultural assimilation and distancing from religion started.

Knowing that the clergy and upper-class people belonged to the referent group in the community, Tsarist Russia attracted these people by promoting them to better positions and this distanced them from their traditions. Seeing their needs are fulfilled after entering public schools, the people felt their life changed and they did not differ from Armenians and Russians. However, the education and social policy pursued by Tsarist Russia did not include all the classes of society; it was directed at upper class. The government did not intervene in the education of lower-class people in madrasas and mosque schools. The major goal was to attract the upper class.

The religious policy of Tsarist Russia is reflected in the Statute of the Religious Affairs of the Muslims of the South Caucasus as follows:

- prevent the strengthening of the “spirit of unity” among the religious people

- restrict the activity and influence of Muslim clerics
- control the clergy by ensuring their material interests making them serve to the government

The response of the Russian synod Pobedonosov to Azerbaijani enlightener Hasanbay Zardabi's appeal for opening a female school reflects the attitude of the Russian Empire towards Islam and the psychological aspects of the social policy concerning Muslim women. Pobedonosov replies: "Islam is like a statue of a seven-headed monster. If one head is cut, 100 will grow instead. We are afraid of their men. Women will be more irresistible if they are educated."

ÇAR RUSİYASININ AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ASSİMİLYASIYASINA YÖNƏLƏN ANTI-İSLAM SİYASƏTİ

*f.f.d., dos. Rəşad Əsgərov,
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi;*

*Bağır Babayev,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin baş müəllimi*

Tarix boyu müsəlman türklərə, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı assimilasiya siyasəti həyata keçirən Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda müsəlman əhalini öz işğalı altında saxlamaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmişdir. Bu üsullar arasında ən geniş yayılmış Qafqazda yaşayan xalqlar arasında dini məzhəb ayrı-seçkiliyi salmaq və bunun nəticəsində də parçalanmış məzhəbləri öz tərəfinə çəkərək, işgalçılıq siyasətini həyata keçirmək idi. Bu məqsədlə, yerli əhali arasında müxtəlif məzhəb ixtilafları salmağa səy göstərilmiş, nəticədə, bu amildən Çar Rusiyası öz siyasi məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışmışdır. Digər bir amil isə regional, o cümlədən, Azərbaycana rus millətindən olan əhalini köçürməklə burada xalq sayında rejimin xeyrinə müəyyən dəyişiklik yaratmaq, bir növ, öz məqsədini həyata keçirmək üçün baza yaratmaq olmuşdur. Bu bazadan isə Azərbaycanda gələcəkdə baş verən qiyamlarda istifadə olunması əsas məqsədlərdən idi. Üçüncü amil isə Cənubi Qafqazda yaşayan, aborigen olmayan, bura müxtəlif ölkələrdən köçürülmüş ermənilərin hesabına dövləti qurulmuş erməni amilindən istifadə edərək, öz cirkin niyyətini həyata keçirmək olmuşdur. Bu niyyətlə rus çarizminin köləsinə çevrilmiş və birbaşa Rusiyanın dəstəyi ilə qurulmuş erməni dövləti azərbaycanlılara qarşı müxtəlif illərdə soyqırımı siyasəti həyata keçirmiş, bununla da millətimizin milli-azadlıq əzmini qırmağa çalışmışdır. Bütün sadalanın amillərin içərisində ən əhəmiyyətli isə yerli xalqların dinini, dilini, mədəniyyətini, əxlaqi və mənəvi dəyərlərini deqradasiyaya uğratmaqla bu ərazidə öz cirkin siyasətini həyata keçirmək olmuşdur.

XIX əsr boyunca Çar İmperiyasının Cənubi Qafqazda Azərbaycan xalqına, həmçinin imperiya ərazisində yaşayan bütün müsəlmanlara qarşı tədricən formallaşan anti-İslam, xristianlaşdırma və ruslaşdırma siyasəti birbaşa müsəlmanların milli-mənəvi əxlaqi dünyasına olan zorakı təcavüzkar siyaset idi. Çar Rusiyasının belə məqsədə uyğun ekspansiyası heç bir halda slametiqadlı xalqların milli-mənəvi işgalını asanlıqla həyata keçirə bilmədi. Milli kimliyin, dini və milli birliyin yox edilməsinə çalışan, düşünülmüş şəkildə və böyük hiyləgərliklə həyata keçirilən bu siyaset sonda məğlubiyyətə uğradı. Bütün bu qeyri-rasional, sağlam olmayan metodların tətbiqinə baxmayaraq, azərbaycanlılar Çar

Rusiyasının bütün qeyri-insani siyasətinə baxmayaraq, öz milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamış, hətta onları daha da inkişaf etdirmişdir. Bütün bunlar xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə nə qədər bağlılığının bariz nümunəsidir.

Bütün sadalanınlar Azərbaycan xalqının öz soy-kökünə, dilinə, dini və mənəvi dəyərlərinə olan inam və etimaddan irəli gələn məsələlərdir ki, xalqımız heç bir zaman bu məsələlərdə geri çəkilməmiş, əsrlərdən gələn bu mənəvi dəyərlərini bu gün də yaşadır və bundan sonra da yaşadacaqdır.

АНТИИСЛАМСКАЯ ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ, НАПРАВЛЕННАЯ НА АССИМИЛЯЦИЮ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТУРОК

*д-р филос. по филос., доц. Рашид Асгеров
научный сотрудник Института Философии НАНА*

*Багир Бабаев
старший преподаватель
Нахчыванского Государственного Университета*

Царская Россия, на протяжении всей истории проводившая политику ассимиляции против мусульманских турок и азербайджанцев, использовала различные методы, чтобы держать мусульманское население на Южном Кавказе оккупированным. Наиболее распространенным среди этих методов было осуществление захватнической политики путем создания религиозной дискриминации среди народов, проживающих на Кавказе, потянув на свою сторону распавшиеся вследствие этого религиозные течения. С этой целью были предприняты попытки спровоцировать различные межрелигиозные споры среди местного населения и, в результате этого царская Россия пыталась использовать этот фактор в своих политических целях. Другим фактором стало внесение некоторых изменений в количестве населения в этом регионе в пользу режима, переселив русское население в регион и в том числе, в Азербайджан, своего рода создание базы для реализации своих целей. Одной из основных целей этой базы было использование ее в предстоящих восстаниях в Азербайджане. Третьим фактором была реализация их грязных намерений с использованием армянского фактора, государство которых было построено за счет армян,

---

живших на Южном Кавказе, которые не были аборигенами и переселились сюда из разных стран. С этим намерением армянское государство, ставшее рабом российского царизма и созданное непосредственно при поддержке России, в разные годы проводило политику геноцида против азербайджанцев, пытаясь таким образом сломить национально-освободительную волю нашей нации. Среди всех перечисленных факторов самым важным было осуществление своей грязной политики в этой области путем деградации религии, языка, культуры, моральных и духовных ценностей коренных народов. Политика христианизации и русификации, антиисламская политика царской империи, которая постепенно формировалась против азербайджанского народа на Южном Кавказе в XIX веке, а также против всех мусульман, проживающих на территории империи, была насильственной агрессивной политикой в отношении морально-нравственного мира мусульман. Такая целесообразная экспансия царской России ни в коем случае не смогла осуществить национально-духовную оккупацию народов, исповедующих Ислам. Эта политика, которая пыталась уничтожить национальную идентичность, религиозное и национальное единство, осуществляя намеренно и с большой хитростью, в конце концов, потерпела поражение. Несмотря на применение всех этих нерациональных, нездоровых методов и на всю негуманную политику царской России, азербайджанцы сохранили свои национально-нравственные ценности и даже развили их. Все это является ярким примером того, насколько наш народ привержен национальным и духовным ценностям.

Все перечисленное связано с верой и доверием азербайджанского народа к своим корням, языку, религии и духовным ценностям, так как наш народ никогда не отступал в этих вопросах и сегодня живет и будет жить этими многовековыми моральными ценностями.

ANTI-ISLAMIC POLICY OF TSARIST RUSSIA DIRECTED AT THE ASSIMILATION OF AZERBAIJANI TURKS

Associate Professor Rashad Asgarov
*PhD in Philosophy, Research fellow of the
Institute of Philosophy of ANAS*

Baghir Babayev
Senior teacher of Nakhchivan State University

Throughout history, Tsarist Russia used a variety of methods to keep Muslim population of the South Caucasus under its control pursuing assimilating policy against Turks including Azerbaijanis. Among these strategies, the most widespread one was to create religious discrimination among the peoples belonging to different sects and pursue its colonial policy keeping these disintegrated communities under its control. For this purpose, Tsarist Russia attempted to create sectarian conflicts among the local people and consequently, benefited the situation for its own purposes. Another strategy was making some changes in the number of local population in favor of the regime by resettling Russian population to the regions of Azerbaijan and create a base to pursue its goals in the region. The establishment of this base aimed to use it in upcoming revolts in Azerbaijan. The third factor was the realization of a hideous intention of using the Armenian factor built on the account of Armenians in the South Caucasus moved from different countries to the region intentionally. With this intention, the Armenian state established with the support of Tsarist Russia carried out genocides against Azerbaijanis in various years, thus trying to break the will of national liberty of Azerbaijani people. Among all the listed factors, the most important thing was to implement this policy in the region by degrading religious, language, cultural, moral and spiritual values of local peoples. The anti-Islamic, Christianization and Russification policy, which was gradually formed against the Azerbaijani people in the South Caucasus during the 19th century was a violent aggressive policy attacking national-moral world of Muslims. The expansion of Tsarist Russia could not carry out the invasion of the national-spiritual world of the local people. This policy, which has been attempted to destroy national identity, religious and national unity, failed in the end. Despite the application of all these non-rational, unhealthy methods and all non-humanitarian policies of Tsarist Russia, Azerbaijanis preserved their national-moral values, and even developed them. These are clear examples displaying the nation's commitment to the national and spiritual values.

These are the issues of the people's confidence in their roots, languages, religions and spiritual values for which they never retreated from in the struggle and preserve these centuries old spiritual values today.

EMOTIONAL INTELLIGENCE IN POETIC IMAGERY OF NIZAMI, NESIMI, FUZULI, AND MIRZA ABDULKHALIG YUSIF

*Associate Professor Alan Godlas
Department of Religion at the University of Georgia*

One of the problems of contemporary studies of Sufi influenced literature is that because of a pre-modern and modern materialistic bias against emotion, the psychological wisdom of such literature is usually neglected by scholars. Fortunately, recent advances in emotional intelligence research, however, demand that we now take seriously the impact of culturally conveyed emotional wisdom.

Hence, after briefly contextualizing each poet, this paper discusses the poetic images that convey emotional wisdom in four ghazals of poets of the Azerbaijani cultural heritage: Nezami (1141–1209), Nesimi (1369 – 1417), Fuzuli (1483-1556), and Mirzə Əbdülxalıq Yusif (1851-1924) – the first three ghazals being in Persian and the last in Azeri). This paper examines such imagery from the perspective of the four aspects of the abilities model of emotional intelligence developed by Salovey and Mayer: emotional awareness, using emotions, understanding emotions, and transforming emotions. Among the images discussed are those used to depict the human ideal, such as tavern haunters in contrast to worshippers in mosques, hajj imagery, images related to Abraham, commerce, and dust (Nezami); in the three subsequent poets, images depicting the human love relationship to God: those emphasizing grief and those related to astronomical bodies, and swords (Nesimi); love imagery involving madness, grief, idols, and bodily imagery (Fuzuli); and images for love involving the candle and moth, human beauty and love-sickness, madness, predator/bait/prey, wine, and treasure and ruins (Mirzə Əbdülxalıq Yusif). In short, all these images can function to enhance the emotional intelligence of the reader.

NİZAMİ, NƏSİMİ, FÜZULİ VƏ MİRZƏ ƏBDÜLXALIQ YUSİFİN POETİK OBRAZLARINDA EMOSİONAL ZƏKA

*dos. Alan Godlas,
Corciya Universiteti Din kafedrasının müəllimi*

Sufilikdən təsirlənən ədəbiyyatın müasir tədqiqatlarının problemlərindən biri də odur ki, emosiyaya qarşı müasirlikdən öncə və müasir materialist meyillərinə görə, bu cür ədəbiyyatın psixoloji müdrikliyi, adətən, alımlar tərəfindən nəzərə alınmır. Xoşbəxtlikdən, emosional zəkanın tədqiqatında son nailiyyətlər tələb edir ki, indi mədəniyyət tərəfindən ötürülən emosional müdrikliyin təsirinə ciddi yanaşaq.

Bələliklə, hər bir şairin qısa kontekstuallaşdırılmasından sonra, məqalədə Azərbaycan mədəni irlisinin şairlərinin dörd qəzəlində emosional müdrikliyi çatdırıran poetik obrazlar nəzərdən keçirilir: Nizami (1141 - 1209); Nəsimi (1369 – 1417); Füzuli (1483-1556) və Mirzə Əbdülxalıq Yusif (1851-1924) (ilk üç qəzəl fars dilində və sonuncusu isə Azərbaycan dilindədir). Bu məqalədə belə obrazlar Salovey və Mayer tərəfindən işlənib-hazırlanmış emosional zəkanın qabiliyyətlər modelinin dörd aspekti nöqteyi-nəzərindən nəzərdən keçirilir: emosional dərkətmə, emosiyalardan istifadə, emosiyaların anlaşılması və emosiyaların transformasiyası. Müzakirə olunan obrazlar arasında məsciddə dua edənlərə əks olaraq meyxanaların daimi müştəriləri, Həcc obrazları, İbrahim, ticarət və tozla (Nizami) bağlı obrazlar kimi insan idealını təsvir etmək üçün istifadə olunanlar; sonraki üç şairdə insanın Allaha sevgisini təsvir edən obrazlar – kədəri vurgulayan, səma cisimləri və qılınclarla (Nəsimi) bağlı olanlar; dəlilik, kədər, bütlər və cismani obrazların (Füzuli) daxil olduğu sevgi obrazları; şam, pərvanə, insan gözəlliyi və sevgi-xəstəlik, dəlilik, yırtıcı/yem/qurban, şərab, xəzinə və xarabalıqlar (Mirzə Əbdülxalıq Yusif) ehtiva edən sevgi üçün obrazlar var. Bir sözlə, bütün bu obrazlar oxucunun emosional zəkasını gücləndirmək üçün fəaliyyət göstərə bilər.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПОЭТИЧЕСКИХ ОБРАЗАХ НИЗАМИ, НАСИМИ, ФИЗУЛИ И МИРЗЫ АБДУЛХАЛИКА ЮСИФА

*доц. Алан Годлас
преподаватель кафедры теологии в Университете Джорджии*

Одна из проблем современного изучения суфийской литературы - это то, что из-за преждевременного и современного материалистического уклона против эмоций, психологическая мудрость такой литературы обычно игнорируется учеными. К счастью, недавние успехи в исследованиях эмоционального интеллекта требуют от нас того, чтобы мы серьезно относились к влиянию культурно выраженной эмоциональной мудрости.

Следовательно, после краткой контекстуализации каждого поэта в этой статье обсуждаются поэтические образы, которые передают эмоциональную мудрость в четырех газелях поэтов азербайджанского культурного наследия: Низами (1141–1209), Насими (1369–1417), Физули (1483–1556), и Мирзы Абдулхалык Юсифа (1851–1924) - первые три газели на персидском языке, а последняя - на азербайджанском. Такие образы рассматриваются в этой статье с точки зрения четырех аспектов модели способностей эмоционального интеллекта, разработанной Салови и Майером: эмоциональное осознание, использование эмоций, понимание эмоций и преобразование эмоций. Среди обсуждаемых изображений есть такие, которые используются для изображения человеческого идеала, такие как завсегдатаи таверн в отличие от прихожан в мечетях, изображения хаджа, изображения, связанные с Авраамом, торговлей и пылью (Низами); у трех последующих поэтов - изображения человеческой любви к Богу: подчеркивающие горе и связанные с астрономическими телами, мечами (Насими); любовные образы, включающие безумие, горе, идов и телесные образы (Физули); и образы любви, включающие в себя свечу и мотылька, человеческую красоту и болезненную любовь, безумие, хищника/приманку/добычу, вино, а также сокровища и руины (Мирза Абдулхалык Юсиф). Одним словом, все эти изображения могут служить повышению эмоционального интеллекта читателя.

OSMANLI SARAYI EHL-İ HIREF MAAŞ DEFTERLERİİNDE KAYITLI TEBRİZLİ SANATKÂRLAR (1526-1566)

Doç. Dr. Murat Uluskan,
Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Osmanlı sanatının dünya sanatları arasında önemli bir konumda olmasının en büyük nedeni, devletin sahip olduğu Ehl-i Hiref teşkilatı vasıtasıyla sanati ve sanatçıyı desteklemesi, himayesi altına almasıdır. Osmanlı saray sanatkârları ile ilgili başvurulacak kaynakların başında ise *Ehl-i Hiref Maas Defterleri* gelmektedir. Sanatçıların maaşları, unvanları, menşeleri, kuruma giriş şekilleri ve aile bilgileri gibi verilerin kaydedildiği bu defterler, sanatçıların kariyerleri ve ölüm tarihleriyle birlikte hangi sanat dalında kaç kişi çalıştıklarına dair bilgileri de içermektedir. Ehl-i Hiref maaş defterlerinden izlenebilediği kada-riyyla, kuruma alınan sanatçıların bazlarının çeşitli savaşlar sonucunda ülkeye getirilmiş usta sanatkârlardan olduğu anlaşılmaktadır. 15. yüzyılın ortalarında Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminde kazanılan Otlukbeli Savaşı'ndan (1473) sonra İran ve Azerbaycan'dan bazı ilim ve sanat erbabı getirilip Osmanlı Devleti'nde görevlendirilmeye başlanmıştır. II. Bayezid (1481-1512) döneminde yine kuruma çok sayıda sanatçı aldığı maaş defterlerine düşülen notlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Safevî hükümdarı Şah İsmail'i Çaldıran Savaşı'nda (1514) yenilgiye uğratmasından sonra Tebriz'de Şah'ın özel hizmetinde görevli ve saray dışında serbest çalışan ünlü sanatkârları toplatmış olduğu da bilinmektedir. Bu sanatçılar sefer dönüsünde kışın geçirildiği Amasya'ya getirilmiş, İstanbul'a gelindiğinde ise sarayın Ehl-i Hiref teşkilatında ilgili bölüklerde görevlendirilmiştir. 16. yüzyılda Tebriz ve civarından getirilip ilgili sanat bölümüne alınan bu sanatçılar, defterlere "Bölük-i Acem" başlığı altında kaydedilmiştir. Bu bildiride, Kanuni Sultan Süleyman dönemine (1520-1566) ait günümüze ulaşan en eski Ehl-i Hiref maaş defterlerinde kayıtlı Tebrizli sanatkârlar, isimleri, maaşları, sanatları, Osmanlı hizmetine giriş tarihleri ve hizmet süreleriyle tespit edilip incelenmektedir.

ТЕБРИЗСКИЕ РЕМЕСЛЕННИКИ, ЗАПИСАННЫЕ В КНИГАХ ЗАРАБОТНЫХ ПЛАТ АХЛИ ХИРЕФ ОСМАНСКОГО САРАЯ (1526-1566)

*доц. Мурат Улускан
преподаватель исторического факультета Университета Мармара*

Самая большая причина, по которой османское искусство занимает важное место среди мировых искусств, заключается в том, что государство поддерживало искусство и ремесленников, брало их под свою опеку посредством организации Эхль-и-Хиреф (ремесленников), принадлежащей государству. В главе источников к которым можно обратиться в связи с ремесленниками османского дворца, стоит тетрадь зарплат Эхль-и-Хиреф. В этих тетрадях, где регистрировались такие данные как их зарплата, адрес, происхождение, форма вступления в организацию и данные о семье, содержатся также данные о карьерах и датах смерти ремесленников и сколько людей и в какой области искусства трудились. Как видно из тетрадей зарплат Эхль-и-Хирефа, некоторые из ремесленников, принятых в организацию, были искусными ремесленниками, привезёнными в страну в результате различных сражений. В середине 15-го века во времена Фатиха Султана Мехмеда (1451-1481) после победы в сражении Отлукбели (1473), некоторые учёные и ремесленники из Ирана и Азербайджана были привезены в Османское государство и начали там работать. В период Байезида II (1481-1512) из заметок в тетрадях зарплат можно увидеть, что в организацию опять принималось множество ремесленников. Также известно, что Явуз Султан Селим (1512-1520), после того, как поверг правителя Сафави Шаха Исмаила в битве при Чалдыране (1514) собрал в Тебризе известных ремесленников, которые служил в частной службе Шаха и свободно работали вне дворца. После возвращения из похода, эти ремесленники были привезены в Амасию, где провели зиму, а при приезде в Стамбул, были назначены в соответствующие подразделения в организации Эхль-и-Хирефа во дворце. В 16-ом веке эти ремесленники, которые были привезены из Тебриза и его окрестностей и приняты в соответствующие подразделения, были зарегистрированы в тетрадях под заголовком «Бёлюк-и Аджем» (Персидское подразделение). В этом исследовании изучаются Тебризские ремесленники с установлением их имен, зарплат, ремёсел, даты вступления в Османскую службу и периода службы в самых старых тетрадях зарплат Эхль-и Хиреф, относящихся к периоду Законного Султана Сулеймана (1520-1566), которые дошли до нашего времени.

TABRIZ CRAFTSMEN REGISTERED IN THE EHL-I HIREF SALARY BOOKS OF THE OTTOMAN PALACE (1526-1566)

*Associate Professor Murat Uluskan
Instructor of History faculty, Marmara University*

The key reason why the Ottoman art has an important position among the world's arts is that it supported and protected the arts and artists through the Ahl-i Hiref organization of the state. One of the most important sources to get information about Ottoman palace's artists is *Ahl-i Hiref's Salary Books*. These books, which recorded such data as salaries, titles, origins, forms of entry and family information of artists also contain information about how many people are working in any art sphere, along with the careers and death dates of the artists. As far as it can be traced from the Ahl-i Hiref salary books, it is understood that some of the artists employed by the institution were master craftsmen brought to the country after various wars. After the Otlukbeli War (1473) that was won in the mid-15th century during the reign of Mehmet the Conqueror (1451-1481), some scientists and artists were brought from Iran and Azerbaijan and were appointed to various positions in the Ottoman Empire. It is also clear from the notes made to the salary books that many artists were employed by the institution during the reign of 2nd Bayazid (1481-1512). It is also known that after the defeat of Safavid ruler Shah Ismail in the War of Chaldiran (1514) by Yavuz Sultan Salim (1512-1520), the latter took the famous artists working in Tabriz in Shah's private service and working independently outside the palace. These artists were brought to Amasya where winter was spent on the way back from the trip. When they reached Istanbul, these artists were assigned to the relevant departments of the palace's Ahl-i Hiref institution. These artists who were brought from Tabriz and its environs in the 16th century and employed by related art divisions were recorded in the books under the title of Boluk-i Ajam. In this paper, the artists of Tabriz registered in the oldest Ahl-i Hiref salary books belonging to the ruling period of Suleiman the Magnificent (1520-1566), which reached the present time, are identified and studied together with the information about their names, salaries, arts, dates of service to the Ottoman service and service periods.

ABDÜRREŞİD İBRAHİM VE AZERBAYCAN MATBUATI (1903-1905)

*Doç. Dr. İsmail Türkoğlu,
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Öğretim Üyesi*

Abdürrəşid İbrahim XX. yüzyıl Türk dünyasının önemli şahsiyetlerinden- dir. Küçük yaşta öksüz kalmasına rağmen kendi çabasıyla Medine'de eğitimini tamamlayarak Rusya'ya dönmüş ve Rusya Türklerinin 1905-1917 yılları arasındaki siyasi ve içtimaî hareketlerinde önemli rol oynamıştır. Çıkardığı *Mir'ât*, Ülfet, *Teâriûf-i Müslimin*, İslam Dünyası gibi gazete ve dergilerin yanında, Rusya, Azerbaycan ve Türkiye'de çıkmış olan Şark-i Rus, *Hayat*, *Beyânülhak*, *Sırât-ı Müstakîm*, *Sebilürrerîşâd*'da da çok sayıda makalesi neşredilmiştir. Abdürreşid İbrahim'in Tiflis'de Azerbaycan Türklerinden Mehmedağa Şahtatlı tarafından 1903'de çıkarılmaya başlanan Şark-i Rus gazetesinde 63 civarında makalesi neşredilmiş, bu makalelerinde Kuzey ve Güney Türkleri arasında rabiṭa sağlanmaya çalışılmıştır. Abdürreşid İbrahim'in Şark-ı Rus'daki makalelerinin muhteviyatı dönemin siyasi olaylarıyla da ilgilidir, Rus-Japon Savaşı ve bu savaşın Rusya Müslümanlarına tesiri, Müslüman mektep talabelerinin genel durumu, Hicaz demiryolu ve Rusya Müslümanlarının hac yolculuğunda çektiği sıkıntılar makalelerin başlıca konusudur. Abdürreşid İbrahim'in çok sayıda makalesinin bulunduğu diğer bir Azerbaycan gazetesi de *Hayat*'tir. Zeynelabidin Tagiyev'in maddi desteğiyle Ahmet Ağaoğlu, Alimerdan Topçubaşı ve Hüseyinzade Ali Bey tarafından çıkarılan gazeteye Abdürreşid İbrahim de kalemiyle destek vermiştir. Abdürreşid İbrahim'in *Hayat*'taki makalerinin genel konusunu Rusya Müslümanlarının 1905 İhtilali'nden sonraki siyasi hareketleri teşkil eder. Ayrıca yine bu gazetedede Rusya Müslümanlarının eğitim hayatlarıyla ilgili bolca makale yazmıştır.

АБДУРАШИД ИБРАГИМОВ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПРЕССА (1903-1905)

*доц. Исмаил Тюркоглу
преподаватель кафедры истории факультета литературы
Университета «Изобразительных Искусств Мимара Синана»*

Абдуррешид Ибрагим является одним из главных личностей турецкого мира XX века. Несмотря на то, что он стал сиротой в малом возрасте, он своими усилиями завершил свое образование в Медине и вернулся в Россию, и сыграл важную роль в политических и социальных движениях российских турков в 1905-1917 годах. Наряду с такими газетами и журналами, как Мират, Ульфет, Теаруф-и Муслимин, Ислам дуньясы, которые он издавал, были изданы его многочисленные статьи в Шарк-и Рус, Хаят, Беянульхак, Сырат-ы Мустаким, Себилюррешад, которые выходили в России, Азербайджане и Турции. В газете Шарк-и Рус, которую начал выпускать в 1903 году азербайджанский турок Мехмедага Шахтатлы в Тбилиси, было напечатано около 63 статей Абдурашида Ибрахима, эти статьи были направлены на обеспечение связи между северными и южными турками. Содержание статей Абдурашида Ибрагима в Шарк-и Рус также связано с политическими событиями эпохи, Русско-Японская война и влияние этой войны на российских мусульман, общая ситуация студентов мусульманских школ, Хиджазская железная дорога и трудности, которые российские мусульмане испытывали в паломничестве Хадж, являлись основными темами статей. Еще одной азербайджанской газетой, где были напечатаны многочисленные статьи Абдурашида Ибрагима, была газета Хаят. Газету, которая выпускалась при финансовой поддержке Зейналабдина Тагиева Ахметом Агаоглу, Алимерданом Топчубашевым и Хусейнзаде Али Беком, Абдурашид Ибрагим поддержал своим пером. Основная тема статей Абдурашида Ибрагима в Хаяте была посвящена политическим движениям мусульман России после Революции 1905 года. Кроме того, в этой же газете было написано много статей об образовательной жизни мусульман России.

ABDURRESHID IBRAHIM AND AZERBAIJANI PRESS (1903-1905)

*Associate Professor Ismail Turkoglu
Instructor of Mimar Sinan Fine Arts University*

Abdurrashid Ibrahim is one of the important figures of the 20th century's Turkic world. Although he was orphaned at an early age, he returned to Russia after completing his education in Medina with his own efforts and played an important role in the political and social movements of the Russian Turks between 1905 and 1917. In addition to the newspapers and magazines he published, such as *Mirat*, *Ulfat*, *Tearifu-Muslimin* and *Islamic World*, his many articles were also published on *Sharki-Rus*, *Hayat*, *Beyanulhak*, *Sirati-Mustakim* and *Sebilur rashad* issued in Russia, Azerbaijan and Turkey. About 63 articles of Abdurrashid Ibrahim were published in *Sharki-Rus* Newspaper which was started to be published in 1903 in Tbilisi by Mahmudaga Shahtatli, who was an Azerbaijani Turkish national. In these articles, he tried to build connection between the Northern and Southern Turks. The content of Abdurrashid Ibrahim's articles published on *Sharki-Rus* was related to the political events of his time. The key topics of the articles are the Russian-Japan war and its impact on the Muslims in Russia, the general status of Moslem school students, Hijaz Railway, and troubles that the Muslims in Russia faced during the pilgrim's journey.

Another Azerbaijani Newspaper publishing his many articles was *Hayat*. Abdurrashid Ibrahim also supported with his articles to the Newspaper published with Zeinalabdin Taghiyev's financial support by Ahmat Agaoglu, Alimardan Topchubashi and Ali Bay Husseinzadeh. The general topic of Abdurrashid Ibrahim's articles published on *Hayat* is the political movements of the Muslims in Russian after the 1905 Revolution. He also wrote many articles in relation to the educational lives of the Muslims in Russian on this newspaper.

AZƏRBAYCANDA İSLAMIN YAYILMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

*dos. Neyman Xasayev,
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Tarix və onun tədrisi metodikası kafedrası*

Dini teoloji yanaşmaya görə, İlahi-Taala tərəfindən bəşər cəmiyyəti üçün göndərilən son din İslam dinidir. İslam dininə diqqət etdikdə, onun digər Tək Allaha tapınmağı təlqin edən dinlərin ən yaxşı xüsusiyyətlərini özündə cəm etdiriyini görürük. Bu gün dini mənşəyindən asılı olmayaraq, ona obyektiv yanşan hər bir insan üçün İslam saflıq, paklıq və mənəviyyət dini kimi qəbul edilməkdədir. Bu gün Xristianlıq, Buddizm, İudaizm səcdə edənlərin müəyyən hissəsinin İslama üstünlük verib, könüllü şəkildə onu qəbul etməsi bu dini inamın saflığı, mənəviyyəti, insanın bəşəri bir varlıq olmasını təlqin etməsindən irəli gəlir. Heç də təsadüfi deyildir ki, qiyamət gününün yaxınlaşdığı bir zamanda, Yer üzü əhalisinin əksər hissəsinin bu dinə qail olacağı bildirilir.

Azərbaycanda İslam dininin yayıldığı dövrə və yayılması prosesinin gedişinə dair tarixşunaslıqda fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Azərbaycanda müsəlmançılığın yayılması, tarixi ədəbiyyatda bəzən İslam dininin Peygəmbəri Məhəmməd əleyhissəsləmin qanuni xəlifələrindən sayılan Əbu Bəkrin hakimiyətdə olduğu 632-634-cü illərə şamil edilir. Bəzən isə bu tarix digər qanuni xəlifə – Ömərin ərəb-İslam dövlətini idarə etdiyi bir zamana – 639-cu ilə aid edilir. Əslində, ikinci yanaşmaya üstünlük vermək daha məntiqə uyğundur. Qanuni xəlifələr sırasında öndə dayanan Məhəmməd Peygəmbərin silahdaşı və qayınatası olmuş Əbu Bəkrin dövründə verilən göstəriş ərəblərin yaşadıqları bütün bölgələrdə İslamiyyət yayılması ilə bağlı idi. Azərbaycanda isə bu dövrdə ərəblərin məskunlaşması qeyri-mümkün idi. Bu baxımdan, fikrimizcə, Azərbaycana İslam dininin saflıq və paklıq, sülh, ədalet, bolluq və firavanlıq dini kimi sirayət etməsi tarixi ikinci qanuni xəlifə Ömərin dövründən öz başlanğıcını götürür və indiki Cənubi Azərbaycandan bu istiqamətdə ilk addım atılır. Xəlifə Ömərin dövründə İslam dininin geniş yayılması haqqında xüsusi göstəriş verilir. Bununla da bu dini yayan son dərəcə cəld və çevik ərəb atlı dəstələrinin Şəqrin ən güclü imperatorluğu kimi tanınan büt pərəstlər diyarı Sasani imperatorluğu üzərinə qarşısalınmaz hücumları başlanır.

Azərbaycanda İslam dininin yayılması prosesinin gedişi də tarixşunaslıqda maraq doğuran məssələlərdəndir. Ərəb xilafəti dövrünü özündə əks etdirən sovet dövrü tarixşunaslığında Azərbaycanda İslam dininin zorla yayılması və gec olaraq oturuşmuş bir dinə çevrilməsi göstərilir. Hətta Azərbaycan xalqının

qılınc gücünə İslama qail olduğu, X əsrə qədər bu dinin Azərbaycanda geniş yayılmadığı da tarixi gerçəkliyi saxtalaşdırmaqla təbliğ və təşviq olunurdu. İslam dini ilə bağlı dəfn adət-ənənəsinin, sənduqə, başdaşlarının, dini mərasimlərin X əsrən etibarən yayıldığı və Azərbaycan xalqının, guya bu vaxtadək öz köhnə dini inamlarına sadıq olaraq qaldığı bildirilirdi. Siyasi müstəqillik dövrünə dair tarixi, dini teoloji araşdırımlarda bütün bu deyilənlərin həqiqət olmadığı bildirilir. Haqlı olaraq göstərilir ki, bu dövrdə Azərbaycan xalqı, türkçülük əsas olmaqla, özünün formallaşma mərhələsini başa vurmaqdə idi. Azərbaycanda ərəb fəthləri dövründə əksəriyyət təşkil edən türk tayfaları isə hələ çoxdan vahid Allahı təlqin edən “tengqiri” dininə qail idi. Onların tenqiriyə – Gök tanrıya sitayış etməsi amili isə vahid Allaha tapınmağı tələb edən İslam arasında bir ortaq məxrəcə gəlmələrinə imkan verirdi. Başqa sözlə ifadə etsək, Azərbaycanda əhalinin əksəriyyətini təşkil edən türk qövmləri heç bir müqavimət göstərmədən bu dini qəbul etmişdilər. Bununla kifayətlənməyərək özlərinə doğma bildikləri bu dinin yayılması uğrunda həvəslə, könüllü şəkildə ərəb qoşunlarının tərkibində vuruşmağa belə başlamışdılar. Azərbaycan əhalisinin ilk dövrlərdən etibarən, bu dina könüllü şəkildə, kütləvi olaraq keçməsi həm də bir neçə əsr davam etməklə Azərbaycanı cəng meydانına çevirmiş Sasani-Bizans müharıbələrindən cana doymalarından da irəli gəldi. Bundan savayı, İslam dininin Azərbaycanda geniş yayılmasına yol açan digər səbəb Sasanilərin müəyyən etdiyi adambaşına olan ağır vergi əvəzinə, Ərəb-İslam dövlətinin qoyduğu verginin hər bir şəxsə deyil, icmaya aid edilməsi ilə də bağlı idi.

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ИСЛАМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

доц. Нейман Хасаев

*доцент кафедры Истории и методики ее преподавания
Сумгаитского Государственного Университета*

Согласно религиозно-теологическому подходу, последней религией, которую Бог послал человечеству является религия Ислам. Обратив внимание на исламскую религию, мы можем увидеть, что она сочетает в себе лучшие черты религий, которые призывают к поклонению единому Аллаху. Сегодня, для каждого человека, объективно относящегося к Исламу, независимо от его религиозного происхождения, Ислам считается религией чистоты и нравственности. То, что сейчас определенная группа людей, исповедующих христианство, буддизм, иудаизм предпочитает Ислам, добровольно принимает его, предполагает чистоту, духовность и человеческую природу этого религиозного верования. Не случайно, что во время приближения Судного дня большая часть населения земли будет исповедовать эту религию.

В историковедении существуют разногласия на счет периода и хода процесса распространения Ислама в Азербайджане. В исторической литературе распространение мусульмансства в Азербайджане восходит к 632-634 гг., периоду правления Абубакра, считающегося одним из законных халифов пророка Мухаммеда (мир ему и благословение Аллаха). Иногда эта дата относится к 639 году, ко времени, когда другой законный халиф Омар правил Исламским государством. На самом деле логично предпочтеть второй подход, так как приказ, изданный во времена Абубакра, который был соратником и свекром Пророка Мухаммеда (мир ему и благословение Аллаха) и стоял впереди в ряду законных халифов, был связан с распространением Ислама на всех арабских землях. В этот период поселение арабов в Азербайджане было невозможно. С этой точки зрения, история распространения исламской религии как религии чистоты, мира, справедливости, изобилия и процветания берет свое начало с периода правления второго законного халифа Омара и первый шаг в этом направлении был сделан в сегодняшнем Южном Азербайджане, потому что во времена правления халифа Омара были даны специальные инструкции по широкому распространению Ислама. Таким образом, начинаются яростные нападения чрезвычайно быстрых и ловких арабских конных отрядов

на землю язычников, империю Сасанидов, известную как самая могущественная империя Востока.

Процесс распространения Ислама в Азербайджане является одним из вопросов, представляющих интерес в историковедении. В историковедении советского времени, отражающем период арабского халифата, указывается, что исламская религия в Азербайджане была распространена принужденно и поздно обосновалась на этих землях. Даже исторические реалии были сфальсифицированы, внедрялась и пропагандировалась идея о том, что азербайджанский народ принял Ислам под угрозой меча, и до X века эта религия не была широко распространена в Азербайджане. Сообщалось, что традиции погребальных обрядов, сандуга, надгробные камни, религиозные церемонии, связанные с исламской религией, распространялись с X века и что в это время азербайджанский народ все еще был верен своим старым религиозным убеждениям. Однако исторические и религиозные богословские исследования периода политической независимости утверждают, что эти утверждения не соответствуют действительности. Правильно сказано, что в этот период азербайджанский народ завершил свой этап становления на основе тюркизма. Во время арабских завоеваний в Азербайджане тюркские племена, составляющие большинство населения, по-прежнему исповедовали так называемую религию «Тенгри», которая обожествляла единого Бога. Тот факт, что они поклонялись Тенгри – Гёк танры позволил прийти к общему мнению с Исламом, в котором требовалось поклонение единому Аллаху. Другими словами, турецкие племена, которые составляли подавляющее большинство населения Азербайджана, приняли эту религию без какого-либо сопротивления. Не довольствуясь этим, они начали добровольно охотно сражаться в составе арабской армии ради распространения этой религии, которую как они считали себе родной. Добровольное и массовое принятие азербайджанским народом этой религии с самых ранних времен также было связано с тем, что они устали от Сасанидско-Византийских войн, превративших Азербайджан в поле боя. Кроме того, другая причина распространения религии Ислам в Азербайджане была связана с тем, что вместо тяжелого налога, установленного сасанидами поголовно, налог, наложенный Арабским Исламским государством, относился не к каждому лицу, а ко всей общине.

THE PECULIARITIES OF THE SPREAD OF ISLAM IN AZERBAIJAN

Associate Professor Neyman Khasayev

Department of History and teaching methods of Sumgayit State University

According to the religious and theological approach, the last religion that God sent to the humanity is Islam. Paying attention to Islam, one can see that it combines the best features of religions that urge humans to believe in the existence of only one God. Today, for everyone, who assess Islam objectively regardless of their religious origin, Islam is considered a religion of purity and morality. The fact that today a certain group of people professing Christianity, Buddhism, Judaism prefers Islam, voluntarily as it instills in humans purity, spirituality and humanity. It is not accidental that close to approach of the Judgement Day most of the world's population will practice this religion.

In the historical studies, there are disagreements concerning period and course of the process of spread of Islam in Azerbaijan. In historical literature, spread of Islam in Azerbaijan goes back to 632–634, the period of Abubakr's rule, who is considered one of the legitimate caliphs of the Prophet Muhammad (may Allah bless him). Sometimes this date refers to 639, to the time when another legitimate Caliph Omar ruled Islamic state. In fact, it is logical to prefer the second approach, as a decree issued during Abubakr, who was comrade and father-in-law of the Prophet Muhammad (may Allah bless him) and stayed ahead in row of legitimate caliphs, was associated with spread of Islam in all Arab lands. During this period, settling of the Arabs in Azerbaijan was impossible. From this point of view, the history of the spread of Islam as a religion of purity, peace, justice, abundance and prosperity dates back to the reign of the second legitimate Caliph Omar and the first step in this direction was made in today's South Azerbaijan, because special instructions were given on the widespread use of Islam during the reign of Caliph Omar. Thus, violent attacks of extremely fast and dexterous Arab cavalry began on the land of pagans, the Sassanid Empire, known as the most powerful empire of the East.

The process of spread of Islam in Azerbaijan is one of the issues of interest in historical studies. Historical studies of the Soviet period, reflecting the period of the Arab Caliphate, indicate that the Islamic religion in Azerbaijan was spread by force and settled on these lands late. Even the historical realities were falsified, the idea that the Azerbaijani people accepted Islam under the threat of the sword, and until the 10th century this religion was not widespread in Azerbaijan, was introduced and promoted. It was reported that the traditions

of funeral rites, sandug, tombstones, religious ceremonies associated with the Islamic religion, spread from the X century and that at this time the Azerbaijani people were still faithful to their old religious beliefs. However, historical and religious theological studies of the period of political independence argue that these statements are not true. It is rightly said that during this period the Azerbaijani people completed their stage of formation on the basis of Turkism. During the Arab conquests in Azerbaijan, the Turkic tribes, which constituted the majority of the population, still professed the so-called Tengri religion, which deified the one God. The fact that they worshiped Tengri - Gektanry allowed coming to a common opinion with Islam, which required the worship of a single Allah. In other words, the Turkic tribes, which constituted the overwhelming majority of the population of Azerbaijan, adopted this religion without any resistance. Not content with this, they started to fight voluntarily and willingly as part of the Arab army in order to spread this religion, which they thought was their own. The voluntary and mass acceptance of this religion by the Azerbaijani people from the earliest times was also due to the fact that they were tired of the Sassanian and Byzantine wars, which turned Azerbaijan into a battlefield. In addition, another reason for the spread of Islam in Azerbaijan was due to the fact that instead of a heavy tax imposed by Sassanians without exception, the tax imposed by the Arab Islamic State did not apply to every individual, but to the whole community.

SİVİLİZASİYALARARASI MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ QƏRBİN İSLAMA BAXIŞI və CƏNUBİ QAFQAZDA TƏSİRLƏRİ

*t.f.d., dos. Emin Şixaliyev,
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Qafqaz tarixi şöbəsinin müdürü*

Sovetlər Birliyinin süqutu və “soyuq müharibə” dövrünün başa çatması ilə yeni qlobal nizamın gələcəyi barədə müxtəlif fikirlər ortaya atılmışdır: **tarixin sonu, sivilizasiyaların toqquşması, yeni dünya nizamı, sivilizasiyaların dialoqu və s.** Bunların arasında məşhur sivilizoloq alim Samuel P.Hantinqtonun ortaya atdığı “**Sivilizasiyaların toqquşması**” şüarı ən iddiyalı düşüncə olaraq, dünya miqyasında əks-səda doğurmusdur. Sovetlərsonrası unudulmuş mövzunu yenidən gündəmə gətirən Samuel Hantinqton özünün “sivilizasiyaların toqquşması” şüarı ilə Qərb-Şərq, Xristian-İslam arasındaki ziddiyyətli proses və münasibətləri yada salaraq, problemi dövrün daha aktual məsələsinə çevirdi. Hal-hazırda hər iki sivilizasiya arasındaki münasibətlər ən gərgin dövrünü yaşayır. Təsadüfi deyildir ki, Qərb sivilizasiyasının daşıyıcıları olan ölkələrdə İslama münasibət, nəinki xoş deyil, əksinə, nifrət və qorxu psixologiyası hakimdir. Xüsusiylə, 11 Sentyabr hadisəsindən etibarən, dünya ictimaiyyətinin şüuraltında islamçı terror anlayışlarının yaradılması ilə İslam bütün dünyaya cəhalət və şər daşıyıcısı bir din olaraq təqdim edilməyə başlandı. Günümüzdə sülh dini olan İslam bütün dünyaya cəhalət ünvani, şər daşıyıcısı, müharibə tərəfdarı, terrorizmə qucaq açan, onu bəsləyən, qanlı qətlərə rəvac verən bir din kimi aşılansa da, dünya müharibələrini çıxaranlar və milyonlarla insanın ölümünə səbəb olanlar İslam deyil, məhz Qərb sivilizasiyasının hakim daşıyıcılarıdır. Məqalədə əsas məqsəd Qərb sivilizasiyasının daşıyıcıları olan xalqları eyni qəlib içərisində dəyərləndirmək deyil, qanlı aksiyalara imza atmış hakim dövlətlərin niyyət və məramlarını ortaya qoymaqdır. Məhz bunun təsiridir ki, geosiyasi maraqların toqquşduğu arenaya çevrilən Cənubi Qafqazda da ermənilər Qərb dövlətlərinin yeritdikləri ikili standartlar siyasetindən ilham alaraq, bölgədə sabitliyi pozmaqdə və İslam sivilizasiyasının izlərini özündə ehtiva edən türklərə məxsus mədəniyyət abidələrini məhv etməkdəirlər. Məhz belə bir ikili standartlar siyaseti qarşısında, eyni zamanda, əks sivilizasiyanın hakim daşıyıcılarının niyyətləri və maraqları, onlar tərəfindən yaradılıb maliyyələşdirilən və silahlandırılan terrorçu qruplaşmlar qarşısında İslam həmrəyliyi qaçılmazdır. Bu baxımdan, ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycanda 2017-ci ilin “**İslam həmrəyliyi**” elan edilməsi zamanın çağırışlarına cavab verən mühüm bir addım oldu. Cəsarətlə

deyə bilərik ki, tolerantlıq və multikulturalizm dəyərlərinin əsl nümunəsi kimi, Azərbaycanda belə bir addımın atılması Müsəlman dünyasına verilən yüksək qiymətin göstəricisi olmaqla yanaşı, İslami gözdən salmaq istəyən dairələrin də hərəkətlərinə qarşı ən sərrast və tutarlı cavab kimi xarakterizə oluna bilər.

ОТНОШЕНИЕ ЗАПАДА К ИСЛАМУ В КОНТЕКСТЕ МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЮЖНЫЙ КАВКАЗ

*д-р филос. по ист., доц. Эмин Шихалиев
заведующий отделом Истории Кавказа
Нахчыванского отделения НАНА*

С распадом Советского Союза и окончанием периода холодной войны начали образовываться различные мнения о новом глобальном порядке будущего: Конец истории, столкновение цивилизаций, Новый мировой порядок, диалог между цивилизациями и т.д. Выдвинутые среди прочих мысли известного ученого-цивилизолога Самуэля Хантингтона под лозунгом «Столкновение цивилизаций» отдались эхом в мировом масштабе. Самуэль Хантингтон поднял на повестку дня забытую после распада Советского Союза тему, вспомнил конфликтные процессы и отношения Запада и Востока, христианства и ислама, назвав их «столкновением цивилизаций», и придал проблеме актуальность. В настоящее время отношения между двумя цивилизациями переживают напряженный период. Не случайно, что в странах Западной цивилизации отношение к исламу не только не положительное, а наоборот существует признание и психологическая боязнь. Особенно после событий 11 сентября, когда в сознании мировой общественности сложилось понятие «исламского террора», ислам начали преподносить во всем мире как носитель зла и невежества. Хотя ислам является мирной религией, его начали преподносить как религию невежества, носителя зла, сторонника войны, террора, организатора кровавых убийств; однако фактическими организаторами мировых войн и гибели миллионов людей является не ислам, а Западная цивилизация. Главная цель статьи заключается в одинаковом оценивании не всех народов Западной цивилизации, а только тех народов, которые подписались под кровавыми акциями. Поэтому и на Южном Кавказе, превратившемся в арену столкно-

вения геополитических интересов, армяне воспользовались двойными стандартами Западных стран и начали заниматься дестабилизацией региона и уничтожением древних тюркских и исламских памятников. Именно перед этой политикой двойных стандартов, одновременными интересами и целями противоположных цивилизаций, финансирующих и создающих вооруженные террористические группировки, неизбежна исламская солидарность. Показательно, что руководитель страны Ильхам Алиев объявил 2017-ый год годом «Исламской солидарности» в Азербайджане. Твердо можно сказать, что такой шаг в Азербайджане, являющимся подлинным образцом толерантности и мультикультурализма, демонстрирует, как высоко мы ценим мусульманский мир, а также может характеризоваться как достойный отпор действиям кругов, старающихся унизить ислам.

VIEWS OF THE WEST ON ISLAM IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL RELATIONS AND ITS IMPACT ON THE SOUTH CAUCASUS

*Associate Professor Emin Shikhaliev
PhD in History, Head of the Caucasus department at
Nakhchivan branch of ANAS*

Various thoughts have been put forward about the future of the new global order by the collapse of the Soviet Union and the end of the Cold War era: **the end of history, the clash of civilizations, the New World Order, the dialogue of civilizations and so on.**

Among them, the slogan “the clash of civilizations”, by the famous civilian scientist Samuel P. Huntington, has been reflected in the world as the most ambitious thought.

Samuel Huntington recalled the controversial processes and relations between the East and West as well as Christianity and Islam by the slogan “the clash of civilizations” and turned the problem into a more urgent issue of the time. Nowadays, relations between both civilizations have experienced the most intense period. It is no coincidence that, approach against Islam in carrier countries of Western civilization is not only pleasant, on the contrary hate and fear psychology is dominant. Especially since the events of September 11, Islam has begun to be introduced to the whole world as an ignorant and

axis of evil religion by the conception of Islamist terrorism in the minds of the world community. Nowadays Islam, the religion of peace, is implanted as a religion of ignorance cradle, axis of evil, supporter of war, terrorist believer, feeding it, bloody killing to the whole world, although not Islamic, but namely the dominant carriers of Western civilization are causing world wars and the death of millions. The main purpose of the article is not to evaluate the people belonging to Western civilization in the same pattern, but to demonstrate the intentions and motives of the dominant states that have signed the bloody action. Therefore, in the South Caucasus that turned into an arena of a collision of geopolitical interests, Armenians are inspired by double standard policies of Western states, have violated stability in the region and have destroyed cultural monuments belonging to the Turks which contain traces of Islamic civilization. Islamic solidarity is inevitable in the face of such double standards policies, at the same time the intentions and interests of the dominant carriers of the opposite civilization and terrorist groups which that are financed and armed by great powers. From this point of view, announcing 2017 as the year of **Islamic Solidarity** in Azerbaijan by President Ilham Aliyev was an important step in responding to the challenges of the time. We can boldly say that, such a step in Azerbaijan being a true example of tolerance and multiculturalism is an indication of the high appreciation to the Muslim world and this step can be characterized as the most consistent and accurate answer to the actions of the anti-Islamic powers.

AZERBAYCAN'IN FETHİ VE KAFKAS BÖLGESİNİN İSLAMLAŞMASINDAKİ ROLÜ

*Doç. Dr. Osman Aydinalı,
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Sâsâniler'in ele geçirip başşehirini Erdebil yaptığı ve VI-VII. Yüzyıllar boyunca Bizans-Sâsânî savaşlarına sahne olup iki devlet arasında birkaç defa el değiştiren Azerbaycan, son olarak 624'te Bizans'ın eline geçmişti. Daha 20 yıl bile geçmeden Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vefatından sonra İslam'ın ilk büyük fetih hareketini başlatan Müslümanlar 640 tarihinden itibaren Azerbaycan üzerine askeri seferler düzenlemeye başladı. Bir kaç yıl içinde de Hz. Ömer döneminde, hicri 22/642 tarihinde Erdebil başta olmak üzere Azerbaycan'ın büyük bir kısmı fethedildi. Hz. Osman döneminde müslümanlar gerek fethedilen yerleri korumak gerekse İslam'ı yaymak için Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine asker ve müslüman halklar yerleştirdiler. Yerli halkla iç içe yaşayıp kaynaşan bu insanlar İslâmîyet'in yayılması için büyük gayret gösterdiler. Hz. Ali döneminde bölgede İslam'ın yerleşmesi için de yoğun çalışma yapıldı. Nitekim Hz. Ali tarafından Azerbaycan valisi atanın Eş'as b. Kays Erdebil'de bir cami yaptırdı. Emevîler devrinde ise Azerbaycan Kafkaslar'daki fetih harekâtının en önemli üssü oldu. İslam hakimiyetinde Azerbaycan şehirlerinin gelişip çekici birer ticaret merkezi haline gelmesi ve ayrıca Azerbaycan halkın büyük özveri ve gayretleri Kafkas bölgesinin İslamlamlaşmasında etkili oldu.

ЗАВОЕВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕГО РОЛЬ В ИСЛАМИЗАЦИИ КАВКАЗСКОГО РЕГИОНА

доц. Осман Айдынлы

преподаватель факультета теологии Университета Мармара

Азербайджан, который захватили сасанийцы и сделали Ардебиль столицей и который в течение VI-VII веков стал свидетелем византийско-сасанийских войн и несколько раз переходил из рук в руки между двумя государствами, в конце концов в 624 году попал в руки византийцев. Не прошло еще 20 лет, как после смерти пророка Магомета, мусульмане, которые начали первый великий Исламский завоевательский поход с 640 года, начали организовывать военные походы на Азербайджан. И в течение нескольких лет во времена пророка Омара, в 22 году хиджры/642 году была завоевана большая часть Азербайджана, в частности, Ардебиль. В период Пророка Османа мусульмане размещали войска и мусульманские народы в разных городах Азербайджана, в том числе в столице Ардебиле, для сохранения завоеванных мест и распространения ислама. Эти люди, которые жили и сливались с местными жителями, приложили большие усилия для распространения ислама. В период Пророка Али в регионе была проведена тяжелая работа по усилению Ислама. Таким образом, Ешас б. Кайс, назначенный пророком Али губернатором Азербайджана, построил мечеть в Ардебиле. А в эпоху эмевийцев Азербайджан стал самой важной базой для завоевательского похода на Кавказе. Превращение азербайджанских городов в привлекательные торговые центры во времена исламского правления, в особенности великая преданность и усилия азербайджанского народа были эффективными в исламизации Кавказского региона.

CONQUEST OF AZERBAIJAN AND ITS ROLE IN ISLAMIZATION OF THE CAUCASUS REGION

*Associate Professor Osman Aydinli
Faculty of Theology of Marmara University*

Azerbaijan which was occupied by the Sassanids and of which capital city was made Ardabil, and which witnessed Byzantine-Sassanid wars throughout the 6-7th centuries and passed in the hands of these two states from time to time finally passed in the hands of Byzantine in 624.

Muslims who started the first wide conquest movement of Islam even in 20 years after the death of Prophet Muhammad (pbuh) started military expeditions to Azerbaijan from 640. And within a few years, during the ruling period of His Holiness Omar, a large part of Azerbaijan, firstly Ardabil, was conquered, on 22/642 of the hegira calendar. During the ruling period of His Holiness Omar, Muslims placed military troops and Muslim nations in various cities of Azerbaijan, centrally in Ardabil, to protect the occupied places and proselytize Islam. These people who lived and mixed with the local population made great efforts to spread the Islamic religion. During the ruling period of His Holiness Omar, great efforts were made to place Islam in the region. Eshas b. Kays, appointed as a governor of Azerbaijan by His Holiness Ali constructed a mosque in Ardabil. During the ruling period of the Umayyads, Azerbaijan became the most important base for the occupation movement in the Caucasus region. The development of the Azerbaijani cities and becoming of them attracting trade centers during the Islamic governance and the great devotion and efforts of the Azerbaijani people influenced the Islamization of the Caucasus region.

GÜNEY KAFKASYA'DAN BALKANLARA VE ARAP TOPRAKLARINA YAYILAN BİR SUFİ GELENEK: HALVETİYYE'NİN RAMAZÂNİYYE VE ŞA'BÂNİYYE KOLLARI

*Doç. Dr. Semih Ceyhan
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi*

Halvetiyye, tarihsel açıdan Kafkasya'nın güneyinde Seyyid Yahya Şirvânî (ö. 870/1466) ile XV. asırın ilk yarısında temellerini atan, akabinde Seyyid Yahya'nın pek çok halife tayini ile Anadolu'da kurumsallaşmasına süreklilik kazandıran bir tasavvuf yoludur. Bakü Şirvanşahlar Saray kompleksi içindeki türbesinde medfun olan Seyyid Yahya tarikatta Ömer el-Halvetî'den (ö. 750/1349 veya 800/1397) sonra ikinci kurucu figür kabul edilir. Onun halife yetiştirip Güney Kafkasya'dan Anadolu'ya göndermesi, tarikatın erken dönem tarihinde önemli bir tarihsel kesiti oluşturur. Âdâb-erkân sistemiğinin çoğunu Anadolu halifelerinin verdiği ana gövde tarikattan dört ana kol (Rûşenîyye, Cemâliyye, Şemsîyye, Ahmedîyye), dört ana koldan elliinin üzerinde dal-budak biçiminde muhtelif alt kolların çıkması, Halvetîliğin yapısal ağını oldukça karmaşık bir hale getirir. Ana tarikat alt kollardan çıkan şubeler aracılığıyla İslam coğrafyasının neredeyse her bir mekânında iz bırakır niteliktedir.

Halvetî kolları içerisinde Ramazaniyye ve Şabaniyye, Anadolu merkezli yollar olmakla birlikte gerek silsileyi oluşturan şeyhler gerekse alt şubeler aracılığıyla Batı-Doğu çizgisinde çift yönlü yayılım hattını çizerler. Ahmedîyye kolunun devamı mahiyetinde İstanbul'da Ramazan-ı Mahfi'nin (ö. 1025/1616) müstakil tesis ettiği Ramazaniyye Şubesi, Halvetiyye'nin günümüz dahil Rumeli coğrafyasında tutunmasında başat role sahiptir. Kastamonu merkezli Şeyh Şa'bân-ı Velî'ye (ö. 976/1569) nispetle Cemâliyye'nin bir alt kolu olan Şabanilik ise alt şubeleriyle Ramazanîliğin tersine Doğu hattına yönelir. Halvetiyye'nin Şabanilik uzantılı çeşitli Mısır ve Kuzey Afrika kolları hâlen günümüzde varlıklarını sürdürmektedir.

Bu tebliğ, Güney Kafkasya kökenli bir sufi geleneğin Anadolu-Rumeli-Mısır-Kuzey Afrika coğrafya dairesinde kurumsal yayılım çizgisinin ana noktalarını göstermeye odaklanacaktır.

СУФИЙСКАЯ ТРАДИЦИЯ, РАСПРОСТРАНЯЮЩАЯСЯ ОТ ЮЖНОГО КАВКАЗА ДО БАЛКАН И АРАБСКИХ ЗЕМЕЛЬ: ВЕТВИ ХАЛВЕТИИ РАМАДАНИЙЯ И ШАБАНИЙЕ

доц. Семих Джейхан

преподаватель факультета теологии Университета Мармара

Хальватия является путём мистицизма, который исторически был заложен на юге Кавказа Сейидом Яхьёй Ширвани (ум. в 870/1466) в первой половине XV века и назначением многочисленных халифов после Сейида Яхьи придаёт устойчивость её институционализации в Анатолии. Сейид Яхья, который был похоронен в мавзолее в Дворцовом комплексе Ширваншахов в Баку считается вторым основателем в течении после Омара аль-Хальвети (ум. в 750/1349 или 800/1397). Воспитание халифов и их отправление из Южного Кавказа в Анатолию создает важный исторический период в ранней истории течения. Разделение на четыре ветви (Рушение, Джамалие, Шемсийе, Ахмедийе) от основы течения, большую часть систематичности адаб-аркана которой дали анатолийские халифы, и разделение на более чем пятьдесят различных подразделений от четырёх основных ветвей, делает структуру Хальватий очень запутанной. Посредством отделений выходящих их подразделений главного течения, почти в каждом месте Исламской географии оставляет следы.

Среди ветвей Хальватии Рамазанийе и Шабанийе, будучи путями с Анатолийским центром, вместе следуют по линии распространения двойного направления по западно-восточной линии посредством шейхов, которые составляют последовательность, или посредством подразделений. Отдел Рамазанийе, независимо созданный в Стамбуле Рамазан-ы Махфи (ум. в 1025/1616) для продолжения ветви Ахмедийе, имеет главную роль в сохранении Хальватии, в том числе и сегодня, в греческой географии. А Шабанийство, являющееся подразделением Джамалии, которое имеет отношение к Шейху Шабан-и-Вели (ум. в 976/1569) с центром в Кастанону, со своими подразделениями в противоположность Рамазанству обращен к восточной линии. Различные египетские и североафриканские ветви Хальватийи, которые произошли от Шабанизма по-прежнему продолжают своё существование.

Это исследование будет сосредоточено на том, чтобы показать основные моменты линии структурного распространения суфийской традиции Южного Кавказа в географическом регионе Анатолия-Румелия-Египет-Северная Африка.

A SUFI TRADITION SPREAD FROM THE SOUTH CAUCASUS TO THE BALKANS AND THE ARABIAN TERRITORY: RAMADANIYYA AND SHABANIYYA BRANCHES OF KHALWATIYAH

Associate Professor Semih Jeyhan

Instructor of the Faculty of Theology of Marmara University

Khalwatiyah, is the way of Sufism, which historically founded by Sayyid Yahya Shirvani in the South of the Caucasus (died in 870/1466) in the first half of the 15th century providing continuity for the institutionalization in Anatolia by the Sayyid Yahya's appointment of many caliphs. Sayyid Yahya, buried in the Shirvanshahs Palace complex in Baku, is considered as the second founding figure in the sect after Umar al-Khalwati (died in 750/1349 or 800/1397). His training of the caliphs and sending them from South Caucasus to Anatolia - constitutes an important historical section in the early history of the sect. The four main branches of the main sect (Rushaniyyah, Jamaliyyah, Ahmadiyyah, Shamsiyyah) include various sub-branches more than 50 (fifty) making the structural network of Khalwatiyah quite complicated. The main sect holds qualification by leaving traces almost in every place of the Islamic geography through the branches from the sub-branches.

Among the Khalwati branches, Ramadaniyya and Shabaniyya draw either the sheikhs, forming the range together with Anatolian centered routes, or double-way spread line on the Western-Eastern line through the sub-branches. By way of continuation of Ahmadiyya branch, the Ramazaniyye branch, independently established by Ramazan-ı Mahfi (died in 1025/1616) in Istanbul – has a dominant role in keeping Khalwatiyah in Rumelia geography including today. Shabaniyya, which is a sub-branch of Jamaliyya, in contrast to Sheikh Shaban Veli (died in 976/1569) centered in Kastamonu, turns to the Eastern line in contrast to Ramadaniyya with its sub-branches. Various Egyptian and North African branches of the Khalwatiyah with the extension of Shabaniyye still exist today.

This study will focus on defining the main points of the institutional extension line of the South Caucasus-based Sufi tradition in the geography of Anatolia, Rumelia, Egypt and North Africa.

MÜASİR DÖVR MƏDƏNİYYƏTLƏRƏRASI DİALOQUN AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

*t.f.d., dos. Şəlalə Bağırova,
Azərbaycan Dillər Universiteti Qafqazşünaslıq kafedrası*

Azərbaycan əsrlər boyu dinlər, mədəniyyətlər və sivilizasiyaların bir araya gəldiyi məkan olmuşdur. Ölkəmiz Şərq ilə Qərb arasında yalnız coğrafi körpü deyil, həm də mədəniyyət körpüsü rolunu oynamışdır. Maraqlıdır ki, tarixən tolerantlıq, birləşmişlik, multikulturalizm terminlərinin mövcud olmadığı bir dövrdə, bu ideyalar ölkə ərazisində qorunub saxlanılmışdır.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası əhalisinin əsas və böyük hissəsini Azərbaycan türkləri təşkil etsə də, burada digər xalqların da nümayəndələri yaşayır. 2009-cu ilin siyahıya alınmasına görə, ölkə əhalisinin 8,4 faizini milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların nümayəndələri təşkil edir. Azərbaycan Respublikası ərazisində kompakt halında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və milli azlıqlarla yanaşı, sayının azlığından və çoxluğundan asılı olmayaraq, həmçinin digər xalqların nümayəndələri də yaşayır. Onların bir çoxu başqa millətlərdən olduqları kimi, müxtəlif dinlərin də daşıyıcısidirlər. Rusların, talişlərin, avarların, tatarların, tatların, ukraynalıların, saxurların, gürcülərin, yəhudilərin, kürdlərin, qızılbaşların, udinlərin, xinalıqların və digər millətlərin nümayəndələrinin bu gün Azərbaycanı öz doğma vətənləri kimi qəbul etmələrində dövlətin rolu əvəzsizdir. Ölkənin milli siyaseti müxtəlif etnik qrup və dini azlıqların birləşməsi və döyümlülük prinsipləri əsasında müəyyənləşmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu birləşmişlik, toleranslıq prinsiplərinin, multikultural dəyərlərin qorunub-saxlanılması hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ölkə ərazisində tolerantlıq mühitindən, onun əsasını təşkil edən amillərdən söz açarkən, sosial-iqtisadi inkişaf, siyasi sabitlik xüsusi qeyd olunmalıdır. Yəni birləşmişlik yerdə əmin-amanlıq, ruzi-bərəkət də olar. İlham Əliyevin dediyi kimi: “Əgər multikulturalizm iflasa uğrayıbsa, onda onun alternativi nə ola bilər? Bu da çox aydınlaşdır. Bu, ayrı-seçkililikdir, irqçılıkdir, ksenofobiyadır, islamofobiyadır, antisemitizmdir”.

Prezident İlham Əliyevin dini dəyərlərə göstərdiyi diqqətin və əhəmiyyətin nəticəsidir ki, ölkə ərazisində müxtəlif dinlərin və konfessiyaların fəaliyyətinə dəstək verilir, yeni-yeni məscidlər tikilir, kilsə və sinaqoqlar təmir edilir. Ölkəmizdə rəsmi şəkildə 525 islam, 34 qeyri-islam təmayüllü dini icma, eyni zamanda, 11 kilsə, 6 sinaqoq fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, İlham Əliyev ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən müxtəlif dini ic-

maların liderləri ilə mütəmadi görüşlər təşkil edir, onların problemləri ilə məraqlanır, tövsiyə və xahişlərini dinləyir. Diqqətəlayiq haldır ki, Prezident İlham Əliyev hər il ölkənin xristian və yəhudü icmalarını dini bayramları münasibətilə təbrik edir. Ramazan bayramlarında Prezident tərəfindən təşkil olunan ənənəvi iftar süfrələrində müsəlman din xadimləri ilə yanaşı, digər dini icma başçılarının da birgə iştirakı ölkə daxilində tolerant düşüncənin tam olaraq bərqərar edil bariz nümunəsidir. Bütün bu görülən işlərin nəticəsidir ki, tarixən Azərbaycanda formallaşmış birgəyaşayış, dözümlülük, tolerantlıq bu gün cəmiyyətimizi, mənəviyyatımızı səciyyələndirən gözəl ənənəyə çevrilmişdir.

Bu gün dünyada müharibə, terror, insan alveri, etnik təmizləmə, mühacirət problemi və bunlardan irəli gələn ayrı-seçkilik qlobal bir məsələyə çevrilmişdir. Bu problemlər dünyada insanlar arasında qorxu hisslərinin və ziddiyətlərin yanmasına gətirib çıxarır. Bunlar isə dözümsüzlüyə, aqressiyaya və digər neqativ hallara aparıb çıxarır. Belə problemlərin qlobal təhlükəyə çevrildiyi bir zamanda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yürütdüyü multikulturalizm siyasəti dünya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlham Əliyevin dini, milli dəyərlərin qorunub-saxlanması, inkişaf etdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü siyasətinin nəticəsidir ki, ölkəmiz dini dözümlülük səviyyəsinə görə tolerantlıq nümunəsi hesab edilir və Asiya, Avropa ölkələrinin əksəriyyətini qabaqlayır. Bu gün tolerantlığın, mədəniyyətlərərəsi dialoqun Azərbaycan nümunəsi beynəlxalq konfransların, forumların əksəriyyətində müzakirə edilir. Bütün bunların nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycan tolerantlıq, mədəniyyətlərərəsi dialoq baxımından, beynəlxalq səviyyədə öz töhfələrini verməklə yanaşı, dünyanın multikulturalizm mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ОБРАЗЕЦ СОВРЕМЕННОГО МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА

д-р филос. по ист., доц. Шалала Багирова

доцент кафедры Кавказоведения

Азербайджанского Университета Языков

На протяжении веков Азербайджан являлся местом, где объединялись религии, культуры и цивилизации. Наша страна долгое время играла роль культурного моста между Востоком и Западом. Интересно, что исторически эти идеи развивались и сохранялись по всей стране в период, когда еще не было терминов «толерантность», «существование», «мультикультурализм».

В современный период большинство населения Азербайджанской Республики составляют азербайджанские тюрки, но здесь проживают представители и других народов. По данным переписи 2009 года, 8,4 процента населения страны представлены национальными и этническими меньшинствами. Помимо этих представителей в Азербайджанской Республике проживают представители других наций. Многие из них, представляя разные страны, также являются носителями разных религий. Роль государства незаменима в признании Азербайджана своей родиной русскими, талышами, татарами, татами, украинцами, сахурами, грузинами, евреями, курдами, грызами, удинами, хиналугцами и другими национальностями. Национальная политика страны основана на принципах сосуществования и терпимости различных этнических групп и религиозных меньшинств.

Сегодня Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев успешно продолжает политику сохранения принципов сосуществования, толерантности и мультикультуральных ценностей, основанную Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. Когда речь идет о толерантной среде и факторах, составляющих ее основу, обязательно надо подчеркнуть социально-экономическое развитие и политическую стабильность. То есть там, где единство, там и мир и процветание. Как сказал Ильхам Алиев: «Если мультикультурализм терпит поражение, что может быть альтернативой ему? Это понятно. Дискrimинация, расизм, ксенофобия, исламофобия, антисемитизм».

Результатом признания религиозных ценностей Президентом Ильхамом Алиевым является поддержка различных религий и конфессий в стране. Сегодня в республике строятся и ремонтируются новые мечети, церкви и синагоги.

В стране официально действуют 525 исламские, 34 неисламские религиозные общины, среди которых 11 церквей и 6 синагог. В то же время следует отметить, что Ильхам Алиев регулярно организует встречи с лидерами различных религиозных общин действующих в стране, интересуется их проблемами, выслушивает их рекомендации и просьбы.

Примечательно, что Президент Ильхам Алиев ежегодно поздравляет христианские и еврейские общины с религиозными праздниками. Участие других лидеров религиозных общин вместе с религиозными деятелями-мусульманами на традиционных ужинах ифтар во время праздника Рамадан, организуемых Президентом, является ярким примером толерантного мышления по всей стране. В результате всех этих работ и усилий исторически сложившееся мирное сосуществование и толерантность в Азербайджане стали прекрасной традицией, которая характеризует наше общество, культуру, мораль.

Сегодня война, терроризм, торговля людьми, этническая чистка, проблемы эмиграции и дискриминация, вызванная этими процессами, стали глобальной проблемой. Эти проблемы вызывают чувство страха и противоречия среди людей во всем мире. А это приводит к нетерпимости, агрессии и другим негативным случаям. В то время, когда такие проблемы становятся глобальной угрозой, политика мультикультурализма, проводимая Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым имеет большое значение для всего мира. В результате целенаправленной политики Ильхама Алиева по сохранению и развитию религиозных и национальных ценностей наша страна является примером религиозной терпимости и опережает большинство стран Азии и Европы. Сегодня пример толерантности и межкультурного диалога в Азербайджане обсуждается на многих международных конференциях и форумах. В результате всего этого можно сказать, что помимо внесения большого вклада в решение проблем межкультурного диалога и толерантности, современный Азербайджан стал одним из центров мультикультурализма в мире.

EXAMPLE OF MODERN-DAY AZERBAIJANI INTERCULTURAL DIALOGUE

*Associate Professor Shalala Baghirova
PhD in History, The Caucasian Studies department at
Azerbaijan University of Languages*

Over the course of history Azerbaijan had been a place where religions, cultures and civilizations come together. The country had played not only the role of a geographical but also a cultural bridge between East and West. It is interesting that the ideas of tolerance, coexistence, multiculturalism were preserved throughout the country from the earliest times when these ideas did not exist historically.

In modern times, the majority of the population of the Republic of Azerbaijan are Turks, but there are representatives of other peoples. According to the 2009 census, 8.4 percent of the country's population is represented by national minorities, small nations and ethnic minorities. In addition to national minorities, small nations, living in the Republic of Azerbaijan, there are representatives of other nations not depending on their numbers. Many of them are from other nations, as well as bearers of different religions. Today, the role of the state in the recognition of Azerbaijan as native homeland by Russians, Talyshs, Avars, Tat people, Ukrainians, Tsakhurs, Georgians, Jews, Kurds, Kyrgyz people, Udins, Khinalug people and other nationalities is indisputable. The country's national policy is based on the principles of coexistence and tolerance of different ethnic groups and religious minorities.

The preservation of the principles of tolerance and multicultural values, formed by national leader Heydar Aliyev, is being successfully continued today by the President of Azerbaijan Ilham Aliyev. In terms of tolerance, the socio-economic development and political stability should be emphasized when talking about factors that form the basis of the country. That is, if there is unity, there will be peace and prosperity. As Ilham Aliyev said: "Let's see what the alternatives to multiculturalism are. Are there any? Of course, there are, but what are they? I believe that the alternatives to multiculturalism are xenophobia, discrimination, racism, Islamophobia and anti-Semitism."

It is the result of President Ilham Aliyev's appreciation for religious values that various religions and confessions are supported throughout the country, new mosques are built, church and synagogues are repaired. In our country, there are 525 Islamic, 34 non-Islamic religious communities, and 11 churches and 6 synagogues officially. At the same time, it should be noted that Ilham Aliyev organizes regular meetings with leaders of various religious communities operating in the country, is interested in their problems, listens to their recommendations and requests. It

---

is noteworthy that President Ilham Aliyev congratulates Christian and Jewish communities on religious holidays every year. At the traditional Ramadan festivals organized by the President, along with Muslim religious figures, the participation of other religious community leaders is a clear example of tolerance throughout the country. As a result of all these efforts, historically formed coexistence and tolerance in Azerbaijan have become a wonderful tradition that characterizes our society, our morality.

Today, war, terrorism, human trafficking, ethnic cleansing, emigration and the discrimination resulting from them have become a global issue. These problems lead to the feeling of fear and contravention of people in the world. They lead to intolerance, aggression and other negative events. At a time when such problems are becoming a global threat, the policy of multiculturalism carried out by the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev, is of great importance for the world. As a result of Ilham Aliyev's purposeful policy for the preservation and development of religious and national values, our country is considered as a tolerant example of religious tolerance, and is ahead of the majority of Asian and European countries. Today, Azerbaijan's example of tolerance and intercultural dialogue is discussed in most international conferences and forums. As a result of all this, today Azerbaijan has become one of the centres of multiculturalism in the world, besides contributing to the international level in terms of tolerance, intercultural dialogue.

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ МОЛОДЕЖИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО КАВКАЗА СКВОЗЬ ПРИЗМУ ТРАДИЦИЙ И ИСЛАМА

канд. пед. наук, доцент Павлова Ольга,
Доцент кафедры Этнопсихологии и психологических проблем
поликультурного образования ФГБОУ ВО «Московский
Государственный Психолого-педагогический Университет»

Изучение этноценостных ориентаций крайне информативно, так как именно они выражают общественные идеалы и детерминируют поведение отдельных представителей этноса, отражаясь во всех сферах их жизни.

Психологические исследования, направленные на изучение ценностей и ценностных ориентаций – это работы большого числа ученых: Клакхона и Ф. Стродбека, М. Рокича, Г. Триандиса, Г. Хофтстеде, Р. Инглхарта, М. Бонда и К. Леунга. Наиболее масштабным подходом, положенным в основу множества исследований по всему миру, целью которых является изучение культурных ценностных ориентаций, являются исследования Ш. Шварца.

Эмпирическое изучение ценностных ориентаций этносов Северо-Западного Кавказа проводилось З.Х. Лепшоковой, В.Н. Галяпиной, Н.М. Лебедевой; Р.Р. Накоховой, Ф.О. Семеновой, А.Н. Татарко, Ф.Х. Хубиевой и др. Цель настоящего исследования – изучить этническую специфику ценностных ориентаций индивидуального и культурного уровней адыгской, карачаевской и балкарской молодежи, и соотнести ее с традиционными кавказскими ценностями и нормами исламской этики. Исследование проведено на общей выборке 727 респондентов, из которых 470 адыгов (435 респондентов идентифицировали себя как кабардинцы, 35 – как черкесы), 132 карачаевца, 125 балкарцев; выборка была представлена молодежью до 25 лет.

В исследовании были получены следующие результаты:

Ценностная структура мусульманской молодежи Северо-Западного Кавказа характеризуется значимостью таких ценностных блоков, как: Принадлежность, Равноправие, а также Гармония и Мастерство. Для адыгов, балкарцев и карачаевцев наиболее значимыми ценностями являются ценности принадлежности: социальный порядок, уважение родителей, старших, уважение традиций, защита семьи, самодисциплина, вежливость, национальная безопасность, взаимоуслугливость, обязательность, благочестие, сохранение своего публичного образа, чистоплотность, равноправия: равенство, социальная справедливость, верность, честность, полезность, ответственность, а также *мастерства: независимость, вы-*

бор собственных целей, умелость, достижение успеха (в выборке карачаевцев и балкарцев) и гармонии: мир на Земле, мир прекрасного, защита окружающей среды (в адыгской выборке).

*Изучение уровня индивидуальных ценностей показало значимость мотивационных блоков **Благожелательности, Универсализма и Самостоятельности.***

Изучение этноафилиативных тенденций показало их яркую выраженность по всех группах наших респондентов, что свидетельствует о том, что для современной северокавказской молодежи характерна выраженная идентификация со своей этнической группой, превалирование групповых целей над личными, что характеризует культуры Северного Кавказа как коллективистические.

В целом исследование показало высокий уровень коллективизма мусульманской молодежи Северо-Западного Кавказа (аналогичные результаты мы получили в исследованиях на Северо-Восточном Кавказе). С точки зрения ислама наиболее интересен, на наш взгляд, вопрос о содержательном характере коллективизма и индивидуализма. По мнению А.В. Смирнова, исламское сознание «акцентированно-индивидуалистичное», которое отражается в целом ряде проявлений: индивидуальном целеполагании, ответственности только за свои поступки и невозможности коллективной ответственности; спасение личности также индивидуальное, а не коллективное. При этом исламской этикой коллективность поощряется и приветствуется, в частности в поддержании родственных связей, выполнении коллективных религиозных ритуалов (пятикратной молитвы). «Коллективность как связанность-с-другими принципиально отличается от коллективности как спаянности. Первая выстраивается на основе индивидуальности, после задания и конструирования индивидуального поступка, тогда как вторая исключает индивидуально продуманный поступок».

*В данной выборке наиболее высокий уровень исламской религиозности демонстрируют представители карачаевской молодежи, согласно нашим исследованиям. Именно у карачаевской выборки мы обнаружили наиболее характерное сочетание индивидуалистических и коллективистических ценностей на культурном (**Принадлежность и Мастерство**), а также индивидуальном уровне (**Самостоятельность и Благожелательность**). Можно сделать предположение, что высокий уровень исламской религиозности позволяет сохранять баланс между ценностями группы и индивидуальным развитием и самоопределением, а отказ от эгоистических интересов способствует наиболее благоприятному взаимодействию с окружающими, что тесно связано с нормами исламской этики.*

ƏNƏNƏLƏR VƏ İSLAM PRİZMASINDAN BAXILDIQDA, ŞİMAL-QƏRBİ QAFQAZ GƏNCLƏRİNİN DƏYƏR ORİYENTASIYALARI

*ped.f.d., dos. Olga Pavlova,
Moskva Dövlət Psixoloji-Pedaqoji Universiteti
Etnopsixologiya və polimədəni təhsilin
psixoloji problemləri kafedrası*

Etnodəyər oriyentasiyalarının öyrənilməsi olduqca informativdir, çünkü məhz onlar ictimai idealları ifadə edir və ayrı-ayrı etnos nümayəndələrinin həyatının bütün sferalarında əks olunaraq davranışlarını müəyyənləşdirir.

Dəyərlərin və dəyər oriyentasiyalarının öyrənilməsinə yönəldilmiş psixoloji tədqiqatlar – çox sayıda alımların işləridir: K.Klakhon, F.Strodbek, M. Rokiç, Q. Triandis, G. Hofstede, R. İnqlhart, M. Bond və K.Leunq. Hədəfi mədəni dəyər oriyentasiyalarının öyrənilməsi olan bir çox dünya üzrə tədqiqatın əsasını təşkil edən ən geniş yanaşma Ş. Şvartsın tədqiqatlarıdır.

Şimal-Qərbi Qafqaz etnoslarının dəyər oriyentasiyalarının empirik tədqiqatı Z.X.Lepşokova, V.N.Qalyapina, N.M. Lebedeva, R.R.Nakoxova, F.O.Semyonova, A.N.Tatarko, F.X.Xubiyeva və b. tərəfindən aparılmışdır. *Bu araşdırmanın məqsədi* – adıq, qaraçay, balkar gənclərinin fərdi və mədəni səviyyələrinin dəyər oriyentasiyalarının etnik spesifikliyini öyrənmək, onu ənənəvi Qafqaz dəyərləri və İslam əxlaqının normaları ilə əlaqələndirməkdir. Tədqiqat 727 respondentin ümumi seçiməsində aparılmışdır, bunlardan 470-i adıq (435 respondent özünü kabardin, 35-i isə çerkəs adlandırmışdı), 132 qaraçay, 125 balkar; seçimə 25 yaşadək gənclər arasında keçirilmişdi.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Şimal-Qərbi Qafqazın müsəlman gənclərinin dəyər strukturu ***mənsubluq, hüquq bərabərliyi, həmçinin harmoniya və bacarıq*** kimi dəyər bloklarının əhəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Adıqlar, balkarlar və qaraçaylar üçün bunlardan ən önəmlisi ***mənsubluğun***: *sosial intizam, valideynlərə, böyüklərə hörmət, ənənələrə hörmət, ailənin müdafiəsi, şəxsi intizam, nəzakət, milli təhlükəsizlik, qarşılıqlı lütfkarlıq, diqqətlilik, möminlik, öz ictimai obrazının saxlanması, təmizkarlıq dəyərləri; hüquq bərabərliyinin*: *bərabərlik, sosial ədalət, sədaqət, dürüstlük, faydalılıq, məsuliyyətlilik dəyərləri, həmçinin bacarığın*: *müstəqillik, şəxsi hədəflərin seçimi, məharət, müvaffəqiyyət qazanma (qaraçaylar və balkarlarla seçimədə) dəyərləri və harmoniyanın*: *Yer kürəsində sülh, gözəlliklər dünyasının yaradılması, ətraf mühitin qorunması (adıqlarla seçimədə) dəyərləridir.*

Fərdi dəyərlər səviyyəsinin öyrənilməsi xeyirxahlıq, universalizm və müstəqillik motivasiya bloklarının önəmliliyini göstərdi.

Etnoaffiliativ tendensiyaların öyrənilməsi bizim bütün respondentlərimizin qruplarında onların parlaq ifadəsini göstərdi. Bu da onu sübut edir ki, müasir Şimali Qafqaz gəncləri üçün öz etnik qrupu ilə ifadə edilmiş identifikasiya qrup hədəflərinin şəxsi hədəfdən üstün tutulması xarakterikdir, bu da Şimali Qafqaz mədəniyyətlərini kollektivistik mədəniyyətlər kimi xarakterizə edir.

Bütövlükdə, tədqiqat Şimal-Qərbi Qafqazın müsəlman gənclərinin yüksək kollektivizminin səviyyəsini göstərdi (analoji nəticəni biz Şimal-Şərqi Qafqazda aparılan tədqiqatlarda da almışıq). Bizim fikrimizcə, İslam nöqtəyi-nəzərindən, bunlardan ən maraqlısı kollektivçilik və fərdiyyətçiliyin məzmunlu xarakteri haqqındakı sualdır. A.V.Smirnovun fikrincə, bütöv bir sıra təzahürlərdə: fərdi hədəfin qoyuluşu, yalnız öz əməllərinə görə məsuliyyətin daşınması və kollektiv məsuliyyətin qeyri-mümkünlüyündə; kollektivin deyil, fərdi şəxsiyyətin xilasında özünü göstərən *İslam şiuuru “vurğulanmış fərdiyyətçidir”*. *Bununla yanaşı, kollektivçilik, xiüssən qohumluq əlaqələrinin saxlanması, kollektiv dini ayınların (beşqat duaların oxunması) icrasında İslam əxlaqi ilə həvəsləndirilir və alqışlanır. «Başqaları ilə bağlılıq kimi kollektivçilik – başqalarına birləşmək kimi kollektivçilikdən prinsipial olaraq fərqlənir. Birinci fərdi əməlin tapşırılmasından və yaradılmasından, sonraki fərdilik əsasında qurulur; ikinci isə fərdi düşünülmüş əməli istisna edir».*

Bizim araşdırımlarımıza əsasən, bu seçmədə İslam dindarlığının ən yüksək səviyyəsini qaraçay gəncləri nümayiş etdirildilər. Məhz qaraçay gəncləri ilə seçmədə biz fərdi və kollektivçi dəyərlərin mədəni (**mənsubluq və bacarıq**), həm də fərdi səviyyədə (**müstəqillik və xeyirxahlıq**) ən xarakterik birləşməsini aşkarladıq. Belə güman etmək olar ki, İslam dindarlığının yüksək səviyyəsi qrup dəyərləri ilə fərdi inkişaf və özünü müəyyən etmə arasındaki balansı saxlamağa imkan verir, ekoizm maraqlarından imtina isə ətrafdakı insanlarla ən xoş qarşılıqlı əlaqəyə imkan yaradır ki, bu da İslam əxlaqının normaları ilə sıx bağlıdır.

VALUE ORIENTATIONS OF THE YOUTH OF THE NORTH-WESTERN CAUCASUS THROUGH THE PRISM OF TRADITIONS AND ISLAM

*Associate Professor Olga Pavlova
PhD in Pedagogy, Department of Ethnopsychology and
Multicultural Education at Moscow State University
of Psychology and Education*

The study of ethno-value orientations is extremely informative, since they exactly express social ideals and determine the behaviour of individual representatives of the ethnos reflected in all spheres of their life.

Psychological studies aimed at studying values and value orientations are the work of a large number of scientists: Klakhon and F.Strodbek, M.Rokich, G.Triandis, G.Hofstede, R.Inglheart, M.Bond and C.Leung. The most ambitious approach underlying the many studies around the world, the purpose of which is to study cultural value orientations, is the research of S.Schwartz.

An empirical study of the value orientations of the ethnic groups of the North-Western Caucasus was conducted by Z.H.Lepshokova, V.N.Galyapina, N.M.Lebedeva; R.R.Nakohova, F.O.Semenova, A.N.Tatarko, F.H.Hubiyeva and others. The *purpose of this research* is to study the ethnic specificity of the value orientations of the individual and cultural levels of the Adyghe, Karachay and Balkar youth, and to relate it to the traditional Caucasian values and norms of Islamic ethics. The study was conducted on a total sample of 727 respondents, of which 470 Circassians (435 respondents identified themselves as Kabardians, 35 - as Circassians), 132 Karachaits, 125 Balkarians; the sample was represented by young people under 25.

The study has produced the following results:

The value structure of the Muslim youth of the North-West Caucasus is characterized by the importance of such value units as: ***Belonging, Equal Rights***, as well as ***Harmony*** and ***Mastery***. For the Circassians, Balkarians and Karachaits, the most significant values are the values of ***belonging***: social order, respect for parents, elders, respect for traditions, family protection, self-discipline, politeness, national security, mutual service, commitment, piety, preservation of their public image, cleanliness, ***equality***: equality, social justice, loyalty, honesty, usefulness, responsibility, and also ***mastery***: independence, choice of own goals, skill, achievement of success (in the sample of Karachaia and Balkarians) and ***harmony***: peace on Earth, the world of beauty, environmental protection (in the Adyghe sample).

The study of the level of individual values has showed the importance of the motivational blocks of **Benevolence**, **Universalism** and **Independence**.

Study of ethno-affiliated tendencies has showed their vivid expression in all groups of our respondents, which indicates that the modern North Caucasian youth is characterized by pronounced identification with their ethnic group and the prevalence of group goals over personal ones, which characterizes the cultures of the North Caucasus as collectivistic.

In general, the study has showed a high level of collectivism of Muslim youth in the North-West Caucasus (we have obtained similar results in studies in the North-East Caucasus). From the point of view of Islam, in our opinion, the most interesting is the question of the content nature of collectivism and individualism. According to A.V.Smirnova, the Islamic consciousness is accented and individualistic, which is reflected in a number of manifestations: individual goal-setting, responsibility only for own actions and the impossibility of collective responsibility; person salvation is also individual, not collective. At the same time, Islamic ethics encourages and welcomes collectivity, in particular in maintaining kinship, performing collective religious rituals (fivefold prayer). ‘Collectivity as connectedness-with-others is fundamentally different from collectivity as cohesion. The first is built on the basis of individuality, after setting and designing the individual act, while the second excludes the individually thoughtful act.’

In this sample, according to our research, the highest level of Islamic religiosity is shown by representatives of Karachai youth. It was from the Karachai sample that we have found the most characteristic combination of individualistic and collectivistic values at the cultural (**Belonging** and **Mastery**), as well as at the individual level (**Independence** and **Benevolence**). It can be assumed that a high level of Islamic religiosity allows maintaining a balance between group values and individual development and self-determination, and the rejection of selfish interests contributes to the most favourable interaction with others, which is closely related to the norms of Islamic ethics.

NADİR ŞAHİN DİNİ SİYASƏTİNƏ OSMANLI DÖVLƏTİNİN MÜNASİBƏTİ

*t.f.d., dosent İlhami Əliyev,
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Qədim və Orta əsrlər tarixi şöbəsinin müdürü*

1736-cı ilin yanvar-mart aylarında Nadir şahın Muğanda keçirdiyi tacqoyma mərasimi bir neçə yeniliyin yazılması ilə tarixə həkk olunmuşdur. Bunlardan Səfəvilər dövlətinə son qoyulması, Əfşarlar sülaləsinin hakimiyyətə gətirilməsi, Nadirin dini siyasətdə dəyişiklik etmək istəyi və digər baş verənlər yeni siyasi mənzərənin yaranmasına rəvac vermişdir.

Sonununcu qeyd etdiyimiz məsələ də Nadirin taxta çıxması ilə eyni vaxtda gündəmə gətirilmişdi. Belə ki, zahirdə özünün şah seçilməsini istəməyən Nadir xan, əslində, bir neçə şərtini ətrafindakılara qəbul etdirdikdən sonra, tacqoyma-nı həyata keçirmişdir. Onun qəbul etdirdiyi *hakimiyyətinin ırsən keçməsi, Səfəvi xanədanından heç kimə etibar edilməməsi və məzhabçılıyin aradan qaldırılması* şərtlərinin ikisinin yerinə yetirilməsi öz-özlüyündə labüb idi. Yəni monarxiya dövlətində onsuz da hakimiyyət irsi keçirdi, devrilmiş Səfəvi xanədanına mənsub heç kəs, şübhəsiz ki, Əfşarların hakimiyyəti zamanı üstün tutula bilməzdi. Amma üçüncü şərt – sünni və şia məzhəbləri arasındaki münasibətlərdə dəyişiklik etmək məsələsi tamamilə yeni bir ideyanın gerçəkləşdirilməsi idi. Bu həm də çətin həll olunası bir məsələ idi. Daxildə qəbul etdirilsə də, bunu qonşu Osmanlı Dövləti ilə həll etmək ilk baxışdan mümkün sayılmayacaq bir iş idi. Yəni qurultayda Nadirin ətrafına toplaşmış bəzi yüksəkvəziflə hakimiyyət dairələri digər iki şərt kimi, bu məzhəb məsələsini də qəbul etdilər. Təkcə mollabaşı Mirzə Əbülhəsən buna eti-raz edərək bildirmişdi ki, məzhəb məsələlərində şübhəli görünən iddialar qəbul edilə bilməz və onlar möminlərin etirazı ilə qarşılaşa bilərlər. Lakin onu tezliklə ölümə aparan bu fikirlər heç nəyi dəyişdirə bilməmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, məzhəbçiliyin aradan qaldırılması məsələsi ilə bağlı Nadir şahın əsas məqsədi o zaman Türk dünyasının aparıcı dövlətlərin-dən olan Osmanlı imperiyası ilə məzhəbçilik müharibələrinə son qoymaq, türk xalqları arasında milli və dindaxili birlik yaratmaq olmuşdur.

Mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmalarda Osmanlı və Əfşarlar dövlətinin tarixi bağlı mənbələrə istinad edilmiş, Qərb müəlliflərinin məsələ ilə bağlı fikirləri təhlil edilmişdir. Uzaqgörənliklə atılmış bu addımın gələcək üçün nəzərdə tutulduğu öz təsdiqini tapmışdır.

Simpozium üçün maraqlı olacaq bu mövzuda çıxış daha ətraflı məsələləri əhatə edəcək.

ОТНОШЕНИЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ К РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКЕ НАДИР ШАХА

*д-р филос. по ист., доц. Илхами Алиев
заведующий Отделом древней и средневековой истории
Научно-исследовательского Института НАНА*

Коронация Надир-шаха в Мугане в январе-марте 1736 года вошла в историю несколькими нововведениями. Падение Сефевидского государства, приход к власти династии Афшаров, желание Надира изменить религиозную политику и так далее породило новую политическую сцену.

Последний упомянутый пункт произошел одновременно с вступлением Надира на престол. Надир-хан, который внешне не хотел быть избранным шахом, в действительности выполнил коронацию, вынудив свое окружение принять несколько условий. Выполнение двух из его условий о наследовании власти, недоверии к династии Сефевидов и ликвидации сектантства было неизбежно. То есть при монархии власть и без того наследовали, и никто, принадлежащий к сверженной династии Сефевидов, не мог возвыситься при Афшарах. Но третьим условием было изменение отношений между суннитскими и шиитскими направлениями, что было совершенно новой идеей. Это было также сложное решение. Хотя оно было принято внутренне, на первый взгляд, было невозможно урегулировать его с соседней Османской империей. То есть собравшиеся на курлатае вокруг Надира правительственные круги высокого уровня приняли это решение как два других условия. Только глава мулл Мирза Абулгасан возразил и заявил, что подозрительные для религиозных дел утверждения не могут быть приняты, и они могут столкнуться с недовольством верующих. Однако эти заявления, которые вскоре привели его к смерти, не могли ничего изменить.

Следует отметить, что основной целью Надир-шаха в вопросе ликвидации сектантства было прекращение сектантских войн с Османской империей - одним из ведущих государств тюркского мира, и создание национального и религиозного единства среди тюрksких народов.

Исследования по этой теме относятся к источникам, связанным с историей османского и афшарского государства; были проанализированы взгляды Западных авторов по этому вопросу. Этот дальновидный шаг подтвердился в будущем.

THE ATTITUDE OF THE OTTOMAN STATE TO THE RELIGIOUS POLICY OF NADIR SHAH AFSHAR

*Associate Professor Ihami Aliyev
PhD in History, Nakhchivan branch of ANAS*

Nadir Shah Afshar's coronation ceremony in Mughan district entered history with several historic changes in January-March 1736. These include the abolition of the Safavids state, bringing the Afshar dynasty to power, Nadir's desire to change religious policy and other events that gave rise to the emergence of a new political scene.

The latter was brought to the agenda simultaneously with Nadir's coronation. Nadir Khan, who formally did not want to be elected as a king, actually carried out the crowning ritual after accepting several conditions. The conditions included *inheritance of the position by right of birth, distancing Safavid members from the state and elimination of sectarian divide*. The fulfillment of two of the conditions was inevitable. That is, the inheritance of the throne by birth was a rule in the monarchy unconditionally, and nobody belonging to the overthrown Safavid dynasty could have been superior during Afshar's rule. However, the third condition, which was the change of relations between the sects of Sunni and Shiites, was a completely new idea. This was also a difficult problem for solution. Although it was accepted internally, it was not possible to settle this with the neighbouring Ottoman Empire at first sight. That is, the high-level government circles convened around Nadir on the national assembly had accepted this sect problem as the other two conditions. Only Molla bashi (chief cleric) Mirza Abulhasan objected to this and stated that claims that were suspected for sectarian matters could not be accepted and they could face the challenge of believers. However, these ideas that led him to death soon could not change anything.

It should be noted that Nadir Shah Afshar's main purpose on the issue of elimination of sectarianism was to end the sectarian wars with the Ottoman Empire, one of the leading states of the Turkish world, and to create national and religious unity among Turkish peoples.

Researches held on the topic have referred to the sources related to the history of the Ottoman and Afshar state, the views of Western authors on the issue were analyzed as well. It is confirmed that this perspicacious step had been intended for the future.

AZƏRBAYCANIN İŞĞAL OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDE ERMƏNİ VANDALİZMİNƏ MƏRUZ QALMIŞ İLK ORTA ƏSR MADDİ-MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

*t.f.d., dos. Cavid Bağırzadə,
Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrası*

Qarabağın mühüm hissəsi – Yuxarı Qarabağ ərazisi erməni qəsbkarlarının işgalı altında olduğundan, buradakı abidələrimizin vəziyyəti haqqında danışmaq çox çətindir. O da sərr deyil ki, işgal altında olan Qarabağ ərazisinəkəi abidələrimiz ermənilər tərəfindən ya dağıdırılır, ya da saxtalaşdırılırlaraq, “erməni abidələri” kimi təqdim olunur. Acınacaqlı hal ondan ibarətdir ki, işgal altında torpaqlarımızdakı ilk Orta əsrlər dövrünə aid yaşayış yerlərində, o cümlədən, şəhər yerlərində “erməni arxeoloqları” qanunsuz qazıntı işləri aparır, maddi mədənİyyətimizi qəsb edərək öz adlarına çıxır, tarixi saxtalaşdırır, əldə etdikləri arxeoloji materialları erməni maddi mədənİyyət nümunələri kimi təqdim edirlər. Erməni arxeoloqları qanunsuz qazıntı işləri zamanı aşkar etdikləri yaşayış yerlərini, həmçinin şəhər yerlərini “qədim erməni şəhərləri, yaşayış yerləri” kimi qələmə verir, yaxud hansısa “erməni hökmdarı” tərəfindən salındığını iddia edirlər. Bütün bunlar Qarabağ bölgəsinin ilk Orta əsr şəhərlərinin tarixi-arxeoloji baxımdan kompleks olaraq öyrənilməsi zərurətini ortaya qoyur, elmi baxımdan aktuallığını şərtləndirir, eyni zamanda, tədqiqatın elmi nəticələrinin siyasi əhəmiyyətinin də olmasını müəyyən edir.

Yazılı mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, həmçinin aparılmış tarixi-arxeoloji tədqiqatlara əsasən, Qarabağ ərazisində ilk Orta əsrlər dövründə çoxlu sayıda şəhər və şəhərtipli yaşayış yerlərinin mövcud olması ilə yanaşı, bu bölgədə ilk orta əsrlər dövründə bir çox mühüm tarixi-siyasi hadisələr baş vermişdir.

Erməni vandalizminə məruz qalmış Qarabağ abidələri arasında dini abidələr daha üstünlük təşkil edir. Azərbaycan xalqının islamaqədərki dini abidələri, yəni Alban xristian abidələri ya da onların üzərində “əməliyyat” aparılırlaraq, erməni dini abidələri kimi qələmə verilir. İslam dini abidələri, qəbiristanlıqlar, türbələr, məscidlər isə vəhşicəsinə dağıdlaraq yer üzündən silinir.

Qarabağ bölgəsində ilk Orta əsrlər dövrünə aid zəngin dini abidələr möv-cuddur. Bu abidələr, əsasən, Alban xristian abidələridir. Albaniyada xristianlığın ilk təşəkkül taplığı, möhkəmləndiyi bölgələrdən biri də Qarabağ ərazisi olmuşdur. Qarabağ bölgəsində ilk Orta əsrlər dövründə mövcud olmuş şəhərlər, eyni zamanda, dini mərkəz rolunu oynamışdır. Bu dövrdə Bərdə şəhəri

Alban katolikosluğunun mərkəzi idisə, bölgədəki şəhərlərdən Aluen, Amaras, Tsri (Sri), Kaqankat (Kalankatuk), Bərdəkür (Berdakur, Berdakan) yeparxiya və ya dini təhsil mərkəzləri, mədəni mərkəzlər olmuşlar.

Məlumdur ki, Bərdə şəhərindən sonra Alban katolikosluğunun mərkəzi əvvəller katolikosluğun yay iqamətgahı olmuş Bərdəkür şəhərinə köçürülmüşdür.

Tədqiqatlardan və mənbə məlumatlarından aydın olur ki, Qarabağ bölgəsindəki tarixi şəhərlər, əsasən, Tərtərcay, Xaçınçay və Qarqarçay hövzələrində yerləşmişdir. Təbii ki, bu da təbii-coğrafi amillərlə bağlı olmuşdur. Bunlardan başqa, Qarabağın digər ərazilərində də şəhərlər mövcud olmuşdur. Qarabağ bölgəsində, xüsusilə hazırda Rusyanın dəstəyi ilə erməni qəsbkarlarının işğalı altında olan Yuxarı Qarabağda arxeoloqlarımız tərəfindən vaxtilə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində çoxlu sayda ilk Orta əsrlər dövrünə aid müxtəlif tipli yaşayış yerləri aşkar edilmişdir. Qarabağ bölgəsində ilk Orta əsrlər dövrünə aid şəhər yerləri, o cümlədən şəhərgahlar Bərdə, Ağdərə, Ağdam, Xocavənd, Ağcabədi, Füzuli, Kəlbəcər rayonları ərazisində aşkar edilmiş, burada arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Tarixi-arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində yazılı mənbələrdə adları çəkilmiş ilk Orta əsrlər dövrünə aid bir çox yaşayış yeri Qarabağ ərazisində lokallaşdırılmışdır.

“Böyük Ermənistən” xülyası ilə yaşayan bədnəm “qonşularımız” (tarixi taleyimizin üzüdünlükündən torpaqlarımıza köçürüldükdən sonra “qonşularımız” oldular – C.B.) Ermənistən – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində torpaqlarımızı zəbt edib, ərazi iddialarını “əsaslandırmaq” məqsədilə maddi və qeyri-maddi mədəni irsimiz təcavüzkar tərəfindən xüsusi qəddarlıq və həyasızlıqla talan və məhv edilir. Ermənistənin (həmçinin Rusyanın – C.B.) işgal etdiyi ərazilərdə 13 dünya əhəmiyyətli, 292 milli, həmçinin 330 yerli əhəmiyyətli abidə dağıdılib və ya istifadəyə yararsız hala salınıb. 804 qəbiristanlıq və 10 məscid talan və təhqir edilib, 40 min eksponatın saxlanıldığı 22-si tarix, 5-i xatırə muzey (bütövlükdə muzeylərdə 77 mindən artıq zəngin eksponat olmuşdur) və dörd rəsm qalereyası vəhşicəsinə yerlə-yeksan olunub. Dağıdılmış və yandırılmış 927 kitabxanada 4,6 milyon nüsxə kitab və qiymətli əlyazmalar məhv edilib [1, s.5; 2, s.330; 3, s.41-42]. Nəzərə alsaq ki, qeyd olunan faktlar heç də Qarabağ abidələrinin, Qarabağın maddi mədəniyyətinin hamısını əhatə etmir.

1988-ci ildən başlayan məlum Dağlıq Qarabağ hadisələri və Birinci Qarabağ savaşı ilə əlaqədar olaraq, bu bölgədə arxeoloji tədqiqatlar aparmaq mümkün olmamışdır. Buna görə də tədqiqata cəlb edilməmiş, qeydə alınmamış abidələrin sayı haqqında da qəti fikir söyləmək çətindir. Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə hərbi əməliyyatlar nəticəsində dağıdlaraq xarabazarlı-

ğa çevrilmiş müasir yaşayış yerləri ilə bərabər, Qarabağ ərazisindəki abidələrin də məhv olunması faktını nəzərdən qaçırmıq olmaz. Erməni vandalizminə və saxtakarlığına məruz qalan Qarabağ abidələrinin mühüm hissəsini, əsasən, ilk Orta əsr abidələri təşkil edir.

XIX əsrin ortalarına kimi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanın tarixi torpaqlarında, onun Qarabağ bölgəsində yaşamamış, bu torpaqlara məkrli siyasətin nəticəsi olaraq köçürülmüş erməni qəsbkarları tərəfindən dağdırılan, maddi mədəniyyəti qəsb edilən abidələr içərisində Qarabağın ilk orta əsr şəhər yerləri, dini abidələr üstünlük təşkil edir.

ПЕРВЫЕ СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МАТЕРИАЛЬНЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ, ПОДВЕРГШИЕСЯ АРМЯНСКОМУ ВАНДАЛИЗМУ НА ОККУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

д-р филос. по ист., доц. Джавид Багирзаде

доцент кафедры истории

Азербайджана Гянджаинского Государственного Университета

В связи с тем, что основная часть территории Карабаха, Нагорный Карабах, оккупирована армянскими захватчиками, о состоянии наших памятников здесь говорить очень сложно. Также не секрет, что наши памятники, находящиеся на оккупированной карабахской территории либо разрушены, либо сфальсифицированы армянами и представлены как «армянские памятники». Досадным является и тот факт, что «армянские археологи» проводят незаконные раскопки в поселениях сельского и городского типа раннего средневековья на наших оккупированных землях, узурпируя нашу материальную культуру, фальсифицируя историю, и представляют добытые археологические материалы, как образцы материальной культуры армян. Армянские археологи представляют поселения, а также останки городов, обнаруженных ими при незаконных раскопках как «древние армянские города и поселения», или, утверждают, что они были основаны неким «армянским правителем». Все это выявляет необходимость комплексного изучения раннесредневековых городов Карабахского региона с историко-археологической точки зрения, обуславливает его ак-

туальность с научной точки зрения и в то же время определяет политическую значимость научных результатов исследований.

Согласно письменным источникам, а также проведённым историко-археологическим исследованиям, наряду с тем, что на Карабахской территории в средние века существовало много городов и поселений городского типа, в средние века в этом регионе произошли многие важные исторические и политические события. Среди карабахских памятников, подвергенных армянскому вандализму преобладают религиозные памятники. Доисламские религиозные памятники азербайджанского народа, а именно албанские христианские памятники, либо разрушаются, либо после проведения «операции» над ними представляются как армянские религиозные памятники. А исламские религиозные памятники, кладбища, гробницы, мечети зверски уничтожаются и стираются с лица земли. В Карабахском регионе существуют богатые религиозные памятники раннего средневековья. Эти памятники в основном албанские христианские памятники. Одним из регионов, где христианство впервые сформировалось и укрепилось в Албании, была территория Карабаха. Города, существовавшие в раннесредневековый период в Карабахском регионе, также играли роль религиозного центра. В то время как Барда была центром албанского католикосства в регионе, Алуен, Амарас, Цри (Сри), Каканкат (Каланкатук), Бардакур (Бердакур, Бердакан) были епархиями или центрами религиозного образования, культурными центрами в регионе. Известно, что после города Барда центр албанского католикосства был перенесен в город Бардакур, бывшую летнюю резиденцию католикосства.

Исследования и исходные данные показывают, что исторические города в Карабахе в основном были расположены в бассейнах Тертерачая, Хачинчая и Гаргарчая. Конечно, это было связано с природно-географическими факторами. Кроме того, на других территориях Карабаха также существовали города. Во время археологических исследований проводимых ранее нашими археологами в Карабахском регионе, особенно на территории Верхнего Карабаха, оккупированного армянскими захватчиками при поддержке России, было обнаружено множество различных поселений периода раннего средневековья. Городские поселения, относящиеся к раннему средневековью, а также города были обнаружены в Карабахском регионе на территориях Бардинского, Агдеринского, Агдамского, Ходжавендского, Агджабединского, Физулинского, Калбаджарского районов, здесь были проведены археологические исследования. В результате историкоархеологических исследований выявлено, что многие поселения

раннего средневековья, упомянутые в письменных источниках, были локализованы в Карабахе.

Наши пресловутые «соседи» (из-за измены нашей исторической судьбы стали нашими «соседями» после переселения на наши земли), живущие с мечтой о «Великой Армении», оккупировав наши земли в результате Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта, с целью «обоснования» своих территориальных требований, с особой жестокостью и наглостью грабят и уничтожают наше материальное и нематериальное культурное наследие. На территориях оккупированных Арменией (а также Россией) были разрушены или стали бесполезными 13 памятников мировой значимости, 292 памятника национального значения, в том числе 330 памятников местного значения. 804 кладбища и 10 мечетей были разграблены и оскорблены, 22 исторических, 5 мемориальных музеев, содержащих 40 тысяч экспонатов (в целом в музеях было свыше 77 тысяч экспонатов) и 4 картинные галереи были жестоко разрушены. В 927 уничтоженных и сожженных библиотеках было уничтожено 4,6 миллиона экземпляров книг и ценных рукописей (1, с.5; 2, с.330; 3, с.41-42). Следует учесть, что эти факты не охватывают все Карабахские памятники, всю материальную культуру и памятники Карабаха. К сожалению в этом районе невозможно проводить археологические исследования в связи с событиями в Нагорном Карабахе и Первой карабахской войной с 1988 года. Поэтому сложно однозначно сказать о количестве непривлечённых к исследованию, незарегистрированных памятников. Стоит также отметить, что во время Первой карабахской войны в результате военных действий в Карабахе наряду с современными поселениями, уничтожались и памятники. Важную часть Карабахских памятников, подвергшихся армянскому вандализму и фальсификации составляют памятники раннего средневековья.

К середине XIX века на Кавказе, в том числе на исторических Азербайджанских землях, среди материальной культуры уничтоженной армянскими оккупантами, проживающими в Карабахском регионе, которые были переселены сюда в результате коварной политики, доминируют раннесредневековые поселения и религиозные памятники.

THE FIRST MEDIEVAL MATERIAL-CULTURAL MONUMENTS EXPOSED TO ARMENIAN VANDALISM IN THE OCCUPIED TERRITORIES OF AZERBAIJAN

*Associate Professor Javid Baghirzade
PhD in History, Department of
History of Azerbaijan at Ganja State University*

Since the greater part of the territory has been occupied by the Armenian invaders, mentioning the monuments in Daghlig Garabagh region remains as a troublesome issue. It is not a secret that the majority of the monuments in the occupied territory are destroyed and some are presented by the Armenian invaders as the “Armenian monuments”. The disappointing fact is that “Armenian archeologists” carry out illegal excavations in the settlements of the occupied lands belonging to the early medieval period, extort our material culture and falsify historical facts. Armenian archaeologists introduce the places which they unearthed during their illegal excavations as “ancient Armenian towns and settlements”, or claim that they were settled by some “Armenian ruler”. All these facts evince the necessity for a complex study of the historical and archaeological aspects of the early medieval cities of Daghlig Garabagh region, condition its relevance from the scholarly aspect and determine the political significance of the research outcomes.

Apart from the existence of many cities in the territory, written sources and archeological researches reveal that a large number of important historical and political events occurred in the region in the Middle Ages. Religious monuments are predominant among the destroyed monuments. Pre-Islamic religious monuments belonging to Azerbaijani culture, namely Alban Christian churches, are either destroyed or distorted and introduced as the Armenian religious monuments. Islamic religious monuments, cemeteries, tombs and mosques are destroyed and eradicated. There are rich religious monuments dating back to the early medieval period in Garabagh. These monuments belong to Alban Christian culture. Garabagh was one of the regions where Christianity was first spread and strengthened. The cities that existed in the early medieval period in Garabagh played the role of religious centers. While Barda was the center of the Alban Catholicism in the region, Aluen, Amaras, Tsri (Sri), Kaqankat (Kalankatuk), Bardaqur (Berdakur, Berdakan) were considered religious, educational and cultural centers. The center of the Alban Catholicism was moved to the city of Bardaqir, which was the former summer residence of the Catholicism after the city of Barda.

Researches and sources reveal that historical cities in Garabagh region were mostly located in the basins of Tartarchay, Khachinchay and Gargarchay. It is certainly connected with natural and geographical factors. Apart from this, the other parts of Garabagh also included cities. Most settlements belonging to the early medieval period have been discovered by Azerbaijani archeological researches in Garabagh region, especially in Upper Garabagh, occupied by Armenian invaders with the support of Russia. The settlements of the early mediaeval period were discovered mainly in the areas of Barda, Agdere, Agdam, Khojavand, Agjabadi, Fuzuli and Kalbajar. Many settlements dating back to the first medieval period which are mentioned in the historical sources thanks to the archaeological excavations and researches have been localized in Garabagh.

Our dishonorable neighbors (“They became “our neighbors” after they were moved to our lands intentionally.” J.B.) who live with great Armenian Dream, occupied our lands as a result of Daghlig Garabagh conflict between Azerbaijan and Armenia, destroyed our tangible and intangible cultural heritage with special cruelty in order to ground their area claims. A total of 13 worldwide, 292 national and 330 local monuments have been destroyed or made useless in the lands occupied by Armenia (or Russia, J.B.). 804 graveyards and 10 mosques were destroyed and insulted, 22 historical with 40000 exhibits and 5 memorial museums (total number of exhibits for all museums is 77000), and 4 painting galleries were brutally destroyed. 4.6 million copies of books and valuable manuscripts were destroyed in 927 destroyed and burned libraries [1, p.5; 2, p.330; 3, p.41-42]. It should be taken into account that these facts do not cover all Garabagh monuments and material culture. It is impossible to carry out archaeological investigations in this area due to the Daghlig Garabagh events and the first Garabagh war since 1988. Therefore, it is difficult to say a definite idea about the number of unregistered monuments that are not involved in the research. The destruction of monuments in Garabagh along with modern settlements, which had been destroyed by military operations during the first Garabagh War should also be taken into account. Most of the Garabagh monuments exposed to Armenian vandalism and belong primarily to the early medieval period.

By the middle of the 19th century, the first medieval urban areas of Garabagh and religious monuments are predominant among the historical monuments of the Caucasus, including the Azerbaijani lands destroyed by Armenians who never inhabited there and moved to these regions as a result of a purposeful policy.

MƏHƏMMƏD ƏMİN SƏDRƏDDİN ŞİRVANI (v. 1036/1627) və ƏXLAQ FƏLSƏFƏSİ

*f.f.d., dos. Anar Qafarov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi*

Şərqi fəlsəfəsi əsasında meydana gələn Azərbaycan fəlsəfi fikri bu fəlsəfənin davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Burada Azərbaycan dedikdə, məşhur filosof Seyyid Hüseyn Nasrin da qeyd etdiyi kimi, təkcə vaxtilə Rusiya İmperiyası tərəfindən sərhədləri çəkilən, XIX əsr də rusların məğlubiyyətindən sonra İran tərəfindən böyük bir hissəsi üzərində hökmranlıq edilən əraziləri deyil, eyni zamanda, bu bölgənin şimalından-cənubuna, oradan da İraq və Türkiyə sərhədlərinə qədər uzanan ərazini⁷ və Azərbaycan mədəniyyət coğrafiyasını nəzərdə tuturam. Bu ərazidə və mədəniyyət coğrafiyasında Orta əsrlərdən etibarən, yüksək sivilizasiyaların mövcud olması mədəniyyətin əsası olan fəlsəfi dünyagörüşün təşəkkülü və inkişafi üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Bu mənada, Bəhmənyar, Eynəlqızat Həmədani, Şihabəddin Sührəverdi Məqtul, Nəşrəddin Tusi, Siracəddin Ürməvi, Əkmələddin Naxçıvanı və başqa dahi filosofların bu torpaqlarda yaşayıb-yaratmaları təsadüfi deyildir. Bu dahi azərbaycanlı mütəfəkkirlər fəlsəfi, ictimai-siyasi və təbiət elmləri sahəsində qələmə alındıqları qiymətli əsərləri ilə İslam sivilizasiyasına böyük töhfələr vermişlər. Onlar Şərqi fəlsəfəsinin, xüsusilə də İslam fəlsəfəsinin təşəkkülü, fəlsəfi fikrin Orta əsrlərdən etibarən, Azərbaycanda formallaşma və inkişaf prosesi baxımından tədqiq edilməsi zəruri olan mühüm filosoflardır. Şərqi peripatetik ırsinin mühüm simaları olan bu filosofların Aristoteldən başlayaraq, peripatetik ırsı davam etdirməklə yanaşı, yeri göldikcə, özlərinə məxsus fəlsəfi yanaşma tərzləri ilə İslam fəlsəfəsinin təşəkkülü istiqamətdə onun zənginləşməsinə xidmət etdikləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Belə mütəfəkkirlərdən biri də Azərbaycan mədəni ırsının əsas nümayəndələrindən olan Məhəmməd Əmin Sədrəddin Şirvanıdır.

Bütün bunlar 1918-ci ildə Şərqi ilk demokratik dövlət olaraq qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi Azərbaycan Respublikasının gənc dövlət olmasına baxmayaraq, onun mədəni ırsının tarixi köklərinin, əslində, çox əvvələ gedib-çıxdığını göstərir.

Bu gün qloballaşma prosesinin elmi-texniki tərəqqi ilə getdikcə geniş vüsət aldığı bir dövrdə, hər bir millətin və xalqın öz mövcudluğunu qoruyaraq, bu

⁷ Bax. Seyyid Hüseyin Nasr, "Azərbaycan məktəbi və onun islam fəlsəfəsi ənənəsi ilə əlaqəsi", İbnül-Ərəbi və Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı (konfrans materialları məcmuəsi), Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası 2010, s. 122-123.

prosesdə iştirak etməsi üçün hər şeydən əvvəl özünü milli, mədəni və tarixi aspektlərdən tanımması olduqca vacibdir. Bu mənada, dərin tarixi-mədəni köklərə malik olan Azərbaycan xalqının hər bir gənc fərdinin və aliminin üzərinə mədəni irsimizin əsas nümayəndələri olan mütəfəkkirlərin əsərlərini gün üzünə çıxararaq onları tədqiq etmək, xalqa və hətta dünyaya çatdırmaq, qisası, Azərbaycan mədəni irsinə sahib çıxmaq kimi mühüm bir vəzifə düşür. “Məhəmməd Əmin Sədrəddin Şirvani (v.1036/1627) və əxlaq fəlsəfəsi” adlı hazırlamış olduğumuz məqalə də məhz belə bir vəzifə şurunun əsəridir.

Tədqiqatın əsas məqsədi ölkəmizdə, demək olar ki, çox da araşdırılmayan Məhəmməd Əmin Şirvaninin həyat və elmi xidmətləri haqqında həqiqətləri gün üzünə çıxarmaq, onun əxlaq düşüncəsini etikanın əsas problemləri müstəvisində müzakirə obyektinə çevirməkdir.

Məqalə üç əsas tezisi ehtiva edir:

- 1) Məhəmməd Əmin Şirvanin, sadəcə, Qafqaz bölgəsində deyil, eyni zamanda, Osmanlı hüdudlarında da öz elmi yanaşma və xidmətləri ilə tanınan bir mütəfəkkirdir.
- 2) Onun əxlaq düşüncəsi Antik dövr yunan əxlaq fəlsəfəsi, Orta əsr İslam əxlaq fəlsəfəsi, xüsusilə də bu istiqamətdəki fəlsəfəni islam düşüncəsində daha da sistemli hala gətirən Nəsirəddin Tusinin əxlaq fəlsəfəsinin izlərini daşıyır.
- 3) Aristotel və Fərabidən gələn bir ənənə ilə Məhəmməd Əmin Şirvaninin fəlsəfəsində də siyasət əxlaq fəlsəfəsinin bir problemi kimi müzakirə obyektinə çevrilir.

МУХАММЕД АМИН САДРЕДДИН ШИРВАНИ И МОРАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ

*д-р филос. по филос., доц. Анар Гафаров
преподаватель Азербайджанского Института Теологии*

Философская мысль Азербайджана, возникшая на основе восточной философии, должна оцениваться как продолжение этой философии. Здесь, говоря Азербайджан, я имею в виду не только территорию, как отметил известный философ Сеид Хусейин Насар, границы которой в своё время были установлены Российской империей, и большая часть которой после поражения русских в XIX веке была под господством Ирана, но и территорию, которая в то же время простиралась с севера до юга этого региона, а оттуда до границ Ирака и Турции,⁸ и географию азербайджанской культуры. Существование высоких цивилизаций на этой территории и в географии культуры с Средневековья создало благоприятные условия для формирования и развития философского мировоззрения, являющегося основой культуры. В этом смысле не случайно, что на этих землях жили и созидали такие гениальные философы как Бахманъяр, Эйеальгузат Гамедани, Шихабаддин Сухраверди Магтул, Насираддин Туси, Сираджаддин Урмави, Акмаладдин Нахчывани и др.. Эти гениальные азербайджанские мыслители внесли большой вклад в исламскую цивилизацию своими ценными произведениями в области философии, социальных, политических и естественных наук. Они являются важными философами, которых необходимо исследовать с точки зрения формирования восточной философии, и в особенности исламской философии, и процесса формирования и развития в Азербайджане философской мысли со времён Средневековья. Следует особо отметить, что эти философы, являющиеся важными представителями Восточного перипатетического наследия, наряду с тем, что продолжали перипатетическое наследие, продолжающееся со времён Аристотеля, при надобности своим своеобразным стилем философского подхода служили развитию философии ислама в немного отличающемся направлении. Одним из таких мыслителей является Мухаммед Амин Садраддин Ширвани - один из основных представителей культурного наследия Азербайджана.

---

8 См. Сеид Гусейин Наср, “Azərbaycan məktəbi və onun islam fəlsəfəsi ənənəsi ilə əlaqəsi”, İbnül-Ərəbi və Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı (konfrans materialları təcmiəsi), Bakı: Nacionallıa Akademija Nauk Azerbaydžana 2010, str. 122-123.

Все это свидетельствует о том, что, несмотря на то, что Азербайджанская Республика, наследница Азербайджанской Демократической Республики, основанной в 1918 году на Востоке как первое демократическое государство, является молодым государством, исторические корни её культурного наследия на самом деле уходят в более далёкие времена.

В настоящее время, когда процесс глобализации с научно-техническим прогрессом получает все более широкий размах, крайне важно, чтобы каждая нация и народ, сохраняя свое существование, прежде всего признали себя с национальных, культурных и исторических аспектов. В этом смысле на каждого молодого человека и ученого азербайджанского народа, обладающего глубокими историко-культурными корнями, ложится такая важная обязанность, как выявление и изучение произведений мыслителей, являющихся главными представителями культурного наследия Азербайджана, их доведение до народа и даже мира, короче говоря, защита культурного наследия Азербайджана. Статья «Мухаммед Амин Садраддин Ширвани (ум. в 1036/1627) и философия морали», подготовленная нами является произведением именно такого осознания обязанности.

Основной целью исследования является выявление фактов о жизни и научных заслугах почти неисследованного в нашей стране Мухаммеда Амина Ширвани, превращение его морального мышления в объект обсуждения в контексте основных проблем этики.

Статья содержит три основных тезиса:

1) Мухаммед Амин Ширвани - это мыслитель, известный своим научным подходом и заслугами не только в Кавказском регионе, но и в пределах Османской империи.

2) Его нравственное мышление имеет следы греческой философии морали античного периода, средневековой философии исламской морали, особенно нравственной философии Насираддина Туси, который ещё больше систематизировал в Исламском мышлении философию в этом направлении.

3) С традицией, происходящей от Аристотеля и Фараби, в философии Мухаммеда Амина Ширвани политика становится объектом обсуждения как проблема философии морали.

MOHAMMED AMIN SADRADDIN SHIRVANI (D.1036 / 1627) AND HIS MORAL PHILOSOPHY

*Associate Professor Anar Gafarov,
PhD in Philosophy, Instructor of Azerbaijan Institute of Theology*

The philosophical idea of Azerbaijan that emerged on the basis of the Eastern philosophy should be regarded as the continuation of this philosophy. Here, when mentioning Azerbaijan I mean not only the area the borders for which were once established by the Russian Empire and a large part of which was ruled by Iran after the defeat of the Russians in the nineteenth century as noted by the famous philosopher Sayyid Hussein Nasr, but also the area which stretched from the north to the south of this region⁹ and from there to the borders of Iraq and Turkey. The existence of high civilizations in this geography from the Middle Ages created favorable conditions for the formation and development of the philosophical outlook which constituted the basis of civilization. In this sense, it is no coincidence that great philosophers like Bakhmanyar, Eynalqudat Hamadany, Shihabaddin Sukhravardi Maktul, Nasraddin Tusi, Sirajaddin Urmavi, Akmaladdin Nakhchivany and others lived and created in this geography. These genius Azerbaijani thinkers made great contributions to Islamic civilization with their valuable works in the sphere of philosophy, sociology, politics and natural sciences. They are important philosophers that have to be studied from the aspect of the Eastern philosophy, particularly the formation of Islamic philosophy and process of formation and development of philosophical thought in Azerbaijan from the Middle Ages. It should be particularly noted that these philosophers, who were the most important representatives of the Eastern peripatetic heritage, not only continued to develop the peripatetic heritage which continued from the times of Aristotle but also developed Islamic philosophy in some different direction with their own philosophical approaches. One of such thinkers was Mohammed Amin Sadraddin Shirvani, one of the main representatives of Azerbaijan cultural heritage.

All of these points show us that despite the fact that the Republic of Azerbaijan, the successor of the Azerbaijan Democratic Republic, which was

---

⁹ See. Sayyid Hussein Nasr, “Azərbaycan məktəbi və onun islam fəlsəfəsi ənənəsi ilə əlaqəsi”, İbnül-Ərəbi və Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı (konfrans materialları məcmuəsi), Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası 2010, p. 122-123.

---

founded as the first democratic state in the East in 1918, is a young state, historical roots of its cultural heritage have actually gone much farther.

At present, when globalization is gradually getting a wide scope with the scientific technical progress, it is crucial for every nation to recognize itself from a national, cultural and historical aspect in order to be able to participate in this process by protecting its existence.

In this sense, it is duty on every young person and scientist of the Azerbaijani people, having profound historical and cultural roots, to reveal and to study the works of the main thinkers of the cultural heritage of Azerbaijan and to bring them to public knowledge and even to the world, in a word, to protect the cultural heritage of Azerbaijan. The article “Mohammed Amin Sadraddin Shirvani (d.1036 / 1627) and His Moral Philosophy” prepared by us is a result of the duty consciousness.

The main purpose of the research is to reveal the facts about the Mohammed Amin Shirvani’s biography and his scientific services, which has not been studied a lot in our country, to make his ethical thought a subject of discussion in the context of the main ethical problems.

The article contains three main thesis:

1) Mohammed Amin Shirvani is a thinker who is known not only in the Caucasus, but also in the Ottoman borders with his scientific approach and services.

2) His moral thought has traces of Ancient Greek moral philosophy, the medieval Islamic moral philosophy, especially traces of the moral philosophy of Nasiruddin Tusi who made the philosophy in this direction even more systematic in Islamic thought.

3) With the tradition coming from Aristotle and Farabi, Mohammad Amin Shirvani’s philosophy makes politics a subject of discussion as a problem of ethics.

NAXÇIVANIN GÖRKƏMLİ İSLAM ALİMLƏRİ

*f.f.d., dos. Səbuhi İbrahimov,
AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu
Əlyazmaların kataloqlaşdırılması şöbəsinin müdürü*

Məqalədə Naxçıvanın görkəmli İslam alımlarının həyatı və elmi yaradıcılığı ilə bağlı araşdırma aparılmış, onların dəyərli əsərləri təhlil edilərək yığcam məlumatlar verilmişdir. Həmçinin aparılmış axtarışlar xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin tarixi köklərindən ətraflı məlumat verməklə nüfuzlu şəxslərin Azərbaycan xalqının milli ideologiyasında yaratdığı mühüm və əvəzedilməz bir sahəni ətraflı tərənnüm etmişdir.

Naxçıvanın görkəmli İslam alımları, nəinki bölgə üçün, həmçinin bütün Şərq aləmi üçün əvəzedilməz simalara çevrilmişlər. Doğma Vətənimiz olan Azərbaycan milli mənsubiyyətindən asılı olmayıaraq, hər bir xalqın, millətin nümayəndəsi üçün əziz və doğmadır. Xalqımız öz milli mədəniyyəti ilə digərlərinə örnek ola biləcək bir çox keyfiyyətə malikdir. O cümlədən islami dəyərləri, mənəvi amilləri, dini-əxlaqi dəyərləri olduğu kimi, həm də digər müsbətkeyfiyyətli prinsiplərə malik olan ən qədim xalqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın görkəmli İslam alımları Azərbaycanda təşəkkül tapmış intibah dünya mədəniyyəti tarixinin ən parlaq görkəmli nümayəndələrinə çevrilməklə yanaşı, həm də xalqımızın çox böyük mənəvi uğurlarının nəticəsi kimi özlərinə yer almışlar.

Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-fəlsəfi fikir tarixində naxçıvanlı ziyalıların, elm-sənət adamlarının xüsusi yeri var. Naxçıvan mənəvi-mədəni irsinin zənginləşməsində görkəmli İslam alımlarının böyük xidmətləri danılmazdır. Mənəvi cəhətdən insanları maarifləndirən görkəmli elm-sənət adamları Naxçıvanın müqəddəs islami dəyərlərə sahib olduqlarından xəbər verir.

“Ayətullah Şeyx Məhəmmədəli ibn Hacı Xudadad Naxçıvani hicri-qəməri tarixi ilə XIV (XIX-XX; 1848-1914) əsrin fəzilətli fəqihlərindən biri olmuşdur. «Əhsanül-vədiyyə» əsərinin müəllifi onun haqqında qeydlərdə göstərir ki, Ayətullah Şeyx Məhəmmədəli ibn Hacı Xudadad Naxçıvani arif, fəqih, fazıl, hədis nəql edən və başqa-başqa elmlərə malik olan nüfuzlu şəxslərdən biri olmuşdur.

“Naxçıvanın tanınmış alımlarından, dövrünün fiqh elminə sahib olan müctəhidi, zəka sahibi, fəzilətli insanı, böyük təfəkkürə malik, güclüyaddaşlı, hafizəli, lətifürəkli, səliqəli və gözəl əxlaq sahibi **Ayətullah-ül-üzma Şeyx Əbü'l-Qasim Ordubadi** kimi dəyərli ziyalısı olmuşdur”.

Dünyaya çoxlu sayıda nüfuzlu ziyalı bəxş edən Ordubad torpağının yetirmələrindən biri də görkəmli əllamə **Ayətullah Hacı Mirzə Məhəmmədəli Ğərəvi Ordubadidir**. O, hicri-qəməri tarixi ilə 1312-ci il (1891) rəcəb ayının 11-də Ordubad şəhərində dünyaya göz açmışdır.

Şərq aləminin nüfuzlu Naxçıvan alimlərinin həyat və yaradıcılığı olduqca zəngin və maraqlı bir sahəni əhatə edir. Tədqiqat zamanı aydın olmuşdur ki, dövrünün nüfuzlu şəxslərindən biri də müctəhid **Ayətullah Hacı Şeyx Məhəmmədşərif Ordubadi-Nəcəfidir**. Məhəmmədşərif Ordubadi Naxçıvanın görkəmli elm nümayəndəsi, dövrünün sayılıb-seçilən şəxsiyyəti, müctəhidi, məharətli yaradıcılıq qabiliyyətinə malik alimi olmuşdur.

Naxçıvanın görkəmli elm-sənət adamları sırasında özünə layiqli yer tutan insanlarından biri də **Şeyx Məhəmməd Qasim Ordubadi** idi. O da müctəhid Ayətullah Hacı Şeyx Məhəmmədşərif Ordubadi kimi böyük rütbəyə çatmış və bütün ömrünü yaradıcılıq aləminə həsr etmişdir. Təəssüflər ki, onun haqqında daha geniş məlumat əldə etmək mümkün olmadı.

Digər görkəmli şəxslərdən biri isə **Ayətullah Hacı Şeyx Möhsün Naxçıvanı** idı. “Mərhun Naxçıvanının oğlu Ayətullah Hacı Şeyx Möhsün Naxçıvanı də Nəcəfi-Əşrəfdə və Müqəddəs Məşhəddə məşhur alimlərdən biri hesab edilirdi”.

Naxçıvanın digər İslam alimi öz zəmanəsinin məşhur alimi, ədəbiyyatşunası və xətibi olmuş **Mövla Məhəmməd Naxçıvanidir**. İstedad və bacarığı ilə gözəl nitq söyləməklə insanların mənəvi aləminə təsiri olmuş naxçıvanlı alim Mövla Məhəmməd Naxçıvanı 1852-ci ildə Naxçıvan şəhərində dünyaya gəlmişdir.

Naxçıvan torpağı **Ayətullah Hacı Seyyid Əli Naxçıvaninin** simasında digər bir yetirməsini də elm aləminə təqdim etmişdir. O, zəmanəsinin yüksək-mərtəbəli alimlərindən və fəqihlərindən olmuşdur.

“İslam aləminə çoxlu alim təqdim edən Naxçıvanda dini şəxsiyyətlərdən biri də **Seyyid Mürtəza Naxçıvanı-Nəcəfidir**”. Naxçıvanı, nəinki dini elmləri, hətta bütün elm sahələrinin vurğunu olmuşdur. Elmi göstəricisi, bacarığı, səmi-miyyəti, nüfuzu, əxlaqi və mənəvi təmizliyi ilə seçilən Şərq alimləri sırasında özünəməxsus yeri olan Naxçıvanı 1914-cü ildə Naxçıvan şəhərində dünyaya gəlmişdir.

Dünya elmi və mədəniyyətinin beşiyi hesab edilən Naxçıvan öz zəngin yaradıcı şəxsləri ilə ictimai mühitin ayrılmaz bir parçasıdır. Naxçıvanilər sü-laləsinə mənsub olan görkəmli filosof **Ayətullah Hacı İmamqulu Naxçıvanı** tarixin şərəf lövhəsində əbədiyaşar layiqli vətəndaşa çevrilmişdir. Zəmanəsinin tanınmış alimi, filosofu, arif və məruflarından olan Naxçıvanı Şərq aləmində öz füsunkar bacarığı ilə şöhrət tapmışdır. Kəramət sahibi olmaqla o, ilk təhsilini

başa vurduqdan sonra, daxilindən baş qaldıran müqəddəs mənəviyyat hissi onu nüfuzlu alımlar sırasına çəkib aparmışdır.

Ayətullah Şeyx Əbdüssəməd Naxçıvani zəmanəsinin dəyərli alimi, filosofu və yaradıcı şəxslərdən biri olmuşdur. O, dünyanın ilk şəhərsalma mədəniyyətinin mərkəzi hesab edilən Naxçıvan torpağında dünyaya göz açmışdır.

Naxçıvanın görkəmli İslam alımlarından biri də tanınmış elm xadimi **Ayətullah Seyyid Mustafa Naxçıvanıdır**. O, Şərqi qabaqcıl mütəfəkkirlərdən biri olmuş, öz elmi ixtiraları ilə bərabər, dəyərli tələbələr yetişdirmiştir.

1859-cu ildə könüloşşayan qədim Naxçıvan şəhərində dünyaya göz açan S.M.Naxçıvani uşaqlıq illərindən elmə və sənətə yiyələnmək arzusunda olmuşdur. Bu maraq onu Nəcəfəl-Əşrəf şəhərində yerləşən elm mərkəzinə getməyə vadə etmişdir. Burada əxlaqlı, əsl insanı sıfətlərə yiyələnən alim yüksək dərəcəyə çatmışdır.

Mövla Hacı Hüseynəğa Naxçıvanininin də həyatı, başqalarının həyatı kimi maraqlı olmuş, elm aləmi üçün şərəfli və mənalı keçmişdir. Naxçıvan torpağında dünyaya göz açan H.H.Naxçıvani ilk təhsilini doğma vətənində başa vuraraq İraqa getmiş, Şərqi elm mərkəzi olan müqəddəs Nəcəfəl-Əşrəf şəhərində davam etdirərək yüksək istedad sahibi olmuşdur.

Naxçıvanın digər görkəmli İslam alimi müctəhid **Mirzə Hacı Mehdi Nehrəmi Naxçıvanıdır**. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan elm mədəniyyətinin inkişaf edən bir dövründə yaradıcılıq aləminə yeni töhfələr vermiş Hacı Mehdi Naxçıvani XIX əsrin axırlarında Nehrəm kəndində dünyaya göz açmışdır. Elmə olan marağın onu Nəcəfəl-Əşrəf elm ocağına çəkmiş və orada yüksək səviyyədə təhsil alaraq vətənə qayıtmışdır. Əldə etdiyi uğurlar onun elm ocağında tanınmış alımlerdən aldığı dərs olmuşdur. Naxçıvanın mənəvi-mədəni, ictimai-siyasi mühiti üçün zəruri hesab edilən o dövrün alim və ziyanlıları kimi, Hacı Mehdi Naxçıvani də öz bilik və bacarığını nümayiş etdirmiştir.

Güman etmək olar ki, Naxçıvanın mədəniyyət və ədəbiyyat, o cümlədən dinşunaslıq tarixini canlandırib yaşadan görkəmli İslam alımları bu gün ulu əcdadlarımıızın bizə miras qoyduğu milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq, yaşatmaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün bilik məbədimizdir. Naxçıvani ziyarət edən hər bir qonağın qədim el yurdunu, onun tanınmış elm adamlarının sənət əsərlərini sevməsi və doğma Naxçıvanımızı razılıq hissi ilə tərk etməsi bir daha Vətənimizin, millətimizin ölkə hüdudlarından kənarda da tanınması və sevilməsi deməkdir.

ВИДНЫЕ ИСЛАМСКИЕ УЧЕНЫЕ НАХЧЫВАНА

*д-р филос. по филос., доц. Сабухи Ибрагимов
заведующий Отделом каталогизации рукописей
Фонда Рукописей Нахчыванского Отделения НАНА*

В статье исследована жизнь и научное творчество выдающихся исламских ученых Нахчывана, проанализированы их ценные труды и предоставлена компактная информация. Проведенные поиски дали подробную информацию об исторических корнях национально-нравственных ценностей народа, подробно раскрыли важную и незаменимую область, созданную влиятельными людьми в национальной идеологии азербайджанского народа.

Известные исламские ученые Нахчывана стали незаменимыми не только для региона, но и для всего Востока. Наша родина Азербайджан является родной для представителя каждой нации, народа независимо от национальной принадлежности. Потому что наш народ имеет много качеств, которые могут быть примером национальной культуре других. Мы – древнейший народ с исламскими ценностями, моральными факторами, религиозно-моральными ценностями, а также с другими положительными качествами и принципами.

Следует отметить, что выдающиеся исламские ученые Нахчывана стали самыми яркими представителями истории мировой культуры возрождения в Азербайджане, а также заняли место как результат великих нравственных достижений народа.

Нахчыванская интеллигенция, ученые и творческие люди занимают особое место в истории азербайджанской общественно-политической, литературно-философской мысли. Огромная заслуга выдающихся исламских ученых в обогащении духовного и культурного наследия Нахчывана бесспорна. Выдающиеся ученые и творческие люди, которые обучают людей в духовном плане, подтверждают, что обладают священными исламскими ценностями Нахчывана.

Аятулла Шейх Мухамедали бин Хададад Нахчывани был одним из превосходных ученых XIV (XIX-XX; 1848-1914) века по лунному календарю хиджри. Автор книги «Ахсануль-вадийя» указывает, что аятулла шейх Мухамедали бин Хададад был одной из мудрых, добродетельных, влиятельных фигур Нахчывана, владеющей и другими науками.

«Среди известных ученых Нахчывана был такой ценный интеллигент как Аятолла-уль-узма Шейх Абул-Касим Ордубади, явившийся высшим духовным лицом, добродетельным человеком, обладавший ценным умом, сильной памятью, большим сердцем и нравственностью».

Одним из выходцев из Ордубада, подарившего миру большое количества влиятельных интеллекуалов, стал видный мудрец Аятолла Хаджи Мирза Махаммадали Гарави Ордубади. Он родился в городе Ордубаде 11 раджаба 1312 года (1891) по лунному календарю хиджри.

Жизнь и творчество влиятельных нахчыванских ученых восточного мира охватывает очень богатую и интересную область. В ходе исследования выяснилось, что одним из самых влиятельных людей того периода являлся муджатихид Аятолла Хаджи Шейх Мохаммад-Шариф Ордубади-Наджафи. Мухаммад-Шариф Ордубади был выдающимся ученым Нахчывана, видной личностью и талантливым духовным лицом.

Шейх Мухаммад Касим Ордубади занял достойное место среди выдающихся ученых и творческих людей Нахчывана. Как муджатихид Аятолла Хаджи Шейх Мохаммад-Шариф Ордубади-Наджафи, он также достиг высокого звания и посвятил всю свою жизнь творчеству. К сожалению, не удалось получить о нем больше информации.

Другой видной фигурой был Аятолла Хаджи Шейх Мохсун Нахчывани. «Сын Мархуна Нахчывани Аятолла Хаджи Шейха Мохсен Нахчывани также был одним из известных ученых в Наджафи-Ашрафе и священном Мешхеде».

Еще одним исламским ученым Нахчывана был Мовла Мохаммад Нахчывани - известный ученый, литературовед и писатель своего времени. Нахчыванский ученый Мовла Мохаммад Нахчывани, который повлиял на моральный мир людей своим талантом и умением, прекрасной речью, родился в 1852 году в городе Нахчыване.

Нахчыванская земля подарила ученыму миру еще одного воспитанника в лице Аятоллы Гаджи Сейид Али Нахчывани. Он был одним из высокопоставленных ученых своего времени.

«Одним из религиозных деятелей Нахчывана, который представил исламскому миру многих ученых, являлся Сейид Муртаза Нахчывани-Наджафи». Нахчывани интересовался не только религиозными науками, но и всеми отраслями науки. Нахчывани, занимающий особое место среди восточных ученых, отличавшихся своими научными способностями, уменьшениями, искренностью, репутацией, моральной и духовной чистотой, родился в городе Нахчыване в 1914 году.

Своими творческими людьми Нахчыван, считающийся колыбелью мировой науки и культуры, является неотъемлемой частью социальной среды. Выдающийся философ из рода Нахчывани Аятолла Хаджи Имамкулу Нахчывани стал достойным гражданином на доске почета истории. Известный ученый, философ и мудрец своего времени Нахчывани зара-

---

ботал репутацию на Востоке благодаря своим исключительным способностям. Обладая благородным характером, после завершения начального образования он почувствовал чувство священной духовности, которое сделало его одним из влиятельных ученых.

Аятулла Шейх Абдус-Самад Нахчывани был одним из ценных ученых, философов и творческих деятелей своей эпохи. Он родился на земле Нахчывана, считающегося центром первой в мире культуры градостроительства.

Один из выдающихся исламских ученых Нахчывана был известный ученый Аятолла Сейид Мустафа Нахчывани. Он был одним из передовых мыслителей Востока и наряду с научными изобретениями воспитал достойных учеников. С. М. Нахчывани, родившийся в 1859 году в древнем и прекрасном Нахчыване, с детства мечтал овладеть наукой и искусством. Этот интерес побудил его отправиться в научный центр в городе Наджафи-Ашраф. Здесь ученый приобщился к подлинным моральными ценностями и достиг высокого уровня.

Жизнь Мовлы Хаджи Гусейнаги Нахчывани была такой же интересной как жизнь остальных и прошла славно и значимо для мира науки. Х. Г. Нахчывани, родившийся в Нахчыване, завершил первое образование на родине, уехал в Ирак, продолжил свое образование в священном городе Наджафи-Ашраф, считавшемся научным центром Востока, и отличился высоким талантом.

Другим выдающимся исламским ученым Нахчывана был муджатхид Мирза Гаджи Мехди Нехрами Нахчывани. Гаджи Мехди Нахчывани, который внес свой вклад в творческий мир в конце XIX – начале XX веков, когда развивалась научная культура Нахчывана, родился в конце XIX века в селе Нехрам. Его интерес к науке привел его в научный центр Наджафи-Ашраф, откуда он вернулся на родину, получив высокий уровень образования. Своими успехами он был обязан занятиям с известными учеными в научном центре. Как ученые и интеллектуалы того периода, необходимые для моральной, культурной и социально-политической обстановки Нахчывана, Гаджи Мехди Нахчывани также продемонстрировал свои знания и навыки.

Можно предположить, что известные исламские ученые Нахчывана, возрождившие культуру и литературу, в том числе историю религиоведения Нахчывана, являются храмом знаний для сохранения и передачи будущим поколениям национальных и духовных ценностей, которые унаследованы от великих предков. Тот факт, что каждого посетителя Нахчывана интересуют древняя земля, произведения искусства её известных ученых, и каждый гость уезжает отсюда довольным - это еще раз признание и любовь к нашей родине и народу за пределами страны.

PROMINENT ISLAMIC SCHOLARS OF NAKHCHIVAN

Associate Professor Sabuhi Ibrahimov

*PhD in Philosophy, Head of the Department of Catalogues at
Fund of Manuscripts of Nakhchivan Branch of ANAS*

The article examines the life and scientific creativity of prominent Islamic scholars of Nakhchivan, analyzes their valuable works and provides compact information. The conducted researches give detailed information about the historical roots of national and moral values of our people and detail the important and indispensable area created by influential people in the national ideology of the Azerbaijani people.

Notable Islamic scholars of Nakhchivan have become indispensable not only for the region, but also for the entire East. Our national homeland is dear and native to every nation, regardless of national affiliation. Because our people have many qualities their national culture that can be an example for others. We are the oldest people with Islamic values, moral factors, religious and moral values as well as other positive quality principles.

It should be noted that the distinguished Islamic scholars of Nakhchivan became the most prominent representatives of the history of the world culture in Azerbaijan, as well as the result of the great moral achievements of our people. Nakhchivan intellectuals, scientists and artists have a special place in the history of Azerbaijani public and political, literary and philosophical thought. The great services of prominent Islamic scholars in the enrichment of the spiritual and cultural heritage of Nakhchivan are undeniable. Outstanding scientists and educators who educate people in spiritual terms state that Nakhchivan possesses sacred Islamic values.

“**Ayatullah Sheikh Mohamedali Bin Haji Hudadad Nakhchivan** was one of the virtuous scholars of the 19th-20th (1848-1914) centuries. The author of the book *Ahsan al-waliyya* indicates that Ayatullah Sheikh Mohammadali bin Haji Hudadad was one of the influential figures of Nakhchivan who possessed arif, fiqh, virtue, ahadith and other sciences. “The well-known scholars of Nakhchivan, who possessed the jurisprudence of the period, the intelligent person, the virtuous man, had valuable intelligence, such as **Ayatollah-ul-Uzma Sheikh Abu'l-Qasim Ordubadi**, who possessed great thinking, strong, memorable, sensitive, delicate, neat and beautiful moral.”

One of the achievements of the Ordubad land, which has given a large number of influential intellectuals to the world, is also known as Allamah

Ayatollah Haji Mirza Mohammadali Gharavi Ordubadi. He was born in Ordubad, on the 11th of February, 1891 (1312 hijri date)

The life and creativity of the influential Nakhchivan scholars of the Oriental world cover a very rich and interesting area. It was understood during the study that one of the influential people of the period is **Ayatollah Haji Sheikh Mohammad-Sharif Ordubadi - Najafi.** Mohammed Sharif Ordubadi was a prominent scientist of Nakhchivan, a well-known personality, talented scientist.

Sheikh Mohammed Qasim Ordubadi had gained a worthy place among outstanding scientists and artists of Nakhchivan. He also reached the great rank of Mujahid Ayatollah Haci Sheikh Mohammedsarif Ordubadi and devoted his whole life to the creative world. Unfortunately, it was not possible to find out more about him.

Another prominent figure was **Ayatullah Haji Sheikh Mohsen Nakhchivani.** "The son of Marhun Nakhchivani Ayatollah Haji Sheikh Mohsen Nakhchivani was one of the well-known scholars in Najafi-Ashraf and Holy Mashhad."

Another Islamic scholar of Nakhchivan is **Mawla Mohammad Nakhchivani**, a well-known scientist, literary critic and writer of his time. Nakhchivan scientist Mavla Mohammad Nakhchivani, who was influenced by the moral world of talent, was born in 1852 in Nakhchivan.

The Nakhchivan land was presented by scientist **Ayatollah Haji Seyyid Ali Nakhchivani** as well. He was one of the high-ranking scholars and jurists of his time.

"One of the religious figures in Nakhchivan is **Seyyid Murtaza Nakhchivani - Najafi**, who has presented many scholars to the Islamic world." Nakhchivan was not only religious sciences, but also all the branches of science. Nakhchivan, who has a special place among the Oriental scholars chosen by his scientific capacity, abilities, sincerity, reputation, moral and spiritual cleanliness, was born in Nakhchivan in 1914.

Nakhchivan, considered as the cradle of world science and culture, is an integral part of the social environment with its rich creative people. The prominent philosopher **Ayatollah Haji Imamqulu Nakhchivani**, a member of the Nakhchivan family, had become a worthy citizen of the history. Nakhchivan, a renowned scientist, philosopher, arif and martyr, has gained a reputation in the East with his exceptional ability. Having a noble character, he felt the sense of sacred spirituality that made him one of the influential scholars after completing his first education.

Ayatullah Sheikh Abdus-Samad was one of the valuable scholars, philosopher and creative person of his time. He had come to the world Nakhchivan, the center of the world's first urban development culture.

One of the prominent Islamic scholars of Nakhchivan is **Ayatollah Seyyed Mustafa Nakhchivani**, a well-known scientist. He had been one of the foremost thinkers in the East and had educated worthwhile students along with his scientific inventions. In 1859, Nakhchivani, who was born into the world in ancient Nakhchivan, dreamed of acquiring knowledge and art from childhood. This interest led him to go to the science center in Najafi-Ashraf. Here, the scientist, who possesses moral values, has reached a high level.

The life of **Mevlana Haji Huseynaga Nakhchivani**, who was interested in the lives of others, has become a glorious and meaningful science for the world of science. H.H.Nakhchivani, who opened the world in Nakhchivan, completed his first education in his native land and went on to Iraq and continued his education in the holy city of Najafi-Ashraf in the East.

Another prominent Islamic scholar of Nakhchivan was **Haji Mehdi Nakhchivani**. Haji Mehdi Nakhchivani, who had contributed to the development of scholarly creativity in the late 19th and early 20th centuries in Nakhchivan's scientific culture, was born in Nehram village in the late 19th century. His interest in science led him to the Najafi-Ashraf Science Center and returned to his homeland with a high-level education. Knowledge that he received from the well-known scholars was his greatest achievement. Haji Mehdi Nakhchivani, as well as academics and intellectuals of that period, considered necessary for the moral, cultural and social-political environment of Nakhchivan, also demonstrated his knowledge and skills.

It is possible to assume that the well-known Islamic scholars of Nakhchivan, who revived the history and culture of Nakhchivan, as well as the history of religion, are our knowledge temple to protect, preserve and convey our national-moral values to our future generations inherited by our great ancestors. The fact that every visitor to Nakhchivan loves the ancient state of our country, its well-known scientists, and leaves our native Nakhchivan with consent, is once again the recognition and love of our homeland, our nation beyond our borders.

ДРЕВНИЙ ОБРЯД ПОСТА И КУЛЬТ СИРИУ-ШИ'РА

д-р филос. по ист., доц. Севда Сулейманова

ведущий научный сотрудник Отдела истории и географии арабских стран Института Востоковедения имени акад. З.М. Буньядова НАНА

Архитектурное строение Девичьей башни в Баку в виде каменного цилиндра с примыкающим к нему выступом является одной из загадок мирового зодчества. Построенная на береговой скале, она имеет семь этажей с нишами и увенчана короной на восьмом ярусе, где, по мнению Д.Ахундова, извергалось пламя из семи столпов. С. Ашурбейли считает, что Девичья башня являлась древним капищем «багов» огнепоклонников, что определялось природной особенностью местности, изобиловавшей нефтяными источниками и горючими газами. Она отожествляет ее с известным по сведениям источников V-VIII вв. храмом «Атеш-е-Багаван» – «жертвенником семи ниш».

Существует мнение, что комплекс дворца Ширваншахов рядом с Девичьей башней был ханака суфийских подвижников, где находились могилы халватийских шейхов. Замок Ширваншахов можно сравнить с «алоу-хона», манихейскими ханака - бехарами в Самарканде, Бухаре, которые были превращены в суфийские обители, мечети. Девичья башня отражает идеи митраизма, манихейства, перешедшие в суфизм. Догмы манихейства со следами митраизма, возможно, были занесены в Албанию в III-IV вв. из Согда, откуда манихейство проникло в Китай и к туркам, где до X в. существовали замки (монастыри) манихеев, которых называли «сабиями».

Воспевая ширваншаха Ахситана, которому приписывают восстановление Бакинской крепости, Хагани описывает, как он «в пламенной хирке, в искрах и в дыму поднимается на Арш - кровлю Мира и взяв факел от пожара Колеса фортуны, ставит лестницу *Банат На`и*». *Арии Банат На`и* (араб. *арии* – «трон», «кровля», «катафалк») – созвездие Большой Медведицы (перс. *Haft Öreng*). Контуры семи звезд Большой Медведицы просматриваются в Девичьей башне, связанной с легендами об «Огненной деве». Так, Ахситан поднимается на горящую корону Девичьей башни, олицетворяющей Б. Медведицу. *Банат На`и* отожествляется с Колесом фортуны - *Фалак*. Идея чередования рождения и смерти выражена в самом названии *Арии Банат На`и*, что может означать «Трон дочерей возрождения» или же «дочери погребальных носилок»; так как двойственное значение имеет как *арии* – «престол», «катафалк», так и *на`и* – «возрождение», «труп». Эта модель раскрывается у Хагани как «Зухра, беря мизраб, тянет сверху *На`и* (водоем «Ковша») трех девиц (ручка «Ковша») к танцу», т.е. разворачивает

Медведицу, играя на ее «семи струнах», что можно интерпретировать как «смену миров» - низшего и высшего (6↔9).

В Библии «Медведица и ее звезда» («столп облачный огненный») предвещали дождь и ураганы (Лук.ХII,54; Иов.IX,9).«Звезда медведицы» - это Сириус, с восходом которого после трехмесячного исчезновения, сопровождавшегося засухой, начинались дожди; плачущая *Банат На`и* оплакивала сына Сириуса-Таммуза («июнь»). Июнь – начало траура и поста по Таммузу (шумер. Думузи, гр. Дионис), «ушедшему на три месяца в преисподнюю». С Арш («Трон») Банат На`ш - Б. Медведицей можно отожествить египетскую Исиду или Исет («Трон»), с которой связывались разливы Нила и начало Нового года во время восхода звезды Сириуса – Осириса. Появление Сириуса на лоне Б. Медведицы воспринималось как «возрождение сына» и «восхождение на Трон». Бируни утверждает, что изначально персы справляли Науруз в день восхода звезды Пса (Сириус-canis), совпадающий с летним солнцестоянием. «В этот день Джемшид воссел на золотой престол, и выпал обильный дождь». Ахемениды сохранили древний календарь, где год начинался осенью, с месяца Тишри – сентябрь (ср. авест.Тиштрай - Сириус). Официальная коронация у персов, как в Вавилонии и при Ахеменидах, проводилась в день Наурзуза в храме огня, где возжигался священный огонь.

«Переворачивая с одного положения в другое, Господь выявляет все наоборот и продолжает превращать тебя то в одно, то в другое состояние», – говорит Джалалуддин Руми, размышляя о «переходах между мирами». В фигурках танцующих женщин в древних погребальных оссуариях Хорезма, мистериях с плясками, как и в «танцующей» Ширин в похоронной процессии Хосрова у Низами, можно усмотреть имитацию «оборотов Фортуны». Имея форму материнского чрева или эмбриона и также ассоциируясь с погребальной процессией, *Ари Банат На`и* олицетворяла возрождение и погребение, символизируя Небо, разделенное спиралью Вселенского Змея, где рождалась и умирала Звезда Ши`ра. Этот древний астральный символ занимает важное место и в мусульманской космогонии в образе грандиозного сооружения *Курси* (Трон), который стоял на воде, поддерживаемый ветрами; однажды он зашевелился, и тогда Господь окружил его змеем, и змей задушил Трон сединой». Имитацией небесной модели можно считать североевропейские культовые изображения процессий с Колесницей, мистерии Осириса, Таммуза, процессии «похорон Хусейна» с «предводительницей плакальщиц» (*Кайд Банат На`и*) с «львом» на повозке. Ту же идею несет кораническое изречение о Престоле Сулеймана: «Поместили на его Троне (*Курси*) труп, он обратился». Так, Девичья башня в образе Трон Банат На`ш олицетворяла мистический конец мира, предвещающий бессмертие и следующее возрождение.

QƏDİM ORUCLUQ AYİNİ və SİRİUS-ŞİRA KULTU

t.f.d., dos. Sevda Süleymanova,

*AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu
Ərəb ölkələri tarixi və iqtisadiyyatı şöbəsinin aparıcı elmi işçisi*

Bakıda dəniz sahilində qayanın üzərində yerləşən Qız qalasının qeyri-adi arxitekturaya malik olan inşası dünya memarlığında bir sərr kimi qalmaqdadır. S.Aşurbəyli qalanın zəngin neft və qaz yataqlarının yerləşdiyi ərazidə olduğunu nəzərə alaraq, onun od məbədi olduğunu göstərir. Qalanın sufi, xəlvəti məbədi, sabilərin xanəgahı, behar olduğu haqqında da fikirlər irəli sürürlür.

Şirvanşahlar sarayının şairi Xaqani Şirvani qalanın bərpa olunmasını Şirvanşah Axsitana bağlayır. O, Axsitanın əlində Fələk təkərinin yanar məşəli ilə *Bənət Nəşin* pilləkənini qoyaraq, Ərşə – *Bənət Nəşin Taxtına* (Böyük Ayı bürcü) qalxmasını təsvir edir. Sufi təriqətlərində önemli yer tutan *Bənət Nəş Fələk-lə* eyniləşir. Fələklə bağlı dünyaların dəyişməsi ideyası *Bənət Nəşin taxtinin* adında təzahür edir; Ərş *Bənət Nəş* həm “dirilik qızlarının taxtı”, həm də “tabut aparan qızlar” kimi tərcümə edilir. Belə ki, həm ərş - “taxt”, “tabut”, həm də *nəş* – “dirilik”, “meyit” ikili məna daşıyır. Fələyin çevrilmələrini (doğum və ölümü), dünyaların dəyişməsini ($6 \leftrightarrow 9$) simvolizə edən bu modeli Xaqani belə təsvir edir: “Zöhrə mizrab götürərək, *Nəşin* üzərindən üç qızı dartaraq onu çevirir”, yəni *Bənət Nəşin* – *Böyük Ayı bürcünün* yeddi simini çalaraq onu oynadır. Böyük Ayı bürcünün ulduzlarının trayektoriyasının dəyişməsi məişətlə bağlı yağış yağmasını və ya gün çıxmاسını bildirirdi; bununla yanaşı, ezotorikada Fələyin çevrilmələrini, olum və ölümü, aşağı və yuxarı dünyaların dəyişməsini imitasiya edirdi ($6 \leftrightarrow 9$).

İncildə Böyük Ayı bürcünün və onun ulduzunun (Sirius, Şira) üçaylıq quraqlıqdan sonra göy üzündə görünməsi yağış mövsümünün başlanmasını bildirirdi. *Банам Hau* göy üzündə yoxa çıxan oğlu Tammuza («iyun») – Şiraya üçaylıq yas tuturdu. *Июнь* – yasin və Pəhriz ayının başlangıcı idi. Tammyuz (шумер – Думузи, yunan – Дионис) üçaylıq axırət dünyasına gedirdi. Üç aydan sonra Tammyuzun (Şi'ranın) Böyük Ayı bürcünün qoynunda göy üzərində görünməsi böyük bayram olurdu; yağış mövsümü başlayır, Nil çayı daşırdı. “*Bənət Nəşin taxtı*” – Böyük Ayı bürcü Misir ilahəsi İsida, İset («Taxt») ilə eyniləşdirilir. Büruni bildirir ki, Novruz əvvəllər Sirius (Şira) ulduzunun göy üzündə görünməsi və yağışın yağması ilə qeyd edilirdi. Əhəmənilər bu qədim təqvimə riayət edirdilər, Yeni il *Tışri* – sentyabr ayında, *Tıştrya* – Sirius ulduzunun çıxması ilə qeyd olunurdu. Taxtaçıxma mərasimi də Əhəmənilərdə Novruzda qeyd olunurdu.

Sonda qeyd edək ki, Bakıda dəniz sahilində yerləşən möhtəşəm və sırlı Qız qalası Ana – Qız rəmzi olan Böyük Ayı bürcü ulduzlarının trayektoriyası formasındadır. Şirvanşahların saray şairi Xaqani Şirvaninin təsvirində Peyğəmbərin meracını təqlid edən Şirvanşah Axsitanın Qız qalasının Ərşində təsvir etdiyi ayin də Novruz və Orucluq bayramlarının sinkretik formasıdır.

ANCIENT RITUAL OF FASTING AND THE CULT OF SIRIUS SHIRA

Associate Professor Sevda Suleymanova

*PhD in History, Leading research fellow of the Department of History
and Economics of Arab Countries at the Institute of Oriental Studies
named after academician Z.M. Bunyadov of ANAS*

The architectural structure of the Maiden Tower in Baku in the form of a cylindric stone with an adjoining jut is one of the mysteries of the world architecture. Built on a coastal cliff, it has seven floors with niches and is crowned with a crown on the eighth tier, where, according to D.Akhundov, the flame of seven pillars used to erupt. S.Ashurbeyli believes that the Maiden Tower was an ancient place of fire-worshiping as it was abundant in oil sources and combustible gases. She identifies it with the known sources of the 5th -8th centuries Temple “Atesh-e-Bhagavan” – “altar of seven niches”.

It is believed that the complex of the Shirvanshahs’ Palace next to the Maiden Tower was the Khanaka of the Sufi devotees, where the graves of the Halvatian sheikhs were located. The Shirvanshahs’ Palace can be compared to the “aloh-khona”, the Manichaeian Khanaka — the Behars in Samarkand, Bukhara, which were turned into Sufi monasteries, mosques. The Maiden Tower reflects the ideas of Mithraism, Manichaeism, which have been converted to Sufism. Manichaeian dogmas with traces of Mithraism may have been recorded in Albania (ancient Azerbaijani state) in the 3rd-4th centuries from Sogd, from where Manichaeism penetrated into China and the Turks, where up to the X (10th) century there were castles (monasteries) of the Manicheans, who were called sabays.

Chanting the Shirvanshah Akhsitan, who is credited with restoring the Baku fortress, Khagani describes how he “in the fiery Khirk, in sparks and smoke rises on Arsh - the roof of the World and taking the torch from the fire of

the Wheel of Fortune, sets the Banat Na'sh stairs. Arsh Banat Nahsh (arab.арш – “throne”, “roof”, “hearse”) - the constellation Ursa Major (pers. Haft Öreng). The contours of the seven stars of the Big Dipper are shown in the Maiden Tower, associated with the legends about the “Fire Maiden”. So, Ahsitan rises to the burning crown of the Maiden Tower, personifying Big Dipper. Banat Na'shis identified with the Wheel of Fortune - Falak. The idea of alternation of birth and death is expressed in the very name of Arsh Banat Na'sh, which may mean “The throne of daughters of rebirth” or “the daughter of burial stretcher”; as it is of dual importance as arsh - “throne”, “hearse”, and na'sh - “revival”, “corpse”. This model is revealed in Khagani, as “Zukhra, taking a mizrab, pulls on top of Na'sh (“Bucket” pond) three girls (“Bucket” handle) to the dance”, that is, she unfolds Ursia, playing on her “seven strings”, which can be interpreted as a “change of worlds” - lower and higher (6↔9).

In the Bible, “The Bear and its Star” (“the pillar of cloudy fire”) foreshadowed rain and hurricanes (Luk.XII, 54; Iov.IX, 9). “Star of the Bear” is Sirius, with the rise of which, after a three-month extinction, accompanied by drought, it started to rain; the weeping Banat Na'sh mourned the son of Sirius-Tammuz (“June”). June is the beginning of mourning and fasting for Tammuz (Sumer. Dumuzi, gr. Dionys), “gone to hell for three months.” With Arsh (“Throne”) Banat Na'sh - Big Dipper, you can identify the Egyptian Isis or Isset (“Throne”), which was associated with the Nile floods and the beginning of the New Year during the rising of the star Sirius - Osiris. The appearance of Sirius in the bosom of the Dipper (the bear) was perceived as “the revival of a son” and “the ascent to the Throne”. Biruni claims that the Persians originally celebrated Nowruz on the day of the rise of the star Psa (Sirius-canis), which coincides with the summer solstice. “On this day, Jemshid sat on the golden throne and heavy rain fell.” The Achaemenids retained the ancient calendar, where the year began in the autumn, from the month of Tishri - September (cf. avest.Tistrya - Sirius). The official coronation of the Persians, as in Babylonia and under the Achaemenids, was held on the day of Nowruz in the temple of fire, where the sacred fire was lit.

“Turning from one position to another, the God (the Lord) reveals everything the other way around and continues to turn you into one state or another,” says Jalaluddin Rumi, thinking about “transitions between worlds.” In the figures of dancing women in the ancient funerary ossuaries of Khorezm, the mysteries with dances, as well as in the “dancing” Shirin in the Khosrov funeral procession at Nizami, one can see an imitation of the “turns of Fortune”. Having the form of a maternal womb or embryo and also associating with the funeral procession, Arsh Banat Na'sh personified rebirth and burial, symbolizing the Sky, divided by

the spiral of the Universal Serpent, where the Shi'ra Star was born and died. This ancient astral symbol also holds an important place in the Muslim cosmogony in the image of the magnificent structure of Kursi (Throne), which stood on the water supported by the winds. Once it began to move and then the Almighty (the God) surrounded it with a serpent and the serpent strangled the Throne by the middle.” So, the Maiden Tower in the image of Throne Banat Na’sh personified the mystical end of the world, foreshadowing immortality and the next rebirth.

ИСЛАМСКАЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ТРАДИЦИЯ КАВКАЗА В ПОСТКЛАССИЧЕСКИЙ ПЕРИОД (XIII – XVIII ВЕК): ГЛАВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

*канд. ист. наук Михаил Якубович,
директор Центра исламоведения
Национального университета «Острожская академия»*

На фоне довольно неплохо изученной классической философской традиции Кавказа, особенно в отношении восточного перипатетизма и суфизма, наследие постклассического периода (XIV – XVIII век) известно довольно поверхностно. Это во многом связано с общими проблемами исследования исламской интеллектуальной традиции того периода, где большая часть сохранившихся трудов ученых остаются неизданными. Исходя из этого, возникает вопрос о том, каким образом исламская традиция Кавказа, в особенности южных регионов, пребывающих в центре пересечения суннитской и шиитской традиций, смогла внести свой вклад в развитие таких наук, как основоположения исламского права (араб. *ильм усул аль-фикх*), экзегетики (*тафсир*), теологии (*калям*), логики (*мантик*), суфизма (*тасаввuf*) и других. В силу того, что, как свидетельствуют исследования обеих традиций, в этот период в значительной мере произошла «рационализация» исламских наук, в том числе благодаря разветвленной системе медресе, существует необходимость обратить внимание на различные дидактические материалы, в том числе так называемые «глоссы» (*хаваши*).

Написанные на различные основоположные тексты (*мутун*) и комментарии (*шурух*), глоссы постклассических авторов часто служили главным пособием к пониманию основного текста, и, помимо того, показывали рецепцию конкретного источника в новых временных и географических рамках. Известно, например, что известнейшее толкование Корана аль-Байдауви практически не изучалось без многочисленных глосс (которых в одной лишь Османской империи было написано более 700).

В этой связи, особый интерес представляют труды ученых, происходивших в первую очередь как из исторических областей Азербайджана, так и Грузии (Аджария), начиная от известнейшего мыслителя Сирадж ад-Дина аль-Урмави (1198 – 1283), правоведа Ахмада бин Мухаммада аль-Ардабили (XVI в.), и заканчивая наследием Мирзы-Заде Мустафы аль-Батуми (1688 – 1743) и другими авторами Южного Кавказа, в том

числе выходцев из Ширвана (Мухаммада бин Махмуда аш-Ширвани, ум. 1506 и других).

Главная задача исследования состоит в рассмотрении наиболее известных глосс (*хаваши*), написанных выходцами с Кавказа в указанное время. На основании изучения методики комментирования, содержательных особенностей, соотношения с различными областями знания и связи с научными традициями исламского мира, будет показано значимую роль, которую выходцы с региона сыграли в развитии исламских наук в постклассический период.

POSTKLASSİK DÖVRDƏ (XIII – XVIII ƏSRLƏR) QAFQAZIN İSLAM İNTELLEKTUAL ƏNƏNƏSİ: ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏR

*t.f.d. Mixail Yakuboviç,
“Ostroq Akademiyası” Milli Universiteti
İslamşünaslıq Mərkəzinin direktoru*

Qafqazın kifayət qədər yaxşı öyrənilmiş klassik fəlsəfə ənənəsinin fonda, xüsusilə postklassik dövrün (XIV–XVIII əsrlər) Şərqi peripatetizmi və sufizmi baxımından mirası çox səthi məlum idi. Bu, bir çox şeydə o dövrün İslam intellektual ənənəsinin tədqiqinin ümumi problemləri ilə bağlı idi, həmin dövrdə alımların saxlanmış işlərinin çox hissəsi nəşr olunmamış qalırdı. Buna əsaslanaraq belə bir sual ortaya çıxır ki, Qafqazın, xüsusən sünni və şia ənənələrinin kəsişmə mərkəzində yerləşən cənub regionlarının İslam ənənəsi İslam hüququnun əsası (ərəb. ilm Üsuli-əl-fiqh), Ekzegetika (*Təfsir*), İlahiyyat (*Kəlam*), Logika (*Məntiq*), Sufizm (*Təsəvvüf*) və başqa elmların inkişafına öz töhfəsini necə verə bilməşdir? Hər iki ənənə araşdırılmalarının göstərdiyi kimi, bu dövrdə İslam elmlarının “rasionalizasiyası” getmişdi, həmçinin mədrəsənin şaxələnmiş sistemi sayəsində müxtəlif didaktik materiallara, o cümlədən “qlossalar”da diqqət yetirmək ehtiyacı duyulurdu.

Müxtəlif baza mətn və şərhlərinə yazılmış postklassik müəlliflərin qlossaları çox vaxt əsas mətnin başa düşülməsi üçün vasitə kimi xidmət edir, bundan əlavə, konkret mənbəyin yeni resepsiyasını təzə vaxt və coğrafi çərçivələrdə göstərirdi. Məlumdur ki, əl-Bəydavinin Quranının məşhur izahı çoxsaylı qlossalar olmadan (təkcə Osmanlı İmperiyasında 700-dən çox qloss yazılmışdı) praktiki olaraq öyrənilməmişdi.

Bununla bağlı həm Azərbaycan, həm də Gürcüstanın (Acariya) tarixi ərazilərindən çıxmış alımların, çox məşhur mütəfəkkir Siracəddin Ürməvinin (1198 – 1283), hüquqşunas Əhməd ibn Məhəmməd Ərdəbilinin (XVI əsr) işlərindən tutmuş, Mirzə-zadə Mustafa əl-Batuminin (1688 – 1743) və Cənubi Qafqazın başqa müəlliflərinin, həmçinin Şirvandan gələnlərin (Məhəmməd ibn Mahmud Şirvani, v.1506) miraslarınıadək əsərlər xüsusi maraq doğurur.

Tədqiqatın əsas məsələsi göstərilən vaxtda Qafqazdan gələn müəlliflər tərəfindən yazılmış ən məşhur qlossların baxılmasından ibarətdir. Şərhetmə metodikasının, məzmunlu xüsusiyətlərinin, müxtəlif bilik sahələri ilə münasibətinin, İslam dünyasının elmi ənənələri ilə əlaqəsinin öyrənilməsinə əsasən, regiondan gələn alımların postklassik dövrdə İslam elmlarının inkişafında oynadıqları əhəmiyyətli rol göstəriləcəkdir.

ISLAMIC INTELLECTUAL TRADITION IN THE POST-CLASSICAL PERIOD (XIII - XVIII): KEY FEATURES

Mikhail Yakubovich

PhD in History, Director of the Center for Islamic Studies at the Ostroh Academy

Against the background of the rather well studied classical philosophical tradition of the Caucasus, especially with regard to Eastern peripateticism and Sufism, the legacy of the postclassical period (XIV-XVIII century) is known rather superficially. This is largely due to the general problems of studying Islamic intellectual traditions of that period where most of the surviving works of scholars remain unpublished. Proceeding from this, the question arises of how the Islamic tradition of the Caucasus, especially the southern regions, staying in the centre of the intersection of the Sunni and Shiite traditions, could contribute to the development of such sciences as the foundations of Islamic law (Arabic *ilmusul al-fiqh*), exegetics (*tafsir*), theology (*kalyam*), logic (*mantic*), Sufism (*tasavvuf*) and others. Due to the fact that the rationalization of the Islamic sciences largely occurred during this period, as research from both traditions shows, as well as thanks to the extensive system of madrasahs, there is a need to pay attention to various didactic materials, including the so-called glosses (*hawashi*).

Written in various original texts (*mutun*) and commentaries (*shurukh*), the glosses of post-classical authors often served as the main tool for understanding the main text, and, in addition, showed the reception of a specific source in new time and geographical frameworks. It is known, for example, that the most famous interpretation of the Koran by al-Baydawi was practically not studied without numerous glosses (of which more than 700 were written in the Ottoman Empire alone).

In this regard, the works of scholars, originating primarily from both the historical regions of Azerbaijan and Georgia (Ajaria), starting from the famous thinker Siraj ad-Din al-Urmavi (1198-1283), the lawyer Ahmad bin Muhammad al-Ardabili (XVI century), and ending with the heritage of Mirza-Zade Mustafa al-Batumi (1688-1743) and other authors of the South Caucasus, including those from Shirvan (Muhammad bin Mahmud ash-Shirvani, died in 1506 and others) are of special interest.

The main task of the study is to review the most famous glosses (*hawashi*), written by people from the Caucasus at a specified time. Based on a study of commenting techniques, substantial features, relationships with various areas of knowledge and links with the scientific traditions of the Islamic world, there will be shown the significant role that people from the region played in the development of Islamic sciences in the postclassical period.

DEFINERS, DEFENDERS AND DEVELOPERS: DIALOGUE IN THE CAUCASUS REGION

Brian J. Adams

*PhD in Political Science, Director of the Centre for Interfaith and
Cultural Dialogue, Griffith University*

An historic crossroads of trade and empire, the Caucasus region is one of the most culturally, religiously and ethnically diverse regions of the world. Any effort to build a cohesive community that works to uphold moderate religious views in such a context needs to be dynamic in structure, responding to cultural, political, religious currents. This dynamism and responsiveness necessitate the use of dialogue as a key component.

This paper addresses the question of between whom should dialogue take place by presenting a model of social dialogue and discussing the potential outcomes of implementing this in the Caucasus region.

QAFQAZ REGIONUNDA DİALOQ: MÜƏYYƏNEDİCİLƏR, MÜDAFİƏÇİLƏR və İNKİŞAF ETDİRƏNLƏR

siy.f.d. Brian J.Adams,

Griffis Universiteti

Mədəniyyət və Konfessiyalararası Dialoq Mərkəzinin direktoru

Ticarət və imperiyanın tarixi yolayıcı olan Qafqaz bölgəsi dünyanın mədəni, dini və etnik cəhətdən ən rəngarəng regionlarından biridir. Bu kontekstdə mötədil dini baxışları müdafiə edəcək həmrəy bir cəmiyyətin yaradılması istiqamətində istənilən səy quruluşca dinamik olmalı və mədəni, siyasi, dini cərəyanlara cavab verməlidir. Belə dinamizm və operativlik əsas komponent kimi, dialoqun istifadə olunmasını zəruri edir.

Bu məqalədə sosial dialoq modeli təqdim edilməklə və bunun Qafqaz regionunda həyata keçirilməsinin potensial nəticələri müzakirə olunmaqla, dialoqun kimlər arasında baş verəcəyi ilə bağlı məsələyə baxılır.

ДИАЛОГ В КАВКАЗСКОМ РЕГИОНЕ: ОПРЕДЕЛИТЕЛИ, ЗАЩИТНИКИ И РАЗРАБОТЧИКИ

*д-р филос. по полит. Брайан Дж. Адамс
директор Центра культуры и межрелигиозного диалога
Университета Гриффитса*

Кавказский регион как исторический перекресток торговли и империй является одним из самых культурно, религиозно и этнически разнообразных регионов мира. Любые усилия по созданию сплоченного сообщества, которое поддерживает умеренные религиозные взгляды в таком контексте, должны быть динамичными по структуре и реагирующими на культурные, политические, религиозные течения. Этот динанизм и отзывчивость требуют использования диалога в качестве ключевого компонента.

В этой работе рассматривается вопрос о том, с кем следует вести диалог, представлена модель социального диалога и обсуждаются возможные результаты его реализации в кавказском регионе.

AZƏRBAYCANDA İSLAM DÖVRÜ KERAMİKASI

t.f.d. Aida İsmayılova,

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Arxeologiya Fonduunun müdürü

Maddi mədəniyyət cəmiyyət və sivilizasiyanın inkişafının mühüm göstəricisi olmaqla, insanların fəaliyyətinin şəraiti, vasitəsi və nəticəsidir. Hər bir xalqın maddi yaddaşı onun qürur, özünütəsdiqləmə predmetidir. Məhz xalqın milli xüsusiyyətləri, özəllikləri maddi mədəniyyətdə özünü daha qabarlıq bürüzə verir. Maddi mədəniyyət artefaktlar halında mövcuddur. Bu nöqtəyi-nəzərdən arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan artefaktların maddi mədəniyyətin tədqiqində rolü əvəzsizdir. Yazılı mənbələrdən fərqli olaraq, insanların gündəlik həyat tərzı, təsərrüfat məşğuliyyəti, dünyagörüşləri ilə sıx bağlı maddi mənbələr öyrənilən dövr haqqında daha geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş keramika da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Keramika həm də qazıntılar zamanı ən çox aşkar olunan artefaktlardandır. İslam dövrü keramikasını da bu qəbildən hesab etmək mümkündür. VII əsrrdən başlayaraq, İslam dininin yayılması, xilafətin geniş bir coğrafiyada fəthi maddi mədəniyyətə də təsirsiz ötüşməyib. İslam dövründə şırsız saxsı məməlumatının daha da təkmilləşməsi, nəfisşirli saxsı məməluti istehsalının başlanması və inşaat keramikasının istehsalı genişlənib. Arxeoloji qazıntıların nəticələri Azərbaycanın Orta əsr şəhər yerlərində də bu inkişafi əyani şəkildə göstərir. İslam dövrü keramikası istər istehsal texnologiyası, istərsə də dekoru baxımından diqqət cəlb edir. Yeni yaranan və Azərbaycanda da yayılan din özü ilə yeni dəyərlər, fərqli dünyagörüşü də gətirdi. Büyük bir coğrafiyanı əhatə edən xilafətin tərkibinə daxil olan Azərbaycan həm də ticari-mədəni əlaqələrin qovuşduğu məkan idi. Mədəni-ticari əlaqələrdə Büyük İpək Yolunun əhəmiyyəti isə olduqca böyük idi. Orta əsr Azərbaycan dulusçuları həm yerli istehsal texnologiyası, həm də əlaqələr vasitəsilə ötürülən yeni texnologiyalarla tanış olurdular. Bununla belə, keramika istehsalında lokal özəlliklər üstünlük təşkil edib. Məruzədə əsas məqsəd İslam keramikasının əsas xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, onları maddi və mədəni yönən tədqiq etməkdir.

КЕРАМИКА ИСЛАМСКОГО ПЕРИОДА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

*д-р филос. по ист. Аида Исмаилова
заведующая Фондом Археологии
Национального Музея Истории Азербайджана НАНА*

Материальная культура, как важный показатель развития общества и цивилизации, является условием, средством и результатом человеческой деятельности. Материальная память каждого народа является предметом его гордости и самоутверждения. Именно национальные особенности, характерные черты народа более ярко выражают себя в материальной культуре. Материальная культура существует в форме артефактов. С этой точки зрения роль артефактов, обнаруженных в результате археологических раскопок, является незаменимой в исследовании материальной культуры. В отличии от письменных источников материальные источники, тесно связанные с повседневным образом жизни, хозяйственной деятельностью, мировоззрением людей позволяют составить более широкое представление об исследуемом периоде. Также не является исключением керамика, обнаруженная в результате археологических раскопок. Керамика также является более распространенным среди артефактов, найденных в результате раскопок. Керамику Исламского периода также можно отнести к этому числу. Начиная с VII века распространение исламской религии, широкая география завоеваний халифата затронула и оставила свои следы в материальной культуре. В Исламском периоде усовершенствуются неглазурованные керамические изделия, начинается производство изящных глазурованных керамических изделий и расширяется производство строительной керамики. Результаты археологических раскопок наглядно показывают это развитие в средневековых городах Азербайджана. Керамика Исламского периода привлекает внимание как технологией производства, так и декором.

Новоизмененная и распространенная в Азербайджане религия привнесла новые ценности, отличающиеся мировоззрение. Азербайджан, входящий в состав халифата, охватывающего огромную географию, также был местом, где соединялись торгово-культурные отношения. А значение Большого Шелкового Пути в культурно-торговых отношениях было огромным. Гончары средневекового Азербайджана знакомились как с местными производственными технологиями, так и с новыми технологиями, передаваемыми посредством связей. Однако в производстве керамики преобладали локальные особенности. Основной целью доклада является выявление главных особенностей Исламской керамики, их исследование с материальной и культурной точки зрения.

CERAMICS OF THE ISLAMIC PERIOD IN AZERBAIJAN

Aida Ismayilova

*PhD in History, Head of the Archaeology Fund of
the National History Museum of Azerbaijan of ANAS*

Material culture, being an important indicator of the development of society and civilization, is a condition, means and result of human activity. The material memory of every nation is the subject of its pride and self-affirmation. It is the national peculiarities, the characteristic features of the nation that more clearly express themselves in the material culture. Material culture exists in the form of artifacts. From this point of view, the role of artifacts discovered during archaeological excavations is indispensable in the study of material culture. In contrast to written sources, material sources, which are closely related to the daily lifestyle, economic activities, world outlook, allow us to form a broader view of the period under study. Ceramics discovered as a result of archaeological excavations do not constitute an exception from this point of view. Ceramics are also more common among artifacts found during excavations. The pottery of the Islamic period can also be referred to this number. Since the 7th century, the spread of Islamic religion, the wide geography of the conquests of the caliphate have affected and left traces in the material culture. In the Islamic period, unglazed ceramic products were improved, the production of elegant glazed ceramic products began, and the production of architectural ceramics expanded. The results of the archaeological excavations clearly demonstrate this development in the medieval cities of Azerbaijan. The pottery of the Islamic period attracts attention both with the manufacturing technology and its decoration.

The newly formed religion, which also widely spread in Azerbaijan, brought along new values and a different world outlook. Azerbaijan, which was a part of the vast geography of the caliphate, was also the place where trade and cultural relations merged. And the importance of the Great Silk Road in cultural and trade relations was great. The potters of medieval Azerbaijan got acquainted with local production technologies as well as new technologies through their relations. However, local features dominated in the production of ceramics. The main objective of the report is to identify the main features of Islamic ceramics and to explore them from a material and cultural point of view.

ŞİRVANİ MƏKTƏBİNƏ XAS YAZI MƏDƏNİYYƏTİ

*f.f.d. Əhməd Niyazov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
İslamşünaslıq kafedrasının müdürü*

Türk-İslam mədəniyyətinin elmi-dini qaynaqlarının zənginliyinə rəğmən, tədqiqi vacib olan dövr və bölgələr hələ xeyli çoxdur. XIX əsrдə bugünkü Şimal-Qərbi Azərbaycan hüquq (fiqh), məntiq, təsəvvüf, dil və xüsusilə də xəttatlıq sahəsində yaşanan çox canlı bir dövrün ədəbi əsərləri ilə zəngindir. İsmayıllı Siracəddin Şirvani (v.1848) ilə bölgəyə yayılan və bir məktəbə çevrilən sufitəməlli maarifçilik hərəkatı, eyni zamanda, bölgəyə xas yazı mədəniyyəti də meydana gətirə bildi. Bu yazı nümunələrini o dövrün əsərləri olan kitablarda, məscid, xanəgah, bulaqların daş kitabələri və qəbir daşlarında müşahidə etmək mümkündür. Onlar hələ də tarixə canlı şahidlik edən mədəni miras abidələridir. Bir hissəsi itmə təhlükəsi daşıyan və ya aşınmağa başlamış bu miras sərf Car-Balakən bölgəsinə məxsusdur.

Azərbaycanın qeyd edilən bu bölgəsində əlyazma əsərlərində və daş kitabələrdə əksər hallarda nəsx xəttindən istifadə edilmişdir. Ancaq həqiqət budur ki, bölgədə istifadə edilən nəsx xəttinin özünəxas üslubu və bəzi xüsusiyyətləri vardır.

Məlumdur ki, nəsx xəttinin bir neçə növü vardır; nəstəliq, hicaz nəsx, nəsx əl-fəzah, nəsxül-hədis, İrani nəsx (neyrizi-nəsx), Osman nəsx (yaqtı və ya türk nəsx), Bağdad nəsx (ərəb nəsx). Bunun digər bir nümunəsi məhz Car-Tala bölgəsinə aid Zaqatala inzibati ərazisi olan Talanın adı ilə məşhurlaşmış “**Tala nəsx**”dir. Bölgədə nəsxin məhz bu xüsusi növünə üstünlük verilmişdir. Çünkü burada həmin yazı özünəməxsus bəzi xüsusiyyətləri ilə seçilmiş, ətraf bölgələrdə olmamaqla yanaşı, Dağıstan kimi qonşu bölgələrdə “**Talanın incisi**” olaraq adlandırılmış və bu yazı növünə mədhiyyələr qoşmuşlar. Nəsxin digər növlərinin əksinə, bu yazı üslubu bəzi özünəməxsus əlamətləri ilə seçilir.

Bu yazı növü ilə bölgədə tanınan ən məşhur xəttat Talalı Molla Məhəmməddir. Onun adı katibi olduğu yazmalarda Molla Məhəmməd ibn Səfər ibn Abbas ət-Talali, yaxud Məhəmməd ibn Səfər ət-Talali kimi qeyd edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, həm xəttat, həm nəqqəş, həm də həkkak məharəti olanlarla çox nadir hallarda rastlaşılırdı ki, Molla Məhəmməd də məhz belə bir peşəkar idi. Mədrəsə kitablarının, alimlərin xüsusi ədəbiyyatının köçürülməsində, eyni zamanda, məscid və minbər yazılarında onun xəttatlıq və nəqqəşliq nümunələrinə və bununla bağlı xüsusi qeydlərinə rast gəlmək mümkündür. O, təkcə Car nahiyəsində deyil, Dağıstanda da xəttinin gözəlliyi ilə tanınmış biri idi.

Qeyd edək ki, bölgədə bu xətti ustalıqla istifadə edən başqa xəttatlar da mövcuddur. Rəsul ibn Mahmud İlisuvi, Hacı Bayraməli Qimiri, Güllüklü Usta Murtaza Əli, Şeyx Məhəmməd İlisuvi və başqa xəttatlarla yanaşı, məhz tala-lı xəttatlar – Ramazan ibn Mehdi ət-Talali, Məhəmməd ibn İsmayıł ibn Yusif ət-Talali, Hacı İskəndər ət-Talali və Molla Məhəmməd ibn Səfər ibn Abbas ət-Talali, Əbu İshaq İsmayıł ət-Talali və Talalı Şaban Əfəndi məhz bu yazı nümunəsi ilə tarixdə iz qoyub getmiş sənət əhlidir.

КУЛЬТУРА ПИСЬМА ПРИСУЩАЯ ШИРВАНСКОЙ ШКОЛЕ

*д-р филос. по филос. Ахмед Ниязов
заведующий кафедрой исламоведения
Азербайджанского Института Теологии*

Несмотря на чрезмерное количество научно-религиозных источников тюркско-исламской культуры, существует еще множество регионов и периодов, важных для исследования. В XIX веке, в достаточно оживленный период истории, наряду с трудами в области права (фикх), логики, суфизма, языка, и в особенности каллиграфии, северо-западный Азербайджан был богато представлен также и литературными произведениями. Движению просвещения, имеющему суфийское начало и распространенному в данном регионе Исмаилом Сирадж-ад-Дином Ширвани (1848), в свою очередь удалось сформировать культуру письма, характерную для данного региона. Образцами такого письма являются труды того периода, мечети, жилые помещения, каменные надписи на источниках, а также могильные камни. Они по-прежнему являются памятниками наследия, которые предстают в виде свидетелей истории. Такого рода памятники культуры, некоторые из которых находятся на грани исчезновения, характерны для Джаро-Белоканского региона Азербайджана.

Для данного региона Азербайджана характерно использование в рукописных книгах и каменных надписях шрифта насх. И в действительности, шрифт насх характеризуется своеобразным стилем и некоторыми особенностями. Известно, что имеется несколько видов данного шрифта, в частности вязь Насталик, шрифт хиджази, насх аль-фазах, насхуль-хадис, насх Ирани (нейризи-насхи), Османский насх (турецкий насх) и Багдадский насх (арабский насх). Другим примером этого является именно Таланский насх, характерный для Джаро-Таланского региона с административным

округом в Закаталах. Особое внимание в регионе уделялось именно этому виду насха, так как данный вид, выделившийся своими особенностями, приобрел в ближайших регионах, в том числе и в Дагестане, название «Жемчужина Талана», а также подвергался ограничению в распространении. В противовес другим видам насха, Таланский насх выделился характерными атрибутами.

Каллиграфом, прославившимся этим видом насха, был мулла таланского происхождения Мухаммед. Он упоминается в рукописях как мулла Мухаммед ибн Сафар ибн Аббас эт-Талалы или Мухаммед ибн Сафар эт-Талалы. Необходимо также отметить, что редко можно найти одновременно каллиграфа, носителя узоров, и гравера, а мулла Мухаммед был как раз таким специалистом. В книгах медресе, переписанной учеными литературе, а также надписях на мечетях и трибунах (минбар) можно встретить примеры его каллиграфии и чеканки и особых примечания. Мухаммед был известен красотой своего почерка не только в Джаре, но и в Дагестане.

Нужно также отметить, что имеются и другие каллиграфы, использующие в своем творчестве этот шрифт. Наряду с Расулом ибн Махмудом Илисуви, Гаджи Байрамали Гымыри, мастером Гюллюкли Муртузой, Шейхом Мухаммедом Илисуви и другими, каллиграфы таланского происхождения, такие как Рамазан ибн Мехди эт-Талалы, Мухаммед ибн Исмаил ибн Юсиф эт-Талалы, Гаджи Искандер эт-Талалы и молла Мухаммед ибн Сафар ибн Аббас эт-Талалы, Абу Исхак Исмая эт-Талалы и Талалы Шабан Афанди являются любителями творчества, оставившими свой след в истории именно этим видом письменности.

WRITING CULTURE OF THE SCHOOL OF SHIRVANI

Ahmed Niyazov

*PhD in Philosophy, Head of the Department of Islamic Studies
at Azerbaijan Institute of Theology*

Despite the excessive number of scientific and religious sources of the Turkic-Islamic culture, there are still many regions and periods important for the study. In the 19th century, in a fairly lively period of history, along with works in the field of law (fiqh), logic, Sufism, language, and especially calligraphy, north-western Azerbaijan was also richly represented in literary works. Ismail Siraj-ad-Din Shirvani, in turn, succeeded in shaping the culture of writing characteristic of this region for the education movement that has a Sufi beginning and is widespread in the region. Examples of such a letter are the works of that period, mosques, living quarters, stone inscriptions on the sources, as well as gravestones. They are still monuments of heritage, which appear as witnesses of our history. Such cultural monuments, some of which are on the verge of extinction, are characteristic of the Jaro-Belokan region of Azerbaijan.

This region of Azerbaijan is characterized by the use of naskh font in manuscript books and stone inscriptions. And in reality, the naskh font is characterized by a peculiar style and certain features. It is known that there are several types of this font, in particular, Nastalik, Hijazi, NaskhAl-Phases, Naskhul-Hadith, Irani Naskh (Neyrizi-Naskhi), Ottoman Naskh (Turkic Naskh) and Baghdad Naskh (Arabic Naskh). Another example of this is the Talansky naskh, characteristic of the Jaro-Talan region, with administrative district in Zagatala. Particular attention in the region was paid to this particular naskh, since this species, distinguished by its peculiarities, acquired the name “Talan Pearl” in the nearest regions, including Dagestan, and was also subject to distribution restrictions. In contrast to other types of naskh, Talansky naskh was distinguished by its characteristic attributes.

The calligrapher, renowned for this type of naskh, was the mahal of Talan origin, Mohammed. He is noted in his manuscripts as the mullah Mohammed ibn Safar ibn Abbas al-Talali, or Mohammed ibn Safar al-Talali. It should also be noted that it is rarely possible to find both a calligrapher, the rooster crowns the pattern, engraver and Molla Muhammad was just such an expert in his work. This is evidenced by examples and special notes of calligraphy and embossing the pattern in the books of madrasas, writing off literature by scholars, at the same time inscriptions of mosques and tribunes (minbar).

Mohammed is known for the beauty of his handwriting, not only in Jar, but also in Dagestan.

It should also be noted that there are other calligraphers who use this font in their work. Along with Rasul ibn Mahmud Ilisuvi, Haji Bayramali Gimyri, Ghuklyukly Murtuza, Sheikh Mohammed Ilisuvi and others, calligraphers of Tala origin, such as Ramadan ibn Mehdi et Talaly, Mohammed ibn Ismail ibn Yusif at-Talali, Ibn Mehdi al-Talali, Mohammed ibn Ismail ibn Yushn Yshn Yushn, ibn Mehdi al-Talali, Haji Iskandar at-Talali, Mohammed ibn Safar ibn Abbas al-Talali, Abu Ishaq Ismayil at-Talali and Talali Shaban Afandi are art lovers who left their mark on history with this kind of writing.

МУСУЛЬМАНСКАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА В ИНГУШЕТИИ

*канд. ист. наук Албогачиева Макка,
Заведующая отделом Кавказа
Музей антропологии и этнографии
им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН*

В статье дается исторический экскурс в историю распространения и утверждения ислама в ингушском обществе и анализ современного состояния исламского образования. Рассматриваются особенности преподавания в общеобразовательных школах Ингушетии предмета «Основы религии» и «Основы исламской культуры», роль муфтията и общества в открытии медресе, колледжей и исламских институтов, призванных приобщить мусульманские народы к ценностям ислама и достижениям общечеловеческой культуры и цивилизации. В Ингушетии никогда не было высших исламских учебных заведений, здесь не был накоплен такой опыт за предыдущие века, как в других регионах Кавказа. И даже имевшаяся на определенном историческом этапе система исламского образования была практически уничтожена в советский период. А образование, которое получают наши соотечественники в зарубежных вузах, вызывает много нареканий и со стороны духовенства, и со стороны спецслужб, которые видят в таком обучении угрозу российскому исламу. Все заграничные образовательные учреждения рассматриваются как потенциальные рассадники ваххабизма, а их выпускники, как минимум, не допускаются к любому виду образовательной деятельности среди мусульман Северного Кавказа. Это способствует еще большей консервации местной системы образования, усугубляет ее косность и замкнутость. Мусульмане нашей страны пытаются вырваться из этого замкнутого и порочного круга, придумывая различные приемлемые методы преподавания, понимая, что система исламского образования, существующая в других мусульманских регионах мира, не может быть внедрена в нашу образовательную систему, так как россияне независимо от их конфессиональной принадлежности имеют другие морально-этические принципы, заложенные в них предками. Здесь нужна другая модель, адаптированная к местным реалиям современного этапа. У ингушского Муфтията накоплен положительный опыт в решении этих вопросов. Многие выпускники исламских институтов, получив духовное образование, поступают в другие вузы страны, чтобы получить светское образование. Они считают, что мусульманин

должен быть всесторонне развитой личностью, и вкладывают в это все свои силы, используют все возможности. Вероятно, этот опыт в совокупности с другими практиками, существующими в нашей стране, принесет положительные результаты в деле укрепления ислама и формирования толерантного общества, в котором мирно будут сосуществовать представители разных этносов и конфессий.

İNQUŞETİYADA MÜSƏLMAN TƏHSİL SİSTEMİ

*t.f.d. Məkkə Alboqaçıyeva,
Rusiya Elmlər Akademiyası
Böyük Pyotr adına Antropologiya və
Etnoqrafiya Muzeyi (Kunstkamera) Qafqaz şöbəsinin müdürü*

Bu məqalədə inquş cəmiyyətində İslamın yayılması və təsdiqlənməsi tərixinə ekskurs və İslam təhsilinin müasir vəziyyətinin şərhi verilir. İnquşetiyanın ümumtəhsil məktəblərində Dinin əsasları və İslam mədəniyyətinin əsasları fənlərinin tədris xüsusiyyətləri, müsəlman xalqlarını İslamin dəyərlərinə, ümumbəşəri mədəniyyət və sivilizasiyanın nailiyyətlərinə qoşmaq üçün yaradılmış mədrəsə, kollec, həmçinin İslam institutlarının açılmasında cəmiyyət və muftiyatın rolü nəzərdən keçirilir. İnquşetiyada heç vaxt ali islam təhsil müəssisəsi olmamışdır, burada Qafqazın başqa regionlarında olduğu kimi, keçən əsrlər üçün belə təcrübə toplanmamışdı. Müəyyən tarixi mərhələdə olan İslam təhsil sistemi sovet dövründə praktiki olaraq məhv edilmişdi. Həmvətənlərimizin xarici ali məktəblərdə aldıqları təhsil isə həm ruhanilər, həm də İslami təhdid görən xüsusi xidmət orqanları tərəfindən çoxlu qınağa səbəb olurdu. Bütün xarici təhsil müəssisələrinə və həhabizmin potensial mənbəyi kimi baxılır, onların məzunları isə ən azı, Şimali Qafqaz müsəlmanları arasında maarifləndirici fəaliyyətin heç bir növünə buraxılmırıldı. Bu da yerli təhsil sisteminin daha çox konservativləşməsinə gətirir, onun durğunluğunu və qapalılığını daha da dərinləşdirirdi.

Rusiyalılar dini mənsubiyətlərindən asılı olmayaraq, onlara əcdadları tərəfindən qoyulmuş başqa mənəvi-etik prinsiplərə malik olduqlarından, ölkəmizin müsəlmanları dünyanın başqa müsəlman regionlarında mövcud olan təhsilin bizim təhsil sistemimizə tətbiq oluna bilməyəcəyini anlayaraq və tədrisin müxtəlif münasib metodlarını düşünərək bu qapalı və qüsurlu dairədən çıxmama-

ğa cəhd edirlər. Burada müasir mərhələnin yerli reallıqlarına uyğunlaşdırılmış başqa model lazımdır. İnquş muftiyatında bu məsələlərin həllində müsbət təcrübə toplanmışdır. İslam institutlarının bir çox məzunları ruhani təhsili aldıqdan sonra, dünyəvi təhsil almaq üçün ölkənin başqa ali təhsil ocaqlarına daxil olurlar. Onlar belə hesab edirlər ki, müsəlman hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət olmalıdır və bunun üçün bütün imkanlarından istifadə edərək, güclərini sərf edirlər. Ola bilər ki, bu təcrübə ölkəmizdəki mövcud başqa təcrübələrlə birgə İslamin möhkəmlənməsi, müxtəlif etnosların və dinlərin nümayəndələrinin sülh içində yaşayacaqları tolerant cəmiyyətin formallaşması işində müsbət nəticə versin.

MUSLIM EDUCATION SYSTEM IN INGUSHETIA

Makka Albogachiyeva

*PhD in History, Head of the Caucasus Department of
Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography of RAS*

The article provides a historical insight into the history of the spread and affirmation of Islam in Ingush society and an analysis of the current state of Islamic education. It considers the peculiarities of teaching the subjects of Fundamentals of Religion and Fundamentals of Islamic Culture in general schools of Ingushetia, the role of the muftiate and society in opening madrasahs, colleges and Islamic institutions designed to introduce Muslim peoples to the values of Islam and the achievements of universal culture and civilization. There have never been higher Islamic educational institutions in Ingushetia, such experience as in other regions of the Caucasus has not been accumulated here in previous centuries. And even the Islamic education system that was present at a certain historical stage was practically destroyed during the Soviet period. And the education that our compatriots receive in foreign universities causes a lot of criticism from both the clergy and the special services, who see such training as a threat to Russian Islam. All foreign educational institutions are considered as potential breeding grounds for Wahhabism, and their graduates are not allowed to any kind of educational activity among Muslims of the North Caucasus at least. This contributes to an even greater conservation of the local educational system, aggravating its inertia and isolation.

Muslims in our country are trying to break out of this exclusive and vicious circle, inventing various acceptable teaching methods, understanding that the Islamic education system that exists in other Muslim regions of the world cannot be incorporated into our educational system, since Russians, regardless of their confessional affiliation, have other moral and ethical principles laid down by their ancestors. Here we need another model adapted to the local realities of the modern stage. The Ingush Muftiate has accumulated positive experience in resolving these issues. Many graduates of Islamic institutions, having received a spiritual education, go to other universities of the country to get a secular education. They believe that a Muslim should be a comprehensively developed person, and they put all their strength into it, use all the possibilities. Probably, this experience, in conjunction with other practices existing in our country, will bring positive results in strengthening Islam and forming a tolerant society in which representatives of different ethnic groups and religions will coexist peacefully.

AZƏRBAYCANDA İSLAM DİNİNİN İLKİN VAXTLARINDA SOSİAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ HAQQINDA

t.f.d. Pirağa İsmayılovda,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Azərbaycana İslamın gəlməsi ərəfəsində sosial-iqtisadi münasibətlərə bütövlükdə Sasaniłar İmperiyası nəzarət edirdi. Xəzərlərin və bizanslıların ölkəyə soxulmaları nəticəsində, Sasani mərzbanı ölkəni tərk etdiķdə, bacı (vergini) müvəqqəti olaraq ərəblər yiğirdilar. İslamın bölgədə yayılmasının ilkin vaxtlarında yerli əhali həm sasani dini hakimlərinə, həm də xəzərlərə ağır töycü vergisi verirdilər. Sasani şah hakimiyyətindən yalnız vassal kimi asılı olan Azərbaycanın bəzi bölgəlerinin özünəməxsus təsərrüfat sistemi var idi. Bölgədə atəşpərəstliklə yanaşı, Xristian dini də geniş yayılmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, əhalinin yarımasılı vəziyyəti onun məhsuldar qüvvələrinin artmasını təmin edir, təsərrüfat və mədəniyyətinin inkişafına kömək edirdi.

639-cu ildə ərəb qoşunlarının bir hissəsi Azərbaycandan şimal-qərbə keçdi, bir neçə vuruşdan sonra Azərbaycanın Mil-Muğan bölgəsini fəth etdiķdən sonra, əhalini cizyə vergisi verməyə məcbur etdi. Bu dəstənin komandanı Bükeyr ibn Abdullah yerli əhali ilə müqavilə bağlayaraq, belə bir məzmunda fərman verdi ki, əhalinin şəxsiyyəti, əmlakı, dini və qanunlarını mühafizə etmək haqqında verilən mühafizə fərmanıdır ki, həddi-bülüغا çatmış hər bir şəxs bir dinar, yaxud onun dəyərini versin, müsəlmana səmimi yanaşın, ona yol göstərsin, bir gün bir gecə onu saxlayıb yedirtsin. Nə qədər ki, onlar öz üzərlərində ərəb hakimiyyətini qəbul edib ərəblərə xeyrxahlıqla yanaşırlar, onlara əmin-amənlilik təmin olunur və biz öz təəhhüdlərimizi yerinə yetiririk. Əgər onlar öz təəhhüdlərini pozub səmimi olmadıqlarını göstərsələr, xainləri ələ verməyincə, onlara aman yoxdur!. Əks halda, onlar xainlərin həmfikri hesab olunacaqlar. Fərman b.e.-nın 642-ci ilində yazılmışdır. Beləliklə, ərəblər bölgəni işğal etdiķdən sonra, burada İslam dini yayılmağa başlandı. O vaxta qədər Azərbaycanın aran əhalisinin müstəqil dili olmaqla yanaşı, həm etnik, həm də siyasi cəhətdən regionun başqa ərazilərindən fərqlənirdi. İlk mərhələdə İslam ərazidə heç də eyni dərəcədə yayılma bilmirdi. İslam Azərbaycanın şimal bölgələrində Xristianlıq, cənub bölgələrində isə Zərdüştlükə qarşılaşmışdı. İslam ən çox atəşpərəstlik və çoxallahlılığın müqavimətinə rast gəlirdi. İslam dini ilə bütəpərəstlik, atəşpərəstlik arasında qarşılıqlı təsir nəticəsində ərəblərin səyi ilə əlaqələndirilmə prosesi güclənməyə başlandı. İslamin məcburi surətdə qəbul etdirilməsi halları olmamışdır. Burada İslam etik qaydaları, insanların bərabərlik prinsiplə-

rinə əsasən mövqe qazanması kimi ideyalar əsasında, Sasani-Ərəb-Xəzər və lokal-məhəlli müharibələrdən yoxsul vəziyyətə düşmüş, ümidişlərini itirmiş yerli əhali tərəfindən güc tətbiq edilmədən qəbul olunurdu.

О СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В НАЧАЛЬНЫЙ ПЕРИОД ИСЛАМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

*д-р филос. по ист. Пираага Исмаилзаде
ведущий научный сотрудник Института
Археологии и Этнографии НАНА*

Накануне прихода Ислама в Азербайджан социально-экономические отношения полностью контролировались империей Сасанидов. Когда сасанидский марзбан покинул страну в результате вторжения хазаров и византийцев, дань (налог) временно собирали арабы. В самом начале распространения Ислама в регионе местное население платило крупный налог тойджу как сасанидским религиозным правителям, так и хазарам. В некоторых регионах Азербайджана, которые изначально были только вассалами шахского правительства Сасанидов, была собственная хозяйственная система. Наряду с огнепоклонничеством в регионе было широко распространено христианство. Несмотря на все это, полузависимое состояние населения обеспечивало увеличение его производительных сил и помогло развитию его хозяйства и культуры. В 639 году часть арабских войск перешла из Азербайджана на северо-запад, после нескольких боев они завоевали Миль-Муганский регион Азербайджана и вынудили население платить налог джизья. Их главнокомандующий Букеир ибн Абдулла заключил договор с населением и издал охранную грамоту о защите личности, собственности, религии и закона народа, в котором говорилось: «Каждый, кто достиг совершеннолетия, должен платить один динар или его стоимость, искренне относиться к мусульманину, показать ему путь и одну ночь угостить его у себя. Пока они принимают арабскую власть и относятся к арабам с добротой, мы гарантируем им мир и выполняем свои обязательства. Если они нарушают свои обязательства и будут неискренни, им нет пощады, пока они не сдадут своих предателей!». Указ был написан в 642 году нашей эры. Таким образом, после оккупации это-

го региона арабы стали распространять здесь Ислам. До тех пор, наряду с тем, что у аранского населения Азербайджана был свой независимый язык, он отличался от других территорий региона как с этнической, так и с политической точки зрения. На первом этапе Ислам не мог равномерно распространяться на этой территории. Ислам столкнулся с христианством в северных регионах Азербайджана и с зороастризмом в южных регионах Азербайджана. Ислам в основном встречал сопротивление со стороны огнепоклонничества и многобожия. В результате взаимодействия идолопоклонничества и огнепоклонничества с исламской религией и благодаря усилиям арабов процесс координации начал усиливаться. Случаев насилия для принятия Ислама не было. Здесь исламские этические правила, основанные на том, что положение людей основаны на принципах равенства и других идеях, принимались местным населением, которое осталось в бедствующем положении в результате сасанидско-арабско-хазарских и локально-региональных войн и потеряло все свои надежды, принимались без применения силы.

THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION IN AZERBAIJAN IN THE EARLY STAGES OF THE SPREAD OF ISLAM

Piragha Ismayilzade

*PhD in History, Research fellow of
the Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS*

The socio-economic relations were entirely controlled by the Sassanid Empire before Islam was spread in Azerbaijan. As Sassanids left the country after the Caspian and Byzantine invasion, the taxes were temporarily collected by Arabs. At the very beginning of the spread of Islam in the region, the local population paid heavy taxes to both Sassanid religious rulers and the Khazars. Azerbaijan was a vassal state of Sassanids and some of the regions of the country had their own economic system. In addition to fire worshipping belief, Christianity had widely been spread in the region. Despite this difficult situation, subordinate position of the population ensured the increase in the productive forces and helped the development of economy and culture. In 639, some of the Arab troops crossed from Azerbaijan to the north-west, conquered Mil-Mughan region after a few battles and forced the population to pay *jizyah*. Commander Bukeyr ibn Abdullah issued a decree on the protection of the

people's identity, property, religion and rights stating that everyone who has reached the certain age should give one dinar or its equivalent, take care of the Muslim and provide a needy person with shelter and food at least for once. "As long as they accept Arabian authority and treat Arabs with kindness, they are secure and we will fulfill our duties. If they show insincerity and violate the rules, there will be no mercy for traitors! Otherwise, they will be considered companions of traitors." The decree was signed in 642. Thus, after the Arab invasion, Islam began to spread in the region. Until that time the population in lowland regions of Azerbaijan was different from other regions both for ethnic and political features. Initially, Islam did not spread equally in the area. Islam confronted Christianity in northern regions and Zoroastrism in southern regions of Azerbaijan. Islam faced with the resistance of fire worshippers and followers of polytheistic religions more than others. Arabs strengthened their efforts for coordinating Islam with idolatry and fire worshipping. Forced acceptance of Islam was never observed. Based on the rules of ethics and positions of people about the principles of equality, Islam was accepted by the local people who became poor and lost their hopes in the Sassanid-Arab-Khazars and local-regional wars.

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURALİZM MODELİ

*f.f.d. Gündüz Süleymanov,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu Davamlı inkişafın
fəlsəfəsi səbəsinin böyük elmi işçisi*

Məlumdur ki, qloballaşma XX əsrin ikinci yarısının sosial fenomenidir. İnsanın həyat fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən qloballaşma ictimai şüura sırayət etməkdədir. Qloballaşma prosesində planetin təbii resursları, dünya gəliri geoiqtisadi tərəflər arasında yenidən bölüşdürürlür. Həmin tərəflər müxtəlif təsərrüfat fəaliyyəti növləri ilə sıx əlaqədardır; məsələn: təbii resursların istehsalı ilə, yüksək texnologiyalarla, kütłevi tələbat malları ilə, yaxud informasiya və maliyyə xidmətləri ilə əlaqə buna misal ola bilər.

Milli mədəniyyət formaları tarixi inkişaf boyu adət-ənənələr, inanclar, əxlaq normaları, dəyərlər təsərrüfat və məişət fəaliyyəti nəticəsində dildə tələfiz olunaraq nəsildən-nəslə ötürülür. Bu gün bir çox ölkələrdə mövcud ictimai rəydə qloballaşma Qərb sivilizasiyasının ekspansiyası ilə assosiasiya olunur. Öz sivilizasion identikliyini qoruyub saxlamağa çalışan qeyri-Qərb ölkələri geriyə üz tutmağa, “ənənələrə qayitmağa” cəhd göstərirler. Bu isə öz növbəsində, həmin ölkələrdə ictimai həyatın eksər sahələrində durğunluğa, eyni zamanda, onların müasir dünyadan təcrid olunmasına götirir. Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma heç də vesternizasiya (qərbləşmə) ilə eynilik təşkil etmir. Digər tərəfdən, qloballaşmanın mənbəyinin Qərb dünyası olmasına baxmayaraq, o, bütün bəşəriyyətə xas olan ümumsivilizasion ruhu özündə təcəssüm etdirməklə sosial təkamülün qanunauyğun nəticəsidir. Başqa sözlə desək, qloballaşmanın verdiyi təkan qlobal sivilizasiyanın formallaşmasına götirib çıxarır. Formalaşmaqdə olan qlobal sivilizasiyanın zahiri (maddi) tərəfini dünya iqtisadiyyatı, onun daxili (mənəvi) nüvəsini isə ümumbəşəri dəyərlər sistemi təşkil edir.

Qloballaşma hər bir mədəniyyətin, onların bərabərtərəfli dialoqu prosesində zənginləşdirilmə vasitəsi olmaq əvəzinə, praktiki surətdə bütün mədəniyyətlərin, bir növ, eyniləşməsi formasına çevrilmişdir. Buna müasir kommunikasiya vasitələrinin inkişafı daha da geniş yol açmaqdadır. Əlbəttə ki, bu yeni texnologiyalar qarşılıqlı zənginləşmə məqsədi ilə deyil, unifikasiya niyyəti ilə istifadə olunduqda vəziyyət daha acınacaqlıdır. Bu zaman bütün mədəniyyətlər, hətta iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkə mədəniyyəti də ciddi problemlərlə üzləşir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra, Azərbaycan da qloballaşma prosesinin fəal iştirakçısına çevrilmişdir. Bu halda qloballaşmanın Azərbaycanın mədəniyyəti və milli-mənəvi dəyərlərinə törədə biləcək mümkün təhlükələr ola bilərmi? Əlbəttə, bu proseslərdən zərər çəkmədən faydalanañaq və dünyaya yeni bir model kimi multikulturalizm ənənələrini təqdim etməklə qloballaşmanın milli-mənəvi dəyərlərimizə mənfi təsinindən yayınmaq mümkündür.

Multikultural dəyərlərin əhəmiyyətinin dərk olunduğu bir dövrdə Azərbaycan bu istiqamətdə öz töhfəsini verməkdə davam edir.

Bildiyimiz kimi, ölkə başçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev mültikultural dəyərlərin təbliği və inkişafi naminə ölkə və dünya əhəmiyyətli tədbirlərin keçirilməsi istiqamətində dövlət strukturları qarşısında bir sıra öhdəliklər qoymuşdur. Bu istiqamətdə atılmış ən vacib addım kimi, 2016-ci ilin Azərbaycanda “Multikulturalizm İli”, 2017-ci ilin isə “İslam Həmrəyliyi İli” elan olunmasını göstərmək olar. Azərbaycanda bu tendensiyaya müvafiq olaraq müxtəlif dövlət strukturları beynəlxalq forum və konfransların keçirilməsi istiqamətində bir çox tədbirlər həyata keçirilir. Bu forum və konfransların keçirilməsi istər Azərbaycan, istərsə də beynəlxalq aləm üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki, artıq dünyada dərk olunmaqdadır ki, diskriminasiya, dözümsüzlük, zorakılıq və digər xoşa gəlməyən mənfi hallar vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda qəbul edilməməkdədir. Bu səbəbdən, mültikultural dəyərlərin, o cümlədən tolerantlıq və dözümlülük anlayışlarının təbliği cəmiyyətdə olan bir çox problemlərin həlli yolunda xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

СОВРЕМЕННАЯ МОДЕЛЬ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА АЗЕРБАЙДЖАНА

д-р филос. по филос. Гюндуз Сулейманов

старший научный сотрудник

Отдела философии устойчивого развития

Института Философии НАНА

Известно, что глобализация - это социальный феномен второй половины XX века. Глобализация, охватывающая все стороны жизнедеятельности человека, ведет к общественному сознанию. В процессе глобализации природные ресурсы планеты и мировой доход перераспределяются между геоэкономическими субъектами. Эти стороны тесно связаны с различными направлениями экономической деятельности. Примером этим связям может служить производство природных ресурсов, высоких технологий, товаров массового спроса или информационных и финансовых услуг и т.д.

На протяжении всей истории формы национальной культуры, традиции, вероисповедания, моральные нормы, ценности устно и словесно передавались из поколения в поколение результате жизнедеятельности человечества. Сегодня в общественном мнении многих стран глобализация ассоциируется с экспанссией западной цивилизации. Незападные страны, пытающиеся сохранить свою цивилизационную идентичность, пытаются «сохраниться» и «вернуться к традициям». Это, в свою очередь, приводит к застою в большей части жизнедеятельности в этих странах, а также к их изоляции от современного мира. Стоит особенно отметить, что глобализацию нельзя относить только к «вестернизации». Не смотря на то, что источником глобализации является западный мир, он является естественным результатом социальной эволюции, воплощающей всю вселенную универсализма. Другими словами, толчок глобализации ведет к формированию глобальной цивилизации. Тогда как внешнюю (материальную) сторону формирующейся глобальной цивилизации составляет мировая экономика, ее внутреннее (моральное) ядро - это система универсальных ценностей.

Глобализация во многом стала формой гомогенизации всех культур, вместо того, чтобы быть средством обогащения каждой культуры в процессе их равного диалога. Этому процессу способствует развитие современных средств коммуникации. Конечно, ситуация становится еще хуже, когда эти новые технологии используются не для взаимного обогащения

культур, а в целях их объединения. При этом все культуры, даже культуры экономически развитых стран сталкиваются с серьезными проблемами.

После обретения независимости Азербайджан стал активным участником процесса глобализации. А может ли глобализация иметь потенциальные опасности для азербайджанской культуры и национально-нравственных ценностей? Конечно, можно избежать негативных последствий глобализации для наших национальных и духовных ценностей, воспользовавшись этими процессами и представив традиции мультикультурализма в качестве новой модели для мира.

В период осознания важности мультикультуральных ценностей Азербайджан продолжает делать свой вклад в этом направлении. Известно что, Президент Азербайджанской Республики И.Алиев поставил перед государственными структурами ряд обязательств в направлении проведения в стране ряда международных мероприятий по пропаганде и развитию мультикультуральных ценностей. Наиболее важным шагом в этом направлении можно считать объявление 2016 года Годом Мультикультурализма и 2017 года Годом Исламской Солидарности в Азербайджане. В Азербайджане проводится ряд мероприятий для проведения международных форумов и конференций в этом направлении. Проведение этих форумов и конференций имеет особое значение как для Азербайджана, так и для международного сообщества. Так, в мире уже осознают, что дискриминация, нетерпимость, насилие и другие неприятные негативные обстоятельства не принимаются в созидании гражданского общества. Поэтому пропаганда мультикультуральных ценностей, в том числе понятий терпимости и толерантности, имеют особое значение для решения многих проблем в обществе.

MODERN AZERBAIJANI MULTICULTURALISM MODEL

Gunduz Suleymanov

*PhD in Philosophy, Senior research fellow of
the department of Philosophy of Sustainable Development,
Institute of Philosophy of ANAS*

The globalization is a social phenomenon of the second half of the 20th century. It covers all aspects of human life, leads to public consciousness. In the process of globalization, the natural resources of the planet and world finance income are redistributed between geo-economic entities. These parties are closely related to various areas of economic activity. For example these relations are the production of natural resources, high technologies, consumer goods, information and financial services, etc.

Throughout history, the national cultures, traditions, religion, moral norms and values have been verbally transmitted from generation to generation as a result of human activity. Today, in the public opinion of many countries, globalization is associated with the expansion of Western civilization. Non-Western societies, trying to preserve their national identity, are trying to “continue” and “return to the traditions.” It leads to stagnation in most of the life activities in these countries, as well as to their isolation from the modern world. It is worth noting that globalization cannot be attributed only to “Westernization”. Although the fact that the source of globalization is the West, however it is a natural result of social evolution. In other words, the running of globalization leads to the formation of a global civilization. While the external (material) side of the occurring and appearing global civilization is the world economy, its internal (moral) core is the system of universal values.

Globalization has mainly become a form of homogenization of many cultures, instead of enriching each culture in the process of their equal dialogue. This process contributes to the development of modern communication tools. Of course, the situation becomes even worse when these new technologies are used not for the mutual enrichment of cultures, but for the purpose of combining or unifying them. At the same time, all cultures, even cultures of economically developed countries, face serious problems.

After acquiring independence, Azerbaijan became an active participant in the globalization process. Can globalization have potential dangers for Azerbaijani culture and moral values? Of course, the negative consequences of globalization for our national and moral values can be avoided by taking

advantage of these processes and presenting the traditions of multiculturalism as a new model for the world.

Azerbaijan introduces its model of multicultural values in the conditions of the importance of awareness of this model in the world. Therefore President of Azerbaijan I.Aliyev imposed obligations on state structures in the direction of holding a number of international events in the country to promote and develop multicultural values. The most important step in this direction can be considered the announcements of 2016 as the Year of Multiculturalism and 2017 as the Year of Islamic Solidarity in Azerbaijan. A number of events have been taken in Azerbaijan to hold international forums and conferences in this direction. The holding of these forums and conferences is of particular importance for both Azerbaijan and the international community. Thus, the world already recognizes that discrimination, intolerance, abuse and other unpleasant negative circumstances are not accepted in the creation of civil society. For this reason propagation of multicultural values, including notion of tolerance, are of particular importance for solving many problems in the society.

ÜNSİYYƏT FƏLSƏFİ PROBLEM KİMİ

*f.f.d. Sölvət Zeynalov,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu*

Davamlı inkişafın fəlsəfəsi səbəsinin böyük elmi işçisi

K. Marksın “bəşəriyyətin müəllimi” adlandırdığı Platon deyirdi ki, “dil – hər şeyin şahidi”r. Burada söhbət, sadəcə, səslə dildən deyil, cəmiyyətin tarix boyu hazırladığı sadədən-mürəkkəbə doğru inkişaf etdirdiyi nəhəng və sirlili kommunikasiya sistemindən gedir. Bu münasibətlə bir şeyi də xatırlatmaq lazımdır; dil kommunikasiya hesabına yaranır. Ona görə də fəlsəfənin dialoqdan başlanması əbəs deyildir. Büyük yunan filosofu Platonun bütün əsərləri dialoq şəklində yazılmış, ilkin filosoflar fəlsəfi problemləri dialoq metodу ilə həll etməyə çalışmışlar. Bütün bunlar onu göstərir ki, dialoq metodу qədim tarixə malikdir. Bu, bir növ, dünya və insan rəbitəsində hər şeyin ünsiyyət və dialoqla həll olunması ilə nəticələnən prosesdir.

Hərcənd, bu da fundamental reallıqlardan biridir ki, müasir insan, o cümlədən mədəniyyətlər, dirlər, sivilizasiyalar “başqları” ilə ünsiyyətdə çox ciddi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, tarixi prosesdə ünsiyyət hesabına yaranan insan məhz elə bil ki, münasibətlər sisteminde yanlışlığa uğramaqla öz məzmunundan – ruhi başlangıçından uzaq düşmüş və ünsiyyətdə faciəvi bir proseslə – “özgələşmə” problemi ilə iç-içə yaşamaqdadır.

Müasir ekzistensional fəlsəfədə filosoflar həyəcanla bildirirlər ki, ünsiyyətdən məhrumolma insanın fəlakəti ilə nəticələnir. Bu onu deməyə əsas verir ki, ünsiyyət insanın təbiətindən gəlir: insanın təbiətindən söhbət gedərkən onun dinə münasibətini də nəzərə almaq vacibdir; çünkü dinin özü də insanın dünya ilə ünsiyyətini nizamlamaq vasitəsi kimi mədəniyyətin ən fundamental aktorlarından biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan yanaşdıraqda mübaliğəsiz qeyd etmək lazımdır ki, din bilavasitə fəlsəfi problemidir. Müşahidələr göstərir ki, müasir varlıq bir sıra aspektdə bu problemdən qaçmağa çalışsa da, onun problemləri azalmaq əvəzinə, daha da artmaqdadır. Hər halda dünyanın siyasi, etnik, milli və s. müasir mənzərəsinin təsviri qeyd olunan fikri təsdiq etməkdədir. Lakin ünsiyyət, din və varlıq məsələsi çox dərin məzmuna malik problem olduğundan, biz məqalədə ona yalnız fəlsəfə, bəzi məqamlarda isə dini-fəlsəfi aspekt də yanaşmaqla problemi Qərb təfəkkürü kontekstində mənalandırmağı nəzərtə tuturuq. Və hesab edirik, bu problem bizim nəzəri fikir üçün aktualdır. Söhbət ünsiyyət problemindən gedərkən, alman filosofu K. Yaspersin fikrirlərinin orijinallığı müasir nəzəri fikir üçün – “böhran epoxası” dövründə “texnikanın

məngənəsində sıxılan və digər mədəniyyətlərə, dinlərə “təhlükə mənbəyi” kimi baxan insan üçün – daha aktual hesab oluna bilər.

Məqalənin sonunda müəllif nəzəri məsələlərin praktik həlli istiqamətində atılan addım kimi, tolerantlığın, multikulturalizmin Azərbaycan modelindən bəhs edir və bu nümunənin dünyada baş verən humanitar problemlərə cavab konsepsiyası olduğunu vurğulayır.

ОБЩЕНИЕ КАК ФИЛОСОФСКАЯ ПРОБЛЕМА

д-р филос. по филос. Шолят Зейналов

старший научный сотрудник кафедры

Философии устойчивого развития Института Философии НАНА

Как говорил Карл Маркс словами Платона, которого он называл «учителем человечества»: «Язык является царем всего». Здесь речь идет не только о звуковом языке, на котором говорят, а об гигантской и таинственной системе коммуникации, которая на протяжении всей истории развивается от простого к сложному. Следует также отметить, что язык возникает в результате коммуникации. Поэтому философия начинается с диалога, и это неизбежно. Все работы великого греческого философа Платона были написаны в форме диалога, а начинаяющие философы стремились решать философские проблемы посредством метода диалога. Все это показывает, что метод диалога имеет древнюю историю: это - связь между внешним миром и человеком, в результате которого все решается в процессе диалога и общения.

Хотя это одна из фундаментальных реальностей, современный человек, в том числе культуры, религии и цивилизации, столкнулись с очень серьезной проблемой в общении с «другими». Он - человек, рожденный в историческом процессе общения, ошибаясь в системе отношений, отделился от своего содержания - духовного начала и живет в трагическом процессе общения - проблеме «отчуждения».

В современной экзистенциональной философии философы с волнением предупреждают, что лишение человека общения приводит к трагедии. Это говорит о том, что общение происходит от природы человека: когда речь идет о природе человека, важно учитывать его отношение к религии; потому что религия, сама по себе, действует как один из самых

фундаментальных факторов культуры, как средство регулирования общества человека с миром. С этой точки зрения необходимо без преувеличения отметить, что религия - это философская проблема. Наблюдения показывают, что, пытаясь избежать проблемы современной сущности в ряде ее аспектов, они не уменьшаются, а, наоборот, увеличиваются. В любом случае, описание политической, этнической, национальной и пр. обстановки мира подтверждает идею современного взгляда на данный вопрос. Но поскольку проблема «общения», «религии» и «существования» является очень глубокой, в статье мы можем только представить эту проблему в контексте западного менталитета, сосредоточившись исключительно на философии, а также рассмотреть ее в религиозно-философском аспекте. И мы считаем, что эта проблема актуальна для нашей теоретической идеи. При рассмотрении проблемы общения оригинальность идей немецкого философа К. Ясперса считается более актуальной для современной теоретической мысли: в «эпоху кризиса» человек «скат в технике и рассматривает другие культуры и религии как «источник опасности».

В конце статьи автор говорит об азербайджанской модели толерантности, мультикультурализма как шаг к практическому решению теоретических вопросов и подчеркивает, что этот пример является концепцией реагирования на гуманитарные проблемы в мире.

COMMUNICATION AS A PHILOSOPHICAL PROBLEM

Sholet Zeynalov

*PhD in Philosophy, Senior research fellow of
the department of Philosophy of Sustainable Development,
Institute of Philosophy of ANAS*

According to Plato, who was called “the teacher of mankind” by Karl Marx, language is the king of all. Here we are talking not only about the language of the sound, which is spoken, but about the giant and mysterious communication system going towards development, which throughout history had been transformed from a simple to a complex system. It should also be noted that language is the result of communication. Therefore, philosophy begins with dialogue, and this is inevitable. All the works of the great Greek philosopher Plato were written in the form of a dialogue, and aspiring philosophers sought to solve philosophical problems through the method of dialogue. All this shows

that the dialogue method has an ancient history: it is the link between the outside world and man, as a result of which dialogue and communication helps the communication process.

Although this is one of the fundamental realities, modern man, including culture, religion and civilization, is faced with a very serious problem in communicating with “others.”

He - a man born in the historical process of communication, mistaken in the system of relations, alienates from his very content - spiritual principle and lives in the tragic process of communication - problem of “alienation”. In modern existential philosophy, philosophers are anxiously warning that depriving a person of communication leads to tragedy. This suggests that communication comes from the nature of man: when it comes to the nature of man, it is important to consider his attitude to religion; because religion itself acts as one of the most fundamental factors of culture, as a means of regulating human communication with the world. From this point of view, it should be noted without exaggeration that religion is a philosophical problem. Observations show that, trying to avoid the problems of the modern entity in a number of its aspects, they do not decrease, but, on the contrary, increase. In any case, the political, ethnic, national, etc. world confirms the idea of a modern view on this issue. But since the problem of “communication”, “religion” and «existence» is a very deep problem, in the article we can only present this problem in the context of the Western mentality, focusing exclusively on philosophy, and also consider it in the religious-philosophical aspect. And we believe that this problem is relevant for our theoretical idea. When considering the problem of communication, the originality of the ideas of the German philosopher K.Jaspersis considered more relevant for modern theoretical thought: in the “era of crisis” - a person “is compressed in technology and considers other cultures and religions as a source of danger.”

At the end of the article, the author talks about the Azerbaijani model of tolerance, multiculturalism as a step towards the practical solution of theoretical issues and emphasizes that this example is the concept of the response of humanitarian problems in the world.

MÜQƏDDƏS CƏRCİC ZİYARƏTGAHI MULTİKULTURALİZM NÜMUNƏSİ KİMİ

*t.f.d. Namiq Məmmədov,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun böyük elmi işçisi*

Multikulturalizm anlayışı. Multikulturalizm ingilis dilindən hərfi təcümədə çoxmədəniyyətlilik (multi - çox, culture - mədəniyyət) anlamına gəlir. Çoxmədəniyyətlilik dedikdə isə ilk növbədə, etnik, irqi, dini-mədəni müxtəlifliklər və dəyərlər nəzərdə tutulur. Multikulturalizm eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü olan siyasətdir. Multikulturalizmin əsasını tolerantlıq, qanunlara, bir-birinin azadlığına hörmət hissi təşkil edir. O, ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafi və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların, dövlətlərin milli mədəniyyətə integrasiyasına yönəlmışdır.

Azərbaycanda multikulturalizm. Azərbaycanda da multikultural dəyərlər dərin tarixi köklərə malikdir. Təsadüfi deyil ki, tarixin heç bir dövründə Azərbaycanda bu dəyərlərdən imtina edilməsi müşahidə olunmamışdır və bu gün də həmin siyaset uğurla davam və inkişaf etdirilməkdədir. Xalqımız əsrlər boyu başqa dinlərə və mədəniyyətlərə hörmətlə yanaşmışdır. Bu səbəbdən, Azərbaycan dünyada multikulturalizm mərkəzinə və nümunəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 15 may 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır. Bu sahədə aparılan işlərin uğurlu nəticəsidir ki, Prezident İlham Əliyev 2016-cı ili “Multikulturalizm ili” elan etmişdir.

Müqəddəs Cərcic (Georgi) kimdir? Müqəddəs Cərcic mənbələrdə Yorgi, Georgi (Georgios, ərəbcə Cərcic) adlandırılır. O, Həzrət İsadan sonra, Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərdən əvvəl yaşamışdır. B.e.-nın 280-ci ilində Lodda (Fələstində) anadan olub, 23 aprel (yulian təqviminə görə) 303-cü ildə vəfat etmişdir. Bəzi mənbələrə görə isə Fələstinin Rəmlə qəsəbəsində dün-yaya gəlmişdir. Mənbələrdəki məlumatlara əsasən, müqəddəslərdən hesab edilir, bəzən isə Peyğəmbər olduğu idəyəsi irəli sürürlür. Bununla belə, həm Xristianlıq, həm də İslam dininə görə müqəddəslərdən hesab olunur. Katolik, anqlikan, protestant və pravoslav kilsələri, habelə müsəlmanlar ona inanırlar.

Dəfn olunduğu yer. Müqəddəs Cərcicin dəfn olunduğu yer haqqında konkret fikir yoxdur. Hesab olunur ki, qəbri İsraildəki Lodda, Yorgi kilsə-

sindədir. Bundan əlavə, Mosul ətrafında (Nineviyada) dəfn olduğu da qeyd edilir. Bunlarla yanaşı, Azərbaycanın Respublikasının Beyləqan rayonu ərazisində də qəbri vardır və hazırda ziyarətgah hesab edilir.

Müqəddəs Cərcic ziyarətgahının multikulturalizmin təbliği baxımından əhəmiyyəti. Müqəddəs Cərcic ziyarətgahı Xristianlığın müxtəlif məzhəbləri və müsəlmanların müqəddəs hesab etdiyi və ziyarət edərək dualar oxuduğu, ibadət etdiyi, qurbanlar kəsdiyi ziyarətgahlardandır. Məhz bu xüsusiyyətləri nəzərə alsaq, bunun müasir dünyada böyük əhəmiyyət kəsb edən multikulturalizmin təbliği baxımından nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi bir daha aydın olar. Azərbaycanın Beyləqan rayonu ərazisində Cərcic Peyğəmbər ziyarətgahı kimi tanınan abidəni hər il yüzlərlə insan ziyarət edir və qurbanlar kəsir. Ziyarətgahın dini işlərini həyata keçirənlərin müsəlman din xadimləri olduunuqlarını nəzərə alsaq, söylədiklərimiz bir daha öz təsdiqini tapır. Yekun olaraq fikrim ondan ibarətdir ki, bu kimi abidələrin multikulturalizm baxımından tədqiqi və təbliği həm indiki dövr, həm də gələcək nəsillər üçün nümunədir və müasir dünyamızda sülhün, əmin-amanlığın, toleranlığın və nəhayət, insanpərvərliyin aşılanmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

СВЯТИЛИЩЕ СВЯТОГО ДЖАРДЖИДЖА КАК ОБРАЗЕЦ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

*д-р филос. по ист. Намиг Мамедов
старший научный сотрудник Института Востоковедения
имени акад. З.М. Буньядова НАНА*

Понятие мультикультурализма. Мультикультурализм в дословном переводе с английского языка означает многокультуральность (multi – много, culture – культура). Под многокультуральностью в первую очередь подразумевается этническое, расовое, религиозное, культурное разнообразие и ценности. Мультикультурализм – это политика с гуманистическим мировоззрением, в котором признаются культурные права представителей разных народов, проживающих в одной стране. Суть мультикультурализма – это толерантность, уважение к законам, уважение свободы друг друга. Он направлен на защиту, развитие и гармонизацию культурного разнообразия людей в определенной стране и во всем мире, принадлежащих к разным нациям и религиозным течениям, и интеграцию малочисленных народов и государств в национальную культуру.

Мультикультурализм в Азербайджане. Мультикультурные ценности в Азербайджане имеют глубокие исторические корни. Неслучайно, что ни в какие исторические периоды ценности не были заброшены в Азербайджане, и сегодня эта политика успешно продолжается и развивается. Наш народ веками с уважением относился к другим религиям и культурам. Именно поэтому Азербайджан превратился в центр и пример мультикультурализма во всем мире. Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 15 мая 2014 года был создан Бакинский Международный Центр Мультикультурализма. Успешным результатом этой работы является то, что Президент Ильхам Алиев объявил 2016 год годом «Мультикультурализма».

Кто такой святой Джарджидж (Георгий)? Святой Джарджидж в разных источниках называется Йорги, Георгий (Georgios, по-арабски Джарджидж). Он жил после пророка Исы (а.) и до пророка Мухаммеда (с.а.с.). Родился в 280 году до н.э. в Лод (в Палестине), умер 23 апреля (по юлианскому календарю) 303 года. По некоторым сведениям он родился в поселке Рамла Палестины. На основании сведений из источников считается святым, а иногда выдвигается идея о том, что он являлся пророком. Тем не менее, и в христианстве, и в Исламе он считается святым. Като-

лические, англиканские, протестантские и православные церкви, а также мусульмане верят в него.

Место захоронения. Нет конкретного представления о месте, где был похоронен святой Джарджидж. Считается, что его гробница находится в церкви Йорги в Лодде, Израиль. Кроме этого, также отмечается, что он похоронен вокруг Мосула (в Ниневии). Наряду с этим, его гробница также находится и на территории Бейлаганского района Азербайджанской Республики и в настоящее время считается священным местом.

Значение святилища святого Джарджиджа с точки зрения пропаганды мультикультурализма. Святилище святого Джарджиджа является священным местом, которое считается священным различными христианскими религиозными течениями, а также мусульманами. Они посещают это место и читают здесь молитвы, поклоняются, приносят жертвоприношения. Если учесть именно эти особенности, еще раз станет понятно, какое большое значение оно имеет с точки зрения пропаганды мультикультурализма, имеющего большое значение в современном мире. Памятник, известный как святилище пророка Джарджиджа, находящийся на территории Бейлаганского района Азербайджана, каждый год посещают сотни людей и приносят здесь жертвоприношения. Учитывая то, что те, кто осуществляют религиозные работы святилища являются мусульманскими религиозными деятелями, то еще раз подтверждается то, о чем мы говорим. В заключении хочу отметить, что моя идея заключается в том, что исследование и пропаганда таких памятников с точки зрения мультикультурализма может служить примером как для нынешнего, так и для будущих поколений, и могут иметь большое значение для содействия миру, спокойствию, терпимости и, в конечном счете, человечности в нашем современном мире.

ST. GEORGE'S SANCTUARY AS AN EXAMPLE OF MULTICULTURALISM

Namig Mammadov

*PhD in History, Senior research fellow of
the Institute of Oriental Studies named after
academician Z.M. Bunyadov of ANAS*

The concept of multiculturalism. Multiculturalism means several cultural groups in English translation. Multiculturalism includes ethnic, racial, religious, cultural diversity and values. It is a politically humanistic outlook that recognizes cultural rights of representatives of different peoples living in the same country. The core ideas of multiculturalism is tolerance, respect for one another's freedom and rights. It is aimed at protecting, developing and harmonizing the cultural diversity of people belonging to different nations and religions throughout a separate country and in the whole world integrating national culture of minorities and the countries.

Multiculturalism in Azerbaijan. Multicultural values have deep historical roots in Azerbaijan. It is no coincidence that in all periods of history, these values have not been abandoned in Azerbaijan, and today this policy is successfully continued and developed. The people in Azerbaijan had respect for other religions and cultures for centuries. Therefore, Azerbaijan has become a center and example of multiculturalism in the world. The Baku International Multiculturalism Center was established by President Ilham Aliyev's Decree dated May 15, 2014. As a successful outcome of this work, President Ilham Aliyev has declared 2016 the Year of Multiculturalism.

Who is Saint George? Saint George is called Yorgi, George (Georgios, Jarjij in Arabic) in the sources. He lived after the Prophet Jesus and before the Prophet Muhammad (pbuh). Saint George was born on April 23 (according to Julian calendar) in 280 in Lod (Palestine) and died in 303. Some sources reveal that he was born in Ramla (Palestine). According to the sources he is considered a sacred person, sometimes is mentioned as a prophet. However, both in Christianity and in Islam he is considered a saint. He is accepted in Catholic, Anglican, Protestant and Orthodox churches as well as in Islam.

Place of burial. There is no accurate information about the place where Saint George was buried. It is believed that his tomb is located at the Yorgi Church in Lod, Israel. According to some sources he was buried around Mosul (Nineva). Along with this, there is also a grave in Beylagan district of the Republic of Azerbaijan which is considered a sanctuary.

The significance of St. George's Sanctuary in the promotion of multiculturalism. St.George's Sanctuary is one of the sacred sites for some sects of Christianity and Muslims, where they pray, worship and sacrifice. Focusing on these features, it becomes clear that the sanctuary is of great importance in the promotion of multiculturalism in the modern world. Every year, hundreds of people visit the monument in the territory of Beylegan district of Azerbaijan, known as the Temple of the Sacred George. Taking into consideration that religious activities in the sanctuary are carried out by Muslim religious figures, will once again confirm the above mentioned ideas. Finally, my idea is that the research and promotion of such monuments in terms of multiculturalism can be an example for both the present and future generations, and can be of great importance in the promotion of peace, tranquility, tolerance and the whole humanity in the modern world.

İSLAM NUMİZMATİKASININ İNCİLƏRİ – SACİLƏR DÖVRÜNƏ AİD AZƏRBAYCAN SİKKƏLƏRİ

t.f.d. Aygün Məmmədova,

*AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika və
epigrafika elmi-fond şöbəsinin böyük elmi işçisi*

Tarixi Azərbaycan ərazisində 889-929-cu illərdə hakimiyyətdə olmuş İslam sülaləsi – Sacilər dövlətinin tarixi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı bir sıra tədqiqatlarda araşdırılsa da, numizmatikası daim maraq kəsb edir.

Bəzi mənbələrdə türklər olaraq qeyd edilən sacilərin ilk rəhbəri təcrübəli hərbçi Əbu Sac Divdadın oğlu Muhəmməd 889-cu ildə Azərbaycan və Dəbilə canişin təyin edilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Numizmatika Fondunda (AMEA MATM NF) qorunan gümüş dirhəm (NF 5374) Bərdədə hicri 285 = 898-ci ildə Muhəmməd ibn Divdad adından zərb edilmişdir ($d = 22 \text{ mm}$, $q = 1 \text{ mm}$, $\varphi = 3,4 \text{ q}$). Bu hökm-darın adından Azərbaycanda gümüş dirhəmlərin zərbinin 287 = 900-cü ildə davam etdiyi tapıntılarla təsdiqini tapır.

Muhəmməd ibn Əbu Sac 901-ci ildə dünyasını dəyişdikdən sonra oğlu, Dəbil əmirliyinin canişini - Divdadın qısamüddətli hakimiyyəti əmisi Yusifin müdaxiləsi ilə sona çatır. AMEA MATM Xüsusi Fondunda qorunan Yusifin adı həkk edilmiş qızıl dinarlardan biri Ərdəbildə hicri 293/905-ci ildə ((XF 575; 4,5 q), digəri isə hicri 300/912-ci ildə Ərminiyədə zərb edilmişdir (XF 576; 5,2 q)).

Səriştəli siyasetçi, təcrübəli hərbçi və istedadlı şair olan Yusif ibn Divdadın hakimiyyəti dövründə (901-928) Sacilər sülaləsi daha da gücləndi və Azərbaycan yenidən müstəqil oldu. Ərdəbildə 902-ci ildə zərb edilmiş dirhəmdə həm xəlifə Mütəzidin, həm də Yusifin adları zərb edilmişdi (MATM NF 48205, 1,5 q). Dövlət Ermitajında qorunan 906-925-ci illərə aid Bərdə, Marağa və Ərdəbil gümüş dirhəmlərinə Yusif ibn Əbu Sacın adı həkk edilmişdir.

928-ci ildə Qərmətilərlə döyüşdə məğlub olan Əmir Yusifin taxtı onun qohumu Əb ul-Musafir əl-Fəthə (928-929), daha sonra qulam Müflix əl-Yusufiyə, 932-ci ildə isə Əmir Deysəm ibn İbrahimə qismət oldu.

Dövlət Ermitajında Müflix adından Bərdədə 319=931 və Ərdəbildə 320=932-ci illərdə zərb edilən sikkələr qorunur. AMEA MATM Numizmatika Fondunda hicri 320/932-ci ilə dair Ərdəbil dirhəmi (NF27282, 2,8 q) və Dəysəm ibn İbrahimin adı həkk edilmiş hicri 341/952-ci ilə aid gümüş dirhəmlər saxlanılır (NF27284, 3,43 q; NF 27283, 4,75 q).

İslam numizmatikasının səciyyəvi cəhətləri – Quran ayələrinin əks edildiyi Saci sikkələrində hicri təqvim tətbiq edilmiş, xəlifə, canişin adları və titulları, bəzi hallarda şəhər-zərbxana, digər hallarda isə ümumi inzibati ərazi adları zərb edilmişdir. Uyğun dövrə aid tapıntıların Azərbaycanda nadir halda rastlanması, belə sikkələrin Xilafətin genişmiqyaslı ticarət əlaqələrində iştirak etməsi və şimal ölkələrinə daşınması ilə izah oluna bilər.

ЖЕМЧУЖИНЫ ИСЛАМСКОЙ НУМИЗМАТИКИ – АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ МОНЕТЫ ПЕРИОДА САДЖИДОВ

*д-р филос. по ист. Айгюн Мамедова
старший научный сотрудник научного фонда
Отдела «Нумизматика и эпиграфика»
Национального Музея Истории Азербайджана НАНА*

История, культура, экономика исламской династии - государства Саджидов (889-929), просуществовавшего на исторической территории Азербайджана, была изучена различными исследованиями. По сей день нумизматика данного государства привлекает особый интерес.

Сын первого предводителя династии Саджидов, которые указываются в некоторых источниках как тюрки, опытного военного Абу Саджа Дивада - Мухаммад в 889 году был назначен наместником Азербайджана и Дебиля. В Нумизматическом Фонде Национального Музея Истории Азербайджана (НФ НМИА) хранится серебряный дирхем, отчеканенный в 285 году по хиджре - 898 году в Барде от имени Мухаммеда бин Дивада (NF 5374; диаметр = 22 мм, толщина = 1 мм, вес = 3,4 q). В результате находок выяснено, что чеканка дирхемов с именем этого правителя продолжалась до 287 = 900 года.

После смерти Мухаммеда бин Абу Саджа в 901 году, кратковременное правление его сына, наместника Дабиля - Дивада, было завершено в результате вмешательства его дяди Йусифа. Один из золотых динаров, хранящихся в Особом Фонде НМИА НАНА, на котором выгравировано имя Юсифа, был отчеканен в Ардебиле в 293 году по хиджре = 905-м года (XF 575; 4,5 г), в другой - в 300 году по хиджре = 902 году в «Арминийи» (XF 576; 5,2 г).

В период правления опытного политика, способного полководца и талантливого поэта Йусифа ибн Дивада (901-928) династия Саджидов

усилилась и Азербайджан вновь приобрел независимость. На дирхеме, отчеканенного в 902 году в Ардебиле, были выгравированы одновременно имена халифа Мутазида и Йусифа (МАТМ NF 48205, 1,5 г). В Государственном Эрмитаже хранятся серебряные дирхемы 906-925-х годов, отчеканенные в городах Барда, Марага и Ардебиль, на которых выгравировано имя Юсифа ибн Саджа.

В 928 году после битвы с Гарматидами амир Юсиф потерпел поражение, его престол унаследовал его племянник Абу-л-Мусафир (928 - 929), после него власть перешла сначала к гуляму Муфлиху ал-Юсифи, а в 932 г. - к эмиру Дейсаму ибн Ибрагиму.

В Государственном Эрмитаже хранятся монеты с именем Муфлиха, отчеканенные в 319 году по хиджре = 931 в Барде и в 320 году по хиджре = 932 году в Ардебиле. В Нумизматическом Фонде НМИА НАНА хранятся ардебильские дирхемы 320 года по хиджре / 932 года и серебряные дирхемы, отчеканенные в 341 году по хиджре = 952 году, на котором выгравировано имя Дейсама ибн Ибрагима (NF 27284, 3,43 г; NF 27283, 4,75 г).

На монетах Саджидов с отображением аятов из Корана, что является характерной особенностью исламской нумизматики, применен календарь по хиджре, а также выгравированы имена и титулы халифа и наместника, а в некоторых случаях - города, где монета отчеканена, а иногда - названия общих административных территорий. Малочисленность находок в Азербайджане, относящихся к этому периоду, объясняется участием этих монет в широкомасштабных торговых отношениях Халифата и их вывозом в северные страны.

PEARLS OF THE ISLAMIC NUMISMATICS - AZERBAIJANI COINS BELONGING TO THE SAJID PERIOD

Aygun Mammadova

*PhD in History, Senior research fellow at
the Numismatics and Epigraphy department of
the National History of Museum of Azerbaijan of ANAS*

Though the history, culture and economy of the state of Sajid, a Muslim dynasty that held power on the territory of the historical Azerbaijan in 889-929, were investigated in some research works, its numismatics is still arousing interest.

The first leader of the Sajids which were mentioned as Turks in some sources, the experienced military man Muhammad, son of Abu Saj Diwdad, was appointed as the governor of Azerbaijan and Dabil in 889. The silver dirham (NF 5374) protected in the Numismatic Fund of the National Azerbaijan Historical Museum of Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS NAHM NF) was minted on behalf of Muhammad ibn Abi'l-Saj in Barda in 285-898 (d = 22 mm, th. = 1 mm, w = 3.4 g). The findings prove that minting of the silver dirhams on behalf of this ruler in Azerbaijan was continued from 287 till 900.

After Muhammad ibn Abi'l-Saj died in 901, his son's short-term power as the governor of the Dabil emirate ended with the intervention of his uncle Yusif. One of the gold dinars engraved with the name of Yusif protected in the ANAS NAHM Special Fund, was minted in Ardabil in the 293 / 905 (SF 575; 4.5g) The other one was minted in "Irminiyya" in 300 / 912 (SF 576; 5.2 g).

During the reign of Yusif Ibn Diwdad the qualified politician, experienced military man and gifted poet (901 - 928), the Sajid dynasty became stronger and Azerbaijan became independent again. In dirham minted in Ardabil in 902, the names of both Mutazid and Yusif were minted there (NAHMNF 48205, 1.5g). The name of Yusif Ibn Abi-l Saj was engraved in Barda, Maragha and Ardabil silver dirhams belonging to 906-925 which are protected in the State Hermitage Museum.

The throne of Amir Yusif who was defeated in the battle with the Garmatis in 928, fell to the lot of his relative Abu'l-Musafir al-Fath (928-929) and then to Ghulam Muflih al-Yusifiyya and to Amir Deysam ibn Ibrahim in 932.

The coins minted on behalf of Muflih in Barda in 319-931 and 320-932, are protected in the State Hermitage Museum. The Ardabil dirham dating back to 320/932 years (NF 27282, 2.8g) and the silver dirhams minted on behalf of Deysam Ibn Ibrahim dating back to 341 / 952 years (NF 27284, 3.43g; NF 27283, 4.75g), are kept in the Numismatic Fund of the ANAS NAHM.

Typical characteristics of the Islamic numismatics were that Hijri calendar was applied in the Sajid coins which reflected the Quranic verses, the names and titles of the caliphs, governors and names of the cities-mints and in some cases, the names of general administrative areas. The scarcity of the findings in the territory of Azerbaijan belonging to the mentioned period can be explained with the fact that these coins were used in the large-scale trade relations of the Caliphate and were transported to the northern countries.

TƏSƏVVÜF TARİXİMİZDƏ TOLERANTLIQ və MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

*t.f.d. Əli Fərhadov,
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi
Muzeyinin baş mütəxəssisi*

Azərbaycan tarixi multikulturalizm və İslam həmrəyliyi dəyərlərinin zənginliyi ilə nəzərə çarpır. O cümlədən, xalqımızın mütəfəkkirləri, ədib və sufiləri də fərqli din, məzhəb və mədəniyyətlərə özlərinin tolerant münasibətilə dövrün ictimai-fəlsəfi məktəbləri içinde özünəməxsus yer tutur. Dini radikalizmlə mübarizədə, həmçinin multikulturalizmin, İslam həmrəyliyinin təbliğində Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu istiqamətdə Orta əsrlər Azərbaycan ədiblərinin, sufilərinin əsərlərinin tədqiqi günümüzün multikulturalizm, tolerantlıq, İslam həmrəyliyi ideyaları baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə sufi mütəfəkkirlərə nümunə olaraq, Nizamini, Nəsimini, Xətaini, Füzulinı, Seyid Yəhya Bakuvini, Nigarini və başqalarını göstərə bilərik.

Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsərlərini yaradan Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” və “Xosrov və Şirin” poemaları təsəvvüf baxımından da önemlidir. Nizami bütün yaradıcılığında, xüsusilə “Leyli və Məcnun” poemasında ilahi eşqi tərənnüm edir. Orta əsrlərdə dini radikalizmə qarşı insan və vicdan azadlığını təbliğ edən Nəsimidə də ilahi eşq əsasdır və o, öz əsərlərində şəriətin dar hüdudlarını qırıb, kamil insanda ilahi təzahürünü görür. Dahi Füzulidə biz sufi fəlsəfəsinin əsası olan kamil insanın səcdəgah olması ideyasını görürük. Öz müasirləri tərəfindən piri-türk adlanan Ərdəbil şeyxi Şeyx Səfiəddin isə övlidayların Haqqın təzahürü olduğunu yazırı. Eyni ideyaları Səfəvilərin qurucusu Şah İsmayıllı Xətainin yaradıcılığında da görürük. Seyid Yəhya Bakuvi və Seyid Nigaridə ilahi eşqlə yanaşı, İslam həmrəyliyinin əsasları vardır, məzhəblərüstü İslam ideyası təbliğ edilir. Orta əsrlərin bu humanist ənənəsi XIX-XX əsrlərdə də davam edir. Seyid Əzim Şirvani və Mirməhəmmədkərim əl-Bakuvinin yaradıcılığı İslam qardaşlığı ideyası ilə yanaşı, təsəvvüf baxımından da zəngindir.

Azərbaycan ədibləri, sufi mütəfəkkirləri qonşu erməni və gürcü xalqlarının yaradıcılığına güclü təsir göstərmişlər. Şota Rustavelidə və erməni hərfləri ilə türkcə yanan Sayat Nova və digər erməni mütəfəkkirlərində bunun izlərini görürük. Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərləri orta əsrlərdə gürcü və erməni dillərinə də tərcümə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2016-cı ilin “Multikulturalizm İli”, 2017-ci ilin “İslam Həmrəyliyi İli”, 2019-cu ilin “Nəsimi İli” elan edilməsi gənc alımların qarşısında bu istiqamətdə yeni vəzifələr qoyur.

Gənc nəslin dini baxımdan maariflənməsi, multikultural ideyalar, İslam həmrəyliliyi və tolerantlığın möhkəmlənməsi baxımından bu əhəmiyyətlidir.

ТОЛЕРАНТНОСТЬ И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В ИСТОРИИ ТЕОСОФИИ

д-р филос. по ист. Али Фархадов

Главный специалист Национального Музея Истории Азербайджана НАНА

История Азербайджана отличается мультикультурализмом и богатством ценностей исламской солидарности. В том числе мыслители, писатели и суфии нашего народа своим толерантным отношением к различным религиям, религиозным течениям и культурам занимают достойное место среди общественно-философских школ настоящего периода. Произведения Азербайджанских мыслителей имеют большое значение в борьбе с религиозным радикализмом и в продвижении мультикультурализма и исламской солидарности. В этом направлении исследование произведений азербайджанских писателей, суфиеv средних веков представляет особое значение с точки зрения идеи сегодняшнего мультикультурализма, толерантности и исламской солидарности. Так, в качестве примера софистским мыслителям можно привести Низами, Насими, Хатаи, Физули, Сеид Яхъя Бакуви, Нигяри и др.

Поэмы «Лейли и Меджнун» и «Хосров и Ширин» Низами Гянджеви, создавшего шедевры азербайджанской литературы, также являются важными с точки зрения теософии. Во всем своем творчестве, в частности, в поэме «Лейли и Меджнун» Низами воспевает божественную любовь. У Насими, пропагандирующего свободу человека и свободу совести против религиозного радикализма в средние века, тоже божественная любовь является важной. В своих произведениях, сломив узкие рамки шариата, он видит божественное проявление в разумном человеке. У великого Физули мы видим идею божественности разумного человека, являющуюся основой софийской философии. Ардебильский шейх Шейх Сафиаддин, названный своими современниками Пиритюрк, писал, что авлия являются проявлением Истины. Те же идеи мы видим и в творчестве созидателя Сефевидов Шаха Исмаила Хатаи. У Сеида Яхъи Бакуви и Сеида Нигяри

наряду с божественной любовью имеются основы исламской солидарности, пропагандируется надмазхабная исламская идея. Эта гуманистическая традиция средних веков продолжается и в XIX-XX веках. Творчество Сеид Азима Ширвани и Мирмагомедкерима аль-Бакуви наряду с идеями исламского братства также богато с точки зрения теософии.

Азербайджанские писатели, софийские мыслители оказали сильное влияние и на творчество соседних армянского и грузинского народов. Мы видим следы этого у Шоты Руставели и Саята Новы, который писал по-турецки армянскими буквами, а также у других армянских мыслителей. В средние века произведения азербайджанских мыслителей также были переведены на грузинский и армянский языки.

Объявление Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым 2016 года «годом Мультикультурализма», 2017 года «годом Исламской солидарности» и 2019 года «годом Насими» также ставит новые задачи перед молодыми учеными в этом направлении. Просвещение молодого поколения с религиозной точки зрения, мультикультуральные идеи важны с точки зрения укрепления исламской солидарности и толерантности.

TOLERANCE AND MULTICULTURALISM VALUES IN OUR TASAWWUF HISTORY

Ali Farhadov

*PhD in History, Senior Specialist at
the National History Museum of Azerbaijan of ANAS*

The history of Azerbaijan is remarkable with its richness of multiculturalism and Islamic solidarity values. The Azerbaijani thinkers and writers also hold a special place in the social and philosophical schools of their period for their tolerant attitude to different religions, sects and cultures. The works of Azerbaijani thinkers in the combat against religious radicalism as well as the promotion of multiculturalism and Islamic solidarity ideas are of great importance. The study of medieval Azerbaijani writers and sufis is of particular importance today from the aspect of multiculturalism, tolerance and Islamic solidarity ideas. These include thinkers such as Nizami, Nasimi, Khatai, Fuzuli, Seyyid Yahya Bakuvi, Nigarini and others.

Leyli and Majnun and *Khosrow and Shirin* by Nizami Ganjavi, who created masterpieces in Azerbaijani literature, are of particular importance from the aspect of tasawwuf. Nizami praises the divine love in all his works,

especially in the poem *Leyli and Majnun*. Nasimi, who promotes human freedom and conscience against religious radicalism in the Middle Ages, praises divine love and sees the reflection of God in a perfect human being. In Fuzuli, we see the idea of worshipping to an ideal person as a basis of sufism philosophy. Safiaddin, Sheikh of Ardabil, who were called as Piri-Turk by his contemporaries, wrote that the saints were the reflectons of the truth. The same ideas are observed in the work of Shah Ismail Khatai, the founder of Safavids. In Seyid Yahya Bakuvi and Seyid Nigar's works, Islamic solidarity ideas are reflected along with divine love. This humanist tradition of the Middle Ages continues in the 19th and 20th centuries. The creativity of Seyid Azim Shirvani and Mirmahammadkarim al-Bakuvi is rich from the aspect of sufism as well as the idea of Islamic brotherhood.

Azerbaijani writers and sufi thinkers had a strong influence on the creativity of neighboring Armenian and Georgian peoples. We see traces of this in Sayat Nova's works who wrote with Armenian alphabet in Turkish language, Shota Rustaveli and other Armenian authors. Works of Azerbaijani thinkers have been translated into the Georgian and Armenian languages in the Middle Ages.

The proclamation of 2016 as the Year of Multiculturalism by President Ilham Aliyev, 2017 as the Year of Islamic Solidarity and 2019 as the Year of Nasimi also put new tasks ahead of young scholars. It is of great importance from the aspect of educating younger generation with religious, multicultural, solidarity and tolerance ideas.

IMPORTANCE OF HISTORICAL-ARCHITECTURAL MONUMENTS OF ISLAMIC PERIOD IN THE STUDY OF MULTICULTURALISM TRADITIONS IN GANJA

Elnur Hasanov

PhD in History, Senior specialist of Ganja branch of ANAS

Due to centuries-old national and moral values, Ganja city has been considered as a kind of “indicator” of the socio-cultural and political-social system for many centuries. Since it was this city that was the main centre of the main historical reforms, important national uprisings against the enemy troops advancing on our homeland.

Back in the first millennium BC, the brave woman leader Tomris Khatun defeated the enemy Ahamenid (Persian) troops and cut off the head of Cyrus II of Persia, who deceived and killed Tomris Khatun’s son, a young commander a year before this battle. Until now, in Ganja, the most courageous, beautiful daughters in the families are called Tomris or Tumruz. The monument to Tomris Khatun was erected in Dresden (in Germany) [5].

In 1231, in Ganja, in the birthplace of the great thinker and poet of the Renaissance East, Nizami Ganjavi (1141-1209), the first woman of the philosopher, chess player and composer Mahsati Ganjavi (1096-1160), the artisan-potter Bender led the national liberation movement against the Mongols and Kharemsmshah. In 1804, the great commander, the last ruler of Ganja Khanate Javad Khan, along with his sons, was fighting to the last for his homeland, keeping his promise that the conquering tsarist troops would enter Ganja only after his death [2].

One of the most ancient Orthodox churches in the Western region of the country is located in Ganja, and until now, believers perform their religious rites, celebrate important historical dates and holidays here. And this ancient temple is protected as an important historical and architectural monument and the residents of the city respect the Orthodox believers. One of the largest and at the same time ancient German Lutheran churches is also preserved in our ancient city and is declared a historical and architectural monument. Despite the fact that the main part of the faithful population of the city is Muslim, the inhabitants of the city for centuries protected with special respect the ancient Albanian Christian churches, as well as the Georgian church and other monuments.

Materials and methods

Ganja is one of the few cities where such residential neighbourhoods as “Jewish Street”, “Lezghy Quarter”, and “Lagich (Lahydz) Quarter, etc. existed, where representatives of other nations lived in peace and quiet.

The word “Imamzade” comes from the concept of “child of imam” and means “a descendant of the kind of imams.” Among the people, the name Imamzade is considered a sacred place of worship and pilgrimage. Many members of the “Ahli Beit” who fled from oppression and persecution during the rule of the Umayyad dynasty (661-750), found refuge on the outskirts of the caliphate. Hazrat Ibrahim (a) moved to one of the centres of Islamic culture - the city of Ganja. Hazrat Ibrahim (a) lived on this land until the end of his life, where he was buried. A mausoleum (turban) was erected over the grave of Movlan Ibrahim, and the tomb itself became a sacred place of pilgrimage [8].

The territory of the mausoleum, built in the 8th century, was expanded in the 14th and 16th centuries, and the buildings around it were erected mainly in the seventeenth and eighteenth centuries. The mausoleum is the most valuable historical monument of the Imamzade complex. Its height is 12 m, the height of the dome is 2.7 m, the diameter is 4.4 m. Outside the dome is covered with blue facing [9].

In the 20th century, a significant historical epigraphic pattern was discovered on the inner walls of the tomb - an ancient scripture that was studied by prominent historians and researchers - archaeologist, professor Isag Jafarzade, and a prominent epigraphy scientist, member of the National Academy of Sciences of Azerbaijan Meshadikhanum Neymatova, and read as follows: He, Allah, is eternal. This is the son of Imam Mohammed Bagheer Movlan Ibrahim's (bless him) glorious (paradise) garden. He died 120 years after his grandfather - may Allah bless him!” As a result of scientific research of this historical scripture, it became known that the mausoleum of Imam's son was erected in 739.

The territory of the pilgrimage site Imamzade was in the possession of the representatives of the kind of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi - Sheikhzamanov. For centuries, the tomb of Movlan Ibrahim was holy guarded and was a place of worship. At the direction of the legendary commander, the last Khan Ganja Javadkhan Ziyadoglu (1748-1804), who entered his name in the heroic history of Azerbaijan, large-scale restoration work was carried out in Imamzade. In 1878-1879, at the initiative of General Major Israfil bey Yadigarzade, and at the beginning of the XX century at the initiative of the Ganja intellectuals a major overhaul underwent in the Imamzadeh complex [5].

Representatives of the famous Sheikhzamanov clans, the Pishnamazzadeh, Mirza Mehdi Naji, the representative of the Seidov clan Mir Abbas Aga, Major

---

General Israfil bey Yadigarzade and other prominent personalities are buried in this holy place. For centuries, the Ganja complex Imamzadeh was a hotbed of charity, providing disinterested help to the needy and defenceless.

In the period from 1930 to 1944 the buildings of the complex were adapted for an orphanage. This sacred corner sheltered young children of different nationalities who suffered during the war. And today, adherents of different religious beliefs come here to pay homage to this holy place with a sense of gratitude [6].

Tolerance and multiculturalism in the Republic of Azerbaijan have deep historical roots and are a way of life of the people. Preservation of various religious, cultural and historical monuments is one of the main priorities of the state policy set by the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev.

Numerous decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, the successor of the wise policy of the great leader Heydar Aliyev, on the restoration and protection of religious and historical and architectural monuments, as well as projects implemented under the leadership of the Heydar Aliyev Foundation Mehriban Aliyeva is a vivid example of our state's concern for the rich national and cultural heritage of Azerbaijan.

On the basis of seven decrees signed by the head of state Ilham Aliyev in 2010-2015, the Imamzadeh complex in Ganja was reconstructed anew, construction work in the traditional Ganja architectural style was carried out at a high level. Two minarets with a height of 40 meters were erected in the main sanctuary, separate prayer halls for men and women were built. The complex has built rooms for guests with 90 beds and rooms for namaz.

The renewed majestic complex Imamzadeh is one of the sacred places of the Islamic world, the pearl of the shrines of the East, and today is a place of pilgrimage not only for the local population, but also for many pilgrims from foreign countries.

Ganja residents are proud, but humane, simple people. They fought against evil to the end, but always defended the weak, needy people. Today, these spiritual values are preserved and respected, as many thousands of years ago. Ganja residents are in favour of preserving statehood, strengthening the country's comprehensive development strategy, the integrity of the motherland, the liberation of the occupied territories and the maintenance of stability in the country. Our city has always been and today maintains the status of an important cultural, scientific and industrial centre, a city with centuries-old tolerant values.

The Imamzade complex, located on the territory of the State Historical and Cultural Reserve of one of the ancient centres of science and culture - the city of Ganja, was erected in 739 over the grave of Movlan Ibrahim - the son of the fifth

imam Mohammed Bagir, the great-grandson of Huseyn ibn Ali - grandson of the Prophet Mohammed. This monument is one of the main symbols of the city [12].

Ganja, one of the oldest cities of the East with a centuries-old history, connecting the north-eastern slopes of the Lesser Caucasus Mountains (ancient Ganja Mountains) with the expanses of the Kura-Araz Lowland, is located in a picturesque corner of Azerbaijan with a temperate climate, fertile lands rich in water resources. Historically, Ganja has always had a favourable geopolitical location and played an important role in the cultural and economic life of Azerbaijan. This city was built on the Great Silk Road, which connects Asia with Europe. Thus, Ganja was the spiritual bridge between different civilizations.

GƏNCƏDƏ MULTİKULTURALİZM ƏNƏNƏLƏRİNİN TƏDQİQİNDƏ İSLAM DÖVRÜ TARİXİ-MEMARLIQ A BİDƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

*t.f.d. Elnur Həsənov,
AMEA Gəncə bölməsinin baş mütəxəssisi*

Çoxəsrlıq milli-mənəvi dəyərlərin, tarixi ənənələrin mühafizə edildiyi Gəncə şəhəri ölkəmizdə bir sıra mühüm sosial-mədəni islahatların «hərəkətverici qüvvəsi» hesab edilmişdir. Əsas tarixi dəyişikliklərin baş verdiyi bu qədim şəhər həm də Vətənimizə hücum etmiş düşmən qoşunlarına qarşı mühüm üşyanlarının olduğu mərkəz kimi tanınmışdır.

Miladdan əvvəl birinci minillikdə cəsarətli qadın sərkərdə Tomris Xatun hiylə ilə döyüşdən əvvəl gənc döyüşçü oğlunu aldadaraq öldürmiş Əhəməni (Fars) hökmdarı II Kirosun başını qədim Gəncə qalası yaxınlığında baş vermiş döyüşdə kəsmişdir. Gəncə şəhərində bu günə qədər də ailələrdə qız övladlarını Tomris (Tumruz) adlandırırlar. Almaniyada Drezden şəhərində isə bu cəsarətli qadın hökmdarın şərəfinə bir abidə ucaldılmışdır [5].

Müsəlman Şərqiinin İntibah dövrünün böyük mütəfəkkiri və şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209), ilk filosof, şahmatçı və bəstəkar qadılardan hesab edilən Məhsəti Gəncəvinin (1096-1160) yurdu olan Gəncə şəhərində 1231-ci ildə dulusçu sənətkar usta Bəndərin başçılığı ilə monqollara və Xarəzmşahlara qarşı üsyən baş vermiş, 1804-cü ildə isə Gəncənin sonuncu xanı Cavad xan oğulları ilə birlikdə Çar Rusiyasına qarşı son damla qanına qədər mübarizə aparmış və şəhid olmuşdur. Cavad xan söz verdiyi kimi, işgalçılardan yalnız onun şəhid olmasından sonra Gəncə torpağına ayaq qoya bildilər [2].

Ölkənin qərb bölgəsindəki ən qədim pravoslav kilsələrdən biri Gəncə şəhərində yerləşir və indiyədək xristian möminlər burada dini ayinlərini yerinə yetirir; mühüm tarixi tarixləri və bayramlarını qeyd edirlər. Bu qədim məbəd mühüm tarixi və memarlıq abidəsi kimi qorunur, şəhər sakinləri pravoslav möminlərə hörmət və ehtiramla yanaşırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə ən böyük və eyni zamanda, qədim alman lüteran kilsələrindən biri də Gəncə şəhərindədir və mühüm tarixi-memarlıq abidəsi kimi mühafizə edilir. Şəhərin əksər əhalisinin müsəlman olmasına baxmayaraq, Gəncə sakinləri əsrlərdən bəri qədim alban xristian məbədlərinə, həmçinin gürcü kilsəsinə və digər abidələrə xüsuslu hörmətlə yanaşırlar.

Tədqiqat materialı və üsulları

Gəncə «Yəhudilər küçəsi», «Ləzgilər məhəlləsi», «Lahic məhəlləsi» kimi yaşayış məskənlərinin olduğu, fərqli millətlərin və milli azlıqların sülh şərai-

tində əslər boyu yaşadıqları azsaylı şəhərlərdən biridir. Səbəb isə bu şəhərdə, ümumiyyətlə, ölkəmizdə birgəyaşış mədəniyyətinin qorunması, multikultural, tolerant dəyərlərə sadıqliyin mövcudluğudur.

«İmamzadə» sözü «imamın övladı» mənasını ifadə edir və «imam nəslindən olan» deməkdir. İmamzadə xalqın müqəddəs ibadət yeri və ziyarətgahı hesab olunur. Ümumiyyətlə, Əməvilər sülaləsi dövründə (661-750) zülm və təqiblərdən qaçan «Əhli Beyt»in bir çox üzvü xilafətin ucqarlarında sığınacaq tapmışdır. Həzrəti İbrahim (ə) İsləm mədəniyyətinin mərkəzlərindən birinə - Gəncə şəhərinə pənah gətirdi. O, bu torpaqda yerli əhali tərəfindən qorunsa da, Ərəbistandan göndərilmiş şəxslər tərəfindən şəhid edildi. Mövlənə İbrahimin qəbri üzərində türbə tikildi və məzarı ziyarətgaha çevrildi [8].

VIII əsrə təkilimiş məqbərənin ərazisi XIV və XVI əsrlərdə genişlənmiş və onun ətrafında inşa edilmiş binalar, əsasən, XVII və XVIII əsrlərdə təkilimişdir. Türbə İmamzadə kompleksinin ən qiymətli tarixi abidəsidir. Onun hündürlüyü 12 m, qübbənin hündürlüyü 2,7 m, diametri 4,4 m-dir, kənarda isə qübbə mavikaşılı üzünlükə örtülmüşdür [9].

XX əsrə görkəmlı tədqiqatçılar – arxeoloq, professor İsaq Cəfərzadə və epiqrafiya sahəsində görkəmlı alim, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Məşədixanım Nemətovanın tədqiq etdiyi qədim kitabə İmamzadədə türbənin daxili divarları üzərində tapılıb və aşağıdakı kimi oxunub: «O, Allah, əbədidir. Bu, İmam Məhəmməd Baqır oğlu Mövlənə İbrahimin gözəl cənnət bağçasıdır. O, müqəddəs babasının (ona salam olsun) dünyadan köçməsindən 120 il sonra vəfat etmişdir». Bu tarixi kitabənin sayəsində elmi araşdırırmaların nəticəsi olaraq İmam oğlu – Mövlənə İbrahimin məzarı üzərində türbənin 739-cu ildə inşa edildiyi məlum oldu.

İmamzadə ziyarətgahının ərazisi böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi şəcərəsənin nümayəndələri – Şeyxzamanlıların istifadəsində olmuşdur. Əsrlər boyu Mövlənə İbrahimin türbəsi müqəddəs ibadət yeri olmuşdur. Əfsanəvi şəxsiyyət, Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixində adını əbədiləşdirmiş sərkərdə Cavad xan Ziyadoğlunun (1748-1804) göstərişi ilə İmamzadədə geniş bərpa işləri aparılmışdır.

1878-1879-cu illərdə general-mayor İsrafil bəy Yadigarzadənin təşəbbüs ilə və XX əsrin əvvəllərində Gəncə ziyalılarrının təşəbbüsü ilə kompleksdə əsaslı təmir aparılmışdır [5].

Bu müqəddəs məkanda Şeyxzamanlılar, Pişnamazzadələr şəcərələrinin nümayəndələri, Mirzə Mehdi Naci, Seyid Mir Abbas Ağa, general-mayor İsrafil bəy Yadigarzadə və digər görkəmlı şəxslər dəfn olunmuşlar. Əsrlər boyu Gəncə İmamzadə ziyarətgahı xeyriyyəciliyin və ehtiyacı olanlara təmənnasız köməyin ünvanı kimi tanınmışdır.

1930-cu ildən 1944-cü ilə qədər İmamzadə kompleksinin bəzi yardımçı binaları (hücrələri) kimsəsiz uşaqlar üçün sığınacaq kimi istifadə edilib. Bu müqəddəs məkanda Böyük Vətən müharibəsi illərində müxtəlif millətlərin nümayəndələri olan yeniyetmə və gənclər təmənnasız olaraq yaşımiş, onlara müxtəlif peşələr tədris edilmişdir. Bu gün müqəddəs İmamzadə ziyarətgahına hələ də müxtəlif dini inancın tərəfdarları olan və artıq yaşa dolmuş ahıl insanlar minnətdarlıq hissi ilə ziyarətə gəlirlər [6].

Azərbaycan Respublikasında tolerantlıq və multikulturalizm qədim tarixi köklərə, çoxəsrlik ənənələrə malikdir və xalqın həyat tərzidir. Müxtəlif dini, mədəni və tarixi abidələrin qorunması Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən təməl qoyulmuş dövlət siyasetinin əsas prioritətlərindən biridir. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSES-KO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi ilə həyata keçirilən layihələr, həmçinin dini, tarixi və memarlıq abidələrinin bərpası ilə bağlı ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasetini uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin çoxsaylı fərman və sərəncamları Azərbaycanın Dövlətinin zəngin milli-mədəni irsimizin qorunmasına dövlət qayğısının parlaq nümunəsidir. Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin 2010-2015-ci illərdə imzaladığı 7 Sərəncam əsasında Gəncə İmamzadə Kompleksi yenidən qurulmuş, ənənəvi Gəncə memarlıq üslubunda tikinti işləri yüksək səviyyədə həyata keçirilmişdir. Burada 40 metr hündürlüyü olan iki minarə tikilmiş, kişilər və qadınlar üçün ayrı-ayrı ibadət zalları inşa edilmişdir. Kompleksdə 90 yataqlı otağı olan qonaqlar üçün mehmanxana inşa edilmişdir. Möhtəşəm İmamzadə kompleksi İslam dünyasının müqəddəs ziyarətgahlarından biridir və Şərqiñ yalnız yerli əhali üçün deyil, eyni zamanda, xarici ölkələrdən gələn bir çox zəvvarların ziyarət etdikləri müqəddəs məkandır.

Gəncə sakinləri qürurlu, lakin humanist, sadə insanlardır. Onlar haqsızlığa qarşı mübarizə aparmışlar, amma hər zaman ehtiyacı olan insanları müdafiə etmişlər. Bu gün şəhərdə milli-mənəvi dəyərlər minilliliklər əvvəl olduğu kimi qorunub saxlanılır. Gəncə sakinləri dövlətçiliyin qorunması, ölkənin hərtərəfli inkişaf strategiyasını, Vətənin bütövlüyünü, işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsini və ölkədə sabitliyin qorunub saxlanılmasının tərəfdarlarıdır.

Gəncə daim mühüm mədəniyyət, elm və sənaye mərkəzi, əsrlər boyu tolerant dəyərlərin qorunduğu şəhər mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Ölkəmizin qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncə şəhərində, Dövlət Tarix-Mədəni Qoruğu ərazisində yerləşən İmamzadə abidəsi 739-cu ildə Məhəmməd Peyğəmbərin nəticəsi olan Beşinci İmam Məhəmməd Bağırın oğlu Movlana İbrahimin məzarı üzərində ucaldılmışdır. Bu abidə şəhərin əsas simvollarından biridir [12].

Kiçik Qafqaz dağlarının (qədim Gəncə dağları) şimal-şərq yamaclarını Kür-Araz ovalığı ilə birləşdirən Gəncə Şərqiñ ən qədim şəhərlərindən biri olmaqla yanaşı, Azərbaycanın gözəl mənzərəsi, zəngin su mənbələri, müləyim iqlimi, məhsuldar torpaqları ilə seçilən ərazisində yerləşir. Tarixən Gəncə daim əlverişli coğrafi mövqeyə malik olmuş və Azərbaycanın mədəni-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu şəhər Asiya ilə Avropanı birləşdirən qədim İrək Yolu üzərində yerləşmişdir. Beləliklə, Gəncə müxtəlif sivilizasiyalar arasında mənəvi körpüdür.

ЗНАЧЕНИЕ ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ ИСЛАМСКОГО ПЕРИОДА В ИЗУЧЕНИИ ТРАДИЦИЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В ГЯНДЖЕ

*д-р филос. по ист. Эльнур Гасанов
главный специалист Гянджинского отделения НАНА*

Благодаря многовековым национально-моральным ценностям город Гянджа в течение многих веков считался своеобразным «индикатором» социально-культурного и политico-общественного строя. Так как именно данный город был основным центром главных исторических реформ, важных национальных восстаний против вражеских войск, наступавших на нашу родину.

В первом тысячелетие до нашей эры отважная женщина-полководец Томрис хатун отрубила голову Ахеменидскому (Фарсидскому) царю Кирису Второму за то, что перед боем он, хитростью обманув, убил ее сына - молодого вождя. И по сей день в Гяндже самых отважных, красивых девушек в семьях принято называть именем «Томрис (Тумруз)». В немецком городе Дрезден возведен памятник этой великой и отважной женщине [5].

В 1231 году именно в Гяндже – на родине великого мыслителя Востока и поэта Ренессанс-горенессансского периода Низами Гянджеви (1141-1209), первой женщины -философа, шахматистки и композитора Мехсети Гянджеви (1096-1160) - ремесленник-гончар Бендер возглавил национально-освободительное движение против монголов и Харезмшахов. В 1804 году великий полководец, последний правитель Гянджинского ханства Джавад-хан вместе с сыновьями сражался до последнего за родину, сдер-

---

жав свое обещание того, что захватнические царские войска смогут войти в Гянджу только после его смерти [2].

Одна из самых древних православных церквей в западном регионе страны находится в Гяндже, и до сих пор верующие выполняют здесь свои религиозные обряды, отмечают важные исторические даты, праздники. Этот древний храм охраняется как важный историко-архитектурный памятник, и жители города с уважением относятся к православным верующим. Один из самых крупных и в тоже время древних немецких лютеранских храмов тоже сохранился в нашем древнем городе и объявлен историко-архитектурным памятником. Несмотря на то, что основная часть верующего населения города мусульмани, но жители города в течение веков с особым уважением охраняли древние албанские христианские храмы, а также грузинскую церковь и прочие памятники.

Материалы и методы исследования

Гянджа - один из немногих городов, где существовали такие жилые кварталы как «Улица евреев», «Лезгинский квартал», «Квартал лагич (лахыдж)» и др., где представители других наций жили в мире и покое.

Слово «Имамзаде» происходит от понятия «дитя имама» и означает «потомок рода имамов». В народе название Имамзаде считается священным местом поклонения и паломничества. Многие члены «Ахли-бейта», бежавшие от преследований и гонений в период правления династии Омейядов (661-750), нашли пристанище на окраинах халифата. Хазрат Ибрагим (а) переселился в один из центров исламской культуры – город Гянджу. Хазрат Ибрагим (а) до конца жизни прожил на этой земле, где и был похоронен. Над могилой Мовлана Ибрагима был возведен мавзолей (тюрбе), а сама гробница стала священным местом паломничества [8].

Территория мавзолея, построенного в VIII веке, была расширена в XIV-XVI веках, а постройки вокруг него были воздвигнуты в основном в XVII-XVIII веках. Мавзолей – это самый ценный исторический памятник комплекса Имамзаде. Его высота составляет 12 м, высота купола – 2.7 м, диаметр равен 4.4 м. Снаружи купол покрыт голубой облицовкой [9].

В XX веке на внутренних стенах гробницы был обнаружен значимый историко-эпиграфический образец – древнее писание, которое было исследовано видными исследователями – археологом, профессором Исагом Джадарзаде, а также видным ученым в области эпиграфики, членом Национальной академии наук Азербайджана Мешадиханум Нейматовой, и читалось следующим образом: «Он, Аллах, вечен. Это славный (райский) сад сына имама Мухаммеда Багира Мовлана Ибрагима (благословение

ему). Он скончался спустя 120 лет после своего деда, – да благословит его Аллах!» В результате научного исследования этого исторического писания стало известно, что мавзолей сыну Имама был воздвигнут в 739 г.

Территория места паломничества Имамзаде входила во владения представителей рода великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви – Шейхзамановых. На протяжении веков гробница Мовлана Ибрагима свято оберегалась и была местом поклонения. По указанию легендарного полководца, последнего хана Гянджи Джавадхана Зиядоглу (1748-1804 гг.), вписавшего свое имя в героическую историю Азербайджана, в Имамзаде были проведены широкомасштабные реставрационные работы. В 1878-1879 годах по инициативе генерал-майора Исрафил бека Ядигярзаде, а в начале XX века – гянджинской интеллигенции в комплексе Имамзаде был проведен капитальный ремонт [5].

В этом святом месте похоронены представители известных родов Шейхзамановых, Пишнамаззаде, Мирзы Мехди Наджи, представитель рода сеидов Мир Аббас Ага, генерал-майор Исрафил бек Ядигярзаде и другие видные личности. На протяжении веков Гянджинский комплекс Имамзаде был очагом благотворительности, оказывающим бескорыстную помощь нуждающимся и беззащитным.

В период с 1930 по 1944 год постройки комплекса были приспособлены под детский дом. Этот священный уголок приютил пострадавших во время войны малолетних детей разных национальностей. И сегодня приверженцы разных религиозных верований с чувством благодарности приезжают сюда, чтобы отдать дань почтения этому святому месту [6].

В Азербайджанской Республике толерантность и мультикультурализм имеют глубокие исторические корни и являются образом жизни народа. Сохранение различных религиозных, культурных и исторических памятников – один из основных приоритетов государственной политики, заложенной общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым. Многочисленные указы и распоряжения Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, преемника мудрой политики великого лидера Гейдара Алиева, по восстановлению и реставрации религиозных и историко-архитектурных памятников, а также проекты, претворяемые в жизнь под руководством президента Фонда Гейдара Алиева, посла доброй воли UNESCO и ISESCO Мехрибан Алиевой, являются ярким примером заботы нашего государства о богатом национально культурном наследии Азербайджана. На основе семи указов, подписанных главой государства Ильхамом Алиевым в 2010-2015 гг., комплекс Имамзаде в городе Гяндже был заново реконструирован, на высоком уровне проведены строительные работы в тра-

---

диционном гянджинском архитектурном стиле. В главном святилище воздвигнуты 2 минарета высотой 40 метров, построены отдельные молельные залы для мужчин и женщин. В комплексе построены помещения для гостей на 90 мест и комнаты для намаза. Обновленный величественный комплекс Имамзаде – одно из священных мест исламского мира, жемчужина святынь Востока, и сегодня является местом паломничества не только местного населения, но и многочисленных паломников из зарубежных стран.

Гянджинцы - гордые, но гуманные, простые люди. Они до конца боролись до конца против зла, но и всегда защищали слабых, нуждающихся в помощи людей. Сегодня эти духовные ценности сохраняются и соблюдаются, как и много тысячелетий назад. Гянджинцы за сохранение государственности, укрепление стратегии всестороннего развития страны, за целостность родины, освобождение оккупированных территорий и соблюдение стабильности в стране. Наш город всегда являлся и сегодня сохраняет статус важного культурно-научного и промышленного центра, города с многовековыми толерантными ценностями толерантности.

Комплекс Имамзаде, расположенный на территории Государственно-го историко-культурного заповедника одного из древних центров науки и культуры – города Гянджи, был воздвигнут в 739 году над могилой Мовлана Ибрагима – сына пятого имама Мухаммед Багира, правнука Гусейна ибн Али – внука пророка Мухаммеда. Этот памятник является одним из основных символов города [12].

Гянджа, один из древнейших городов Востока с многовековой историей, соединяющий северо-восточные склоны гор Малого Кавказа (древних Гянджинских гор) с просторами Кура-Аракской Араксинской низменности, расположен в живописном уголке Азербайджана с умеренным климатом, плодородными землями, богатыми водными ресурсами. Исторически Гянджа всегда имела выгодное геополитическое расположение и играла важную роль в культурной и экономической жизни Азербайджана. Этот город был построен на Великом Шелковом Пути, который соединяет Азию с Европой. Таким образом, Гянджа являлась духовным мостом между разными цивилизациями.

THE DIGITAL ARCHIVE OF ARABIC MANUSCRIPTS OF DAGHESTAN: STUDY, DESCRIPTION AND DATABASES

Shamil Shikhaliyev

*PhD in History, Senior research fellow at
the Oriental Manuscripts Department of the History,
Archeology and Ethnography of the Dagestan Scientific Centre of RAS*

The Institute of History, Archeology and Ethnology (IHAE) contains more than 3000 manuscripts dating from between the eleventh century to the first third of the twentieth century. All these manuscripts were collected from the villages in Daghestan during the Soviet period after the Institute National Culture (now IHAE) was established in 1924. Some of these manuscripts are unique copies written by Daghestani scholars 11th – 20^s c. and cover all areas of Islamic scholarship: fiqh, hadith, mathematic, astronomy, logic, poetry etc. However, a greater part of the manuscripts is concentrated in private and mosque's collections in Daghestan and reaches about 30-40 thousand manuscripts.

In 2017 the Institute starts the project on digitizing of all manuscripts with their detailed description which includes 10 items: shelfmark; size / sheets; language; title; author; subject; date of copy; copyist; place of copy; notes. Until present day we have digitised about 1300 manuscripts from Institute's and private collections with their metadata. The analyses of the database of these manuscripts (the subject, date and place of copies) allow as defining the steps of the development of Islamic knowledge in North-Eastern Caucasus in the period between 11th – 19th centuries.

DAĞISTAN ƏRƏB ƏLYAZMALARININ RƏQƏMSAL ARXİVİ: TƏDQİQAT, TƏSVİR VƏ VERİLƏNLƏR BAZASI

t.f.d. Şamil Şixəliyev,

*Rusiya Elmlər Akademiyası Dağıstan Elmi Mərkəzi
Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi*

Tarix, Arxeologiya və Etnologiya İnstitutu (TAEİ) XI əsr dən XX əsrin ilk üçdəbirinə qədər olan dövrə aid 3000-dən çox əlyazma ehtiva edir. Bütün bu əlyazmalar Milli Mədəniyyət İnstitutu (TAEİ) 1924-cü ildə yaradıldıqdan sonra, sovet dövründə Dağıstanda kəndlərdən toplanmışdır. Bu əlyazmaların bəziləri XI-XX əsrlərdə Dağıstan alımları tərəfindən yazılmış nadir nüsxələrdir, həmçinin İslam elminin bütün sahələrini əhatə edir: Fiqh, Hədis, Riyaziyyat, Astronomiya, Məntiq, Poeziya və s. Qeyd edək ki, əlyazmaların əksəriyyəti Dağıstanda şəxsi kolleksiyalar və məscidlərin kolleksiyalarında cəmlənmişdir, sayı isə təxminən, 30-40 min təşkil edir.

2017-ci ildə İnstitut bütün əlyazmaların 10 bənddən (rəf şifrası; ölçü/vərəqlər; dil; başlıq; müəllif; mövzu; surətin çıxarılma tarixi; surəti çıxaran; surətin çıxarılma yeri; qeydlər) ibarət olan ətraflı təsviri ilə rəqəmsallaşdırılması layihəsinə başlamışdır. İndiyədək İnstitutun kolleksiyasından və özəl kolleksiyalardan metaverilənləri ilə birlikdə 1300-ə yaxın əlyazmanı rəqəmləşdirmişik. Bu əlyazmaların verilənlər bazasının (mövzu, tarix və surətlərin yeri) təhlili bizə XI-XIX əsrlər arasındaki dövrdə Şimal-Şərqi Qafqazda İslam biliyinin inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

ЦИФРОВОЙ АРХИВ АРАБСКИХ РУКОПИСЕЙ ДАГЕСТАНА: ИЗУЧЕНИЕ, ОПИСАНИЕ И БАЗЫ ДАННЫХ

д-р филос. по ист. Шамиль Шихалиев

*главный научный сотрудник Института истории,
археологии и этнографии Дагестанского научного центра РАН*

Институт истории, археологии и этнологии (ИИАЭ) содержит более 3000 рукописей, датируемых периодом с одиннадцатого века по первую треть двадцатого века. Все эти рукописи были собраны в деревнях Дагестана в советский период после создания Института национальной культуры (ныне ИИАЭ) в 1924 году. Некоторые из этих рукописей являются уникальными копиями, написанными дагестанскими учеными 11-20 вв. и охватывают все области исламской науки: фикх, хадис, математику, астрономию, логику, поэзию и т. д. Однако большая часть рукописей сосредоточена в частных коллекциях и коллекциях дагестанских мечетей и достигает около 30-40.000 рукописей.

В 2017 году Институт начинает проект по оцифровке всех рукописей с их подробным описанием, которое включает 10 пунктов: указание полки; размер / листы; язык; заглавие; автор; тема; дата копирования; переписчик; место копирования; заметки. До настоящего времени мы оцифровали около 1300 рукописей из коллекций Института и частных коллекций с их метаданными. Анализ базы данных этих рукописей (тема, дата и место копий) позволяет определить этапы развития исламских знаний на северо-восточном Кавказе в период с 11 по 19 века.

**AZƏRBAYCANIN XVIII – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNƏ AİD
MADDİ-MƏDƏNİ İRSİNDƏ İNANC SİSTEMİ
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)**

t.f.d. *Tural Şiriyev,*
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
Etnoqrafiya Elmi Fond şöbəsinin böyük elmi işçisi

VII-VIII yüzillikdə Azərbaycanda İslam dininin yayılması xalqın həyatında yeni ideoloji mərhələnin əsasını qoyaraq, mədəniyyətin inkişafında tarixi dönüş yaratdı. Azərbaycan xalqının uzun əsrlər boyu yaratdığı tarixi-mədəni irs İslam mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi, daha da inkişaf edərək zənginləşdi.

Xalqın ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişiklik onun məişət və mədəni həyatına da güclü təsir göstərdi. İslam coğrafiyasına daxil olan bir ərazi kimi, Azərbaycanda qrafik, nəbati, həndəsi ornamentlərə əsaslanan dekorativ tətbiqi sənətlər sistemi təşəkkül tapmağa başladı.

Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənətin inkişafında xəttatlığın mühüm rolü olmuşdur. İslamin ilk dövrlərində sənətkarlar, əsasən, “kufi” xəttindən, sonralar isə “nəsx”, “süls”, “nəstəliq” və “şikəstə” xətlərindən istifadə etmişlər. Ən çox istifadə edilən xətlər nəsx və şikəstə olmuşdur. Nəsx xətti isə son dövrlərə qədər Azərbaycan xəttatlıq sənətində öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan XVIII – XX əsrin əvvəllərinə aid müxtəlif növ dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin üzərindəki kitabələr daha çox nəsx xətti ilə yazılmışdır. XV əsrənə başlayaraq məişət əşyaları üzərində “Qurani-Kərim”dən ayələr, daha sonra Şərq şairlərinin şeirləri ilə əvəz olunmağa başlandı. Şeirlər içərisində əsas yeri Hafiz, Sədi və Nizaminin əsərləri tuturdu.

Azərbaycanda XVIII – XX əsrin əvvəllərinə aid gündəlik məişət və bir çox mərasimlərdə istifadə edilən sənətkarlıq nümunələrinin bir qismi hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunur. Bu materialları istifadə təyinatı və məişətdəki yerinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: dini inanc və mərasimlərlə bağlı əşyalar, qoruyucu vasitələr, ibadət zamanı istifadə olunan əşyalar və geyimlər.

Muzeydə mühafizə edilən belə materialların bir qismini ələmlər təşkil edir. Ələmlərdən keçmişdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində keçirilən “ələmgəzdirmə” və “şaxsey-vaxsey” mərasimlərində istifadə etmişlər. Dini mərasimlərin simvolu olan ələmlər öz formalarına görə, müxtəlif çeşidlərdən ibarət olmuşdur. Bir qayda olaraq, metaldan olan ələmlər daha çox əl formasında, bəzən isə

eyni adla aypara, armudabənzər, yumru, yaxud ucuti tuğ şəklində hazırlanırdı. Azərbaycanın bəzi bölgələrində ələm tuğdan fərqləndirilirdi.

Ələmlərin bir çoxunu üzərindəki naxışlarına görə, Azərbaycanda bədii metalışləmə sənətinin gözəl nümunəsi hesab etmək mümkündür. Belə ki, sənətkarlar ələmlərin üzərində də milli ornament və naxışlardan məharətlə istifadə etmişlər.

Muzeyin Etnoqrafiya Fondunda təriqətlə bağlı materiallar arasında sufi-dərvişlərə aid kəşküllər (dərviş çantası) də yer almaqdadır. Sufilik orta əsrlərdə İslam aləmində geniş yayılmış dini-fəlsəfi, mistik mənəvi-əxlaqi düşüncə və davranış sistemi olmuşdur. Sufi maddi həyatı tərk edib mənəvi saflığa çatmaq istəyən, bu yolla Allaha yaxınlaşmaq üçün özünü müxtəlif çətinliklərə vadar edən şəxslərə deyilir. Onlar olduqca az yeməklə, eyni zamanda, sadə və ucuz geyimlərlə kifayatlənir, dünyanın maddi nemətlərindən imtina edirdilər.

XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda dərvişlik, xüsusilə geniş yayılmışdı. Sufi-dərvişlərin istifadə etdikləri kəşküllər, əsasən, hindqozunun (kakos) qabığından, bəzi hallarda isə misdən hazırlanırdı. Əsasən, çarıqabənzər və oval formada olan kəşküllərin üzərində müxtəlif nəbatı naxışlar və dualar həkk edilmişdir.

Keçmişdə dini mərasimlərdə istifadə edilmiş şərbətxorlar (şərbətqabı) da döymə üsulu ilə əsasən, misdən, bəzi hallarda saxsından hazırlanırdı. Şərbətxorlar gündəlik məisətdə deyil, məhz mərasimlərdə istifadə üçün nəzərdə tutulmuşuna görə, adətən, iritutumlu hazırlanardı. Adətə görə, məhərrəmilik mərasimində məclisə daxil olan şəxs şərbətxorda xüsusi hazırlanmış şərbət suyundan içməli idi. Adətən, şərbət suyu müşkülün həll edilməsi niyyəti ilə nəzir edilər və şərbətqablarında paylanardı. Bu ritual Azərbaycanın bir çox bölgələrində, xüsusilə, Lənkəran-Astara etnoqrafik bölgəsində bu gün də müəyyən dərəcədə icra edilməkdədir. Döymə üsulu ilə hazırlanan şərbət qabları, əsasən, misdən, bəzi hallarda saxsından olmaqla, müxtəlif ölçü və tərtibatdadır.

Qırxaçar cam (“qırx əcrin camı”) adlanan, kənarına 40 xırdaölçülü mis lövhəcik bərkidilmiş mis qablardan da dini ayinlərdə geniş istifadə edilmişdir. Keçmişdə zahı qadının, yaxud yeni doğulmuş uşağın cilləyə düşməməsi və bəd ruhlardan qorunması üçün magiya məzmunlu müxtəlif üsullardan istifadə edilərdi. Falçılar isə qırxaçar camla, guya taleyi əvvəlcədən xəbər verir, yuxunu yozurdular. Muzeyin Etnoqrafiya Fonduna məxsus qırxaçar camlar öz quruluşu və kompozisiyasına görə diqqət cəlb edir. Bu camların əksəriyyətinin hər iki tərəfinə salınmış zolaqlarda ərəbcə “urani-Kərim”dən surə və ayələr (daha çox “İxləs” surəsi və “Ayətül-kürsü” duası), həmçinin Allah, Peyğəmbər və Əhli-Beyt imamlarının adları – “Allah, Muhəmməd, ya Əli, Fatimə, Həsən və Hüseyn”, bəzilərində isə sıx şəkildə “Qırx dua” həkk edilmişdir. Camların üzə-

rindəki yazı və naxışlar, əsasən, nəsx xəttindən istifadə etməklə, cizma üsulu ilə işlənmişdir. Qeyd edək ki, Etnoqrafiya Fondunda 40-a qədər qırxaçar cam qorunmaqdadır.

Muzeyin Etnoqrafiya Fondunda qorunan və əsasən, XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid olan ölçüsü, bədii quruluşu və rənginə görə bir-birindən fərqlənən namazlıqlar parçasına, naxış üslubuna, eləcə də tikmə növünə görə müxtəlif çeşidlərdən ibarətdir. Bu namazlıq nümunələrinin qələmkar, təkəlduz, güləbətin, pilək, tortikmə, xovlu xalça toxunuşlu və ağ parça üzərində ipəktikməli olması onların ən çox maraq doğuran cəhətlərindəndir.

Namazlığın yuxarı hissəsində səcdə yeri üçün tağ salınır və kompozisiyanın qurşaq hissələrinə Quran ayələri həkk edilirdi. Buna görə də Azərbaycan da “canamaz”, “namazlıq”, “mehrabi”, İranda “tağı”, “canamaz”, Ərəbistanda “səccadə” adlanan bu xalçalar istər forma, istərsə də kompozisiya baxımından digər xalça məmulatlarından fərqlənir.

Muzeydə qorunan dini təyinatlı geyimlərə əba, əmmamə, çarşab və rübənd daxildir.

Xalati xatırladan əba, adətən, iki hissədən – qəba (əba içi) və əba adlanan üst geyimdən ibarətdir. Keçmişdə əba təkcə ruhanilərin deyil, müəyyən ziyali təbəqənin də xüsusi hallarda istifadə etdiyi geyim növü olmuşdur. Belə əbalar öz quruluşu və bəzək elementlərinə görə ruhani əbalarından fərqlənmişdir. Muzeydə qorunan yazıçı-dramaturq M.F.Axundova məxsus əba nümunəsi bunu təsdiq edir. Lakin XIX – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, rus-Avropa cəmiyyəti ilə mədəni əlaqələrin təsiri altında məmur və ziyali zümrənin istifadə etdiyi əbalar getdikcə Avropa geyim növləri ilə əvəz olunmağa başlandı. Beləliklə, həmin dövrlərdən etibarən əba, bir qayda olaraq, dini məzmun daşımaqla, yalnız ruhanilərin xüsusi geyim növü kimi qəbul edildi.

Ruhani baş geyimi olan əmmamə də keçmişdə Qafqazın müsəlman əhalisi arasında geniş yayılmışdı. Adətən, araqçın, fəs, yaxud külahın üstündən xüsusi qaydada dolanan əmmamə çox vaxt ensiz ipək parçadan olurdu.

Başlıca olaraq, ağ, qara, bəzən də göy və yaşıl rənglərdə olan əmmamələr müxtəlif zümrələr arasında parçanın rənginə, keyfiyyətinə, uzunluğuna və dolanma xüsusiyyətlərinə görə, bir növ, sahibinin sosial mənsubiyyətini ifadə edirdi. Əmmamənin rəngi, ölçüsü və başadolanma formaları hər dövrün öz qaydalarına uyğun olmuşdur. R.Əfəndiyevin təqdiqatlarına görə, XVI əsrin ən çox yayılmış əmmamələri, əsasən, ağrəngli olmuşdur. Şah, vəzir və ya rütbəli ruhanilərdə yaşıl, qeyri-müsəlmanlarda – ermənilərdə qara, yaxud göy, yəhudilərdə isə sarı rənglərdə olmalı idi. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, alim, şair, rəssam və digər mədəniyyət xadimləri isə nisbətən böyük və ağ əmmamə qoyardılar.

Muzeydə nadir eksponat kimi qorunan və XVIII əsr xəlvətiyyə təriqətinə aid edilən əmmamə isə öz xüsusi əlamətlərinə görə fərqlənir. Azərbaycanın təsəvvüf tarixini araşdırın prof. M.Rıhtım tərəfindən müzeyə hədiyyə edilmiş həmin əmmamə İstanbulda Eyyub Sultan adlanan ərazidən əldə edilmiş və xəlvətiliyin Sivası qoluna aid olduğu bildirilir.

Əsasən, biçim tərzinə görə fərqlənən çarşabın isə Azərbaycanda iki forması geniş yayılmışdı. Daha çox Lənkəran-Astara və Naxçıvan bölgələrində yayılan yarımdairəvi-oval çarşab boğazın altından salınan qaytanla bağlanırırdı. Bu, onu çadradan fərqləndirən başlıca cəhət idi. Xalq arasında “qutu çarşab” kimi tanınan düzbucaqlı çarşablar isə əsasən, Şəki-Zaqatala, Abşeron, Qarabağ və Ordubad ərazilərində yayılmışdı. İstər çadra, istərsə də çarşablar daha çox sadərəngli atlasdan, dama-damakeci və müxtəlifçəşidli ipək parçalardan, bəzən isə xara və çit parçalardan hazırlanırırdı.

Cəsidi müxtəlifliyinin başlıca səbəblərindən biri, bu çarşabların ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində hazırlanması və özündə müxtəlif sənətkarlıq məktəblərinin lokal-bədii xüsusiyyətlərini əks etdirməsi ilə bağlı olmuşdur. Burada saxlanılan nümunələr əsasında aydın olur ki, çadra ilə çarşab arasında parçanın növünə görə əsaslı fərqlər olmamışdır. İstər çadra, istərsə də çarşablar daha çox sadərəngli atlasdan, dama-dama keci və müxtəlifçəşidli ipək parçalardan, bəzən isə xara və çit parçalardan hazırlanırırdı. Ölkədə çadra və çarşabın əsas istehsal yerləri Şamaxı, Qarabağ, Basqal, Mücü, Şəki, Gəncə, Şuşa və başqa sənətkarlıq mərkəzləri olmuşdur.

Keçmişdə qadınların istifadə etdikləri digər baş geyimi rübənd olmuşdur. Üzəri naxışlı tikmələrlə bəzədilən və mərkəzində gözə bərabər hissəsi torla örtülmüş, dördkünc parçadan ibarət rübəndlərlə xanımlar üzlərini örtürdülər. Rübəndlərin ölçüləri, təxminən, 0.20×1.80 sm arasında dəyişir. E.Torçinskaya qeyd edir ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinə aid olan rübəndlərin ölçüləri, əsasən, 75×30 sm arasında olmuşdur.

Bunlarla yanaşı, dini mərasimlərdə istifadə edilən gülabdan, təsbəh, möhür, üzəri müxtəlifnaxışlı tikmələrlə bəzədilən quranqabı, möhürqabı, namazlıq və başqa materiallar da muzeyin İslam mədəniyyəti kolleksiyasını zənginləşdirir.

Azərbaycanda Sovet Hökuməti qurulduğandan sonra aparılan ideoloji islahatlar nəticəsində xalqın inanc sistemi və ictimai şüurunda ciddi dəyişikliklər meydana gəldi. Beləliklə, XX əsrin birinci yarısından başlayaraq, bir çox dəyərlər kimi, dini məzmun daşıyan mədəni elementlər də xalqın məişətindən sıxışdırılaraq çıxarıldı.

**СИСТЕМА ВЕРОИСПОВЕДОВАНИЯ В МАТЕРИАЛЬНО-
КУЛЬТУРНОМ НАСЛЕДИИ АЗЕРБАЙДЖАНА
В XVIII - В НАЧАЛЕ XX ВЕКА
(НА ОСНОВАНИИ МАТЕРИАЛОВ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ
ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА)**

*д-р филос. по ист. Турад Шириев
старший научный сотрудник отделения
Научного фонда этнографии
Национального Музея Истории Азербайджана НАНА*

Распространение исламской религии в Азербайджане в VII-VIII веках заложило основу нового идеологического этапа в жизни народа, создало исторический поворот в развитии культуры. Историческое и культурное наследие азербайджанского народа, созданное веками, стало еще более развиваться как составная часть исламской культуры и обогатилось.

Изменение в общественно-политической жизни народа оказали сильное влияние и на его бытовую и культурную жизнь. Как территория, входящая в Исламскую географию, в Азербайджане начала формироваться система декоративного прикладного искусства на основе графических, ботанических, геометрических орнаментов.

Каллиграфия сыграла важную роль в развитии декоративно-прикладного искусства в Азербайджане. В первые годы ислама ремесленники использовали в основном почерки «куфи», а затем почерки «насх», «сулс», «насталиг» и «шикаста». Но наиболее часто используемые почерки были насх и шикаста. А почерк насх до последнего времени сохраняла свое значение в искусстве каллиграфии Азербайджана. Надписи на различных видах экспонатов декоративно-прикладного искусства начала XVIII-XX веков, хранящихся в Национальном музее истории Азербайджана, по большей части написаны почерком насх. Начиная с XV века, стихи из Корана на бытовых предметах стали заменяться стихами восточных поэтов. Основное место в стихах занимали произведения Хафиза, Сади и Низами.

Часть предметов быта в Азербайджане, относящихся к началу XVIII – XX веков и образцов ремесленничества, используемых во многих церемониях, в настоящее время хранится в Национальном музее истории Азербайджана. Эти материалы можно классифицировать следующим образом по назначению использования и месту в быту: предметы, связанные с религиозными верованиями и обрядами, средства защиты, предметы и одежда, используемые при богослужении.

Часть таких материалов, хранящихся в музее, составляют хоругви. Хоругви в прошлом использовались в церемониях ношения хоругви и шахсей-вахсехя, проводимых в отдельных регионах Азербайджана. Хоругви, являющиеся символами религиозных обрядов, по своим формам были разнообразны. Как правило, хоругви из металла изготавливались чаще в виде руки, иногда с таким же названием в виде полумесяца, грушевидной, круглой формы, или как знамя с острым концом. Но в некоторых регионах Азербайджана хоругвь отличался от знамени.

По узорам на многих хоругвях их можно считать прекрасным примером искусства художественной обработки металла в Азербайджане. Так, ремесленники умело использовали национальные орнаменты и узоры также и на хоругвях.

Среди материалов, связанных с сектой, в Этнографическом фонде музея есть также чашки, принадлежащие суфиям-дарвишам (сумка Дарвиша). Суфизм в Средние века был широко распространенной в исламском мире религиозно-философской, мистической духовно-нравственной системой мышления и поведения. Суфийцами называют тех, кто покидает материальную жизнь и хочет достичь духовной чистоты и тем самым подвергающих себя различным трудностям, чтобы приблизиться к Богу. Их хватало совсем немного еды, в то же время простой и дешевой одежды, и они отказывались от материальных благ мира.

В XVIII-XIX веках дарвишизм особенно широко распространился в Азербайджане. Чашки, используемые суфийцами-дарвишами изготавливались в основном из скорлупы индийского ореха (кокоса), а в некоторых случаях - из меди. На чашках в основном овальной формы в виде чарыгов, были высечены различные ботанические узоры и молитвы.

Сиропницы (сиропная посуда), в прошлом используемые на религиозных церемониях, также ковали из меди, в некоторых случаях изготавливали из фаянса. Так как сиропницы были предназначены для использования именно на ритуалах, а не в быту, они обычно изготавливались крупногабаритными. По обычью, человек, заходивший на церемонию магеррамства, должен был выпить сиропа специально приготовленного в сиропнице. Обычно сиропную воду жертвуют пожелав разрешения трудности и её раздают в сиропной посуде. Этот ритуал в определенной степени реализуется и сегодня во многих регионах Азербайджана, в частности, в этнографическом регионе Ленкорань-Астара. Выкованные сиропницы, бывают разных размеров и дизайна и изготавливаются в основном из меди, в некоторых случаях из фаянса.

В религиозных обрядах также широко использовалась медная посуда, называемая гырхачар джам (“металлическая миска сорока плат”), к краям которой были прикреплены 40 медных пластин мелкого размера. В прошлом использовались различные способы магического содержания для того, чтобы роженица или новорожденный ребенок не впадали в сородневный период и для защиты от злых духов. А гадалки, якобы предвещали судьбу, tolковали сны при помощи гырхачар джама. Гырхачар джамы, принадлежащие этнографическому фонду музея, привлекают внимание своей структурой и композицией. На большинстве этих металлических мисок на полосах, заложенных по обеим сторонам написаны суры и стихи на арабском из Корана (больше всего Сура Ихлас и молитва «Аятуль-курсу»), а также имена Аллаха, Пророка и имамов Ахли-Бейт – ”Аллах, Магомет, или Али, Фатима, Хасан и Гусейн“, а в некоторых очень мелко - ”Сорок молитв“. Надписи и узоры на металлических мисках в основном выполнены методом царапин с использованием почерка насх. Отметим, что в Этнографическом фонде защищено до 40-а гырхачар джамов.

Коврики для молитвы, хранящиеся в Этнографическом фонде музея и в основном относящиеся к началу XIX-XX веков, различаются по ткани, стилю узора, а также виду вышивки. Наиболее интересным в них является то, что эти образцы ковриков сотканы в стиле гелемкар, такалдуз, гулябатин, пилак, сетчатая вышивка, ворсового коврика и то, что они сотканы на белой материи шёлковой вышивкой.

В верхней части коврика для молитвы ставится знамя для чебобития, а по краям композиции наносятся стихи Корана. Поэтому эти ковры, называемые в Азербайджане “джанамаз”, “намазлыг”, “мехраби”, в Иране “Таги”, “дженемаз”, в Аравии “седжаде” отличаются от других ковровых изделий как по форме, так и по композиции.

Одежда религиозного назначения, охраняемая в музее, включает в себя Абу, аммаму, чаршаб и рубанд.

Аба, напоминающая халат, обычно состоит из двух частей – габы (внутренняя часть абы) и верхней одежды под названием аба. В прошлом аба была видом одежды не только духовных лиц, но и определенного слоя интеллигенции, используемым в особых случаях. Такие абы по своей структуре и декоративным элементам отличались от аб духовных лиц. Образец абы писателя-драматурга М.Ф. Ахундова, хранящийся в музее подтверждает это. Однако с начала XIX – XX веков под влиянием культурных связей с русско-европейским обществом, абы, используемые чиновниками и интеллигенцией все чаще стали заменяться европейскими видами одежды.

Таким образом, с тех пор аба, как правило, нося религиозное содержание, воспринималась только как особый вид одежды духовенства.

Головной убор духовенства аммама в прошлом также была широко распространена среди мусульманского населения Кавказа. Обычно аммама, которую наматывали специальным образом на арагчын, фес или кюлах, была из узкой шелковой ткани.

Аммамы, в основном белого, черного, а иногда и синего и зеленого цветов, своего рода выражали социальную принадлежность владельца в зависимости от цвета, качества, длины и способа обертывания ткани между различными слоями населения. Цвет, размер аммамы и форма обёртывания головы соответствовали правилам каждой эпохи. По исследованию Р.Э. фендиева наиболее распространенными аммамами XVI века были в основном белые. У Шаха, везиря или духовенства с рангом они должны были быть зелеными, у немусульман - армян - черными или синими, а у евреев – желтыми. Затем автор отмечает, что ученые, поэты, художники и другие деятели культуры надевали относительно большие и белые Аммамы.

А Аммама, охраняемая как редкий экспонат в музее и относящаяся к течению хальветий XVIII века, отличается по своим особенностям признакам. Подаренная в дар музею профессором, изучающим историю мистицизма Азербайджана М.Рыхтымом, эта аммама была приобретена в Стамбуле на территории, называемой Ейуб Султан, и относится к Сивасской ветви хальватий.

А чаршаб, отличающиеся в основном по стилю кроя, имел две формы, широко распространенные в Азербайджане. Полукруглый-ovalный чаршаб, наиболее распространённый в регионах Лянкяран-Астара и Нахичевань, завязывалась шнурком, продеваемым под горлом. Это была главная черта, которая отличала его от чадры. А прямоугольные чаршабы, известные в народе как «гуту чаршаб», были распространены в основном на территориях Шеки-Загаталы, Абшерона, Карабаха и Ордубада. Как чадра, так и чаршабы изготавливались больше всего из простого цветного атласа, клетчатой кеджи и различных шелковых тканей, а иногда из камки и ситца.

Одной из главных причин разнообразия ассортимента заключалась в том, что эти чаршабы изготавливались в отдельных регионах страны и отражают в себе локально-художественные особенности различных ремесленных школ. На основе экспонатов, хранящихся здесь, становится ясно, что между чадрой и чаршабом не было существенных различий по типу ткани. Как чадра, так и чаршабы изготавливались больше всего из простого цветного атласа, клетчатой кеджи и различных шелковых тканей, а иногда из камки и ситца. Основными местами производства чадры и чаршаба в

стране были Шемаха, Карабах, Баскал, Мюджю, Шеки, Гянджа, Шуша и другие ремесленные центры.

Еще один головным убором, который женщины использовали в прошлом, был рубенд. Рубендами, состоящими из четырёхугольной ткани, украшенной вышивками, а в центре которых в части наравне с глазами была сетка, женщины закрывали лица. Размеры рубендов колеблются примерно между 0.20x1.80 см. Е. Торчинская отмечает, что в начале XIX-XX веков размеры рубендов, относящихся к городу Баку, были в основном между 75x30 см.

Наряду с этим коллекцию исламской культуры Музея обогащают и используемые на религиозных церемониях флаконы для розовой воды, четки, печать, футляры для Корана с различными узорными вышивками, футляры для печати, коврики для молитвы и другие материалы.

В результате идеологических реформ, проведенных в Азербайджане после создания Советского правительства, произошли серьезные изменения в системе верования и общественного сознания народа. Таким образом, начиная с первой половины XX века, как и многие ценности, культурные элементы религиозного содержания были вытеснены из быта народа.

BELIEF SYSTEM IN THE MATERIAL-CULTURAL HERITAGE OF AZERBAIJAN IN THE 18TH AND EARLY 20TH CENTURIES (BASED ON THE MATERIALS OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF AZERBAIJAN)

Tural Shiriyev

*PhD in History, Senior research fellow at
National Museum of History of Azerbaijan of ANAS*

The spread of Islam in Azerbaijan in the 7th and 8th centuries laid the foundation for a new ideological stage in the life of the people, created a historical turn in the development of culture. The historical and cultural heritage of the Azerbaijani people, created over the centuries, was further developing as an integral part of Islamic culture and enriched.

Changes in the social and political life of the people had a strong impact on their everyday and cultural life. As a part of Islamic geography, a system of decorative applied art based on graphic, botanical and geometric patterns began to form in Azerbaijan.

Calligraphy has played an important role in the development of arts and crafts in Azerbaijan. In the early years of Islam craftsmen used mostly handwriting of *kufi* and further the writings of “naskh”, “suls”, “nastaligh” and “shikasta”. But the most commonly used handwriting was naskh and shikasta. Until recently, naskh handwriting has retained its importance in the art of calligraphy in Azerbaijan. Inscriptions on various types of exhibits of decorative and applied arts of the early 18th and 20th centuries, stored in the National Museum of history of Azerbaijan, are mostly written in Naskh handwriting. Since the 15th century, verses from Quran on everyday objects began to be replaced by poems of Eastern poets. The main place in the poems was occupied by the works of Hafiz, Sadi and Nizami.

Some of the household items in Azerbaijan relating to the beginning of the 18th and 20th centuries and samples of handicraft used in many ceremonies are now preserved in the National Museum of history of Azerbaijan. These materials can be classified as follows by purpose of use and place in everyday life: objects related to religious beliefs and rites, means of protection, objects and clothing used in worship.

Some of these materials preserved in the Museum are ensigns. In the past flags were used in the ceremonies of *alam gazdirma* (flag carrying) and *shahsey-vahsey* conducted in certain regions of Azerbaijan. The flags, which were the symbols of religious rites, were diverse in their forms. As a rule, metal

ensigns were made more often in the form of a hand, sometimes with the same name in the form of a crescent, pear-shaped, round shape, or as a banner with a sharp end. But in some regions of Azerbaijan the ensign was different from the banner.

According to the patterns on many ensigns, they can be considered an excellent example of the art of metal craft in Azerbaijan. So, craftsmen skillfully used national ornaments and patterns also on ensigns.

Among the materials related to the brotherhood, in the Ethnographic Fund of the Museum there are also cups belonging to the Darvishes-Sufis (Darvish bag). Sufism in the Middle ages was a widespread religious and philosophical, mystical spiritual and moral system of thinking and behavior in the Islamic world. Those who leave material life and wants to achieve spiritual purity and thereby subjects himself to various difficulties to get closer to God are called Sufis. They were content with very little food, and at the same time with simple and cheap clothes, and they refused the material goods of the world.

In the 18th and 19th centuries dervishism was especially widely spread in Azerbaijan. The cups used by the Dervish-Sufis were mainly made from the shell of an Indian nut (coconut), and in some cases from copper. On the cups basically of oval shape in the form of charigs, were carved various botanical patterns and prayers.

Sherbet qabi (syrup cups), formerly used in religious ceremonies, were also forged from copper, and in some cases were made from earthenware. Since the syrup cups were intended for the use in rituals, and not in everyday life, it was usually made in large sizes. According to custom, the man who came to the ceremony of maharram, had to drink syrup prepared in syrupwares. Usually syrup water was prepared making a wish about the solution of difficulties and distributed among people. This ritual is being implemented to a certain extent in many regions of Azerbaijan, in particular, in the ethnographic region of Lankaran-Astara. Forged syrupwares, come in different sizes and designs and are made mainly of copper, in some cases of earthenware.

Copper dishes were also widely used in religious rituals called girkhachar jam (“metal bowl of forty dues”), to the edges of which were attached 40 copper plates of small size. A variety of ways of magical content were used in the past in order for the expectant mother or newborn child did not fall in the forty-days period and for protection from evil spirits. And fortune tellers, supposedly foretold destiny, interpreted dreams with the help of girkhachar jam. Girkhachar jams, belonging to the ethnographic Fund of the Museum, attract attention with their structure and composition. On most of these metal bowls on the bands laid on both sides surahs and verses are written in Arabic from the

Quran (mostly Surah Ihlas and prayer “Ayatul-kursu”) as well as the names of Allah, the Prophet and the imams of Ahli-Beit – ”Allah, Mohammed, or Ali, Fatima, Hassan and Huseyn“ and in some of them very finely – “Forty prayers”. Inscriptions and patterns on metal bowls are mainly made by scratching using naskh handwriting. Note that up to 40 girkhachar jams are preserved in the Ethnographic Fund.

The prayer mats that are stored in the Ethnographic Fund of the Museum and mainly belonging to the beginning of the 19th-20th centuries, differ in fabric, style of pattern, as well as the appearance of embroidery. The most interesting in them is that these samples of mats are woven in the style of gelemkar, takalduz, gulabatin, pilak, net embroidery, pile carpet and the fact that they are woven on white cloth with silk embroidery.

At the top of the mat for prayer is placed a banner for low bow, and on the edges of the composition are applied verses of Quran. Therefore, these carpets, called “janamaz”, “namazlyg”, “mehrabi” in Azerbaijan, “tagi”, “jenemaz” in Iran, “sajjade” in Arabia, differ from other rugs in form and composition.

Clothing for religious purposes, preserved in the museum, includes aba, ammama, charshab and ruband.

Aba, resembling a robe, usually consists of two parts – gaba (the inner part of aba) and outerwear called aba. In the past, aba was a type of clothing not only of clergymen, but also of a certain layer of intellectuals used in special cases. Such abas according to their structure and decorative elements differed from abas of clergymen. Aba sample of the playwright M. F. Akhundov, preserved in the Museum, confirms this. However, since the beginning of 19th-20th centuries under the influence of cultural ties with the Russian-European society, abas used by officials and intellectuals were increasingly replaced by European clothing. Thus, since then, aba, as a rule, carrying religious content, was perceived only as a special kind of clothing of the clergy.

Ammama, the headwear of the clergy, in the past was also widespread among the Muslim population of the Caucasus. Usually ammama, which was wound in a special way on an aragchin, fes or kulah, was made of narrow silk fabric.

Ammamas, mostly white, black, and sometimes blue and green, in their own way expressed the social belonging of the owner depending on the color, quality, length and method of winding the cloth between different layers of the population. The color, size of ammama and the shape of wrapping the head conformed to the rules of each era. According to the researches of R.Efendihev, the most common ammams of the XVI century were mostly white. The Shah’s, the vezir’s or the clergy’s with the rank had to be green, non-Muslim-Armenians’ - black or blue, and the Jews’ – yellow. Then the author notes that

---

scientists, poets, artists and other cultural figures wore relatively large and white ammamas.

Ammama, preserved like a rare exhibit in the Museum and belonging to the Halvatiyya brotherhood of the 18th century, is distinguished by its special features. Donated to the Museum by Professor M.Rihtim studying the history of mysticism of Azerbaijan, this ammama was purchased in Istanbul in an area called Eyub Sultan, and refers to the Sivas branch of Halvatiyya.

A charshab, differing mainly in style of the cutting, had two forms, widespread in Azerbaijan. Semicircular-oval charshab, the most common in the regions of Lankaran-Astara and Nakhichevan, was tied with a lace, running under the throat. This was the main feature that distinguished it from chadra. And rectangular charshabs, known among the people as “gutu charshab”, were mainly spread in the territories of Sheki-Zagatala, Absheron, Karabakh and Ordubad. Like chadra, charshabs were also made of simple colored satin, plaid Keji and various silk fabrics, and sometimes of damast and chintz.

One of the main reasons for the diversity of the range was the fact that these charshabs were made in certain regions of the country and reflect local artistic features of a variety of vocational schools. On the basis of the exhibits stored here, it becomes clear that there were no significant differences in the type of fabric between chadra and charshab. Like chadra, charshabs were also made of simple colored satin, plaid Keji and various silk fabrics, and sometimes of damast and chintz. The main places of production of chadra and charshab in the country were Shemakha, Karabakh, Bascal, Muju, Sheki, Ganja, Shusha and other craft centers.

Another headwear that women used in the past was rubend. With rubends, consisting of rectangular fabric, decorated with embroidery, and in the center of which on the level of the eyes was a mesh, women covered their faces. Rubend sizes vary approximately between 0.20x1.80 sm. E.Torchinskaya notes that at the beginning of the 19th and 20th centuries the size of rubends belonging to the city of Baku was mainly between 75x30 sm.

Along with this, the collection of Islamic culture of the Museum is enriched with bottles for rose water used in religious ceremonies, rosaries, stamp, cases for Quran with various patterned embroideries, cases for stamp, mats for prayer and other materials.

As a result of the ideological reforms carried out in Azerbaijan after the establishment of the Soviet government, serious changes happened in the system of beliefs and public consciousness of the people. Thus, since the first half of the twentieth century, cultural elements of religious content, like many values, were displaced from the life of the people.

RAŞİDİ XƏLİFƏSİ ƏLİ İBN ƏBU TALİBİN DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN

i.f.d. Şahlar Şərifov,

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Müsəlman dünyasının bir parçası olan Azərbaycan Qafqazda ən böyük müsəlman Respublikası sayılır. Digər Qafqaz xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da tarixən milli-mənəvi və dini dəyərlərinə sadıq qalmış, öz adət-ənənələrinə ehtiramla yanaşmışdır. Qafqazda İslamin yayılması, əsasən, Azərbaycandan başlayır və Azərbaycan tarixinin böyük bir hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan, Azərbaycan Qafqazda İslam dəyərlərinin, İslam sivilizasiyasının inkişaf etdirilməsində xüsusi rol oynamışdır.

Xəlifə Əli ibn Əbu Talibin xilafəti dövründə Azərbaycanla ilk münasibətlərin, buraya vali təyin etməklə başladığı müşahidə olunur. Müsəlmanlar arasında meydana gələn ixtilaflar əsnasında, Sasani İmperiyasının bəzi əyalətlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da İslam hakimiyyəti zəifləyərək, mərkəzi idarədən qopma ərefəsinə gəlmişdi.

Xəlifə Əli ibn Əbu Talibin dövründə ərəblərin Azərbaycana köçürülmələri prosesi gücləndi. Xəlifə Əli Əşəs ibn Qeysi Azərbaycana vali təyin etdi. O, Azərbaycana gələndə əhalinin çoxu İslamı qəbul etmişdi və “Quran” oxuyurdu. Əşəs təqaüd alan və divan əhli olan ərəbləri Ərdəbilə yerləşdirdi və sonralar genişləndirilən məscid inşa etdi. Ərəblər Azərbaycanda yerləşdikdən sonra, onların Kufə, Bəsrə və Suriyadan olan qohumları oraya can atdı. Onlar bacardıqları qədər torpağa sahib olular. Qorunmaq üçün onlara sığınan kəndlilər ərəblərdən asılı vəziyyətə düşdülər.

661-ci ildə xəlifə Əli ibn Əbu Talibin şəhid edilməsindən sonra, xilafətdə baş verən siyasi çevriliş – Əməvilər sülaləsinin hakimiyyət başına gəlməsi Al-ban hökmдарı Cavanşiri siyasi xəttini dəyişməyə vadər edir. Ərəblərdən özünü zorla qoruyan Bizansdan əli üzüldüyü üçün o, Azərbaycana ola biləcək yeni yürüşlərin qarşısını almaq məqsədilə ilk Əməvi xəlifəsi Müaviyə ilə danışıqlar apararaq, 667 və 670-ci illərdə xilafətin paytaxtı Dəməşqə gedərək onunla görüşmüştür. Nəticədə, Cavanşırın xahişi ilə Albaniyadan xilafət xəzinəsinə axan vergilərin miqdarı da əvvəlkinin üçdəbiri qədər azaldılmışdı. Buna əlbəttə, o dövrdə xilafətdə və onun hüdudlarından kənarda baş verən hadisələr, o cümlədən Əməvilər hakimiyyət başına gələnədək Əli ibn Əbu Talib ilə Şam hakimi Müaviyə arasında baş verən siyasi çəkişmələr, sonralar isə hakimiyyəti ələ alan Müaviyənin apardığı Ərəb – Bizans müharibələri də təsir edirdi.

Qeyd etdiyimiz proseslər davam etdikcə, Azərbaycan tarixində tamamilə yeni bir güc rol oynamaya başlamışdır. Yeni qurulan böyük İslam dövləti bu

gücü təmsil edirdi. Bu yeni və sağlam güc qarşısında əvvəller Azərbaycanı öz nüfuzu sahəsinə qatmaq istəyən Bizans və Sasani mübarizəsi sona çataraq, meydani müsəlmanlara tərk etmişdi. İlk dövrlərdə İslam ordularının buralara gəlişi müntəzəm olmayıb, yavaş görünsə də, qısa bir zaman sonra müsəlmanlar Şərqi Qafqazı fəth etmiş və valilər vasitəsilə bu torpaqları idarə etmişlər.

АЗЕРБАЙДЖАН ВО ВРЕМЕНА ПРАВЕДНОГО ХАЛИФА АЛИ ИБН АБУ ТАЛИБА

*д-р филос. по теол. Шахлар Шарифов
ведущий научный сотрудник Института Истории
им. А.Бакиханова НАНА*

Азербайджан, являющийся частью мусульманского мира, считается крупнейшей мусульманской республикой на Кавказе. Как и другие кавказские народы, азербайджанский народ исторически оставался верным своим национально-нравственным и религиозным ценностям, уважительно придерживаясь своих традиций. Распространение Ислама на Кавказе, в основном, начинается из Азербайджана и Азербайджан составляет большую часть истории. С этой точки зрения Азербайджан сыграл особую роль в развитии исламских ценностей и исламской цивилизации на Кавказе.

Во времена правления халифа Али ибн Абу Талиба первые отношения с Азербайджаном начались с назначения его сюда наместником, потому, что во времена конфликтов между мусульманами, как и в некоторых провинциях империи Сасанидов, в Азербайджане исламская власть была ослаблена и была на грани разрыва связи с центральным управлением.

Во времена халифа Али ибн Абу Талиба процесс переселения арабов в Азербайджан усилился. Он назначил халифа Али Ашаш ибн Гейси наместником в Азербайджане. Когда он приехал в Азербайджан, большинство населения приняло ислам и читало «Коран». Ашаш разместил арабов, получающих стипендию и являющихся судейскими чиновниками, в Ардебиле и построил здесь мечеть, которая впоследствии была расширена. После того, как арабы поселились в Азербайджане, их родственники из Куфы, Басры и Сирии стремились поселиться там же. Они приобретали как можно больше земель. Крестьяне, которые нашли у них убежище, стали зависимыми от арабов.

После убийства халифа Али ибн Абу Талиба в 661 году политический переворот в Халифате – приход на престол династии Амавидов заставил албанского правителя Джаваншира сменить свою политическую линию. Так как он потерял всю свою надежду на Византию, которая с трудом защищала себя от арабов, с целью предотвращения новых возможных походов на Азербайджан, он вел переговоры с первым амавидским халифом Муавией. В 667 и 670 годах он отправился в столицу Халифата Дамаск и встретился с ним. В результате, по просьбе Джаваншира, сумма налогов, поступающих из Албании в казну Халифата, была уменьшена до одной трети. Конечно же, на это влияли события, которые происходили в то время в Халифате и за его пределами, в том числе политические раздоры между Али ибн Абу Талибом и правителем Шама Муавией до прихода к власти Амавидов, а затем арабо-византийские войны, которые вел захвативший власть Муавия.

По мере продолжения вышеупомянутых процессов в истории Азербайджана начала играть роль совершенно новая сила. Недавно созданное исламское государство представляло эту власть. Перед этой новой и здоровой силой борьба между Византией и Сасанидами, которые ранее пытались добавить Азербайджан в сферу своего влияния, завершилась и они остались поле боя мусульманам. В первые годы исламские армии не совершили сюда регулярных походов, но вскоре после этого мусульмане завоевали Восточный Кавказ и управляли этими землями через своих наместников.

AZERBAIJAN DURING THE REIGN OF THE RASHIDI CALIPH ALI IBN ABU TALIB

Shahlar Sherifov

*PhD in Theology, Leading research fellow of
the Institute of History named after A.Bakikhanov of ANAS*

Azerbaijan, which is a part of the Muslim world, is considered to be the largest Muslim republic in the Caucasus. Like other peoples of the Caucasus, the Azerbaijani people have historically remained loyal to their national-moral and religious values and have always adhered to their traditions with deference. The spread of Islam in the Caucasus, originally, begins with Azerbaijan and is embodied in the history of Azerbaijan. From this point of view, Azerbaijan played a special role in the development of Islamic values and Islamic civilization in the Caucasus.

Caliphate's first association with Azerbaijan is assumed to start with the appointment of the governor for the region during the reign of Caliph Ali ibn Abi Talib. The reason for this was that the emergence of conflicts among Muslims weakened Islamic power in some provinces of the Sassanid Empire including Azerbaijan.

The process of transferring the Arabs to Azerbaijan during the reign of Caliph Ali ibn Abi Talib strengthened. Caliph Ali appointed al-Ash'ath ibn Qays governor to Azerbaijan. When he came to Azerbaijan, most of the people accepted Islam and read the Quran. al-Ash'ath sent Arabs who belonged to *diwan* (high government circles) to Ardabil and built a mosque for them which was later enlarged. After the Arabs settled in Azerbaijan, their relatives from Kufa, Basra and Syria were also striving to move to the country. They possessed majority of the lands in the region. The peasants who expected protection from them fell under their supremacy.

After the killing of the Caliph Ali ibn Abi Talib in 661, the political turmoil in the Caliphate and the rise of the Amavi dynasty led Albanian ruler Javanshir to change his political line. Since he expected no help from Byzantines which was protecting itself from Arabs, he visited Damasqus, the capital of the Caliphate in 667 and 670 and met with the first Amavi caliph Mu'awiyah to prevent new invasions in Azerbaijan. As a result, at Javanshir's request, the amount of taxes collected from Albania for the Caliphate treasury was reduced to one-third of the previous one. This was also affected by the events occurred in the Caliphate and beyond its borders, including the political controversy between Ali ibn Abi Talib and Mu'awiya, the ruler of Sham, and later Arabian-Byzantine wars carried out by Mu'awiya who took possession of authority.

As the processes continued, a completely new power emerged in the history of Azerbaijan. This power was represented by the newly established Islamic state. Facing this mighty force, the Byzantine and Sassanid empires, which previously tried to invade Azerbaijan, left the arena for Muslims. In the early years, the arrival of the Islamic armies was not regular, however, afterwards, Muslims conquered the East Caucasus and ruled the land through the governors.

QAFQAZ: XALQLARIN VE DİNLERİN MOZAİKASI

Dr. Ebrahim Fathollahi,

*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Fahri İlmi Üyesi,
İran Peyam-i-Nur Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Üyesi*

Kafkasya bölgesi, beşeri medeniyetin en kadim merkezlerinden sayılır. Bulunan eserler, o bölgedeki ziraat ve hayvancılığın Milad öncesi 5 bin yıla ve demir işinin Milad öncesi 3 bin yıla dayandığını gösterir. (MacLeod, Jones, 1980).

Bu bölgenin tarihini araştırmak, şunu gösterir ki Kafkasya bölgesi, Rusya, İran, Osmanlı ve Rum gibi büyük imparatorlukların dikkatini çekmiştir. Fakat son 180 yıl boyunca yaşanan Rus istilası ve bölge birimlerinin Rus sisteminde tamamen hazmedilmesi, Kafkasya bölgesindeki kültür, resmi dil, yönetim sistemi, ekonomik ve sosyal işler çok etkilenmiştir. Ama Kafkasyada yaşayan halklar genel olarak kendi dillerini, mezheplerini ve milli ve yöresel ayinler ve adetlerini nesilden nesile aile içinde çocuklarına öğretmişler ve günümüzde de Rus etkisinin (eski Sovyet devleti) Kafkasyada yok edilmesi için, istiklalci düşünceler revaçtadır ve Kafkasya bölgesinde milli ve yerli kültüre geri dönüş görülmektedir.

Kafkasların kültürel durumu

Kafkasya bölgesi, İslam-Doğu kültürü ve Batı-Hıristiyan (Ortodoks) kültürünün birbirine kavuştuğu yer sayılır. Kafkaslar bölgesi, kültür-medeniyet açısından binlerce yıllık geçmişi vardır. Tarih boyunca Kafkasyanın yol ve ulaşım hattı olması, bu bölgede kültürlerin ve medeniyetlerin birbirine kavuşmasına sebep olmuştur.

Kafkasya bölgesinin coğrafi özellikleri, çok eski zamanlardan beri bir arada yaşayan farklı etnik grupları içinde bulundurmuştur ve geçmişindeki sayısız olaylar, bölgenin tarihini oluşturmuştur. Hantington'a göre Kafkasya bölgesi medeniyetlerin çarşılaşma hattında yer alır ve Azeri Müslümanlar ile Ermeni Hıristiyanların karşı karşıya gelmesini örnek gösterir. (Hantington, 1993)

Strabo'nun yazdığını göre iki bin yıl önce, yaklaşık 70 kabile bu bölgede yaşıyordu ve farklı dillerde konuşuyordu. (Ahmadiyan, 1997)

Etnikler ve Mezhepler mozaiki olarak Kafkasya bölgesi

Kafkasya bölgesini etnik gruplar mozaiki olarak adlandırabiliriz. Bölgede bulunan 50'den fazla farklı etnik grubu, bu iddiayı doğruluyor. Birbirinden

farklı çok ırkları, dilleri, mezhepleri, kültürleri ve sosyal yapıları olan bu etnik gruplar, bu bölgede kendisine munhasır bir durum yaratmıştır.

Avrupa ve Asyanın ticari hattı olması ve farklı kültürler, milletler ve mezheplerin karşılaştığı bu Kafkasların stratejik önemi, kimseye örtülü değil. Kafkasyadaki dil, etnisite, kültür ve mezhep çeşitliliği dünyanın hiçbir yerinde yoktur.

Dil ve etnisite çeşitliliğinin hem pozitif hem de negatif yönleri vardır. Bir taraftan dil ve etnisite farkları beseri medeniyetin gelişmesine yol açar ve bilim ve kültür paylaşımını sağlar. Diğer taraftan da bazen etnik ve mezhepsel çatışmalara yol açabilir. Azeriler ve Ermeniler arasında yaşanan Karabağ çatışması bunun bir örneğidir. Abhazlar ve Gürcüler arasında geçen Abhazya savaşı da bir diğer örneğidir. Sovyet devleti zamanında, Kafkasya bölgesinde bulunan etnik gruplar ve mezheplere karşı uygulanan ayrımcı politikalar, kül altındaki bir ateş gibi Sovyet devleti çokunge alevlendi ve çekişmelere yol açtı. (Cornell, 2001)

İslam öncesi Kafkasyada bulunan din çeşitliliği

Müslüman ordusunun Kafkasya bölgесine girmesinden önce, batı tarafında bulunan bölge halkları Hıristiyanlığa inanındı. Ermenistan dünyada Hıristiyanlık hakimiyetini kabul eden ilk ülke oldu. (301 M.) Ermenistandan sonra Gürcistan da Bizans eliyle Hıristiyanlığa yöneldi. İranın bir parçası olan Doğu Kafkasyada da Zerdüştlik revaçtaydı. Azerbaycan Cumhuriyetinde bulunan birçok Ateşkede (Ateş tapınağı) bunu göstermektedir.

Milad öncesi birinci asırda, Kafkasya bölgesini ele geçirmek için Sasaniler döneminde İran ve Bizans (Doğu Rum) imparatorlukları arasında savaş yaşandı. 3. asırdan sonra Hıristiyanlık, Kafkasya bölgesinde yayılmaya başladı ve Gürcüler 4. asırın başında Hıristiyanlığa yöneldi. Son olarak da 7. ve 8. asırlarda Kafkasya bölgesi Müslümanlar tarafından ele geçirildi. Azerbaycan ve Dağıstan gibi bölgenin birçok noktasında İslamiyet yayıldı. Bölgede yaşayanların 80% Müslüman ve Ruslar ve Komünistler zamanında, onların yıkıcı uygulamalarından korkmadılar, hatta yüzbinlerin toplu uzaklaştırılmalarında bile kendi inançlarını savundular ve onu yaymaya çalışılar.

Kafkasya bölgesinde İslami gelenekler ve adetler

Sovyet devleti zamanında Kafkasyadaki Müslüman bölgelerde, dini merasim ve ayinler yok edilemedi, nitekim İslam araştırmacı uzmani ve Moskovadaki Karnegi merkezinin (Carnegie) başkan vekili olan Aleksi Malaşenko (Alexey Malashenko) hatıratında böyle yazar:

“Sovyet döneminde aslında deyimler değişti ama içerik aynı kaldı. Fakat başka bir şekilde. Mesela Mescidler ve Camiler kapatıldı ama insanlar, Komünist Partisinin onlara hazırladığı Kızıl Odaları (Lenin Evleri) Mescid ve Camii yerine kullandılar. Bu durum hatta Komünist rejimin en zirvede bulunduğu zaman bile vardı.”

Melşinka ayrıca diyor ki Kafkasya ve Orta Asyanın dağlık bölgelerindeki kasabalar ve uzaktaki köylerde, İslamiyet varlığına devam etti ve geleneksel merasim ve ayinler hiç kesilmedi.

Aslında İslam, Komünist ve ondan sonra gelen Bolşevik ideolojisinden önce bölgedeki insanların tüm örflerinde ve hatta gündelik hayatlarında kök salmıştı ve Sovyet Birliğinin zirve döneminde kendisini milli gelenekler ve genel kültür sayesi altında gizlemişti ve böylece o zamanı atlatabildi.

Bunun için her ne kadar Sovyet devleti, İslami düşüncelere karşı gelmişse de, rejimi çokunce İslamiyet tekrar hayatı geçti ve Kafkasya halklarının filen İslamiyete bağlı olduklarını bugün görebiliriz. İnsanların Mescidler ve Camilerde toplanması ve bunun gibi İslamiyete ait olan bazı gelenekler ve Nevruz gibi diğer ortak gelenekler Kafkasyanın birçok bölgesinde görülmektedir.

Bu tezde, Kafkasya halklarının İslam medeniyeti sayesinde kazandığı gelenekler ve adetleri incelemeye alacağız.

КАВКАЗ: МОЗАИКА НАРОДОВ И РЕЛИГИЙ

доц. Ибрагим Фатулахи

почетный преподаватель теологического факультета Анкарского Университета, преподаватель теологического факультета Университета Пейям-и-Нур Ирана

Кавказский регион считается одним из древнейших очагов человеческой цивилизации. Найденные артефакты показывают, что сельское хозяйство и животноводство в этом регионе датируются 5000 годом до нашей эры, а чугунные работы - 3000 годом до нашей эры. (MacLeod, Jones, 1980)

Изучение истории этого региона показывает, что Кавказский регион привлек внимание таких крупных империй, как Россия, Иран, Османская и Греческая империи. Однако значительное влияние оказали российское вторжение в течение последних 180 лет и общее усвоение региональных

единиц в российской системе, культура, государственный язык, система управления, экономические и социальные вопросы в кавказском регионе. Но народы, живущие на Кавказе, как правило, из поколения в поколение учили детей в своих семьях своему языку, своим религиозным течениям, своим национальным и региональным ритуалам и обычаям, и в настоящее время стали популярны революционные идеи с целью устранения российского влияния (бывшее советское государство) на Кавказе, а также наблюдается возвращение к национальной и местной культуре в кавказском регионе.

Культурный статус Кавказа

Кавказский регион считается местом, где встречаются исламско-восточная и западно-христианская (православная) культуры. С точки зрения культуры и цивилизации кавказский регион имеет тысячелетнюю историю. На протяжении всей истории тот факт, что у Кавказа есть дорога и линия доступа, стал причиной объединения культуры и цивилизации в этом регионе.

Географические особенности Кавказского региона включают различные этнические группы, живущие вместе с древних времен, и многочисленные события в прошлом сформировали историю региона. По словам Хантингтона, Кавказский регион расположен на линии пересечения цивилизаций и иллюстрирует противостояние азербайджанских мусульман и армянских христиан. (Hantington, 1993)

По словам Страбона, две тысячи лет назад в этом регионе жили около 70 племен и говорили на разных языках. (Ahmadiyan, 1997)

Кавказский регион как мозаика этносов и религиозных течений

Мы можем назвать Кавказский регион мозаикой этнических групп. Более 50 различных этнических групп в регионе подтверждают это утверждение. Эти этнические группы, имеющие много различных рас, языков, религиозных течений, культур и социальных структур, создали своеобразную ситуацию в этом регионе.

Ни для кого не является секретом то, что Кавказ, через который проходят торговые пути Европы и Азии и где сталкиваются различные культуры, нации и религиозные течения, имеет стратегическое значение. Языковые, этнические, культурные и религиозные различия на Кавказе нигде в мире больше не встречаются.

Разнообразие языков и этнической принадлежности имеет как положительные, так и отрицательные стороны. С одной стороны, различия в

языке и этнической принадлежности ведут к развитию человеческой цивилизации и позволяют делиться наукой и культурой. С другой стороны, иногда это может приводить к этническим и религиозным конфликтам. Карабахский конфликт между азербайджанцами и армянами является тому примером. Абхазская война между абхазами и грузинами является еще одним примером этому. Дискриминационная политика в отношении этнических групп и религиозных течений в кавказском регионе во времена Советского государства, вспыхнула как огонь под золой после распада Советского государства и вызвала распри. (Cornell, 2001)

Религиозное разнообразие на доисламском Кавказе

До того, как мусульманская армия вошла на Кавказ, народы западного региона исповедовали христианство. Армения стала первой страной в мире, которая приняла христианское правительство. (301 М.) После Армении Грузия тоже направилась в христианство посредством Византии. На Восточном Кавказе, являющемся частью Ирана, также был популярен зороастризм. Об этом также свидетельствуют многочисленные Атешгяхы (Храмы Огня) в Азербайджанской Республике.

В первом веке до нашей эры в период Сасанидов произошла война между Ираном и Византийской (восточно-греческой) империей за захват Кавказского региона. После III века христианство начало распространяться в кавказском регионе. В начале IV века они обратились к христианству. Наконец, в VII и VIII веках Кавказский регион был завоеван мусульманами. Ислам распространился во многих частях региона, таких как Азербайджан и Дагестан. 80% жителей региона являются мусульманами, и во времена русских и коммунистов они не боялись их разрушительных действий и даже защищали свои убеждения и пытались распространять их даже после коллективных ссылок сотен тысяч человек.

Исламские традиции и обычаи в кавказском регионе

Религиозные обряды и ритуалы не могли быть уничтожены в мусульманских регионах Кавказа в советский период, фактически, в своих мемуарах Алексей Малашенко (Alexey Malashenko), эксперт по исламоведению и заместитель председателя Центра Карнеги (Carnegie) в Москве, пишет:

«В советский период выражения фактически изменились, но содержание осталось прежним. Но в другой форме. Например, мечети были закрыты, но люди использовали красные комнаты (дома Ленина), подготовленные для них коммунистической партией, вместо мечети. Это было даже тогда, когда коммунистический режим был на пике».

Малашенко также говорит, что ислам продолжал существовать в поселках и отдаленных деревнях в горных районах Кавказа и Центральной Азии, и традиционные церемонии и ритуалы никогда не прекращались.

На самом деле, Ислам был внедрен во всех традициях и даже в повседневной жизни людей до коммунистической и большевистской идеологии, которая следовала за ней, и в пиковый период Советского Союза он скрывал себя под национальными традициями и общей культурой и таким образом пережил те времена.

По этой причине, несмотря на то, что Советское государство выступило против исламских идей, после распада этого режима, Ислам снова ожил, и мы видим, что народ Кавказа сегодня действительно привержен исламу. Собрание людей в мечетях и некоторые другие исламские традиции, а также другие общие традиции как Новруз, встречаются во многих регионах Кавказа.

В этом тезисе мы рассмотрим традиции и обычаи, приобретенные народами Кавказа благодаря исламской культуре.

THE CAUCASUS: MOSAIC OF PEOPLES AND RELIGIONS

*Associate Professor Ebrahim Fathollahi
Honorary Teacher of the faculty of Theology of Ankara University,
teacher of the faculty of Theology of Iranian Peyam-i Nur*

The Caucasus region is considered to be one of the most ancient centers of human civilization. The findings showcase that agriculture and animal husbandry in this region date back to 5000 years BC and iron artifacts dated to 3000 years BC (MacLeod, Jones, 1980). Historical explorations reveal that the Caucasus has attracted the attention of great empires such as Russian, Iran, Ottoman and Greek. During the last 180 years, as a result of the Russian invasion, the culture, official language, management system, economic and social affairs have been affected. However, the peoples of the Caucasus have taught their children their languages, religions and traditions and nowadays, in order to eliminate the Russian influence (former Soviet state) in the Caucasus, nationalist ideas are very popular and return to national and indigenous culture is observed in the region.

Cultural status of the Caucasus

The Caucasus is the place where Islamic-Eastern and Western-Christian (Orthodox) culture meet each other. The culture and civilization of the Caucasus have passed thousands of years of history. Throughout history, being a road and access line, the Caucasus combined the convergence of cultures and civilizations. The geographic features of the Caucasus have included different ethnic groups coexisting with one another since ancient times, and numerous historical events have shaped the history of the region. According to Huntington, the Caucasus region is located on the collision line of civilizations and shows the confrontation of Azerbaijani Muslims and Armenian Christians as an example. (Huntington, 1993)

According to Strabo, about 70 tribes lived in this area and spoke different languages two thousand years ago. (Ahmadiyan, 1997)

Ethnic and sectarian mosaics in the Caucasus

The Caucasus region can be considered a mosaic of ethnic groups. More than 50 different ethnic groups in the region are evidences to this claim. These ethnic groups, which have different races, languages, sects, cultures and social structures, have created a unique environment in the region.

The fact that it is commercially important line for Europe and Asia, and the strategic position where different cultures, nations and sects meet, are evident to all. Language, ethnicity, culture and sectarian diversity of the Caucasus cannot be found in another part of the world.

Diversity of language and ethnicity has both positive and negative aspects. On the one hand, differences in language and ethnicity lead to the development of human civilization and ensure the spread of science and culture. On the other hand, it can sometimes lead to ethnic and sectarian conflicts. The Garabagh conflict between Azerbaijanis and Armenians is an example to this. The Abkhaz war between Abkhaz and Georgians is another example. Discrimination policies of the Soviet Union against ethnic groups and sects in the Caucasus region, rose after the collapse of the Union and caused conflicts. (Cornell, 2001)

Religious diversity in the pre-Islamic Caucasus

Before the Muslim army entered the Caucasus region, the peoples of the western region were mainly Christians. Armenia was the first country to accept Christianity (in 301). After Armenia, the population in Georgia became Christian under the influence of Byzantium. Zoroastrianism was also popular in

---

the Eastern Caucasus which was a part of Iran. Most of the fire temples in the Republic of Azerbaijan prove this.

In the first century B.C., Iran and Byzantium (East Greek) empires waged war to control over the Caucasus during the Sassanid period. After the 3rd century, Christianity began to spread in the Caucasus and the Georgians accepted Christianity at the beginning of the 4th century. Finally, in the 7th and 8th centuries, the Caucasus was conquered by Muslims. Islam spread in many parts of the region such as Azerbaijan and Dagestan. 80% of the inhabitants of the region are Muslims, and in the time of the Communist Russia, they were not afraid of performing their religious practices, and even defended their beliefs and tried to spread it.

Islamic traditions and customs in the Caucasus

During the Soviet era, destruction plans of Muslim rituals and rites faced with failure, as writer Alexey Malashenko, an Islamic researcher and deputy chair of the Carnegie Moscow Center's Religion, Society, and Security Program, writes:

“In the Soviet era, the form actually changed, but the content remained the same, in another way. For example, mosques were closed, however, people used even the houses instead of mosques, which the Communist Party had prepared for them. This situation existed even when the Communist regime was at its peak.”

Malashenko notes that in the villages and the mountainous regions of the Caucasus and Central Asia, Islam continued to exist, and traditions and rituals were never ceased.

In fact, Islam had rooted in all the traditions and even everyday lives of the people in the region, before the Communist regime and Bolshevik ideology came, and could conceal itself under national traditions and culture in the peak of the Soviet Union, and thus could survive in this period.

For this reason, even though the Soviet state has opposed Islamic thought, it was re-established immediately after the collapse of the regime, and one can see that the majority of the peoples in the Caucasus are actually Muslims. The gathering of people in mosques and some other traditions concerning Islam such as Novruz, are observed in many parts of the Caucasus.

The thesis will examine the traditions and customs that the peoples in the Caucasus gained through Islamic civilization.

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDE AZƏRBAYCANDA TƏHSİL İSLAHATLARI: ÜSULİ-CƏDİD VƏ AZƏRBAYCAN-RUS MƏKTƏBLƏRİ

sos.f.d. Asəf Qənbərov,

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun baş müəllimi

Bu məqalədə Azərbaycan maafirçilik və təhsil tarxında xüsusi yerə malik bir dövrdə – XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təhsil islahatları, bu islahatları şərtləndirən amillər və onların nəticələri araşdırılır. Məqalənin məqsədi həmin dövrdə təhsil islahatlarında önə çıxan Üsuli-cədид və rus-Azərbaycan məktəblərinin yaradılması, onların fəaliyyəti, o cümlədən islahatçılıqda fəal iştirak etmiş maarif və ictimai xadimlərin rollarını işıqlandırmaqdan ibarətdir.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra, müsəlman əhalinin imperiyaya qarşı üsyana qalxmasının qarşısını almaq məqsədilə xüsusi mədəni və dini siyaset həyata keçirilmişdir. Bu siyasetin əsas istiqamətlərini - mədəni baxımdan ruslaşdırma, dini baxımdan isə xristianlaşdırma təşkil edirdi. Ümumilikdə, XIX əsrin ilk yarısında Çarlıq tərəfindən Azərbaycanda İslam dininə, dini təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə mənfi münasibət bəslənir; onların işinə müxtəlif məhdudiyyətlər qoyulurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, islami ənənələrin cəmiyyətdə rolü və funksiyası olduqca yüksək idi; İslam dini cəmiyyətin bütün sferalarında canlığını qoruyub saxlamışdı.

Çar hakimiyyətinin sosial-dini siyasetinin uğursuzluqla nəticələnməsi imperiyanın siyasi xəttini dəyişdirmiş, sosial-dini sferanın tam nəzarətdə saxlanması və müsəlmanların rəğbətini qazanma istiqamətində inkişaf etməyə başlamışdır. Beləliklə, Çar Rusiyası dövründə dini struktur mexanizmi ən üst pillələrdən ən aşağıda yerləşən din xadimlərinə qədər, cəmiyyətin din sferasını tam nəzarətə götürmək məqsədini daşıyırıldı. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, bu dövrlərdə Azərbaycanda təhsil institutu zamanın tələblərinə cavab vermək imkanına malik deyildi, buna görə də təhsil sistemində köklü islahatlara ehtiyac hiss olunurdu.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin 70-ci illərinə qədər Azərbaycanda ənənəvi təhsil müəssisələri məktəblər və mədrəsələrdən ibarət idi. Məscidlərin tərkibində fəaliyyət göstərən məktəblərdə, sadəcə, oğlanlara Quran oxuma, yazı və ibtidai səviyyədə Riyaziyyat dərsləri keçilirdi. Məktəblər ibtidai təhsil müəssisəsi idi ki, burada tədris metodu, əsasən, əzbərləməyə söykənirdi. Məktəblər də dünyəvi fənlər, demək olar ki, tədris edilmirdi. Ümumiyyətlə, tədrisatın çox

aşağı səviyyədə olduğu bu təhsil müəssisələri, artıq zamanın tələblərinə cavab vermirdi. Odur ki, dövrün mütərəqqi insanları tərəfindən məktəb və mədrəsələr təqnid olunur, təhsil sistemində lazımi islahatların aparılmasının zəruriliyi dilə gətirilirdi.

Beləliklə, ənənəvi təhsil müəssisələrinin modernləşdirilməsi fikirləri bir çox qabaqcıl ziyanlı təbəqəsi tərəfindən irəli sürüldü. Üsuli-cədid adlandırılın yeni tədris hərəkatı ənənəvi məktəblərin təhsil programını inkişaf etdirmək və ümumilikdə təhsil anlayışını dəyişdirmək məqsədi daşıyırırdı. Üsuli-cədid məktəblərində dövrün qabaqcıl ziyanlıları dərs deyirdilər. Tədris programına, həmçinin dünyəvi fənlər – Coğrafiya, Xarici dil, Türk ədəbiyyatı əlavə olunurdu. Cədidçilik hərəkatının mötədil islahatçılıq cəhdlərinə baxmayaraq, onlar ənənəvi təhsil müəssisələrinin tərəfdarları tərəfindən ciddi təqnidlərə məruz qalmış və başlangıçda çox az tərəfdar qazana bilmisdilər. Ümumiyyətlə, cədidçilik – mütərəqqi pedaqoji cərəyan kimi köhnə müsəlman təhsil sistemində köklü islahatların həyata keçirilməsi, dünyəvi fənlərin tədrisi, təhsilin milli dil-də aparılması, elmi nailiyyətlərdən istifadə olunması, qadınlara kişilərlə bərabər hüquqların verilməsi kimi yenilikçi ideyalardan ibarət idi.

1887-ci ildə tanınmış maarif və ictimai xadimlər - H.Mahmudbəyov və S.M.Qənizadə Bakıda rus-Azərbaycan (digər adları: rus-müsəlman və ya rus-tatar) məktəbini yaratmağa nail oldular. Rus-Azərbaycan məktəblərinin tədris programı dini və dünyəvi fənlərini ehtiva edirdi, burada Ana dili təhsil xüsusi yer tuturdu. Azərbaycanda və bütün Zaqafqaziyada şöhrət qazanan rus-Azərbaycan məktəblərinin tədris planına Ana dili, Rus və Fars dilləri, Hesab, Coğrafiya, Tarix, Şəriət fənləri daxil idi. Qısa müddət ərzində təkcə Bakıda rus-Azərbaycan məktəblərinin sayı 10-a çatdırıldı. Bu məktəblərdə ibtidai və natamam orta səviyyədə dərslər verilirdi.

Rus-Azərbaycan məktəbinin açılması ilə ənənəvi məktəb təhsilində islahatlara nail olunmuş, təhsil proqramları müasirləşdirilmişdi. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, rus-Azərbaycan məktəbləri Azərbaycan mili dirçəliş, istiqlaliyyət, xalq maarifi və mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Həmçinin həmin məktəblərin təsiri ilə Azərbaycan xalqında milli özünüdərkətmə duyğuları yaranmağa başlanmış, bir çox mədəni, siyasi təşkilatların təməlləri qoyulmuş, Azərbaycanda maarifçilər zümrəsinin formallaşmasında mühüm rol oynamış, nəhayət, milli oyanış fəaliyyətinə maddi dəstək verən milli burjuaziya formalışmışdı.

Azərbaycanın milli təhsil tarixində islahatçılıq dövründən bəhs edən bu məqalədə, ilk növbədə, həmin dövrün siyasi-ictimai vəziyyəti şərh edilir, sonra təhsil islahatçılığında mühüm rol oynamış Üsuli-cədid və rus-Azərbaycan məktəblərinin fəaliyyəti, ictimai-siyasi nəticələri müzakirə edilir. Araşdırma

prosesində, metodologiya baxımından, mövzu ilə əlaqədar ədəbiyyata – monografiyalar, dərsliklər, elmi məqalələr, dövrün publisistik yazılarına müraciət edilərək, onların ətraflı təhlil olunması nəzərdə tutulur.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА: УСУЛИДЖАДИД И АЗЕРБАЙДЖАНО-РУССКИЕ ШКОЛЫ

*д-р филос по социол. Асаф Ганбаров
преподаватель Азербайджанского Института Теологии*

В этой статье исследуются образовательные реформы в Азербайджане в период, имеющий особое место в сфере просвещения и образования Азербайджана - в конце XIX в начале XX века, факторы, обусловившие эти реформы и их результаты. Цель статьи - рассказать о создании школ Джадида и русско-азербайджанских школ, являющихся главным предметом образовательных реформ в этом периоде, об их деятельности, а также о роли образовательных и общественных деятелей, принимавших активное участие в реформировании.

В начале XIX века, после оккупации Азербайджана царской Россией была осуществлена особая культурная и религиозная политика с целью предотвращения восстания мусульманского населения против империи. Основные направления этой политики - русификация с культурной точки зрения, а с религиозной - христианизация. В целом, в первой половине XIX века царство проявляет негативное отношение к исламской религии, деятельности религиозных учебных заведений в Азербайджане; вводит различные ограничения на их деятельность. Тем не менее, роль и функции исламских традиций в обществе были довольно обширными; Ислам сохранил свою жизненность во всех сферах религиозного общества.

Провал социально-религиозной политики царской власти изменил политическую линию империи, и начал развиваться в направлении полного контроля над социально-религиозной сферой и завоевания симпатии мусульман. Таким образом, во времена царской России религиозный структурный механизм был направлен на полный контроль над религиозной сферой общества, от самых верхних до нижних ступеней религиозных деятелей. Следует особо отметить, что в эти годы институт образования в Азербайджане не имел возможности отвечать требованиям времени, по-

---

этому ощущалась необходимость кардинальных реформ в системе образования.

Как известно, до 70-х годов XIX века в Азербайджане традиционные учебные заведения состояли из школ и медресе. В школах, функционирующих в мечетях, только для мальчиков проходили уроки чтения Корана, письма и математики на начальном уровне. Школы были заведениями начального образования, где метод обучения в основном основывался на зубрёжке. Светские предметы в школах, можно сказать, не преподавались. В целом, эти учебные заведения, где образование было на очень низком уровне, больше не отвечали требованиям времени. Поэтому прогрессивные люди эпохи критиковали школы и медресе, выражали необходимость проведения необходимых реформ в системе образования.

Таким образом, идеи модернизации традиционных учебных заведений были выдвинуты многими передовыми слоями интеллигенции. Новое учебное движение под названием Усули-джадид было нацелено на развитие образовательной программы традиционных школ и изменение концепции образования в целом. В школах усули-джадид преподавала передовая интеллигенция эпохи. В учебную программу также добавлялись светские предметы – география, иностранный язык, турецкая литература. Несмотря на умеренные реформистские попытки движения джадидизма, они подвергались серьезной критике со стороны сторонников традиционных учебных заведений и поначалу сумели привлечь очень мало сторонников. В целом, джадидизм, как прогрессивное педагогическое течение, состоял из инновационных идей, таких как осуществление коренных реформ в старой мусульманской системе образования, преподавание светских наук, проведение образования на национальном языке, использование научных достижений, предоставление женщинам равных прав с мужчинами.

В 1887 году известным просветительским и общественным деятелям - Х.Махмудбекову и С.М.Ганизаде удалось создать в Баку «русско-азербайджанскую» школу (другие названия: русско-мусульманская или русско-татарская). Учебная программа русско-азербайджанских школ включала религиозные и светские предметы, здесь образование на родном языке занимало особое место. В учебный план «русско-азербайджанских» школ, прославившихся в Азербайджане и во всем Закавказье, вошли родной язык, русский и персидский языки, арифметика, география, история, шариатские дисциплины. За короткий срок только в Баку количество «русско-азербайджанских» школ было доведено до 10-и. В этих школах преподавались уроки на начальном и неполном среднем уровне.

С открытием русско-азербайджанской школы были достигнуты реформы в традиционном школьном образовании, модернизированы образовательные программы. Следует особо отметить, что русско-Азербайджанская школа сыграла важную роль в национальном возрождении, независимости, развитии просвещения и культуры народа. Также под влиянием этих школ у азербайджанского народа стали возникать чувства национального самосознания, были заложены основы многих культурных, политических организаций и они сыграли важную роль в формировании в Азербайджане плеяды просветителей, и наконец, сформировалась национальная буржуазия, оказывающая материальную поддержку деятельности национального возрождения.

В статье, повествующей о периоде реформизма в истории национального образования Азербайджана, в первую очередь, излагается политическо-общественное положение того периода, затем обсуждается деятельность школ Усули-джадид и русско-азербайджанских школ, сыгравших важную роль в образовательном реформизме, а также их общественно-политические результаты. В процессе исследования, с точки зрения методологии, планируется обратиться к литературе, связанной с темой – монографиям, учебникам, научным статьям, публицистическим статьям эпохи, и провести их детальный анализ.

EDUCATIONAL REFORMS IN AZERBAIJAN AT THE END OF XIX IN THE BEGINNING OF XX CENTURY: USULI JADID AND RUSSIAN-AZERBAIJANI SCHOOLS

Asaf Ganbarov

PhD in Sociology, Instructor of Azerbaijan Institute of Theology

This article investigates educational reforms, their outcomes and factors conditioning them in Azerbaijan in the 19th and early 20th centuries, a period which has a special place in the history of education. The aim of the article is to study the establishment of schools of Jadid and Russian-Azerbaijani schools, which were the main subject of educational reforms in that period, their activity as well as the role of educational and public figures who took an active part in the reform process.

At the beginning of the 19th century, after the occupation of Azerbaijan by Tsarist Russia, a special cultural and religious policy was implemented to prevent

---

the uprising of the Muslim population against the Empire. The main directions of this policy were Russification from the cultural aspect, and Christianization from the religious aspect. In the first half of the 19th century tsarism displayed a negative attitude to the Islamic religion, the activities of religious educational institutions in Azerbaijan; it imposed various restrictions on their activities. However, the role and functions of Islamic traditions in society were quite extensive; Islam retained its vitality in all spheres of religious society.

The failure of the social and religious policy of the tsarist government changed the political line of the Empire, and began to develop in the direction of full control over the socio-religious sphere and winning the sympathy of Muslims. Thus, in the times of Tsarist Russia, the religious structural mechanism was aimed at full control over the religious sphere of society, from the highest to the lowest levels of religious figures. It should be particularly noted that in these years educational institutions in Azerbaijan were not able to meet the requirements, therefore, fundamental reforms in the educational system seemed necessary.

Obviously, until the 70s of the 19th century, traditional educational institutions consisted of schools and madrassas in Azerbaijan. In mosque schools, only boys were taught Quran reading, writing and mathematics at the primary level. Schools were institutions of primary education, where the teaching method was mainly based on cramming. Secular subjects almost were not taught in these schools. In general, these institutions, where education was at a very low level, no longer met the requirements of the time. Therefore, progressive people of the era criticized schools and madrassas, expressed the need for the necessary reforms in the education system.

Thus, the ideas of modernization of traditional educational institutions were put forward by many advanced layers of the intelligentsia. The new educational movement called Usuli-Jadid was aimed at developing the educational program of traditional schools and changing the concept of education in general. In usuli-Jadid schools taught advanced intellectuals of the era. Secular subjects – geography, foreign language, Turkish literature - were also added to the curriculum. Despite moderate reformist attempts by the jadidism movement, they were severely criticized by supporters of traditional educational institutions and initially managed to attract very few supporters. In general, jadidism, as a progressive pedagogical trend, consisted of innovative ideas, such as the implementation of fundamental reforms in the old Muslim education system, the teaching of secular sciences, education in the national language, the use of scientific achievements, granting women equal rights with men.

In 1887, the famous educational and public figures - H.Mahmudbekov and S.M.Ganizada managed to create a “Russian-Azerbaijani” school in Baku (other names: Russian-Muslim or Russian-Tatar). The curriculum of Russian-Azerbaijani schools included religious and secular subjects, and education in the native language took a special place here. The curriculum of “Russian-Azerbaijani” schools, which became famous in Azerbaijan and throughout Transcaucasia, included native language, Russian and Persian languages, arithmetic, geography, history, Sharia disciplines. In a short time, only in Baku the number of “Russian-Azerbaijani” schools was brought to 10. These schools taught classes at the primary and lower secondary levels.

With the opening of the Russian-Azerbaijani school, reforms were achieved in traditional school education, and educational programs were modernized. It should be specially noted that the Russian-Azerbaijani school played an important role in the national revival, independence, development of education and culture of the people. Also under the influence of these schools, the Azerbaijani people began to develop a sense of national identity, the foundations of many cultural and political organizations were laid and they played an important role in the formation of a series of educators in Azerbaijan, and finally, a national bourgeoisie was formed, providing material support for the activities of the national revival.

The article studies the period of reformism in the history of national education of Azerbaijan describing the political and social situation of that period, the activities of Usuli-Jadid schools and Russian-Azerbaijani schools, which played an important role in educational reformism as well as their socio-political results. In the process of research, from the point of view of methodology, it is planned to refer to the literature related to the topic – monographs, textbooks, scientific articles, journalistic articles of the era, and conduct their detailed analysis.

AZƏRBAYCANDA ƏRƏB İDARƏSİ VƏ İSKAN SİYASƏTİ (h.132-232/, m.750-847)

*t.f.d. Abbas Qurbanov,
Bakı İslam Universitetinin müəllimi*

Məhəmməd Peyğəmbərin vəfatından sonra hakimiyyətə gələn xəlifələr İslam dinini yaymaq məqsədi ilə başladılan fəth hərəkətlərini davam etdirmişlər. Bu fəaliyyətin bir hissəsi də Azərbaycan ilə əlaqədar olmuşdur. Hər bir dövlətin olduğu kimi, Ərəb xilafətinin də özünəməxsus idarə sistemi var idi ki, bu idarə sistemi bütün bölgələrdə aşağıdan-yuxarı eyni idi. Ərəb xilafətinin, xüsusən köç və iskan siyasetini araşdıraraq aşağıdakı qənaətə gəldik.

Araşdırımızın nəticəsi olaraq və göstərdiyimiz tarixi qaynaqları da dəyərləndirərək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, ərəblərin Azərbaycana gelişini və onun nəticələrini iki mərhələyə bölmək mümkündür. Birinci mərhələ rəsiidi xilafəti zamanında olan hərəkətlərdir ki, bu zaman ordunun geliş forması, buradakı hərəkətləri, xalqla olan münasibətləri, buraxdıqları təəssüratlar, dini həssaslıq və idarə metodlarıdır. Belə ki, bunun nəticəsində ilk dövrlərdə yerli əhali onları çox yaxşı qarşılımiş, qısa bir zaman kəsiyində aralarında bərabər yaşamağa başlamış, hətta onların dillərini və dinlərini öyrənmişdilər. Yəni bir sözlə, bu ilk mərhələdə siyasi, mədəni və iqtisadi bir problem olmamışdır.

İkinci mərhələ adlandırdığımız Əməvilər və Abbasilər zamanı yerli əhalinin ərəb idarəsinə münasibəti və baxışı tamamilə dəyişilmişdir. Bunun da səbəbi gələn ordunun buradakı hərəkətləri, təyin olunan valilərin özbaşınalığı, xilafətin tətbiq etdiyi vergi, idarə, sosial və köç siyaseti idi. Həmçinin buraya gələn ərəblərin bir müddət sonra yerli əhalini həm dini, həm də insani baxımdan ikinci sinif insanı olaraq görmələri və ona görə dəyər-qiyət vermələri cəmiyyətdə etirazlara gətirib çıxarmışdır.

**АРАБСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ И ПОЛИТИКА
ПЕРЕСЕЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
(132-232 / 750-847)**

*д-р филос. по ист. Аббас Гурбанов
преподаватель Бакинского Исламского Университета*

Халифы, пришедшие к власти после смерти пророка Мухаммеда, продолжали совершать захватнические действия, начатые для распространения ислама. Некоторые из этих действий были также связаны с Азербайджаном. Как и в каждом государстве, арабский халифат также имел свою собственную административную систему, которая была практически одинаковой во всех регионах. Исследуя арабский халифат, особенно переселенческую и поселенческую политики, мы пришли к следующему выводу:

В результате наших исследований, а также оценив указанные нами исторические источники, можно сделать вывод, что прибытие арабов в Азербайджан и его результаты можно разделить на два этапа. Первый этап – это действия во времена Праведного халифа, а именно форма прибытия армии, их действия здесь, их отношения к людям, оставленное ими впечатление, религиозная строгость и методы администрации. В результате этого местное население очень хорошо встретило их и за короткое время начало жить вместе и даже выучило их языки и религии. Другими словами, на этом первом этапе не было никаких политических, культурных и экономических проблем.

Однако в период Омейядов и Аббасидов, который мы называем вторым этапом, отношение и взгляды местного населения к арабской администрации полностью изменилось. Причиной этого стали действия армии на этой территории, произвол назначенных наместников, налоговая, административная, социальная и иммиграционная политика, применяемая Халифатом. Кроме того, через некоторое время пришедшие сюда арабы начали относиться к коренным народам, как с религиозной, так и с человеческой точки зрения, как к людям второго сорта, и это привело к протестам в обществе.

**ARABIAN ADMINISTRATION AND
RESETTLEMENT POLICY IN AZERBAIJAN
(132–232 HIJRI DATE/ 750–847 GREGORIAN DATE)**

Abbas Gurbanov

PhD in History, Instructor at Baku Islamic University

The caliphs, who came to power after the death of the Prophet Muhammad, continued their conquest activities to spread Islam. Some of these activities were associated with Azerbaijan. As in every state, the Arab Caliphate also had its own administrative system, which was almost the same in all regions. Exploring the Arab Caliphate, especially the resettlement and settlement policies, we came to the following conclusion:

As a result of our research, as well as the assessment of the mentioned historical facts, it can be concluded that the arrival of the Arabs in Azerbaijan and its results can be divided into two stages. The first stage covers the actions during the time of the Rashidun Caliphate, the arrival of the army, their actions in the region, their relations with people, the impression left by them, religious sensitivity and administration methods. The local population met them very well, started coexist with them in a short period of time and even learned their language and religion. In other words, there were no political, cultural and economic problems in the first stage.

However, during the Umayyad and Abbasid period, which we call the second stage, the attitude and views of the local population towards Arab administration completely changed. The reason was the actions of the army in this territory, the tyranny of the appointed governors, tax, administrative, social and immigration policies applied by the Caliphate. In addition, after a while, the Arabs who came here started to treat local peoples as second-class people, both from a religious, and a human point of view, and this led to protests in the community.

TİFLİS VƏ ƏTRAF ƏRAZİLƏRDƏ İSLAMIN YAYILMASI

*t.f.d. Rəşad Mustafa,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi*

Ümumi qənaətə görə, Tiflisə İslamin giriş tarixi h. 22/, m. 642-ci ildir. Su-raqa ibn Əmrin rəhbərliyi ilə Arran (Şimali Azərbaycan) ərazisinə girən İslam ordusu Arranı fəth etmək üçün bir neçə yerə bölünmüştər, Həbib ibn Məsləməni Tiflis üzərinə göndərmişdir, yürüş nəticəsiz olmuşdur. Xəlifə Osmanın (644-656) hakimiyyətinin ilk illərində Həbib ibn Məsləmə Dəbil, Nəşəva, Sisəcanı fəth etdikdən sonra Cürzan istiqamətində irəliləyir. H.25/, m.646-ci ildə Həbib əvvəlcə Cürzan patriki Nüqli (və ya Təfli) və əhalisi ilə, daha sonra Tiflis əhalisi ilə Amannamə imzalayırlar. Bu fəthin ardınca Cəvarih, Kəsfərbis, Kisal (Qazax), Hunan, Samsəxi (Samsxe), əl-Cərdman (Girdiman), Qüstəsci, Şavşit, Bazeliti də sülh yolu ilə fəth edilir. Klarcet, Saryalit, Xaxit, Xuxit, Ərtahal, Babul-lal (Dəryal keçidi), Sannariyyə və əd-Düdaniyyə xalqı ilə vergi vermələri müqabiliндə sülh imzalanır.

Xəlifə Müaviyənin (661-680) dövründə baş verən qarşıqlıqlara görə, Hə-bib ibn Məsləmə Tiflislə bağlanan Amannaməni yeniləyir. Təbəridən məlum olur ki, bu zaman Tiflis əhalisi müsəlman idi. Təxminən, 15 il ərzində – Həbib ibn Məsləmənin ilk yürüşündən sonra, İslam təbliğatının uğurla nəticələnməsinin səbəblərini aşağıdakı kimi qeyd etmək mümkündür:

1. **Ədalət.** Həbib ibn Məsləmə ilk fəthdən sonra ona cizyədən əlavə gəti-rilən hədiyyələri hesablaşdır, miqdarını cizyədən çıxır, artıq miqdarı xalqa geri qaytarır. O, bu hərəkəti ilə xalqın rəğbətini qazanmışdır.

2. **Təbliğ fəaliyyəti.** İslamin davamlı təbliğ edilməsi üçün Həbib öz ətrafindakı İslam elmlərində ən alim və əhli-Quran şəxs olan Əbdürrəhman ibn Caz əs-Süleymini vəzifələndirmişdi. Nəticədə, Tiflis bir elm mərkəzi halına gəlmişdi.

Bütün bu fəaliyyət nəticəsində şəhərdə müsəlman əhalinin sayı o qədər çoxalır ki, 704-cü ildə şəhərdə sikkə zərbxanası qurulur. Onuncu əsr səyyahı ibn Havqəl Tiflisdə Hədis elminin geniş yayıldığını, tiflislilərin qədim nəzəriyyələrə əsasən əhli-sunnə məzhəbinə mənsub olduğunu qeyd edir. Əs-Səmani də bu məlumatı təsdiqləyir: “Tiflis sərhəd şəhəri olub, sonuncu Azərbaycan şəhəridir və oradan bir sıra alim və mühəddis çıxmışdır”. Bütün bu deyilənlərə əsasən, VII əsrin 40-ci illərində başlanan fəth hərəkatının müvəffəq olduğunu, VII əsrin sonu-VIII əsrin əvvəllərində Tiflisin İslam şəhərinə çevrildiyini iddia etmək mümkündür.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ИСЛАМА В ТБИЛИСИ И ОКРЕСТНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ

*д-р филос. по ист. Рашад Мустафа
преподаватель Азербайджанского Института Теологии*

По общему заключению, ислам в Тифлис пришел в 22 год под хиджре / 642-й год. Исламская армия под предводительством Сураги ибн Амра вошла на территорию Аррана (Северный Азербайджан), где разделилась на несколько частей для завоевания Аррана. Хабиб ибн Маслама нбыл направлен на Тифлис, однако поход был безрезультатным. В первые годы правления халифа Османа (644-656) Хабиб ибн Маслама завоевал Дабиль, Нашаву, Сисаджани, после чего двинулся в направлении Джурзана. В 25-й год по хиджре / 646-й год по м. Хабиб подписывает мирный договор сначала с патриком Джурзана Нуgli (или Тафли) и его населением, а затем с населением Тифлиса. После этого завоевания он мирным путем завоевывает также Джаварих, Касфарбис, Кисал (Газах), Хунан, Самсахи (Самсхе), аль-Гирдиман (Гирдиман), Густаджи, Шавшишт, Базелити. С народами Кларчет, Сарьялит, Хахит, Хухит, Артахал, Бабул-Дал (проход Дарьял), Саннария и ад-Дудания подписывает мирный договор относительно выплаты налогов.

В связи с беспорядками в период правления халифа Муавии (661-680) Хабиб ибн Маслама обновляет мирный договор, заключенный в Тифлисе. Как известно от Табари, при этом население Тифлиса были мусульманами. Причинами успешных результатов исламской пропаганды примерно в течение 15 лет после первых походов Хабиба ибн Масламы можно указать следующее:

1. Справедливость: Хабиб ибн Маслама после первого завоевания подсчитывает дополнительные подарки от джизьи, вычитывает свою долю из джизьи, оставшуюся часть возвращает народу. Этим он завоевал расположение народа.

2. Пропагандистская деятельность: Для продолжительной пропаганды ислама Хабиб назначил из своего окружения самого ученого и лучшего знатока Корана Абдуррахмана ибн Джаза Ас-Сулеймина. В результате Тифлис превратился в научный центр.

В результате всех этих деятельности количество мусульман в городе увеличилось настолько, что в 704 году в городе был сооружен монетный двор. Путешественник 10 века Ибн Хагваль отмечает, что в Тифлисе широко распространилась наука хадис, и что тифлисцы по древним

теориям в основном принадлежали ахли-сюнне. Ас-Самани также подтверждает эту информацию: “Тифлис являлся пограничным городом и и находился на границе с Азербайджаном, отсюда вышел ряд ученых и инженеров”. Согласно всем вышеуказанным, можно утверждать, что движение завоевания, начавшееся в 40- годах 7-го века, было успешным, в конце 7 - в начале 8-го веков Тифлис превратился в исламский город.

SPREAD OF ISLAM IN TBILISI AND SURROUNDING AREAS

Rashad Mustafa

PhD in History, Instructor at Azerbaijan Institute of Theology

According to the general opinion, Islam's entry to Tbilisi dates back to h.22/A.D. 642. Islamic army under the leadership of Suraqa ibn Amir, entering the territory of Arran (Northern Azerbaijan) was divided into several places to conquer Arran; Habib ibn Maslamani was sent to Tbilisi and the march was unsuccessful. In the early years of Caliph Osman (644-656), Habib ibn Maslama advanced in the direction of Jurzan after he conquered Dabil, Neshava, Sisacan. In h.25/A.D.1946, Habib first signed an amanname with Nugli (or Tefli), patriarch of Jurzan and then with Tbilisi population. Following this conquest, Jovarih, Kasfarbis, Kisal (Gazakh), Hunan, Samsakhi (Samskhe), Al-Jardman (Girdiman), Gostasji, Shavshit, Baseliti were also conquered peacefully. Peace was signed with the people of Klarjet, Saryalit, Khakhit, Khukhit, Ertahal, Babul-Lal (Daryal crossing), Sannariyya and ad-Dudaniyya in return to paying taxes.

Due to the disturbances that happened in the period on Caliph Muawiya (661-680) Habib ibn Maslama renewed the amanname signed with Tbilisi. It is known from Tabari that the population of Tbilisi at that time was Muslim. The followings can be noted as reasons for the successful outcome of Islamic propaganda in about 15 years after the first march of Habib ibn Maslama:

1. *Justice*: after the first conquest Habib ibn Maslama calculated gifts that were brought in addition to jizyah, deducted the amount from jizyah, returned the excess amount to the people. He gained the sympathy of the people with this action.

---

2. ***Propagation activity:*** For the continuous propagation of Islam, Habib appointed Abdurrahman ibn Jaz as-Suleymi, who was the most scholar in the Islamic sciences and Ahl-i Quran person around him. As a result, Tbilisi became a science center.

As a result of all these activities, the number of Muslims in the city has increased so much that in 704 a coin-minting facility was built in the city. The X century traveler Ibn Havgal noted that the science of Hadith was widespread in Tbilisi and that according to ancient theories the people of Tbilisi belonged to ahl-i Sunnah confession. As-Samani confirms this information: "Tbilisi was the border city and was the last Azerbaijani city, and a number of scholars and mohaddis came from there." According to all this, it can be argued that the conquest movement, which began in the 40s of the VII century, was successful, Tbilisi became an Islamic city at the end of the VII century-at the beginning of the VIII century.

SON DÖNƏM QAFQAZ ALİMLƏRİNĐƏN MÜSLÜM ƏL-URADİ

*fil.f.d. Kamran Abdullayev,
Trabzon Universiteti İlahiyyat fakültəsi
Ərəb dili və bəlağəti müəllimi*

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi, xüsusilə XIX əsrin başlanğıcından sovet işgalinə qədərki dövrdə Qafqazda islami elmlərin öyrənilməsində mərkəz bölgələrdən biri idi. Katex, Balakən, Car, Zaqtala, Tala və İlisu mədrəsələri bölgə alimlərinin və tələbələrinin ən çox toplaşlığı yerlər idi. Bu bölgədə fəaliyyət göstərmiş ən məşhur alimlərdən biri də Müslüm əl-Uradidir. Əslən Dağıstanın Şamilsk rayonunun Urada kəndindən olan Müslüm əl-Uradinin, demək olar ki, elmi fəaliyyətini bütünlüklə Azərbaycanın şimal-qərbinə aiddir. Xəttat, sufi, ədib və elmi əsərlərin yazarı olan Müslüm əl-Uradinin əlyazma halında olan bütün əsərlərini araşdırduğumuz zaman bu əsərlərin Katex, Car, Zaqtala (Zaqatala) və İlisuda yazıldığının şahidi oluruq.

Cox təəssüflər olsun ki, o qədər uzaq olmayan bir tarixdə Azərbaycanda yaşamış bu dəyərli alim haqqında indiyədək heç bir araştırma aparılmamışdır. Buna görə də müəllifin həyatı haqqında əlimizdə kifayət qədər məlumat yoxdur. Əlimizdə mövcud olan əlyazmalardan hərəkətlə Müslüm əl-Uradinin 1888-1910 tarixləri arasında həyatda olduğunu demək mümkündür. Müslüm əl-Uradinin öz xətti ilə yazdığı “*Təhzibu'l-Məntiq və'l-Kəlam*” adlı risalə 1305/1888-ci illərdə İlisu kəndində yazılmışdır. Müəllifin öz əsəri olan “*ət-Tuhfətu'l-Aliyyə ilə'-Həzrəti'l-Muhamməd Aliyyə fımə Yətəalləqu bi'n-Nəfsi'l-İnsaniyyə*” isə 1328/1910-cu illərdə müəllifin öz xətti ilə Zaqtala kəndində (indiki Zaqtala şəhəri) yazılmışdır. Müəllifin bu əsəri bəzi nöqtəyi-nəzərdən önemlidir. Müslüm əl-Uradi bu əsərini “Car salnaməsi”nin müəllifi Məhəmməd Əli əl-Carinin göndərdiyi bir məktub əsasında qələmə almışdır. Bu məktub Məhəmməd Əli əl-Carinin təkcə tarixçi deyil, eyni zamanda, ilahiyyat sahəsində də dərin bilgiyə sahib olduğunu göstərir. Əsərdə mövcud olan digər mühüm məlumat isə Müslüm əl-Uradinin otuz il müddətində Ərəb dili tədris və təlimi ilə məşğul olduğunu ifadə etməsidir.

Müslüm əl-Uradiyə aid olan və əlimizdə mövcud yeddi əsər vardır. “*əl-Bədrū'l-Munir li'r-Raqis bi'z-Zikr min Sufiyyəti'z-Zaman əl-Əxir*”; “*ət-Tuhfətu'l-Aliyyə*”; “*əl-Məsabihu'l-Muslimiyyə li-Əhli'l-İslami'l-Cəbəliyyə*”; “*Beyu'l-Məvquf, Hukmu't-Təravih fi'd-Diyarı'd-Dağıstaniyyə*”; “*Risalə fi Əcvibəti Molla Həsən əl-Ləkəvi əl-Cari*” əsərləri müəllifin bu günədək gəlib-çatmış kitablarındandır. əl-Uradiyə aid olduğu bilinən, ancaq indiyədək

tapılmayan bəzi əsərlər isə bunlardır: “Nəşru'l-Məsəil an Əcvibəti's-Sail”; “Hübubu'l-İnəb və'r-Rumman fi Həlli Əsiləti Axırı'z-Zaman”; “el-Ədillətu'l-Qatiyyə”; “Fəvaid Müslimiyyə”.

Çoxyönlü yazar olan Müslüm əl-Uradi irlisinin dərinindən öyrənilməsi XIX əsrin ortalarından etibarən, sovet işğalının başıldığı dövrəqədərki zaman kəsiyində Azərbaycanın şimal-qərbindəki elmi fəaliyyəti öyrənməmizə işiq tutacaqdır.

МУСЛЮМ АЛЬ-УРАДИ КАК УЧЕНЫЙ КАВКАЗА ПОСЛЕДНЕГО ПЕРИОДА

*д-р филос. по филол. Камран Абдуллаев
преподаватель арабского языка и красноречия
Факультета теологии Трабзонского Университета*

Северо-западный регион Азербайджана особенно с начала IX. века до периода Советской оккупации на Кавказе считался одним из центров по изучению Исламских наук. Ученые и студенты региона сконцентрировались в мадрасах Катеха, Белоканов, Закаталы, Джара, Тала и Илису. Одним из известных ученых данного региона считается Муслим аль-Уради, родом из села Урада Шамильского района Республики Дагестан. Можно сказать что вся его научная деятельность проходила на северо-западе Азербайджана. Каллиграф, суфий, писатель и автор научных трудов, которые до сих пор хранятся в виде рукописей, аль-Уради писал свои произведения в следующих местах: Катех, Джар, Закатала и Илису.

К сожалению про ученого, который жил в недалеком прошлом в Азербайджане на данный момент никаких исследований не существует. Поэтому у нас нет достаточной информации о его жизни. Исходя из его трудов, которые находятся у нас, можно утверждать, что аль-Уради жил в 1888-1910 годах. Трактат, принадлежащий его перу, Тахзибуль-Мантык валь-Калям, был написан в 1305/1888 году в селении Илису.

Другой его труд ат-Тухфатуль-Алийя или Хазратиль-Мухаммад Алийя фима Йатааллагу бин-Нафсиль-Инсанийя был написан в 1328/1910 году в селении Закартала (ныне город Закатала). Данный его труд уникален во многих аспектах, так как аль-Уради написал его в связи с письмом от Мухаммада Али аль-Джари, автора книги Джар Салнамеси. В тоже время данный труд указывает на знания Мухаммада Али аль-Джари не толь-

ко в области Истории, но и в области Исламских знаний. Другой важной информацией в произведении является то, что аль-Уради вел преподавательскую деятельность по Арабскому языку более тридцати лет.

На сегодняшний день сохранилось много трудов принадлежащих автору аль-Уради: Аль-Бадруль Мунир лир-Ракс биз-Зикр мин Суфиятиз-Заман аль-Ахир, ат-Тухфатуль-Алийя, аль-Масабихуль-Муслимийя ли-Ахлиль-Исламиль-Джабалийя, Бейуль-Мавкуф, Хукмут-Таравих фи Дияри Дагистанийя, Рисала фи Аджвибати Молла Хасан аль-Лакави аль-Джари только некоторые из них. Есть также некоторые его труды, которые считаются утерянными на сегодняшний день.

Можно предположить, что изучив наследие аль-Уради даст нам возможность лучше ознакомиться с научной деятельностью на северо-востоке Азербайджана с середины XIX века до начала Советской оккупации.

THE CAUCASIAN SCHOLARS OF THE LAST PERIOD, MUSLIM AL-URADI

Kamran Abdullayev

*PhD in Philology, Department of Arabic and Eloquency,
Trabzon University*

Starting from the beginning of the 19th century up to the Soviet occupation of the North-West part, Azerbaijan was the center of Islamic studies in the Caucasus. Katekh, Balakan, Jar, Zagatala, Tala and Ilisu madrasas were the places where regional scholars and students gathered. Muslim al-Uradi was one of the leading scholars in this region. Originally, he was from the Shamilsk province of Dagestan, however, nearly all of his works relate to the north-west part of Azerbaijan. Muslim al-Uradi was a calligraphist, pious man, poet as well as the author of scholarly works. His manuscripts reveal that they were written in Katekh, Jar, Zaqtala and Ilisu.

Unfortunately, the activity of this prominent scholar who lived in Azerbaijan has never been studied though the time he lived is not so far. Therefore, the sources lack the information about his life. According to the existing manuscripts, it can be said that Muslim al-Uradi have lived between 1888-1910. *Tahzib ul-Mantiq va-l-Kalam* was written by him in Ilisu in 1305/1888. And his work *at-Tuhfatu'l-Aliyya ila'l-Hazrati'l-Muhammad Aliyya*

fima Yataallaqu bi 'n-Nafsi 'l-İnsaniyya was written with his own handwriting in Zaqatala in 1328/1910. This work is important from several aspects. Muslim al-Uradi wrote this work according to a letter by Muhammad Ali al-Jari who was the author of the book *Jar Salnamasi* (*Chronology of Jar*). The letter showcases that Muhammad Ali al-Jari was not only a historian, but also a scholar with profound knowledge in theological studies. Another important information in the work is that he had been engaged in teaching and training Arabic language for thirty years.

Today we have a large number of works which belongs to Muslim al-Uradi. *Al-Badru'l-Munir li'r-Raqis bi'z-Zikr min Sufiyyati'z-Zaman al-Akhir*, *at-Tuhfatu'l-Aliyya*, *al-Masabihu'l-Muslimiyya li-Ahli'l-Islami'l-Jabaliyya*, *Beyu'l-Mavquf*, *Hukmu't-Taravih ft'd Diyari'd-Dagistaniyya*, *Risala fi Ajvibati Molla Hasan al-Lakavi al-Jari* are some of them. Some of his works not found up to present are: *Nashru'l-Masail an Ajvibati's-Sail*, *Hububu'l-İnab va'r-Rumman fi Halli Asilati Akhiri'z-Zaman*, *al-Adillatu'l-Gatiyya*, *Favaid Muslimiyya*.

Muslim al-Uradi is a comprehensive writer and a deep study of his legacy will shed light on the scientific activities in the north-west of Azerbaijan, from the middle of the 19th century up to the start of the Soviet occupation period.

AZƏRBAYCANIN MAARİFÇİLİK HƏRƏKATINDA MAARİFÇİ QADINLAR

*f.f.d. Aygün Kərimova,
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi*

XIX əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı yüksəliş mərhələsinə qədəm qoydu. Maarifçilik ideyaları Azərbaycana Qərbi Avropanan tarixən bir az gec gəlməyə başlasa da, inkişaf müddəti uzun tarixi dövr keçməmişdir. Daha dəqiq desək, qısa bir zamanda maarifçilik ideyaları sürətlə inkişaf etmişdir. Bu ideyaların geniş sürətlə yayılması, nəinki cəmiyyətimizin kişi nümayəndələrinin üzərinə düşdü, eyni zamanda, bu məsələdə Azərbaycan qadınlarının elmə, təhsilə, inkişafa, mədəniyyət və incəsənətə olan töfhələri hələ o dövr üçün xalqımızın milli mədəni inkişafına nə qədər böyük bir ərməğan etdiklərini açıq şəkildə göstərmişdir. Həmin bu qadınlar, eyni zamanda, özlərindən sonra maarifçi, ziyalı qadınlar nəslinin formalaşmasında böyük bir iz buraxmışlar. Bununla da onlar sübut etməyə çalışmışlar ki, Azərbaycan qadınları həm evinə, ailəsinə, övladlarına fədakar və qayğıkeş ana ola bildikləri kimi, xalqımızın elmi, mədəni inkişafında da eyni əzm və həvəslə fəaliyyət göstərməyi bacarırlar.

Azərbaycan qadınları bu mübariz hərəkatda da mühüm rol oynamışlar. XIX əsrin ortalarından başlayan maarifçilik hərəkatı yüksəliş mərhələsinə keçidkən sonra, ölkədə bir çox nüfuzlu cəmiyyət yaranmağa başladı. Tiflisin intellektual mühitində yetişən ziyalı nəsil bu müddətdə qabaqcıl maarifçilik ideyalarının Azərbaycanda yayılması istiqamətində böyük rol oynadı. Həmin dövrlərdə Bakıda mədəni-maarif sahəsində bir-birinin ardınca «Nəşri-Maarif», «Nicat», «Şəfa», «Qafqaz Müsəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyəti», «Müqəddəs Nina» və «Müqəddəs Ripsimi» rus qadın xeyriyyə cəmiyyətləri yaranmışdı. Şübhəsiz ki, bu cəmiyyətlər maarifçilik ideyalarının daha sürətlə inkişafına güclü təkan verir, cəmiyyətin qadın üzvlərini mədəni inkişaf sahəsində daha aktiv rol oynamağa sövq edirdi. Belə bir zamanda ölkənin müxtəlif şəhərlərində qadın cəmiyyətləri də yaranmağa başladı.

Faktlar göstərir ki, tariximizin məlum repressiya dövru olmasayı, bu cür tanınmış fədakar, tərəqqipərvər, maarifçi qadınlarımızın xalqımızın elmi mədəni inkişafında hələ nə qədər saysız-hesabsız uğurları ola bilərdi.

Qadınlarımızı elmə, təhsilə, inkişafa səsləyən, cəmiyyətdə haqq və hüquqlarını bilməyə təbliğ edən zərif cinsin nümayəndələri özləri böyük əzablar görsələr də, bir məşəltək yollarından dönmədən ömürlerinin sonunadək cəmiyyətimizi zülmətdən nura çıxarmağa çalışmışlar. Xeyriyyə cəmiyyətləri, qız

məktəbləri, naşirlik, publisistik fəaliyyətləri ilə təhsil və tərbiyənin hərtərəfli inkişafına çalışan Azərbaycanın maarifçi qadınları maarifçilik tariximizin qu-rur mənbəyidirlər.

ЖЕНЩИНЫ-ПРОСВЕТИТЕЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОМ ДВИЖЕНИИ

*д-р филос. по филос. Айгюн Керимова
преподаватель Бакинского Государственного Университета*

Начиная с середины XIX века, просветительское движение в Азербайджане вступило в этап подъема. Несмотря на то, что просветительские идеи стали приходить в Азербайджан из Западной Европы исторически поздно, период развития занял не столь долгое время.

Точнее говоря, идеи просвещения стали быстро развиваться за короткий промежуток времени. Широкое распространение этих идей выпало не только на плечи мужчин. Вклад азербайджанских женщин в науку, образование, развитие, культуру и искусство наглядно показал, как много было сделано в тот период для национально-культурного развития нашего народа.

Эти женщины также оставили после себя славный след в формировании поколения образованных, интеллигентных женщин. Тем самым они пытались доказать, что азербайджанские женщины способны работать для развития науки и культуры с таким же упорством и энтузиазмом, как преданные и заботливые матери посвящают себя дому, семье, детям. Азербайджанские женщины сыграли важную роль в этой борьбе. Начиная с середины XIX века, после перехода просветительского движения к этапу подъема, в стране стало появляться много влиятельных обществ. Интеллигентное поколение, выросшее в интеллектуальной среде Тбилиси, сыграло большую роль в распространении идей передового просветительства в Азербайджане. В те времена в Баку были созданы русские благотворительные общества, работающие в культурно-просветительской сфере: «Издательство-Просвещение», «Ниджат», «Здоровье», «Общество милосердия Кавказских мусульманских женщин», «Святая Нина» и «Святой Рипсими». Безусловно, эти общества ускорили развитие просветительских идей, способствовали более активной роли женщин-членов об-

щества в культурном развитии. В такой период в разных городах страны начали создаваться женские общества.

Факты показывают, что если бы не известный период репрессий в нашей истории, такие известные, самоотверженные, прогрессивные и образованные женщины добились бы еще больших успехов. Они могли внести еще больший вклад в научное и культурное развитие народа.

Эти женщины, призывавшие своих соотечественниц к науке, образованию, пропагандировавшие права женщины в обществе, сами прошли тяжелые испытания. Однако, несмотря на это, они не свернули со своего пути, до конца вели работу, чтобы вывести общество из темноты. Азербайджанские женщины, которые работали в благотворительных обществах, школах для девочек, занимались издательской, публицистической деятельностью с целью всестороннего развития образования и воспитания, являются предметом гордости истории просвещения Азербайджана.

WOMEN EDUCATORS IN THE EDUCATIONAL MOVEMENT OF AZERBAIJAN

Aygun Karimova
PhD in Philosophy, Instructor of Baku State University

Since the middle of the 19th century, the educational movement of Azerbaijan entered a stage of recovery. Despite the fact that educational ideas began to come to Azerbaijan from Western Europe historically late, the development period did not take so long.

More precisely, in a short period, the ideas of enlightenment began to grow rapidly. The wide spread of these ideas fell not only on the shoulders of men. The contribution of Azerbaijani women to science, education, development, culture and art clearly showed how much was done at that time for the national and cultural development of our people.

These women also left a glorious mark in the formation of a generation of educated and intelligent women. Thus, they tried to prove that Azerbaijani women are able to work with the same perseverance and enthusiasm for the development of science and culture, as dedicated and caring mothers devote themselves to home, family and children. Azerbaijani women played an important role in this struggle. Since the middle of the 19th century, after the transition of the educational movement to the stage of recovery, many influential

---

societies began to appear in the country. The intelligent generation that grew up in the intellectual environment of Tbilisi played a great role in spreading the ideas of advanced enlightenment in Azerbaijan. At that time, Russian charitable societies operating in the cultural and educational sphere were established in Baku: Publishing Enlightenment, Nijat, Health, Relief Society of Caucasian Muslim Women, St. Nina and St. Ripsimi. Of course, these societies accelerated the development of educational ideas, contributed to a more active role of women members of society in cultural development. At such times, women's societies began to form in different cities of the country.

The facts show that if there was no known period of repression in our history, then such famous, selfless, progressive and educated women would achieve much more success. They could make an even greater contribution to the scientific and cultural development of the people.

These women, who called upon their compatriots to science and education, who promoted the rights of women in society, underwent severe trials themselves. However, despite this, they did not turn from their path; they did work to the end to bring society out of darkness. Azerbaijani women who worked in charitable societies, schools for girls, engaged in publishing, publicist activities with the aim of comprehensive development of education and upbringing, are the subject of pride in the history of education of Azerbaijan.

РОЛЬ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАНА В ПРОПАГАНДЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ИРЕВАНА В АРАБО-ИСЛАМСКОМ МИРЕ

*д-р филос. по ист. Ламия Гафарзаде
заведующая Отделом международных отношений
Института истории им. А.А.Бакиханова НАНА*

Гюнель Исмаилова
*научный сотрудник Отдела истории средневекового Азербайджана
Института Истории им. А.А.Бакиханова НАНА*

Особая роль в ознакомлении арабо-исламского мира с историко-культурным наследием Иревана, являющегося неотъемлемой частью истории азербайджанского народа, его богатейшей духовной и материальной культуры, принадлежит сотрудникам Института истории им. А.А.Бакиханова НАН Азербайджана, в частности директору, академику Ягубу Махмудову. Перевод на арабский язык и распространение в исламском мире, построение отношений с которым является одним из приоритетных направлений внешней политики Азербайджанской Республики после восстановления государственной независимости, таких трудов как фундаментальное коллективное произведение сотрудников Института истории «Иреванское ханство: российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана», написанное по инициативе Президента АР господина Ильхама Алиева, авторы которого были удостоены Государственной награды, а также брошюр «Иреванское ханство: мечети Иревана, разрушенные армянскими вандалами», «Иреванское ханство: Иреванская крепость – символ героизма», «Иреванское ханство: чухурсадские правители и иреванские ханы», «Иреванское ханство: Ханский дворец, разрушенный армянскими вандалами», ответственным научным редактором которых является одна из авторов данной статьи Г.Ф. Исмаилова, и «Реальная история и вымысел о “Великой Армении”», перевод которой также осуществлен Г.Ф. Исмаиловой, имеет большое научно-стратегическое значение.

В вышеуказанных трудах было доказано, что территория современной Республики Армения, созданной 29 мая 1918 г. на исконно азербайджанских землях – территории бывшего Иреванского ханства, – на протяжении всех периодов истории являлась неотъемлемой частью Азербайджана, и именно азербайджанские тюрки были здесь аборигенным населением, армяне же были переселены сюда из Каджарского Ирана и Османской им-

---

перии после завоевания Иреванского ханства царской Россией (1828) в соответствии с Туркменчайским (1828) и Адрианопольским (1829) договорами.

Преследовавшие цель стереть следы присутствия здесь тюрко-мусульманского населения и превратить Иреван в «армянский город» армянские националисты наряду с этническими чистками, депортациями, геноцидами азербайджанского народа проводили политику арменизации азербайджанских топонимов на территории бывшего Иреванского ханства; также были уничтожены традиционные отрасли хозяйства, свойственные азербайджанцам, сотни кладбищ, каравансараев, минаретов, хамамов, медресе и главным образом мечетей были стерты с лица земли.

17-23 февраля 2019 г. во главе с академиком Я. М. Махмудовым и при участии Г. Ф. Исмаиловой состоялся рабочий визит сотрудников Института истории в Египет, сыгравший ключевую роль в деле донесения до мировой общественности исторических реалий азербайджанского народа. Основной целью визита была презентация данных трудов Института. В ходе ряда официальных встреч Александрийской библиотеке, Министерству по делам древностей Египта, Египетской академии научных исследований были презентованы арабоязычные версии указанных выше трудов. Также в ходе визита было достигнуто соглашение об открытии в Каирском университете Центра азербайджановедения. К тому же во время переговоров с заместителем министра по древним памятникам Египта Мустафой Амином Мустафой было достигнуто соглашение о пропаганде в Египте азербайджанских исторических памятников, в том числе и памятников культурного наследия на исторических землях Азербайджана, находящихся под оккупацией.

Таким образом, пропаганда историко-культурного наследия Иревана в Египте, являющемся одной из древнейших цивилизаций мира, ведущих сил Северной Африки, Ближнего Востока и мусульманского мира, представляет стратегическую значимость.

**İRƏVANIN TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİNİN ƏRƏB-İSLAM
DÜNYASINDA TANITDIRILMASINDA AMEA
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTUNUN ROLU**

*t.f.d. Lamiya Qafarzadə,
AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutu
Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdürü;*

*Günel İsmayılova,
AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutu
Azərbaycanın Orta əsrlər tarixi şöbəsinin elmi işçisi*

Azərbaycan xalqının zəngin və mənəvi mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsi olan İrəvanın tarixi-mədəni irlisinin Ərəb-İslam dünyasında tanıtılmasında AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru, akademik Yaqub Mahmudovun özəl rolü var. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Tarix İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən yazılan və onlara Dövlət Mükafatı qazandıran, İrəvanın tarixi həqiqətlərini eks etdirən fundamental kollektiv əsər – “İrəvan tarixi: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi”; G.F.İsmayılovanın məsul elmi redaktoru olduğu kitabçalar – “İrəvan xanlığı: erməni vandallarının yox etdiyi Xan sarayı”; “İrəvan xanlığı: erməni vandallarının yox etdiyi İrəvan məscidləri”; “İrəvan xanlığı: İrəvan qalası – qəhrəmanlıq qalası”; “Çuxursəd hakimləri və İrəvan xanları”, həmçinin tərcüməcisi G.F.İsmayılova olan kitab – “Real tarix və “Böyük Ermənistən” uydurması” adlı elmi əsərlərin ərəb dilinə tərcüməsi, eyni zamanda müstəqilliyinin ilk illərindən Azərbaycanın xarici siyasetinin prioritet istiqamətlərindən olan İslam dünyasında yayılması, nəinki böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir, həmçinin strateji nöqtəyi-nəzərdən də vacibdir. Qeyd olunan elmi əsərlərlə sübut edilmişdir ki, 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan torpağında – keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmış müasir Ermənistən Respublikasının ərazisi bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş və məhz Azərbaycan türkləri buranın aborigen əhalisi olmuş, ermənilər isə buraya yalnız 1828-ci ildə İrəvan xanlığı Çar Rusiyası tərəfindən işgal edildikdən sonra, Türkmençay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələri əsərində İrandan və Osmanlı İmperiyasından köçürülmüşlər. Bu isə öz növbəsində, onu sübut edir ki, erməni millətçilərinin Azərbaycan ərazilərinə iddiaları əsassızdır. Azərbaycan torpaqlarından yerli türk-müsəlman əhalinin izini silmək və İrəvani “erməni şəhəri”nə çevirmək siyaseti yeridən erməni millətçiləri xalqımıza qarşı etnik təmizləmələr, deportasiyalar, soyqırımları həyata keçir-

məklə yanaşı, həmçinin keçmiş İrəvan xanlığı ərazisindəki azərbaycanlı yer adlarını erməniləşdirir, azərbaycanlılara məxsus ənənəvi təsərrüfat sahələrini ləğv edir, yüzlərlə qəbir, karavansara, minarə, hamam, mədrəsə və xüsusiilə də məscidləri yerlə-yeksan edirdi.

17-23 fevral 2019-cu il tarixdə akademik Y.M.Mahmudovun başçılıq etdiyi və təqdim edilən məqalənin həmmüəllifi G.F.İsmayılovanın da iştirak etdiyi Tarix İnstitutunun əməkdaşlarından ibarət nümayəndə heyətinin Misirə işgüzər səfəri zamanı qeyd edilən nəşrlərin ərəbdilli versiyalarının təqdimatı dünya ictimaiyyətinə tarixi həqiqətləri çatdırmaq nöqteyi-nəzərindən çox əhəmiyyətli oldu. Bir sıra rəsmi görüşlər zamanı ərəb dilindəki bu nəşrlər İsgəndəriyyə Kütüphanasına, Misirin Tarixi Abidələr Nazirliyinə, Misir Elmi Araşdırırmalar Akademiyasına təqdim edildi. Səfər zamanı Qahirə Universitetində Azərbaycan-şünaslıq Mərkəzinin yaradılması barədə razılıq əldə edildi. Həmçinin Misirin Tarixi Abidələr nazirinin müavini Mustafa Amin Mustafa ilə danışıqlar zamanı Azərbaycan abidələrinin, o cümlədən işgal altında olan və tarixi Azərbaycan torpaqlarında yerləşən mədəni memarlıq irlisinin Misirdə təbliğinə dair razılıq əldə edildi.

Beləliklə, dünyanın ən qədim sivilizasiyalarından biri olan, Şimali Afrika, Yaxın Şərqi və Müsəlman dünyasında əsas güclərdən biri hesab edilən Misirdə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan İrəvanın tarixi-mədəni irlisinin təbliği strateji əhəmiyyət kəsb edir.

THE ROLE OF THE INSTITUTE OF HISTORY OF ANAS IN THE PROMOTION OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF IRAVAN IN ARAB-ISLAMIC WORLD

Lamiya Gafarzade

PhD in History, Head of the International Relations Department of the Institute of History named after A.Bakikhanov of ANAS

Gunel Ismayilova

Research fellow of the department of Medieval Azerbaijani history of the Institute of History named after A.A.Bakikhanov of ANAS

The staff of the Institute of History named after A.A.Bakikhanov of ANAS, in particular its director Academician Yagub Mahmudov plays a special role in the promotion of historical and cultural heritage of Iravan that has been an integral part of the history of the Azerbaijani people, its rich spiritual and material culture in Arab-Islamic world the relationships with which were one of the priority areas of foreign policy of the Republic of Azerbaijan after the restoration of its state independence. Translation into Arabic and distribution in the Islamic world of such fundamental collective work of the Institute staff as *The Iravan Khanate: the Russian occupation and the relocation of Armenians to the lands of North Azerbaijan* that was written at the initiative of President of AR Mr. Aliyev and the authors of which received the State Award, brochures *The Iravan Khanate: Mosques of Iravan obliterated by Armenian vandals*, *The Iravan Khanate: Iravan fortress – the fortress of heroism*, *The Iravan Khanate: Rulers of Chukhursad and Khans of Iravan*, *The Iravan Khanate: Khan's Palace destroyed by Armenian vandals*, science editor in charge of which is one of the authors of the given article G.F.Ismayilova, as well as *Real history and confabulation on "Great Armenia"* the translator of which is also G.F.Ismayilova, has a great scientific and strategic significance. In the aforementioned works it has been proven that the territory of the modern Republic of Armenia, that was created on May 29, 1918, on the historical Azerbaijani lands – on the territory of the former Iravan Khanate – had been an integral part of Azerbaijan and the original inhabitants of these lands were Azerbaijani Turks, Armenians were relocated here from the Qajar Iran and the Ottoman Empire after the conquest of the Iravan Khanate by tsarist Russia (1828), in accordance with the clauses of the treaties of Turkmanchay (1828) and Adrianopole (1829).

In addition to ethnic cleansing, deportations, genocides committed towards the Azerbaijani people, the Armenian nationalists whose main aim was to

---

erase any traces of the Turkic-Muslim presence here and to turn Iravan into an “Armenian city”, carried out the policy of armenization of the Azerbaijani toponyms on the territory of the former Iravan Khanate. Traditional branches of economy typical only to Azerbaijanis were destructed, hundreds of cemeteries, caravansarays, minarets, hamams, madrasas and mainly mosques were wiped off the face of the earth.

On February 17-23, 2019, Academician Y.M.Mahmudov together with the staff of the Institute of History including G.F.Ismayilova, paid a working visit to Egypt that played a key role in introducing the historical realities of the Azerbaijani people to the world community. The main goal of the visit was the presentation of the afore-mentioned works of the Institute. During a number of official meetings the Arabic language versions of these books were presented to the Library of Alexandria, the Ministry of Antiquities and the Academy of Scientific Research and Technology of Egypt. During the visit, an agreement was been reached to establish the Center of the Azerbaijani Studies at the Cairo University. Furthermore, the negotiations with Deputy Minister of Antiquities of Egypt Mustafa Amin Mustafa resulted in an agreement on propaganda of the Azerbaijani historical monuments in Egypt, including the monuments of cultural heritage situated on the historical lands of Azerbaijan that are under the occupation.

Thus, promotion of the historical and cultural heritage of Iravan in Egypt that has been one of the ancient world civilizations, the leading powers of North Africa, the Middle East and the muslim world is of strategic importance.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ В МОДЕЛИ УДИНСКОЙ ХРИСТИАНСКОЙ ОБЩИНЫ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Роберт Мобили

Глава албано-удинской христианской общины

Современный многонациональный и поликонфессиональный состав населения Азербайджана есть исторически сложившаяся реальность, которая формировалась в силу объективных этно-демографических и этно-культурных процессах. Совместное проживание носителей многих культур и языков в пределах и в составе одного государства было характерно для нашей страны на протяжении всей истории. В мозаикетакого многообразия большой научный интерес представляет удины, - как прямые потомки кавказских албан, исповедующий христианскую религию восточной конфессии. Это настоящие хранители древнейшей культуры Кавказской Албании, его главных древних основ – языка, культуры и религии. Вследствие исторических катаклизм и ряда других факторов, до сих пор является неоднозначным и затруднен вопрос происхождения удин, как впрочем, и многих других народов из кавказско-иберийской семьи. Интерес к удинскому языку, культуре, религии и этнографии в последнее время возродилась, благодаря научной дискуссии об языковых, религиозных и его этнических истоках. Удины (самоназвание уди, ути) - автохтонный народ в Азербайджане один из древнейших коренных этносов Кавказа. В нынешних же условиях в век глобализации, интеграции и распыленности удин по другим странам, увеличивает его опасность отчуждения от исторического целого, то есть от материнского пространства. На сегодня удинская нематериальная и духовная культура, сохраненный родной язык, русский как язык обучения, азербайджанский как язык государственный и религиозная восточно-христианская традиция, веками составляли и составляют основу своего рода доминирующую и объединяющую форму для всех удин.

Наданный момент мировое сообщество переживает глобализацию, которая стирает грани морально-нравственного поведения и отношение к Церкви, как к спасительному ковчегу. Такие перемены не могут обойтись стороной прихожан нашей Церкви. Посему Албано-удинская христианская община Азербайджана призывает своих прихожан не поддаваться искушениям мира сего, но молитвой, терпением и христианским смиренiem ограждать себя от соблазнов. Кроме того, наша община призывает

своих прихожан, оставаясь верными чадами Матери-Церкви, быть примерными гражданами и патриотами своей страны, а также считает важными пунктами своей деятельности: - оставаться верными непреходящим ценностям: святыни (храмы, монастыри, христианскую нравственность), семья, школа, любовь к Родине; - межнациональное сотрудничество, что будет способствовать толерантности между представителями различных национальностей, населяющих территорию современного Азербайджана; межконфессиональное, межэтническое, межкультурное и межрелигиозное сотрудничество; - воспитание подрастающего поколения в духе толерантности, в среде многообразия, уважения и любви.

UDİ XRİSTİAN İCMASI TİMSALINDA AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ: TARİX VƏ MÜASİRLİK

Robert Mobilî,
Alban-Udi Xristian İcmasının sədri

Müasir Azərbaycan əhalisinin çoxmillətli və polikonfessional tərkibi obyektiv etnodemoqrafik və etnomədəni proseslər nəticəsində tarixən formalaslaşan reallıqqıdır. Mədəniyyət və dil daşıyıcılarının bir dövlətin hüdudlarında və tərkibində birgə yaşaması tarix boyu ölkəmizə xas olub. Bu cür müxtəliflikdə Şərqi konfessiyanın xristian dininə etiqad edən Qafqaz albanlarının birbaşa törəmələri olan udilər xüsusi elmi maraq kəsb edir. Bu, qədim Qafqaz Albaniyası mədəniyyətinin, onun qədim əsasları olan dili, mədəniyyəti və dininin əsl qoruyucularıdır. Tarixi kataklizm və bir sıra digər amillər nəticəsində udilərin və Qafqaz-İberiya ailəsindən bəzi xalqların mənşəyi məsələsi indiyədək bir-mənalı deyil. Udi dilinin dil, dini və etnik mənbələri barədə elmi diskussiyalar sayəsində bu dilə, onun mədəniyyətinə, din və etnoqrafiyasına maraq son zamanlar artıb. Udilər (yaxud utilər) Azərbaycanda avtoxton xalq, Qafqazın ən qədim sakinlərindəndir. İndiki qloballaşma, integrasiya dövründə və udilərin digər ölkələrə səpələndiyi bir zamanda, onun tarixi mənbələrindən, yəni doğma yurdundan uzaqlaşması təhlükəsi artır. Udilərin qeyri-maddi və mənəvi mədəniyyəti, qoruyub saxladıqları doğma dilləri, tədris dili kimi rus dili, dövlət dili kimi Azərbaycan dili və Şərqi xristianlığının dini ənənələri hər zaman üstün, həmçinin udiləri bir araya gətirən amillər olub, indiyədək də belədir.

Hazırda dünya ictimaiyyəti mənəvi-əxlaqi davranışın sərhədlərini silən, kilsəyə xilaskar münasibətin tam dəyişən qloballaşma dövrünü yaşayır. Belə də-

yışıklıklar kilsəmizin ziyarətçilərinə də təsirsiz ötüşməyib. Buna görə də Azərbaycanın Alban-Udi xristian icması ziyarətçilərini tamahın köləsi olmamağa, fani dünyaya aldanmamağa, dua, səbir və xristian itaətkarlığı ilə günahlardan çəkinməyə çağırır. Bundan əlavə, icmamız bütün ziyarətçilərini Ana-Kilsəyə sadıq qalaraq, nümunəvi vətəndaş və vətənpərvər olmağa çağırır, həmçinin sabit dəyərlərə – ziyarətgahlar (məbədlər, monastırlar, xristian mənəviyyatı), ailə, məktəb, Vətən sevgisinə həmişə hörmət etməyi; müasir Azərbaycan ərazisində məskən salan müxtəlif millətlərin nümayəndələri arasında tolerantlığı təmin edən əməkdaşlığı; konfessiyalararası, etnikarası, mədəniyyətlərarası və dinlərarası əməkdaşlığı; böyükən nəslin müxtəliflik, hörmət və sevgi şəraitində tolerantlıq ruhunda tərbiyələndirilməsini fəaliyyətinin vacib istiqamətləri hesab edir.

AZERBAIJANI MULTICULTURALISM IN THE MODEL OF UDINE CHRISTIAN SOCIETY: HISTORY AND MODERNITY

Robert Mobili

Chairman of the Alban-Udi Christian Community

The modern multi-ethnic and multi-confessional composition of the population of Azerbaijan is a historically formed reality, which was formed due to objective ethno-demographic and ethno-cultural processes. Coexistence of carriers of different cultures and languages within the boundaries and inside of one state has been characteristic of our country throughout history. In the mosaic of such diversity Udins present great scientific interest as direct descendants of Caucasian Albanians, professing Christian religion of the Eastern confession. These are the real keepers of the ancient culture of the Caucasian Albania, its main ancient foundations – language, culture and religion. Due to the historical cataclysm and a number of other factors, the question of the origin of the Udins, as well as many other peoples from the Caucasian-Iberian family, is still ambiguous and difficult. Interest in the Udi language, culture, religion and ethnography has recently revived, thanks to a scientific discussion about language, religion and its ethnic origins. Udins (native name - udi, uti) – autochthonous people in Azerbaijan is one of the oldest indigenous ethnic groups of the Caucasus. In the current conditions in the age of globalization, integration and dispersion of Udins in other countries, increases its risk of alienation from the historical

whole, that is, from the mother space. Today, the Udi intangible and spiritual culture, the preserved native language, Russian as the language of instruction, Azerbaijani as the language of state and religious Eastern Christian tradition, for centuries have been the basis of a kind of dominant and unifying form for all Udins. They remain so to this day.

At the moment, the world community is experiencing globalization, which erases the boundaries of moral-ethic behavior and attitude to the Church as a saving ark. Such changes cannot be avoided by the parishioners of our Church. Therefore, the Albanian-udi Christian community of Azerbaijan urges its parishioners not to succumb to the temptations of this world, but to protect themselves from temptations with prayer, patience and Christian humility. In addition, our community encourages its parishioners, remaining faithful children of the Mother Church, to be exemplary citizens and patriots of their country, and considers the following to be important points of its activities: - stay true to enduring values: shrines (churches, monasteries, Christian morality), family, school, love for the Motherland; - interethnic cooperation that will promote tolerance between representatives of different nationalities living in the territory of modern Azerbaijan; - inter-confessional, interethnic, intercultural and interreligious cooperation; - upbringing of the younger generation in the spirit of tolerance, in an environment of diversity, respect and love.

AZƏRBAYCANIN TARİXİ ZƏNGƏZUR QƏZASINDA DİNİ VƏ DÜNYƏVİ TƏHSİL (XIX ƏSRİN SONU, XX ƏSRİN 20-ci İLLƏRİ)

*Hacı Abdulla,
Zəngəzur Cəmiyyətləri İctimai Birliyinin sədri*

Azərbaycanın tarixi Zəngəzur qəzasının ərazisi indiki Ermənistan Respublikasının Gorus, Sisian, Qafan, Mehri və Azərbaycan Respublikasının Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının torpaqlarını əhatə edib. Sahəsi 7 892 kv.km olub. 1874-cü ildə Çar Rusiyası dövründə aparılmış kameral təsvirin və quberniya xəzinə palatasının məlumatına görə, qəzada 268 dövlət kəndi var idi. Bu kəndlərdən 208-də azərbaycanlı-türklər, 42-də ermənilər, 12-də kürtlər, 5-də müsəlman və ermənilər qarşıq, 1-də Rusiyadan köçürülmüş 100-dək malakan-duxaborlar ailəsi yaşayırırdı. 1897-ci il siyahıya alınmasına görə, qəzada 142 min nəfər yaşayırırdı. Onların 71 206 nəfəri – 51,6 faizi azərbaycanlı, 63622-si – 44,8 faizi erməni, 1 807 nəfəri – 1,3 faizi kurd, qalanı rus, malakan, tatlar idi.

XIX əsrin sonlarında qəzada 46 erməni-qriqorian kilsəsi olduğu halda, cəmisi 26 məscid fəaliyyət göstərirdi. Qəza əhalisinin yaridan çoxu müsəlman olsa da, məscidlərin sayı xristian ibadətgahlarından 2 dəfəyədək az idi. Ermənilər bölgədəki alban məbədlərini də artıq özünükünləşdirmişdi.

Qəza müsəlmanlarının çoxu şia təriqətinə mənsub idi.

Çar Rusiyasının ucqarlarda apardığı təhsil siyasətinə uyğun olaraq, XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında qəzada 4 dünyəvi məktəb açılmışdı. Onlar Gorus, Qubadlı, Arsevanik və I Qarakilsə kəndlərində yerləşirdi. 1876-ci ildə qəza mərkəzi Gorusda açılmış birsinifli kənd məktəbi 1882-ci ildə ikisinifli məktəbə çevrilmişdi. 1885-ci ilin dekabrında bu 4 məktəbdə cəmisi 209 şagird təhsil alındı, onlardan 3 nəfəri qız idi. Azərbaycanlılar cəmi 40 nəfər - 20% təşkil edirdi. Şagirdlərdən 128-i kəndli, 42-si bəy, 26-sı ruhani, 3-ü qəzada müvəqqəti işləməyə göndərilənlərin övladları idi. Dörd məktəbə çəkilən illik 4 411 rubl 87 qəpik xərcin 1 608 rubl 87 qəpiyi Gorus, 1 082 rublu Arsevanik, 920 rublu Qarakilsə və 800 rublu Qubadlı məktəbinin payına düşürdü.

XX əsrin 20-ci illərində qəzada 40 dünyəvi məktəb fəaliyyət göstərirdi. Qori Seminariyasında, Rusyanın müxtəlif şəhərlərində xeyli zəngəzurlu gənc ali təhsil almışdı. Cumhuriyyət tələbələrinin 4-ü zəngəzurlu idi.

Lakin uşaqların əksəriyyəti hələ də molla yanında, mədrəsələrdə oxuyurdu. Zəngəzurun Osmanlı və Qacarlar dövlətləri ilə sərhəd yaxınlığı səbəbindən, Tehran, İstanbul, Məşhəd, Təbriz, Kərbəlada ruhani təhsili alıb, İslami, Şəriəti, ərəb-fars dillərini kamil öyrənib qəzaya qayıdan xeyli din xadimi var idi. “Qırmızı” bolşeviklər təkcə bir gecədə Zəngəzurun Laçın nahiyyəsindən ru-

hani təhsili görmüş 40 nəfər adları “qatı əksinqilabçıların siyahısı”na düşmüş “hacı”, “məşədi”, “kərbəlayı”, “seyid” titullu din xadimini həbs edib sürgünə göndərmiş, ev, məscidlərdəki dini kitabları xalqın gözü qarşısında yandırıb məhv etmişdi. Qafqazda Şeyx Şamildən sonra 2-ci “Cihad Bəyannaməsi”ni 1920-ci ildə Zəngəzurun sonuncu qazısı Bəhlul Behcət (Zəngəzur, Dondarlı nahiyyəsi 1869, İrkutsk, 15 mart 1938) yazıb qurduğu fədailər dəstəsinin başında işgalçı bolşevik-daşnaklara qarşı əldə silah üsyan qaldırmış, qaçaqlarla qüvvələrini birləşdirərək, mərkəzi Xanlıq kəndi olan Qubadlı nahiyyəsində “qırmızı hökumət”i devirmiş, bolşevik hakimiyyətini qəzaya buraxmamışdı.

Zəngəzurda dini və dünyəvi məktəbləri bitirən azərbaycanlıların sayının azlığına baxmayaraq, onların arasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və sovet dövründə xalqımızın tarixinə şərəfli səhifələr yazmış xeyli nüfuzlu dövlət, siyasi-ictimai, hərbi, elm, ədəbiyyat, din xadimləri yetişmişdi.

ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО РЕЛИГИОЗНОГО И СВЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАНГЕЗУРСКОМ УЕЗДЕ» (КОНЕЦ XIX ВЕКА - 20-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА)

Гаджи Абдулла
председатель общественного объединения
Зангезурских обществ

Территория исторического Зангезурского уезда Азербайджана охватывала земли сегодняшних Герусского, Сисианского, Гафансского, Мехринского районов Армении и Лачинского, Губадлинского, Зангиланского районов Азербайджана. Его площадь составляла 7.892 км². По сведениям камерального описания, проведенного в 1874 году во время царской России, и губернской казенной палаты в уезде было 268 государственных деревень. В 208 из них жили азербайджанцы-тюрки, в 42 – армяне, в 12 – курды, в 5 – смешанно мусульмане и армяне, в 1 – до 100 семей молокан-духоборцев, переселенных из России. По переписи 1897 года в уезде жили 142 тысяч человек. 71 206 – 51,6% из них были азербайджанцы, 63622 – 44,8% - армяне, 1807 человек – 1,3% - курды, остальные – русские, молоканы, татары.

В то время как в конце XIX века в уезде было 46 армянских церквей, действовало всего 26 мечетей. Несмотря на то, что больше половины населения уезда были мусульманами, количество мечетей было почти в

2 раза меньше, чем количество христианских мест поклонения. Армяне присвоили уже и албанские храмы в этой области.

Большинство мусульман уезда относились к шиитскому течению Ислама.

В соответствии с образовательной политикой царской России, проводимой в отдаленных регионах, в середине 80-ых годов XIX века в уезде было открыто 4 светских школ. Они были расположены в селах Герус, Губадлы, Арсеваник и Гаракилса. Одноклассная сельская школа, открытая в 1876 году, в 1882 году превратилась в двухклассную школу. В декабре 1885 года в этих 4-ех школах училось всего 209 учеников, 3-ое из них были девочки. Азербайджанцы составляли всего 40 человек – 20%. 128 учеников были детьми крестьян, 42 – беков, 26 – духовных лиц, 3 – отправленных для временной работы в уезде. 1608 рублей 87 копеек из 4411 рублей 87 копеек, потраченных на расходы 4-ех школ приходилось на долю школы в Герус, 1082 рублей – на долю школы в Арсеваник, 920 рублей - на долю школы в Гаракилса и 800 рублей - на долю школы в Губадлы.

В 20-ых годах XX века в уезде действовало 40 светских школ. В Гогорийской семинарии, во многих городах России получили образование большое число зангезурской молодежи. 4 из республиканских студентов были из Зангезура.

Но большинство детей все еще учились у молы и в медресе. По причине того, что Зангезур граничил с Османской империей и государством Каджаров, здесь было очень много религиозных деятелей, получивших духовное образование в Тегеране, Стамбуле, Мешхеде, Тебризе, Кербеле и вернувшихся в уезд, полностью изучив Ислам, шариат, арабский и фарсидский языки. Красные большевики за одну ночь арестовали и отправили в ссылку религиозных деятелей с титулами гаджи, мешеди, кербелай (лица, отправившиеся в паломничество в Мекку, Мешхед, Кербелу соответственно) и сеид (потомки пророка Мухаммеда (с.а.с.) через его дочь Фатиму и внука Хусейна), сожгли и уничтожили перед всем народом их дома, религиозные книги в мечетях. Последний кадий Зангезура, написавший вторым после Шейха Шамиля на Кавказе «Декларацию по вопросам джихада» в 1920 году, Бахлул Бейджат (Зангезур, местность Дондарлы, 1869 год – Иркутск, 15 марта 1938 года) во главе созданной им группы патриотов, с оружием в руках поднял восстание против захватчиков большевиков-дашнаков, объединил силы с беглецами и сверг красное правительство в области Губадлы с центром в селе Ханлыг, не впустил большевистское правительство в уезд.

Несмотря на небольшое число азербайджанцев, окончивших религиозные и светские школы в Зангезуре, среди них было много видных государственных, политических, общественных, военных, научных, литературных и религиозных деятелей, которые написали славные страницы в истории нашего народа в Азербайджанской Демократической Республике и в советское время.

RELIGIOUS AND SECULAR EDUCATION IN ZANGAZUR, HISTORICAL DISTRICT OF AZERBAIJAN (LATE 19TH AND THE 20'S OF THE 20TH CENTURIES)

Haji Abdulla

Chairman of Zangezur Communities Public Union

The historical area of Zangezur district in Azerbaijan covered the lands of Gorus, Sisian, Gafan, Mehri districts of present Armenia and Lachin, Gubadli and Zangilan districts of the Republic of Azerbaijan. The area was 7.892 sq. km. According to the cameral description and the treasury of Tsarist Russia in 1874, there were 268 state villages in the district. There were 208 Azerbaijani, 42 Armenian, 12 Kurdish and 5 Muslim and Armenians and 1 village with 100 Malakan families moved from Russia. According to 1897 census, there were 142000 people in the district. 71206 persons (51,6%) were Azerbaijani, 63622 (44,8%) were Armenians, 1807 (1,3%) Kurdish, and the rest were Russians, Malakans and Tats.

At the end of the 19th century, while there were 46 Armenian Gregorian churches, 26 mosques were open in the district. Although majority of the population was Muslims, the number of mosques was twice as less than the number of Christian churches. The Armenians have already had the Albanian temples in the region. Most of the Muslims living in the district belonged to Shiite sect. According to the educational policy pursued by Tsarist Russia, In the mid-80s of the 19th century, 4 secular schools had been opened in the district. They were located in Gorus, Gubadli, Arsevanik and Qarakilse villages. The village school with one grade opened in 1876 became a two-grade school in 1882. In December 1885, 209 students studied in these four schools Out of 209 only 3 of them were girls. The total number of Azerbaijanis was about 40-20% percent. 128 students were peasants, 42 children of wealthy families, 26 children of religious figures and 3 children of the people who were sent to work temporarily

in the district. The annual expenses spent for 4 schools were 4411 Russian roubles. Totally, 1608 (87 kopecks) roubles were spent for Gorus, 1082 roubles for Arsevanik, 920 roubles for Garakilse and 800 roubles for Qubadli school. In the 20s of the 20th century, there were 40 secular schools in the district. Many young people from Zangazur were educated at Gori Seminary in different cities of Russia. Four of the students of the Republic were from Zangazur. However, most of the children still studied at madrasas with mullahs. As Zangazur bordered with Ottoman and Gajarian states, a great deal of people returned to the district with religious education received in Tehran, Istanbul, Mashhad, Tabriz and Karbala. The Red Bolsheviks arrested and exiled 40 religious figures with Haji, Mashadi, Karbalayi, Seyid titles who were in the list of “solid counter-revolutionaries” and burned religious books and mosques in front of the people. After Sheikh Shamil in the Caucasus, the 2nd “Jihad Declaration” was written by Bahlul Behjat (Zangazur, Dondarli 1869, Irkutsk, March 15, 1938). With weapon in his hand, he revolted against the Bolshevik-Dashnaks, overthrew the Red government in Gubadli uniting his forces with outlaws and prevented Bolsheviks from entering the district.

Despite the small number of Azerbaijanis educated in religious and secular schools in Zangezur, there were some influential statesmen, political, public, military, science, literature, and religious figures, who wrote glorious pages in the history of the country during the time of the Azerbaijan Democratic Republic and the Soviet era.

MƏDƏNİ MAARİFÇİ QAFQAZ ŞEYXİ ŞEYXÜLİSLAM AXUND MƏHƏMMƏDƏLİ FƏRƏCULLA PİŞNAMAZZADƏNİN YENİLİK UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

*Gülər Qafqazlı,
AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdürü*

Fərəculla Pişnamazzadə Gəncə şəhərində ruhani ailəsində dünyaya göz açsa da, dünyəvi elmlərə marağı daha çox olmuşdur. O, ruhanilər arasında tez bir zamanda böyük hörmət qazanaraq, Gəncədə “Məktəbi-xeyriyyə” adlı məktəblə yanaşı, on yeni məktəb açmışdır. Axund məktəbdə tədris etdiyi elm-lərlə bərabər, rus çarizminə qarşı öz azad fikirlərini söyləməkdən çəkinmirdi. Müstəqil fikirlərinə görə, bir neçə dəfə həbs edilən və sürgün olunan Məhəmmədəli 1905-ci ildə Gəncədə yaradılan “Difai” partiyasının sədri seçilir. Sədrlik etdiyi müddətdə o, Nəsib bəy Yusifbəyovla, Mirzə Məhəmməd Axundovla, Ələsgər bəy Xasməmmədovla ciyin-ciynə çalışaraq, erməni vəhşiliklərinə qarşı mübarizə aparır. Axund bu kimi fəaliyyətləri səbəbindən yenidən sürgün olunsa da, həmin müddət ərzində maarifçilik işini dayandırmır. Həstərxanda sürgün həyatı yaşayarkən qəzetlərdə daim məqalələri ilə çıxış edir.

Sürgündən dönen Pişnamazzadə Tiflis köçür, 1909-cu ildə Qafqaz Müsəlmanları Şia Ruhani İdarəsinin üzvü seçilir. Xüsusi hörmətə sahib olan axund çox keçmədən şeyxüllislam seçilir.

Şeyxüllislam 1915-ci ildə Ərdəhan və Qars şəhərlərində Bakıya gətirilən qaçqın və uşaqlara sahib çıxır. Belə ki, onlar üçün Tiflisdə Yetimlər evi açmaq qərarına gəlir və bu işdə ona köməklik göstərməsi üçün xalqa müraciət edir.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunduğu Tiflis şəhərində Qafqaz Şia və Sünni ruhani idarələri yerləşiridi. Paytaxtın müvəqqəti Gəncəyə köçürülməsi ilə yanaşı, Ruhani İdarəsi də buraya köçürülür. Bu sevincli xəbəri alan şeyxüllislam öz ata-baba yurduna geri dönür və ömrünün sonuna dək olan fəaliyyətini, demək olar ki burada davam etdirir.

Pişnamazzadə şia və sünni ruhanilərini birləşdirmək üçün hər iki tərəfin başçıları ilə görüşür. Bu görüşdən sonra o, Türkiyə nümunəsi əsasında yeni ruhani idarəsinin yaradılması təklifini hazırlayıır. Şeyxüllislamın irəli sürdüyü təklif Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən qəbul edilir, yeni ruhani idarəsi “Məşixət” adı altında fəaliyyət göstərməyə başlayır. 1918-ci il sentyabrın 15-də “Məşixət” Bakıya köçürülr, lakin Pişnamazzadə öz doğma şəhərini tərk etmir, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri və şeyxüllislamlıq vəzifəsindən istefə verir. Gəncədə qalaraq Axund Məhəmmədəli Cümə məscidinin axundu vəzifəsini yerinə yetirir.

**БОРЬБА ЗА НОВШЕСТВО КУЛЬТУРНОГО ПРОСВЕТИТЕЛЯ,
ШЕЙХА КАВКАЗА ПРОСВЕТИТЕЛЯ КАВКАЗА,
ШЕЙХУЛЬИСЛАМА АХУНД МАГОМЕДАЛИ
ФАРАДЖУЛЛА ПИШНАМАЗЗАДЕ**

*Гюляр Гафгазлы
заведующая Отделом международных отношений
Института Востоковедения имени акад. З.М. Буньядова НАНА*

Фараджулла Пишнамаззаде, несмотря на то что родился в семье духовного служителя в городе Гянджа, больше интересовался светскими науками. Заслужив в кратчайшие сроки большое уважение среди духовенства, он открыл в Гяндже семнадцать школ, в том числе школу под названием «Мектеб-и хейрия» («Благотворительная школа»). Ахунд, занимаясь преподаванием науки в школе, не боялся высказывать свои мысли против царской России. Будучи несколько раз арестованным и высланным в ссылку, Магомедали был избран председателем партии «Дифаи» организованным в Гяндже в 1905-м году. Во время председательства партии он вместе с Насиб бек Юсифбековым, Мирза Магомед Ахундовым, Алескер бек Хасмамедовым боролся с армянскими зверствами. Несмотря на то, что из-за этой деятельности ахунд был снова сослан в ссылку, он все равно продолжал просветительскую работу. Находясь в ссылке в Астрахани, он постоянно выступал со статьями в газетах.

Вернувшись из ссылки, Пишнамаззаде переехал в Тифлис и в 1909 году был избран членом Духовный администрации Шиитов Мусульман Кавказа. Пользуясь особым уважением, ахунд в кратчайшее время был избран Шейхульисламом.

После провозглашения Азербайджанской Народной Республики в 1918 году Администрация Духовенства Шиитов и Суннитов Кавказа находилась в городе Тифлис. В связи с переводом временной столицы в Гянджу, сюда переселилась также и Духовная администрация. Получив эту радостную весть, Шейхульислам вернулся в свой родной город и до конца жизни продолжал свою деятельность здесь.

Шейхульислам взял под опеку беженцев и детей, которые были привезены в Баку в 1915 году из Эрдахана и Карса. Он задумал открыть «Дом сирот» в Тифлисе, и по этому поводу обратился за материальной помощью к народу.

Для объединения духовенства шиитов и суннитов Пишнамаззаде встретился с руководителями обоих сторон. После этой встречи он подготовил предложение о создании новой Духовной администрации по образцу Турецкой Республики. Предложение Шейхульислама было принято Народной Республикой и новая Духовная администрация начало свою деятельность под названием «Машихат». 15 сентября в 1918 году «Машихат» был переведен в Баку, но Пишнамаззаде не покинул свой родной город и подал в отставку, отказавшись от должности председателя администрации Мусульман Кавказа и должности Шейхульислама. Оставаясь в Гяндже, Ахунд Магомедали занял должность ахунда Джума мечеть.

STRUGGLE FOR INNOVATION BY CULTURAL ENLIGHTENER CAUCASIAN SHEIKH-UL-ISLAM AKHUND MOHAMADALI FARAJULLA PISHNAMAZZADE

Guler Gafgazli

*Head of the Department of International relations at
the Institute of Oriental Studies named after
academician Z.M. Bunyadov of ANAS*

Despite the fact that Farajulla Pishnamazzade was born in a family of a clergyman in the city of Ganja, he was more interested in secular sciences. He quickly gained great respect among the clergymen and opened ten new schools in Ganja along with the school named “Maktab-i kheyriyya”. Akhund did not hesitate to express his free views against Russian Tsarism, along with the sciences he taught at school. Mohammedali, who was arrested and exiled several times for his independent views, was elected the chairman of the “Difai” party established in Ganja in 1905. During his chairmanship, he worked shoulder to shoulder with Nasib Bey Yusifbeyov, Mirza Muhammad Akhundov, Alasgar Bey Khasmammadov and fought against Armenian atrocities. Despite his exile for these activities, Akhund did not stop his enlightenment work during this period. While living exile life in Astrakhan, he constantly wrote articles in newspapers.

Returning from exile Pishnamazzade moved to Tbilisi, and in 1909 he was elected a member of the Shia Clerical Department of Caucasian Muslims. The akhund, who had special respect was soon elected Sheikh-ul-Islam.

In 1915 Sheikh-ul-Islam housed refugees and children brought to Baku from Ardahan and Kars. Thus, he decided to open an “orphanage” for them in Tbilisi and turned to the people to help him in this matter.

The Caucasian Shia and Sunni clerical departments were located in the city of Tbilisi, where the Azerbaijan Democratic Republic was proclaimed in 1918. Along with the transfer of the temporary capital to Ganja, the clerical department was transferred there as well. Having received this good news, Sheikh-ul-Islam returned to his ancestral home and continued his activity here almost until the end of his life.

Pishnamazzade meets with the heads of both sides to unite the Shia and Sunni clergy. After this meeting, he prepares a proposal to create a new clerical office based on the example of Turkey. The proposal put forward by Sheikh-ul-Islam was accepted by the People's Republic and the new clerical department begins to operate under the name “Mashikhat”. On September 15, 1918 Mashikhat was transferred to Baku, but Pishnamazzade did not leave his native city, resigned from the position of chairman of the Caucasian Muslims office and Sheikh-ul-Islam. Staying in Ganja, Akhund Mohammedali performs the position of Akhund of Juma Mosque.

ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA DİNİ DÖZÜMLÜLÜK AVROPA MİSSIONERLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNĐ

*Sevinc Məlikzadə,
AMEA Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi*

Ərəb işgalindən sonra əhalinin yeni din olan – İslam dinini qəbul etməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda başqa etiqadlara da inam qalmaqdır idi. Xüsusən, kitab əhli sayılan xristianlara münasibət mənfi deyildi. İlk dövrlərdə kilsə torpaqları vergilərdən də azad edilmişdi. Sonrakı dövrlərdə kilsə və qeyri-müsəlmanlar üzərinə qoyulan can vergisi ərəb istilasının dini siyasetini müəyyənləşdirdi. Azərbaycan əhalisinin böyük hissəsi İslami qəbul etdi. Xilafətin zəifləməsi nəticəsində yaranan müstəqil dövlətlərdə İslam dini dövlət dini kimi qəbul edildi. Klassik orta əsrlərdə İran və digər qonşu əraziləri əhatə edən Azərbaycan imperiyalarının yaranması ilə din amili dövlət siyasetində mühüm rol oynamağa başladı. XVI əsrə Şərqi böyük imperiyalarından olan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə dini amil onə çəkildi. Lakin buna baxmayaraq, geniş əraziyə malik Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazisində müxtəlif dini inanclara malik əhali yaşayırkı ki, bunlardan diqqət mərkəzində olanı xristian təbəələr idi. Araşdırılara əsasən qeyd edə bilərik ki, bu dönəmdə kitab əhli olan xristianlar təqib olunmamış, hətta müəyyən imtiyazlar əldə etmişlər. Xaç yürüşlərinin ümumi nəticəsi olaraq, Xristian dünyasının bu yürüşlərdən məğlub çıxmazı xristianların Şərq dini siyasetinin mahiyyətini dəyişdirdi. Artıq Roma Papası başda olmaqla, Avropa monarxları dinc yolla öz dindaşlarını qorumağa və məzhəblərini yaymağa başladılar. Təbii ki, bu qüvvələrin başında Katolik Kilsə dururdu. Öz təbəələrini ən qəddar üsullarla cəzalandıran papa müsəlman ölkələrindəki xristianların himayədarına çevrilmişdi. Kilsə müxtəlif katolik missioner təşkilatlar yaradaraq, müəyyən tapşırıqlarla müsəlman dövlətlərinə göndərilirdilər. Orta əsrlərin son dövründə Şərqi ən güclü dövlətlərindən biri də Azərbaycan Səfəvi Dövləti idi. Həmin dönəmdə papalıq tərəfindən müxtəlif missiyalarla Şərqə göndərilən missioner təşkilatlarının sayı beş idi – avqustinlər, yezuitlər, dominikanlar, fransiskanlar və karmelitlər. Bu təşkilatların nümayəndələri Səfəvi şahları ilə görüşür, papa və digər Avropa hökmədarlarının məktublarını şaha çatdırır, dövrün siyasi hadisələrini isə Avropaya nəql edirdilər. İlk önce öz dirlərini yaymağa təlimatlandırılsalar da, bunun çətin olduğunu görərək, yalnız imperiya ərazisində yaşayan xristianlar üzərində imtiyaz almağa çalışdırlar. Şah I Abbasın dövründən etibarən, Səfəvi ərazisində fəaliyyətə başlayan Karmelitlər buradakı qriqorian ermənilərini katolikləşdirməyə çalış-

şırdılar. Öz məlumatlarında missionerlər Səfəvi Dövlətini, hətta Osmanlı ilə müqayisədə daha tolerant hesab edirdilər. Hətta Şah I Abbas onlara kilsələrin-dən zəng belə asmağa icazə vermişdi. Karmelitlər, xüsusən Şah I Səfinin dövründə xristianlara qarşı münasibətin müsbət olduğunu qeyd etmişdilər. Əfşarlar dönəmində də xristianlara tolerant münasibət qalmaqda idi.

РЕЛИГИОЗНАЯ ТЕРПИМОСТЬ В СРЕДНЕВЕКОВОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ТРУДАХ ЕВРОПЕЙСКИХ МИССИОНЕРОВ

*Севиндж Меликзаде
старший научный сотрудник
Института Истории НАНА*

Несмотря на то, что после арабской оккупации население приняло новую религию - Ислам, в Азербайджане сохранялась вера и в другие религиозные убеждения. В частности, отношение к христианам, являющимся Людьми Писания, не было негативным. В первые годы церковные земли даже были освобождены от налогов. Но подушный налог, налагаемый на церковь и немусульман в последующие периоды, определил религиозную политику арабского вторжения. Большая часть населения Азербайджана приняла ислам. В независимых государствах, возникших в результате ослабления Халифата, ислам был принят в качестве государственной религии. С появлением в классическом средневековье азербайджанских империй, охватывающих Иран и другие соседние территории, религиозный фактор стал играть важную роль в государственной политике. В 16 веке религиозному фактору способствовало создание Азербайджанского государства Сефевидов, одной из великих империй Востока. Тем не менее, на территории Азербайджанского государства Сефевидов, охватывающего большую территорию, проживали люди различных религиозных убеждений, среди них особого внимания заслуживают последователи христианства. На основании исследований мы можем отметить, что христиане, являющиеся Людьми Писания, не подвергались в этот период преследованиям, как раз наоборот, они удостаивались определенных привилегий. Как общий итог крестовых походов, поражение христианского мира в них изменило суть восточной религиозной политики христиан. Теперь монархи европейских стран во главе с Папой Римским, начали защищать единоверцев и распространять свои верования мирным путем. Естественно, католическая

церковь была в первых рядах этих сил. Папа, который наказывал своих последователей самыми жестокими методами, стал покровителем христиан в мусульманских странах. Создавая различные католические миссионерские организации, церковь отправляла их в мусульманские страны с определенными заданиями. В последний период средневековья одним из сильнейших государств Востока было Азербайджанское государство Сефевидов. В то время было пять миссионерских организаций, отправленных Папой Римским на Восток с различными миссиями: августинцы, иезуиты, доминиканцы, францисканцы и кармелиты. Представители этих организаций встречались с правителями Сефевидов, доставляли шаху письма Папы и других европейских правителей и привозили с собой в Европу новости из политической сферы того времени. Хотя, прежде всего им было поручено распространять свою религию, поняв, что это нелегко будет сделать, они пытались получить привилегии над христианами, проживающими на территории империи. Со временем шаха Аббаса I кармелиты, которые начали свою деятельность на территории государства Сефевидов, пытались католицировать здесь григорианских армян. В своих донесениях миссионеры указывали, что считали государство Сефевидов более терпимым даже в сравнении с Османской империей. Шах Аббас I даже позволял им вешать колокол в своих церквях. Кармелиты отмечали, что отношение к христианам было особенно положительным во времена шаха Сефи I. В эпоху афшаров отношение к христианам также оставалось толерантным.

MEDIEVAL AZERBAIJANI RELIGIOUS TOLERANCE IN THE WORKS OF EUROPEAN MISSIONARIES

Sevinj Malikzade

Senior research fellow of the Institute of History of ANAS

Although Islam was accepted by the local population after the Arab invasion, faith in other religious beliefs remained in Azerbaijan. In particular, the attitude towards Christians, who were People of the Book, was not negative. In the early years, the church lands were even exempt from taxes. Later, the head tax imposed on the Church and non-Muslims in subsequent periods defined the religious policy of the Arab invasion. Most of the population of Azerbaijan has converted to Islam. The independent states that emerged from the weakening

of the Caliphate, accepted Islam as the state religion. With the emergence of the Azerbaijani empires in the Middle Ages, covering Iran and other neighboring territories, the religious factor started to play an important role in the state policy. The establishment of the Azerbaijani State of Safavids, one of the great empires of the East, contributed to the religious factor in the 16th century.

Nevertheless, people of different religious beliefs lived on the territory of the Azerbaijani State of Safavids, covering a large territory; the adherents of Christianity deserve special attention among them. Based on the research, we can note that Christians, being People of the Book, were not persecuted during this period, on the contrary, they received certain privileges. The defeat of the Christian world, as a result of the Crusades, changed the essence of the Eastern religious policy of Christians. Now the European monarchs, led by the Pope, started to defend their adherents and spread their beliefs peacefully. Naturally, the Catholic Church was in the forefront of these forces. The Pope, who punished his followers in the cruellest way, became the patron of Christians in the Muslim countries. Creating various Catholic missions, the Church sent them to the Muslim countries with certain tasks. Azerbaijani state of Safavids was one of the strongest States of the East in the last period of the middle ages. At that time there were five missions sent by the Pope to the East with various tasks: Augustinians, Jesuits, Dominicans, Franciscans and Carmelites. Representatives of these organizations met with the Safavid rulers, delivered letters of the Pope and other European rulers to the Shah, and brought to Europe political news of the time. Although, above all, they were instructed to spread their religion, realizing that it would not be easy to do, they tried to get privileges over Christians living on the territory of the Empire. Since the time of Shah Abbas, the First, the Carmelites, who started their activity on the territory of the Safavid Empire, tried to convert residing here Gregorian Armenians to Catholicism. In their reports, the missionaries pointed out that Safavid Empire seemed to be more tolerant even in comparison with the Ottoman Empire. Shah Abbas the First even allowed them to hang the bell in their churches. Carmelites noted that the attitude towards Christians was especially positive in the time of Shah Safi the First. In the Afsharid era, the attitude towards Christians also remained tolerant.

**1801-1917-ci İLLƏRDƏ ÇARIZNİN CƏNUBİ QAFQAZDA
İSLAM SİYASƏTİ
(ARXİV MATERİALLARI ƏSASINDA)**

*Mirzə Ənsərli,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqişünaslıq İnstitutunun böyük elmi işçisi*

1828-ci il fevralın 10-da Qacar sülaləsi ilə Rusiya arasında bağlanmış Türk-mənçay müqaviləsinə əsasən, Araz çayı sərhəd olaraq, Azərbaycan ərazisini iki hissəyə ayırdı. Şimal hissəsi Rusyanın, cənub hissəsi isə Qacar sülaləsinin hakimiyəti altına keçdi. Çar hökuməti Cənubi Qafqazın yerli əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən müsəlman türklərinin dini etiqadına həssaslıqla yanaşlığına görə, müəyyən islahatlar keçirməyə başladı. Bu məqsədlə Cənubi Qafqazın əhalisinin şəər və sünni məzhəbinə qulluq edən əhalisi üçün ayrılıqda iki idarə yaratdı: Cənubi Qafqaz Şəər Ruhani İdarəsi və Cənubi Qafqaz Sünni Ruhani İdarəsi. Hər iki idarənin 115 maddədən ibarət Nizamnaməsi 1872-ci il aprelin 5-də Çar tərəfindən Krimin Yalta şəhərində Livadiya sarayında imzalandı. Hər iki idarə 1918-ci ilədək Tiflis şəhərində yerləşirdi.

1918-ci il mayın sonunda Cənubi Qafqazda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermenistan adlı müstəqil dövlətlər yaradıldı. Əvvəllər bütün Qafqazı əhatə edən adları qeyd olunan idarələr fəaliyyətini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) paytaxtı olan Bakı şəhərində davam etdirməyə başladılar.

1920-ci il aprelin 28-də müstəqil AXC Sovet Rusiyasının “XI Qızıl Ordu”-su tərəfindən işğal olundu və ölkənin müsəlman əhalisinin yeni dövrü başladı. Dini idarələr ləğv edildi, məscidlərin bir hissəsi bağlandı və dağıdıldı. Din xadimlərimizin çoxu repressiyaya məruz qaldı. Sağ qalanların bir hissəsi ölkəni tərk etdi, bir hissəsi isə yeni quruluşu qəbul etdi.

1872-1918-ci illərdə Tiflisdə fəaliyyət göstərmiş hər iki idarənin arxivləri 1922-ci ildə Azərbaycan SSR-yə təhvil verildi. Hazırda bu sənədlər Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin 288 sayılı fondunda (1827-1887) Şeyxülislamlıq İdarəsinin dəftərxanasının sənədləri (162 iş), 290 sayılı fondda (1872-1918) Şeyxülislamlığın əsas materialları (3884 iş), 289 sayılı fondda Müftilik İdarəsinin dəftərxanasının sənədləri (118 iş), 291 sayılı fondda isə Müftilik İdarəsinin (1872-1918) materialları (5195 iş) saxlanılır. Onu da qeyd edək ki, Çar hökuməti müsəlmanların anadan olması, vəfat etməsi, nikah bağlanması və boşanmaların qeydiyyatını hər iki idarəyə tapşırılmışdı. Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin statistikası məscidlərdə çox dəqiqliklə aparılırdı. Bu sənədlər fasiləsiz olaraq daim istifadə olunduğundan, yararsız hala düşdüyü üçün müəy-

yən vaxtlarda bərpa olunması istiqamətində işlər də görülmüşdür. Tam yararsız hala düşənlər fonddan çıxarılırdı.

Aparlığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, hər iki məzhəb üçün Tiflis, Kutaisi, Yelizavetpol, Bakı, İrəvan quberniyalarında Quberniya Ali Dini məclisləri fəaliyyət göstərmişdir. Qəzalarda isə dini məzhəblərlə qazilar məşğul olurdular. Bu sənədlər arasında XIX-XX əsrlərin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşamış müsəlmanların (Türklər, tالىشلار, tatlar, avarlar və başqa xalqlar, etnik qruplar) din xadimləri və ali zümrəsinə mənsub şəxslər haqqında qiymətli materiallar vardır. Onların bir çoxu araşdırılmalı, tədqiq edilərək nəşr olunmalıdır.

**ИСЛАМСКАЯ ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА
НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В 1801-1917 ГГ.
(НА ОСНОВАНИИ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ)**

*Мирза Ансарли
старший научный сотрудник Института востоковедения
имени акад. З.М. Буньядова НАНА*

10 февраля 1828 года, согласно Туркменчайскому соглашению между династией Каджаров и Россией, река Араз как граница разделила Азербайджан на две части. Северная часть была подчинена России, а южная - династии Каджаров. Царское правительство начало проводить определенные реформы, потому что чувствительно относилось к религиозным убеждениям мусульманских тюрок, составляющих подавляющее большинство местного населения Южного Кавказа. С этой целью оно создало два отдельных учреждения для населения Южного Кавказа, обслуживающих шиитскую и суннитскую направления: Южно-кавказское шиитское духовное учреждение и Северо-кавказское суннитское духовное учреждение. Устав обоих учреждений, состоящий из 115 статей, был подписан 5 апреля 1872 года в Ливадийском сарае, находящемся в крымском городе Ялте. До 1918 года оба учреждения располагались в городе Тифлис. В конце мая 1918 года на Южном Кавказе были созданы независимые государства: Азербайджан, Грузия и Армения. Эти учреждения, раньше охватывающие весь Кавказ, начали свою деятельность в столице Азербайджанской Демократической Республики (АДР) Баку.

28 апреля 1920 года независимая АДР была оккупирована XI Золотой армией Советской России, и началась новая эра для мусульманского населения страны. Религиозные учреждения были ликвидированы, часть мечетей - закрыта и разрушена. Большинство религиозных деятелей подверглось репрессиям. Некоторые из оставшихся в живых покинули страну, а остальные приняли новую структуру.

Архивы обоих управлений, действующих в 1872-1918 годы, в 1922 году были переданы Азербайджанской ССР. В настоящее время эти документы хранятся в Государственном архиве истории Азербайджана: фонде № 288 (1927-1887) - документы канцелярии управления Шейхульисламства (162 дела), в фонде № 290 (1872-1918) - основные материалы Шейхульисламства (3884 дела), в фонде № 289 - документы канцелярии управления Муфтии (118 дел), а в фонде № 291 (1872-1918) - материалы управления Муфтии (5195 дел). Необходимо отметить, что царское правительство поручило обоим управлению регистрировать даты рождения, смерти, заключения брака и разводов мусульман. Отмеченные статистические вопросы в точности регистрировались в мечетях. Из-за непрерывного использования этих документов, они сильно изнашивались, и для восстановления проводились особые работы. Из фонда выводились самые непригодные материалы.

В ходе проведенных исследований выяснилось, что для обоих течений в Тифлисской, Кутаисской, Елизаветопольской, Бакинской, Иреванской губерниях действовали Губернские высшие религиозные собрания. А в провинциях религиозными вопросами занимались кадии (гази). Среди документов имеются значимые материалы о религиозных деятелях и относящихся к высшим слоям мусульманах (турках, талышах, татах, аварах и др. народах и этнических группах) Южного Кавказа, относящиеся к XIX - началу XX века. Некоторые из них должны тщательно изучены и в обязательном порядке опубликованы.

ISLAMIC POLICY OF TSARIST RUSSIA IN THE SOUTH CAUCASUS IN 1801-1917 (BASED ON ARCHIVAL MATERIALS)

Mirze Enserli

*Senior research fellow of the Institute of Oriental Studies
named after academician Z.M. Bunyadov of ANAS*

According to the Treaty of Turkmenchay signed between the Qajar dynasty and Russia on February 10, 1828, the Araz River divided Azerbaijan as a border into two parts. The northern part was subordinated to Russia, and the southern part to the Qajar dynasty. As the tsarist government was sensitive to the religious beliefs of the Muslim Turks who constituted the overwhelming majority of the local population in the South Caucasus, it began to carry out certain reforms. To this end, the government established two separate institutions for the population of the South Caucasus, serving the Shiite and Sunni sects: the South Caucasian Shiite Clerical Department and the North Caucasian Sunni Clerical Department. The charter of both departments, consisting of 115 statements, was signed on April 5, 1872 in the Livadia Palace, located in Yalta, Crimea. Until 1918, both departments were located in the city of Tiflis. At the end of May 1918, independent states were established in the South Caucasus: Azerbaijan, Georgia and Armenia. These departments, which previously covered the entire Caucasus, began their activities in the capital of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), Baku.

On April 28, 1920, the independent ADR was occupied by the Red Army of Soviet Russia, and a new era started in the lives of the Muslim population of the country. Religious organizations were eliminated, part of the mosques was closed and destroyed. Most religious leaders were repressed. Some of the survivors left the country, while others adopted a new structure.

In 1872-1918, the existing archives of both departments were transferred to the Azerbaijan SSR in 1922. Currently, these documents are stored in the State Archive of History of Azerbaijan: in Fund 288 (1827-1887), documents of the Sheikh ul-Islam Administration Office (162 cases); Fund 290 (1872-1918), main materials of the Sheikh ul-Islam Administration (3884 cases); in Fund 289, documents of the office of the Mufti Administration (118 cases); and in Fund 291 (1872-1918), the materials of the Mufti Administration (5195 cases). It should be noted that the tsarist government ordered both departments to register dates of birth, death, marriage and divorce of Muslims. Specified statistics questions were recorded in the mosques exactly. Due to the continuous

use of these documents, they wore heavily and special work was carried out to restore them. The most unusable materials were withdrawn from the fund.

In the conducted studies it became clear that the Provincial High Religious Assemblies operated for both currents in the Tiflis, Kutaisi, Elizavetopol, Baku, and Yerevan Gubernias. And gadias (ghazis) were engaged religious issues in the provinces. Among these documents there are significant materials about religious figures and those belonging to the highest strata of Muslims (Turks, Talyshs, Tats, Avars, and other peoples and ethnic groups) of the South Caucasus relating to the 19th and early 20th centuries. Some of them must be carefully studied and published.

DİNİ-TARİXİ ABİDƏLƏRİN TƏMİR VƏ BƏRPASINDA HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN ROLU

*Aynurə Məmmədova,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqişünaslıq İnstitutu Nəşriyyat şöbəsinin elmi işçisi*

Dini tolerantlıq Heydər Əliyev məktəbinin tarixi və mütərəqqi ənənələrin-dən qaynaqlanan uğurlu siyasətin məntiqi nəticəsidir.

İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Məlumdur ki, ulu öndər Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, tarixi-dini abidələrimizin bərpasına və tolerantlığın təşviqinə din siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşırıdı. Maddi mədəniyyət abidələrinin bərpası və mühafizəsinə daim diqqət mərkəzində saxlayan dövlətimizin başçısının sərəncamları ilə son bir neçə ildə qədim tarixi abidələrin, ziyarətgahların, məscidlərin, kilsələrin bərpası ilə bağlı görülən işlər dini dəyərlərimizə, müxtəlif dinlərə və sivilizasiyalara hörmətlə yanaşmasının yüksək göstəricisidir.

Bunun nəticəsidir ki, son illərdə Azərbaycanda 250-yə yaxın məscid tikilmiş və ya təmir edilmişdir. Bibiheybət və Əjdərbəy məscidləri, Şamaxı şəhərindəki Cümə kompleksi yenidən qurulmuş və dindarların ixtiyarına verilmişdir. 2014-cü ildə ölkəmizin ən böyük ən möhtəşəm əzəmətli Heydər məscidi açılmışdır.

10 may 2004-cü ildə – Ümummilli Liderin doğum gündündə, açılış mərasimini keçirmiş Heydər Əliyev Fondu fəaliyyət göstərdiyi müddətdə qarşısına qoyduğu başlıca məqsəd kimi, Ulu Öndərin milli dövlətçilik ideyasının həyata keçirilməsi, eləcə də onun zəngin ideoloji və siyasi irlisinin dərindən öyrənilməsi və təbliği istiqamətində böyük işlər görüb. Eyni zamanda, Fondu fəaliyyət imkanları və gördüyü işlərin əhatə dairəsi Azərbaycanın hüdudlarını aşıb.

“Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində Heydər Əliyev Fondu Bakının Mərdəkan qəsəbəsində XVI əsrə aid Pir Həsən ziyarətgahı, Binə qəsəbəsindəki Möhsün Səlim məscidi, Xəzər rayonunun Buzovna qəsəbəsindəki Cümə məscidi, Qəbələ şəhərindəki Yeni məscid, Binə qəsəbəsindəki İmam Rza məscidi, Yasamal rayonunda yerləşən İmam Hüseyn məscidi və digər ibadətgahlar bərpa edilib.

Heydər Əliyev Fondu “Tolerantlığın ünvanı - Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində Bakıdakı Pravoslav Kilsəsi, Müqəddəs Məryəm Kilsəsi, o cümlədən, xarici ölkələrdə də bir sıra məbədlərin bərpasını həyata keçirib.

Azərbaycanda İslam dini ilə bağlı tarixi abidələr, məscid və ziyarətgahlarla bərabər, xristian və iudaizm məbədlərinin tikintisi və bərpası dünyaya göstəriləcək bir həqiqət və nümunədir. Bu onu göstərir ki, Azərbaycanda dini dö-zumluğuk və dini tolerantlıq çox yüksək səviyyədədir.

Sadaladığımız faktlar göstərir ki, Ümummilli Liderin əsasını qoyduğu din siyaseti və onun tərkib hissəsi kimi, bu ənənə Ulu Öndərə layiq şəkildə həm də Heydər Əliyev Fondu tərəfindən davam etdiriləcəkdir.

Bu gün Azərbaycan Heydər Əliyev Fondunun məqsədyönlü və uğurlu fəaliyyəti nəticəsində, mədəniyyətini dünyada ən yüksək səviyyədə tanıtmaq və nümayiş etdirmək imkani qazanıb. Xalqımızın zəngin mədəni irsi – musiqisi, ədəbiyyatı, incəsənəti, tarixi-mədəni abidələri artıq ölkə yox, beynəlxalq - UNESCO səviyyəsində qorunur. Təbii ki, bütün bunlar təkcə Heydər Əliyev Fondu deyil, mədəniyyətimizin, ümumilikdə Azərbaycanımızın uğurudur.

РОЛЬ ФОНДА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РЕМОНТЕ И РЕСТАВРАЦИИ РЕЛИГИОЗНЫХ И ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

***Айнуре Мамедова**
научный сотрудник Института Востоковедения
имени акад. З.М.Буньядова НАНА*

Религиозная толерантность является логическим следствием успешной политики, исходящей от истории и прогрессивных традиций школы Гейдара Алиева.

Ильхам Алиев, Президент Азербайджанской Республики

Известно, что Великий лидер Гейдар Алиев относился к защите национальных традиционных ценностей, реставрации исторических религиозных памятников и продвижению толерантности как к составной части религиозной политики. Работы по ремонту исторических памятников, святыни, мечетей, церквей, проводимые по указанию Великого лидера, в центре внимания которого постоянно находились реставрация и защита материальных памятников культуры, являются высокими показателями его уважительного отношения к нашим религиозным ценностям, остальным религиям и цивилизациям.

По распоряжениям достойного продолжателя данной политики Президента Ильхама Алиева за последние годы в Азербайджане построено и

отремонтировано около 250 мечетей. Были реконструированы и переданы в пользование верующих мечети Биби-Эйбат и Аждарбек, комплекс Джума в городе Шемахи. В 2014 году была открыта самая большая, самая роскошная и самая величественная мечеть нашей страны - мечеть Гейдара.

Церемония открытия мечети была проведена в день рождения Национального лидера Фондом Гейдара Алиева, который поставил перед собой основной целью осуществление национальной идеи государственности, а также проделал большую работу в направлении глубокого изучения и пропаганды его идеологического и политического наследия. В тоже время сфера деятельности Фонда и масштабы его работ превзошли границы Азербайджана.

В рамках проекта «Азербайджан - адрес толерантности» Фонд Гейдара Алиева реставрировал святилище Пир Гасана в поселке Мардакяны города Баку, относящееся к XVI веку, мечеть Мохсуну Салима в поселке Бина, мечеть Джума в поселке Бузовны Хазарского района, Новую мечеть в городе Габала, мечеть Имама Рзы в поселке Бины, мечеть Имама Гусейна в Ясамальском районе и другие религиозные молельни.

В рамках проекта «Азербайджан - адрес толерантности» Фонд Гейдара Алиева осуществил реставрацию Бакинской Православной Церкви, церкви Святой Марии, а также ряда храмов в зарубежных странах.

Строительство и реставрация христианских и иудейских храмов наряду с исламскими историческими памятниками, мечетями и святынями в Азербайджане – это истина и пример, который должен быть показан всему миру. Он доказывает то, что в Азербайджане религиозная устойчивость и религиозная толерантность находятся на высшем уровне.

Перечисленные факты показывают, что религиозная политика и данная традиция как её составная часть, основу которой заложил Национальный лидер, будет продолжаться Фондом Гейдара Алиева в форме, достойной Великого лидера.

На сегодняшний день в результате целеустремленной и успешной деятельности Фонда Гейдара Алиева Азербайджан получил возможность на самом высоком уровне представлять и демонстрировать свою культуру в мире.

Богатое культурное наследие нашего народа - музыка, литература, искусство, исторические культурные памятники - защищаются уже не на уровне государства, а на международном уровне, на уровне ЮНЕСКО. Конечно же, это успех не только Фонда Гейдара Алиева, а успех нашей культуры и Азербайджана в целом.

ROLE OF HEYDAR ALIYEV FOUNDATION IN THE REPAIR AND RESTORATION OF RELIGIOUS AND HISTORICAL MONUMENTS

Aynurə Məmmədova

*Research fellow of the Institute of Oriental Studies
named after academician Z.M. Bunyadov of ANAS*

“Religious tolerance is a logical consequence of the successful policy sourced by the historical and progressive traditions of the Heydar Aliyev school.”

Ilham Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan

It is known that Great Leader Heydar Aliyev perceived the protection of our national and moral values, restoration of our historical and religious monuments, and the promotion of tolerance as part of the religious policy. With the order of the Great Leader, which always focuses on the restoration and preservation of cultural monuments, the work of renovation of ancient historical monuments, sanctuaries, mosques and churches is a high indicator of respect for our religious values and the diversity of religions, civilizations.

In recent years, nearly 250 mosques have been built or renovated in Azerbaijan by decrees of President Ilham Aliyev, worthy successor of this policy. Bibi Heybat and Ajdarbey Mosques, Juma Mosque in Shamakhi were reconstructed and was put to the use of believers. In 2014, the largest and most magnificent Heydar Mosque of our country was opened.

Through its activity, the Heydar Aliyev Foundation which held the opening ceremony on the National Leader's birthday, has done a great deal of work in teaching and promoting the idea of national leadership, as well as its rich ideological and political heritage as the its main goal. At the same time, the opportunities of the Fund's activities and scope of its work has exceeded the limits of Azerbaijan.

Within the framework of the project Address of Tolerance - Azerbaijan, the Heydar Aliyev Foundation restored the Pir Hasan Sanctuary of the 16th century, Mohsen Salim Mosque in Bina settlement, Juma Mosque in Buzovna settlement of Khazar region, New Mosque in Gabala, Imam Rza Mosque in Bina settlement, Imam Hussein Mosque in Yasamal district, and other religious places.

Within the framework of the project Address of Tolerance - Azerbaijan, the Heydar Aliyev Foundation has restored the Orthodox Church, St. Mary Church in Baku, as well as a number of temples in foreign countries.

The construction and restoration of the Christian and Jewish temples along with Islamic monuments, mosques and shrines in Azerbaijan are a fact and example to the world. This shows that religious tolerance in Azerbaijan is at a very high level.

The above-mentioned facts show that the National Leader's religious policy, as well as this custom as its integral part, will be continued by the Heydar Aliyev Foundation to be worthy of the Great Leader.

Today, thanks to the purposeful and successful activity of the Heydar Aliyev Foundation, Azerbaijan has the opportunity to promote and demonstrate its culture at the highest level in the world. The rich cultural heritage of our people, music, literature, art, historical and cultural monuments, are now protected not at the level of country but internationally, at UNESCO level. Certainly, all this is not only the success of the Heydar Aliyev Foundation, but also of our culture and our country as a whole.

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ MƏHDƏVİYYƏT (XİLASKARLIQ) İNANCININ TƏZAHÜRLƏRİ

*Elnur Mustafayev,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi işçisi*

Tarixə, keçmiş mədəni-mənəvi irsə və dini inanclara münasibət ictimai və humanitar elmlər üçün həmişə aktual olmuşdur. Qeyd olunan ünsürlər hər bir xalqın mənəvi, qeyri-maddi sərvətidir. Mifoloji təsəvvürlər daxil olmaq şərti ilə şifahi və yazılı folklor nümunələri, maddi mədəniyyət abidələri, qədim daş salnamələr, dini inanclar və adət-ənənələr bütövlükdə xalqın mövcudluğunu sübut edən dəlil-sübutlardır. Müxtəlif xalqlarda müşahidə etdiyimiz fərqli mədəniyyətlər, adət-ənənələr, dini inanclar xalqın uzun zaman kəsiyində formalaşdırıldığı yaşam tərzinin və hakim olan düşüncənin nəticəsidir. Ona görə hər bir xalqın müqəddəratında kəskin dönüş baş verərsə, xalqın öz inkişaf yolunu müəyyənləşdirməsi üçün mədəni-tarixi ırsın, adət-ənənələrin və dini inancların tədqiq edilib araşdırılması çox mühim məsələlərdən birinə çevirilir. Zamanın irəliləməsi, elmi-texniki sahələrin sürətlə inkişafi cəmiyyətin həyatında iqtisadi, siyasi, dini, mədəni dəyişikliklərə səbəb olur. Yaranmış ekstremal vəziyyət ictimai fikrin fəallaşmasına, mədəni-tarixi abidələrin yenidən oxunmasına, tarixi mövzuların yeni üslubda tədqiq olunmasına zəmin yaradır. Tarixi dəyişmək mümkün olmasa da, mətnləri yenidən mənalandırmaq, yeni cür anlamaq, onları bugünkü həyatımızın bir parçasına çevirmək olar. Misal olaraq mətnlərdə əks edilən predmetləri; istifadə olunan sözlərin birmənalı və ya çoxmənalı işlənməsi; anlam və şərh; məna ilə tətbiq arasında münasibət; müəllifin düşüncələri və nəticəyə gəldiyi qənaəti; mübhəm cümlələrin düzgün izahı və digər problemləri qeyd etmək mümkündür. Əslində, bu problemlər, yəni fikir və nitq, məna və dərk, hissə və bütün arasında münasibət qədim dövrlərdən bəri istər Şərqdə, istər Qərbdə fəlsəfi məktəbləri maraqlandırılmışdır. Xüsusilə dini-fəlsəfi mətnlərin tədqiqi və həmin mətnlərdə qeyd olunan mesajların düzgün başa düşülməsi dinşunaslıq və bu elmlə əlaqədər sahələrin əsas vəzifələrindən biridir.

XXI əsr olmasına baxmayaraq, dinlər öz aktuallığını qoruyub-saxlayır, dünyanın siyasi, ictimai, mədəni və iqtisadi həyatında öz təsir izlərini qoymaqda davam edir.

İmadəddin Nəsimi (1369-1417) klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, anadilli poeziyamızda fəlsəfi, ictimai-siyasi məzmunlu şeirin əsasını qoyan şəxsdir. Nəsimi, eyni zamanda, anadilli şeiri-mizdə əruzun imkanlarını genişləndirən və onu poeziyamız üçün doğma bir

vəznə çevirən sənətkardır. O, sənətkarlığı, dili, üslubu, dini-fəlsəfi düşüncələri, ictimai-siyasi fəaliyyəti və cəsarəti ilə şöhrət qazanmış, yaşadığı dövrdə və özündən sonra gələcək nəslin yaradıcılığına nüfuz etməyi bacarmışdır.

Nəsimi yaradıcılığında məhdəviyyət məsələsi, dünyani xilas edəcək şəxslə bağlı düşüncələr, kamil insan, ictimai-siyasi ədalətin qurulması, mənəvi dəyərlərin təbliği, məqsədə çatmaq naminə mübarizə və simvolika kimi mövzular zəngindir. Mehdi inancı ilə bağlı düşüncələr və bu nəzəriyyənin müxtəlif aspektləri Nəsimi tərəfindən yeni üslubda işıqlandırılmış, dini və fəlsəfi motivlər bədii ifadə formaları ilə əks etdirilmişdir. Nəsiminin şeirlərində dünyanın zülmdən xilası, maddi və mənəvi rifahın təmini, ədalətli cəmiyyətin qurulması, insan kamilliyi və insanda gizli qalmış fövqəladə güc kimi ideyalar sufi və hürufiliyə xas metodlarla çatdırılmışdır. Nəticə olaraq qeyd etmək mümkündür ki, Mehdi inancının təzahürləri Nəsiminin şeirlərində kifayət qədər öz əksini tapmış, bu nəzəriyyə ilə bağlı dini-fəlsəfi düşüncələr şairin yaradıcılığında əsas mövzulardan birinə çevriləməyi bacarmışdır.

ПРОЯВЛЕНИЯ ВЕРЫ В СПАСЕНИЕ (МАХДИ) В СТИХАХ ИМАМАДДИНА НАСИМИ

Эльнур Мустафаев
научный сотрудник Института Востоковедения
им. Акад. З.М. Буньядова НАНА

История, прошлое культурное и духовное наследие и религиозные верования всегда были актуальными для общественных и гуманитарных наук. Элементы, упомянутые выше, являются духовным, нематериальным богатством каждой нации. Мифологические образы, устные и письменные образцы фольклора, материальные культурные памятники, древние каменные летописи, религиозные верования и традиции являются доказательством существования нации в целом. Различные культуры, традиции, религиозные убеждения в разных странах, которые люди формировали в течение длительного периода времени, являются результатом образа жизни и преобладающего мышления. Если в судьбе каждого народа произойдет резкое изменение, исследование и изучение культурно-исторического наследия, традиций и религиозных верований является одним из важнейших вопросов для нации для определения собственного пути развития. С

течением времени быстрое развитие научно-технических областей приводит к экономическим, политическим, религиозным, культурным изменениям в жизни общества. В результате возникшая экстремальная ситуация вызывает активацию общественного мнения, перечтение культурных и исторических памятников и исследование исторических проблем в новом стиле. Хотя невозможно изменить историю, можно согласовать тексты, понять новые вещи, превратить их в часть нашей нынешней жизни. Например, можно отметить предметы, которые отражены в текстах, однозначное или многоязычное использование слов, значение и толкования, смысл и применение, мысли и выводы автора, правильное объяснение предложения и пр. На самом деле эти проблемы, связь между идеями и речью, смыслом и пониманием, частью и целым с древних времен интересовали философские школы как на Востоке, так и на Западе. В частности, изучение религиозных философских текстов и правильное понимание посланий этих текстов являются одной из основных задач в области изучения и науки. В XXI веке религии сохраняют свою актуальность и продолжает влиять на политическую, социальную, культурную и экономическую жизнь мира.

Имадеддин Насими (1369-1417) - один из самых выдающихся представителей классической азербайджанской литературы, положивший начало философской, социально-политической поэзии на нашем родном языке. Он приобрел репутацию своим мастерством, языком, стилем, религиозно-философскими мыслями благодаря общественно-политической деятельности и смелости, и сумел проникнуть в творчество своего времени и будущего поколения.

Творчество Насими богато такими темами, как представления о человеке, который спасет мир, идеальном человеке, установление общественно-политической справедливости, пропаганда моральных ценностей, борьба за цель и символизм. Насими проиллюстрировал мысли о вере Махди и различные аспекты этой теории в новом стиле и выразил религиозные и философские мотивы в формах художественного выражения. В стихах Насими идеи спасения мира от жестокости, материального и морального благополучия, создания справедливого общества, человеческого совершенства и скрытой необычайной силы в человеке доводятся суфийскими и герметическими методами. В результате можно отметить, что в стихах Насими были довольно хорошо отражены проявления веры Махди, и религиозно-философские мысли об этой теории стали одной из главных тем в творчестве поэта.

MANIFESTATION OF THE BELIEF IN MAHDAVIAT (THE IDEA OF SALVATION) IN THE POETRY OF IMADEDDIN NASIMI

Elnur Mustafayev

*Research fellow of the Institute of Oriental Studies
named after academician Z.M. Bunyadov of ANAS*

History, past cultural and spiritual heritage and religious beliefs have always been relevant to the social sciences and humanities. The elements mentioned above are the spiritual, intangible wealth of every nation. Mythological images, oral and written samples of folklore, material cultural monuments, ancient stone annals, religious beliefs and traditions are proof of the existence of a nation as a whole. Different cultures, traditions, religious beliefs in different countries, which people have shaped over a long period of time, are the result of lifestyle and prevailing thinking. If there is a dramatic change in the fate of every nation, the study of the cultural and historical heritage, traditions and religious beliefs is one of the most important issues for a nation to determine its own path of development. Over time and rapid development of scientific and technical areas lead to economic, political, religious, cultural changes in the life of society. As a result, the consequential extreme situation causes the activation of public opinion, re-reading of cultural and historical monuments and the study of historical problems in a new style. Although it is impossible to change the history, it is possible to harmonize texts, understand new things, and turn them into a part of our present life. In particular, the study of religious philosophical texts and the correct understanding of the messages in these texts are one of the main tasks in the field of study and science. Despite the 21st century, religions remain relevant and continue to influence the political, social, cultural and economic life of the world.

Nasimi (1369–1417) was a 14th century Azerbaijani and Hurufi poet. Known mostly by his pen name of Nesîmî, he composed one divan in Azerbaijani, one in Persian and a number of poems in Arabic. He is considered one of the greatest Azerbaijani mystical poets of the late 14th and early 15th centuries and one of the most prominent early divan masters in Azerbaijani literary history.

Creativity of Nasimi is rich in the problem of the messiah (masih), thoughts about the person who will save the world, the ideal person, the establishment of social and political justice, the promotion of moral values, the struggle for purpose and symbolism. Thoughts about the Mahdi faith and various aspects

of this theory are illustrated by Nasimi in a new style, while religious and philosophical motifs are expressed in forms of artistic expression. Nasimi's verses explain such ideas as saving the world, material and spiritual well-being, building a just society, human perfection and extraordinary power in a person. As a result, it can be noted that the manifestations of Mahdi's faith are reflected in Nasimi's poems and religious and philosophical reflections on this theory have become one of the main themes of the poet's creative work.

MOLLA SƏDRA DÜŞÜNCƏSİNĐƏ FƏLSƏFƏ-DİN MÜNASİBƏTİ

*İbrahim Bağırov,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqişünaslıq İnstitutu Nəşriyyat şöbəsinin elmi işçisi*

Fəlsəfə və din uzun zamanlardan bəri insanlıq tarixində xüsusi yerə sahib olan vacib amillərdir. Bu gün mövcud olan səmavi dinlərdən fərqli, ibtidai formada olsa da, insanlar çox qədim dövrlərdən dini inanclara sahib olublar. Sistemli fəlsəfənin başlangıcı olaraq e.ə. VII-VI əsrlərin qəbul edilməsinə baxmayaraq, düşüncənin tarixi insanlıq qədər qədimdir. Fəlsəfi fikir tarixinə nəzər salındığı zaman, fəlsəfə və din mövzusunun bütün dövrlərdə və bütün fəlsəfi məktəblərdə müzakirə və mübahisə mövzusu olduğu diqqəti cəlb edir.

Tərcümə fəaliyyəti ilə İslam dünyasına nüfuz edən yunan fəlsəfəsi ilə tanışlıqdan sonra, fəlsəfə-din problemi müsəlmanlar arasında da ciddi müzakirə mövzusuna çevrildi. Bəziləri fəlsəfənin yad mədəniyyətə aid olduğu, müsəlmanların ehtiyac duyduğu hər şeyin vəhşi məhsulu olan Quranda və hədislərdə mövcud olduğunu iddia edərək, ona qarşı mənfi mövqe tuttular. Əksər İslam mütəfəkkirləri fəlsəfə ilə din arasında həqiqi ziddiyyət görmürdülər. Onların fikrincə, fəlsəfi düşüncənin qaynağı olan ağıl və dinin qaynağı olan vəhşi eyni mənbəyə aiddir və bu səbəbdən, bunlar arasında həqiqi ziddiyyət ola bilməzdi. Bu fikrə isnad edərək, İslam filosofları fəlsəfə və din arasında görünən təzadları ortadan qaldırmağa cəhd edirdilər. İbn Rüşd, Farabi, ibn Sina kimi filosofların əsərlərinə nəzər yetirməklə bu meylin şahidi olmaq mümkündür.

İslam düşüncəsində fəlsəfə ilə dini birləşdirmə cəhdləri XVII əsr Səfəvilər dövrü filosofu Molla Sədranın fəlsəfəsində özünün zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Mütəaliyə fəlsəfə məktəbinin banisi olan şirazlı filosof özündən əvvəl mövcud fəlsəfi məktəbləri, onların bilik əldəetmə vasitələrini sintez edərək özünün ilahi, transcendental fəlsəfəsinin özüünü inşa etməyə çalışmışdır. Filosof iştəraqı, əqli və vəhymənşəli biliyi özündə birləşdirən bir sistem hazırlayaraq, bu prinsipləri paralel şəkildə istifadə edərək, fəlsəfi məsələləri çözməyə səy göstərirdi. Sədraya görə, ağılla şəriət, fəlsəfə ilə din bir-birinə zidd deyil. Filosofun fikrincə, həqiqi fəlsəfə, yaxud ilahi hikmət fəlsəfə və dinin birləşdirilməsindən ibarət idi.

Bu məqalədə Molla Sədranın fəlsəfə və din anlayışı, həmçinin onlar arasındakı münasibət araşdırılmışdır.

ФИЛОСОФСКО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ВИДЕНИИ МУЛЛЫ САДРЫ

Ибрагим Багиров

*научный сотрудник Отдела издательства Института
Востоковедения имени акад. З.М. Буньядова НАНА*

Философия и религия являются важными факторами, которые долгое время занимают особое место в истории человечества. Даже если они были в форме примитивных верований, отличающихся от современных авраамических религий, люди всегда имели религиозные верования. Хотя VII-VI вв. до н.э. были приняты в качестве начала систематической философии, история мысли стара так же, как человечество. Глядя на историю философской мысли, становится ясно, что предмет философии и религии во все времена и во всех философских школах был предметом дискуссий и противоречий.

В результате переводческой деятельности мусульманский мир познакомился с греческой философией, и после этого философия и религия стали одним из важнейших вопросов в исламском мире. У некоторых было негативное отношение, они утверждали, что философия принадлежит иностранной культуре, и что все потребности мусульман найдены в Коране и Хадисах. Однако многие исламские мыслители не видели подлинного противоречия между философией и религией. По их мнению, источник философской мысли и источник религии одинаковы. Поэтому между философией и религией нет реального противоречия. Основываясь на этой идее, исламские философы пытались устраниТЬ якобы противоречие между философией и религией. Эту тенденцию можно наблюдать в работах таких философов, как Ибн Рушд (Аверроэс), Фарабии Ибн Сина (Авиценна).

Попытки исламских мыслителей объединить философию и религию достигли своего апогея в работах философа Сефевидского периода 18-го века муллы Садры. Философ-ширазец, основатель философской школы «Муталийя» (Трансцендентная философия) стремился создать основу божественной и трансцендентной философии, синтезируя существовавшие до него философские школы и методы их доступа к знаниям. Согласно мулле Садру, мудрость, философия и религия не противоречат друг другу. Философ даже считает, что истинная философия или божественная мудрость должны сочетать философию и религию.

В этой статье рассматривается философия и религиозная концепция Садры, а также их взаимоотношения.

PHILOSOPHY AND RELIGION RELATIONS IN MOLLA SADRA'S THOUGHTS

Ibrahim Baghirov

*Research fellow of the Institute of Oriental Studies
named after academician Z.M. Bunyadov of ANAS*

Philosophy and religion are important factors occupying central place in the history of humanity from ancient times. Humans have always had religious beliefs since the earliest times though they were unsophisticated compared to heavenly religions. The systematic study of philosophy dates back to the 7th and 6th centuries BC, yet the history of thought is as ancient as humanity itself. History of philosophy reveal that philosophy and religion had always been a matter of dispute almost in all philosophical schools.

After Muslims familiarized themselves with Greek philosophy through translations, the problem of philosophy and religion became a question of debate for them. Some scholars displayed negative attitude towards it claiming that philosophy belongs to an alien culture and that Muslims can find the answer of every question in the Quran and hadiths. However, majority of the Islamic thinkers did not see contradiction between philosophy and religion. According to them, philosophy and religion are of the same origin, therefore, there would not be a true discrepancy between the two. Based on this idea, Islamic philosophers attempted to eliminate the ostensible discrepancy between philosophy and religion. Studying the works of Islamic philosophers such as Ibn Rushd, Al-Farabi, Ibn Sina one can easily notice this tendency.

The attempts to combine philosophy with religion reached the highest point in the 17th century Safavid philosopher Mulla Sadra's thought. The founder of the school of Al-hikmat al-mutaaliyah (transcendent philosophy/theosophy) Shirazi was trying to synthesize earlier philosophical schools and their methods of learning and laid the foundations of his new school. He sought to solve philosophical issues by preparing a system which was utilizing the knowledge received through *vahy* (revelation), *burhan* (demonstration) and *irfan* (contemplation) in a parallel form. According to Mulla Sadra, there were not any real difference between philosophy and religion. Furthermore, Sadra was claiming that the real philosophy is the unification of philosophy and religion, indeed.

The main purpose of this paper is to analyze Mulla Sadra's view with regard to philosophy, religion and their relationship.

QAFQAZDA DİNİ TƏHSİL SAHƏSİNDE İRƏVAN MƏKTƏBİNİN ROLU: İRƏVANİLƏR SÜLALƏSİNİN NÜMUNƏSİNDE

*Dürdana Cəfərli,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqiünaslıq İnstitutu
Din və ictimai fikir şöbəsinin elmi işçisi*

Hər bir aborigen xalqın həmin ərazidəki tarixi köklərinin göstəricilərindən biri, heç şübhəsiz, onlara məxsus abidələr və ibadətgahların mövcudluğudur. Digər Azərbaycan əraziləri kimi, İrəvan xanlığı ərazisində də İslam dini VII əsrən etibarən yayılmağa başlamışdır. Məhz həmin dövrdən bəri bu ərazilərdə çoxlu sayıda məscid və mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir. Bu mədrəsələrdə tənənmiş müctəhidlər və din xadimləri həm tədrislə məşğul olur, həm də əsərlər yazırdılar. Azərbaycanın ən qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərində doğulub boy-a-başa çatmış yüzlərlə elm, mədəniyyət və din xadimi dəyərli əsərləri ilə təkcə Qafqaz xalqlarına deyil, bütünlükdə İslam dünyasına öz töhfəsini vermişdir. Onların əsərləri dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, arxivlərində və muzeylərində qorunub saxlanılır.

İrəvanda doğulub boy-a-başa çatan, sonra dini təhsil üçün həmin dövrə Nəcəf, Kərbəla, Bağdad, Qahirə, Xorasan kimi İslam elm mərkəzlərinə ali dini təhsil almaq məqsədi ilə müraciət edən, sonradan müəyyən səbəblərdən həmin şəhərlərdə ömrünü başa vuran “İrəvani” soyadı ilə məhşur olan onlarca müctəhid, ayətullah və əllamə titulu daşıyan görkəmli İslam alim və fəqihləri olmuşdur. Bunların sırasında ayətullah Seyyid Əli İrəvani, ayətullah Hacı Şeyx Yusif, ayətullah Məhəmməd bin Məhəmməd Baqır İrəvani, ayətullah Seyyid Əbdülməcid İrəvani, ayətullah Mirzə Əliağa İrəvani, Mirzə Fəzləli kimi tənənmiş İslam alimlərinin adlarını çəkmək mümkündür. Bu gün də İslam elm mərkəzlərində əsərlərindən dərs vəsaiti kimi istifadə olunan belə alimlərin tənininə və onların qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan şəhərinə mənşəlili mövzunun aktuallığını daha da artırır. Məqalədə əslən İrəvandan olub, İrəvanilər kimi məşhurlaşan İslam alimlərinin elmi şəxsiyyəti, İslam aləminə vermiş olduqları dəyərli əsərləri təhlil edilərək, onların elmi-nəzəri metodları araşdırılıb. Eyni zamanda, Qafqazda dini təhsil sahəsində İrəvan məktəbinin rolu və xarakterik xüsusiyyətləri xüsusi vurgulanmışdır.

Bu gün ermənilərin cidd-cəhdə azərbaycanlıların öz qədim əraziləri olan İrəvan şəhərindəki bütün maddi-mədəniyyət izlərini, tarixi abidələrini silməyə cəhd göstərərək, monoetnik erməni şəhəri yaratmağa çalışdıqları bir dövrdə, əslən İrəvandan olan bu böyük Azərbaycan alimlərinin tanınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

РОЛЬ ИРЕВАНСКОЙ ШКОЛЫ В РЕЛИГИОЗНОМ ОБРАЗОВАНИИ НА КАВКАЗЕ: НА ПРИМЕРЕ ИРЕВАНСКОЙ ДИНАСТИИ

Дурдана Джасарли

*научный сотрудник Отдела религиоведения и общественного мнения
Института востоковедения им. акад. З.М. Буньядова НАНА*

У каждого народа-аборигена одним из показателей наличия исторических корней, определяющих его принадлежность к данной территории, несомненно, является существование относящихся к нему памятников и мест поклонения. Как и на остальных территориях Азербайджана, ислам стал распространяться на территории Иреванского ханства, начиная с VII века. Именно с этого времени на данной территории начало функционировать множество мечетей и медресе. В этих медресе занимались преподавательской деятельностью, а также создавали свои труды известные муджтахиды и религиозные деятели. В одном из самых древних центров науки и культуры Азербайджана – в городе Иревань - родились и были взращены сотни научных, культурных и религиозных деятелей, подаривших свои ценные произведения не только народам Кавказа, но и всему исламскому миру. Их сочинения хранятся в различных библиотеках, архивах и музеях мира. Десятки исламских учёных, получивших впоследствии титулы муджтахидов, аятолла и факихов, родились и выросли в Иревани, затем уехали в такие города, как Неджеф, Кербела, Багдад, Каир, Хорасан для получения высшего религиозного образования, но, в силу разных причин, завершили свой жизненный путь на чужбине, прославившись при этом под фамилией «Иревани». В числе их можно назвать имена таких известных исламских деятелей, как аятолла Сейид Али Иревани, аятолла Гаджи Шейх Юсиф, аятолла Мухаммад бин Мухаммад Бакир Иревани, аятолла Сейид Абдулмаджид Иревани, аятолла Мирза Алиага Иревани, Мирза Фазлали и других. Тот факт, что на сегодняшний день сочинения этих исламских учёных используются в качестве учебного пособия в исламских научных центрах и то, что они являются уроженцами старинного азербайджанского города Иревань, ещё более увеличивает актуальность данной темы. В статье анализируется научная личность исламских учёных, происходивших родом из Иревани, и прославившихся под фамилией Иревани, ценные произведения, подаренные ими исламскому миру, а также исследуются использовавшиеся ими научно-теоретические методы.

Наряду с этим, особо подчёркиваются роль и характерные особенности иреванской школы в сфере религиозного образования на Кавказе.

Сегодня, в период когда армяне прикладывают серьёзные усилия для того, чтобы стереть все следы материально-духовной культуры и исторические памятники азербайджанского народа на его исконных древних территориях в городе Иревань, стремясь создать моноэтнический армянский город, выявление ряда имён великих азербайджанских учёных, имеющих иреванское происхождение, имеет особо важное значение.

ROLE OF IRAVAN SCHOOL IN RELIGIOUS EDUCATION IN THE CAUCASUS: THE CASE STUDY OF THE IRAVANI DYNASTY

Durdana Jafarli

*Research fellow of the Department of Religion and Public Opinion of the
Institute of Oriental Studies named after academician
Z.M. Bunyadov of ANAS*

One of the indicators of each aboriginal people's historical roots in a certain area is undoubtedly the existence of their monuments and temples. As in other areas of Azerbaijan, Islamic religion began to spread from the 7th century in the Iravan Khanate. Since then, numerous mosques and madrasas started to operate in these areas.

In these madrasas, well-known *mujdehids* (high religious person in Islam) and religious figures were engaged both in teaching and writing works. Hundreds of figures of science, culture and religion, who were born and grown up in the city of Iravan, one of the oldest scientific and cultural centers of Azerbaijan, contributed with their valuable works not only to the Caucasian peoples' culture, but also to the entire Islamic world. Their works are kept in different libraries, archives and museums around the world.

There were dozens of prominent Islamic scholars and faqihs (a scholar on fiqh, one of the religious sciences dealing with issues of Shariah) with title of *mujdehid*, *ayatollah* and *allama*, known by the surname of "Iravani", who were born and grown up in Iravan, then left for higher religious education to such Islamic centres as Najaf, Karbala, Baghdad, Cairo, Khorasan, and died there. Islamic scholars such as Ayatollah Sayyid Ali Iravani, Ayatollah Haji Sheikh Yusuf, Ayatollah Muhammad bin Muhammad BaqirIravani, Ayatollah Seyyid

Abdulmajid Iravani, Ayatollah Mirza Aliaga Iravani and Mirza Fazlali can be mentioned among them.

Popularizing of such Islamic scholars through their works used as teaching aids in Islamic scientific centers and their belonging to Iravan, an ancient Azerbaijani land, increases the topicality of the issue. The article analyzes the scientific personality of Islamic scholars known as Iravanians, their valuable works contributed to the Islamic world and their scientific and theoretical methods. At the same time, the role and characteristic features of the Iravan School in the field of religious education in the Caucasus were highlighted.

Today it is of particular importance to popularize these great Azerbaijani scholars from Iravan, when Armenians are trying to create mono-ethnic Armenian city by wiping out all the cultural and historical traces of Azerbaijanis in their ancient lands and in Iravan city.

İSLAMAQƏDƏRKİ İNANCLARIN TƏPƏBAŞI ABİDƏSİNĐƏ ƏKSİNƏ DAİR

*Bədircahan Məmmədova,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Şimal-Qərbi Arxeoloji Ekspedisiyasının üzvü, elmi işçi*

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Şəki Arxeoloji Ekspedisiyasının rəhbəri Nəsib Muxtarovun və ekspedisiya üzvü İntizar Bədəlovanın gərgin zəhməti və səyi sayəsində 1996-cı ildə Şəki şəhərinin Fazıl kəndində aşkarlanan Təpəbaşı abidəsinin tarixi əhəmiyyəti və turizm potensialı nəzərə alınaraq, bu abidənin “Əbədi sükut dünyası - labirint” adı ilə Praktiki Arxeologiya Müzezi olaraq fəaliyyət göstərməsi müasir arxeologiya elmimizin uğurlarındandır.

“Antik dövr Təpəbaşı nekropolu” adı ilə Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən qeydiyyata alınmış muzeydəki qəbir abidələri Eneolit, Tunc, Antik dövrlər insanının dini dünyagörüşü, ideologiyası, məişət həyatı, mədəniyyəti, hətta mühəndislik bacarığı haqqında məlumat toplamaq üçün əhəmiyyətlidir. Bu maddi mədəniyyət nümunələri bölgədə müxtəlif sənət sahələrinin qədim dövrlərdən başlayaraq, zəmanəmizə qədər ardıcıl olaraq inkişafa uğradığını sübuta yetirir və dünya mədəniyyəti xəzinəsində özünəməxsus yer tutur. Muzeydə qorunan tapıntılar arxeoloji qazıntıların nəticələrini əks etdirməklə yanaşı, həm də orijinallığı ilə diqqət cəlb edir.

Ekspozisiyani təşkil edən 11 qəbir yerləşdirildiyi dərinlikdən, həcmərin dən asılı olmayaraq, aşkar edildikləri yerdə digər maddi-mədəniyyət nümunələri (bütlər, məişət əşyaları və s.) ilə birgə nümayiş etdirilir. Məhz belə tərtibat uyğun dövrün yerli dəfn adətinin müşahidə edilməsi üçün əlverişli təsəvvür yaradır.

Maraqlı arxeoloji materiallarla zəngin olan bu muzeydə antik dövrə aid bir sıra tapıntılar sırasında təkayaqlı kiçik vazalar, qara gildən hazırlanmış çıraqlar, qara, boz, qırmızımtıl gildən hazırlanan qulplu, ayaqlı, bəzən isə ayaqsız miniatür qablar maraq kəsb edir. Dulus çarxında deyil, əl ilə hazırlanmış və müxtəlif təyinatla (qədim inanca əsasən, belə qablarda qorunan ətirlili yağların tüstüsündən bir sıra dini mərasimlərdə bəd ruhların qovulmasına inanaraq) istifadə edilmişdir.

Şəkinin Təpəbaşı abidəsi, həmçinin Küdürlü, Daşüz və Qanıq (Alazan) ərazisindəki Sarıca Minbərək kurqanlarında aşkar olunmuş belə qab tapıntılarının eyniləri həm də digər Azərbaycan abidələrində – Mingəçevir torpaq və küp qəbirləri, Şamaxı yaxınlığındakı Xınıslı abidəsində aşkarlanmışdır. Yerli dulus-çuluq istehsalını sübut edən belə tapıntılar qədim insanların ilkin dini inam və mifoloji dünyagörüşü və sosial mövqeyi barədə məlumat verir.

ОБ ОТРАЖЕНИИ ДОИСЛАМСКИХ ВЕРОВАНИЙ В ПАМЯТНИКЕ ТЕПЕБАШИ

Бедирджахан Мамедова

*член Северо-Западной археологической экспедиции
Института Археологии и Этнографии НАНА, научный сотрудник*

Учитывая историческую значимость и туристический потенциал поселения Тепебаши, находящегося в селении Фазыл Шекинского района, выявленное с 1996-го года с результатом археологических раскопок (благодаря усердным стараниям руководителя Шекинской Археологической Экспедиции Насиба Мухтарова и сотруднице экспедиции Интизар Бадаловой), функционирует как практический археологический музей, под названием «Лабиринт - мир вечного молчания», является достижением современной археологической науки.

Среди экспонатов данного музея, зарегистрированного Министерством Культуры и Туризма как «Некрополь Тепебаши. Античный период», особо привлекают внимание могилы периода энеолита, бронзового и античного периодов, предоставляют информацию о мировоззрении, идеологии, повседневной и культурной жизни, а также об инженерной способности древних людей. Данные находки, занимающие особое место среди мировых достижений, подтверждают о наличии разных профессиональных отраслей в изложенном регионе. В результате исследований, выявляется наличие этих отраслей с древних времен, а также их последовательное развитие.

Археологические находки данного музея, отражающие результаты раскопок, привлекают также своей оригинальностью.

Экспозиция состоит из 11-ти могил, выявленных и сохраненных на месте их первичного выявления. Среди данных находок также демонстрируются другие материалы - иконы, предметы быта, воссоздающие картину древнего местного захоронения.

Среди особо интересных археологических материалов музея привлекают внимание маленькие, одногонгие вазы, светильники из черной глины, а также миниатюрные безногие сосуды, изготовленные из черной, серой, красноватой глины. Такие сосуды, изготовленные местными мастерами при помощи гончарного колеса, применялись в быту в различных целях (в древних верованиях повествуется о применении дыма ароматных масел, хранящихся в данных сосудах при разных религиозных ритуалах, к примеру, для изгнания злых духов).

Аналоги сосудов, выявленных в поселении Тепебашы Шекинского района, также были найдены в поселениях Кюдюрлю и Дашуз данного региона, в курганах Сарыджа-Минбарак на территории Ганых (Алазань), а также в других древних азербайджанских поселениях (в земляных и глиняных могилах Мингечаура, в поселении Хыныслы вблизи Шамахинского района). Данные находки, являются наглядным примером, подтверждающим наличие местного гончарного искусства, а также представляют информацию о начальных религиозных воззрениях, мифологии и социальной позиции древних людей.

THE REFLECTION OF THE PRE-ISLAMIC BELIEFS ON THE TEPEBASHI MONUMENT

Badirjahan Mammadova

*Member of the North-West Archaeological Expedition of
the Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS*

It is one of the successes of our modern archeological science that the Tepebashi monument disclosed in Fazil village of Shaki city in 1996 due to the hard work and efforts of Nasib Mukhtarov, the leader of Shaki Archeological Expedition of the ANAS Institute of Archeology and Ethnography and Intizar Badalova, a member of the expedition, will act as the Practical Museum of Archeology under the name of “World of permanent silence – Labyrinth” by considering the historical importance and touristic potential of the same monument.

The tombstones in the museum registered by the Ministry of Culture under the name of “Ancient time Tepebashi necropolis” are important for collecting information on the religious outlook, ideology, social life, culture and even engineering skills of the men of the eneolith, bronze and ancient time. These material and cultural examples prove that different fields of art in the region were subject to development subsequently beginning from the ancient times till our time and they take their own place in the treasure of the world culture. The findings protected in the museum draw attention with their originality along with reflecting the results of the archeological excavations.

11 tombs that make up the exposition, are displayed together with the other material and cultural examples (idols, domestic appliances and so on) in the place of their disclosure irrespective of the depth of their location and amounts.

Just the same design makes a favorable impression for observing the local burial tradition of the suitable time.

The one-legged small vases, black clay lusters, black, gray and reddish clay handled, legged, and sometimes legless small plates among some findings belonging to the ancient time rouse interest in this museum which is rich in interesting archeological materials. They were made by hand but not with the potter's wheel and used in different appointments (according to the old belief, believing in driving out of evil souls with the smoke of the fragrant oils protected in such plates for some rites).

Tepebashi monument of Shaki city as well as the similar copies of such plates found in Sarija Minberek barrows on the territory of Kudurlu, Dashuz and Ganig (Alazan) and other monuments of Azerbaijan – Mingachevir land and jug tombstones, were disclosed in Khinisli monument near Shamakhi city. Such findings that prove the production of the local pottery also provide information on the preliminary religious belief and mythological outlook and social position of the ancient people.

SOVET HAKİMİYYƏTİNİN 1920-1940-cı İLLƏRİNDE İSLAM DİNİNƏ və ONUN KOMPONENTLƏRİNƏ MÜNASİBƏT (ŞƏKİ QƏZASI TİMSALINDA)

*Elşən Abdurahmanov,
AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzinin elmi işçisi*

1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada sovet hakimiyyətinin elan edilməsi keçmiş Çar Rusiyası ərazisində yaşayan xalqların, xüsusilə də müsəlman əhalinin ictimai-siyasi, mədəni və mənəvi həyatında köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Hakimiyyətinin ilk çağlarında özünü məzлum əhalinin xilaskarı, imperializmin düşməni elan edən bolşeviklər bu yolla siyasi hadisələri öz xeyirlərinə dəyişməyə çalışırdılar.

Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.I.Lenin və Millətlər Komissarı İ.V.Stalinin “Rusiya və Şərqi əməkçi müsəlmanlarına müraciəti”ndə (3 dekabr 1917) bütün Rusiya ərazisində, o cümlədən Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Sibir, Volqaboyu və Krimda yaşayan türk və müsəlman əhaliyə müraciət edilərək onların azad, firavan həyat sürmələri, öz milli və irfani həyatlarını müstəqil şəkildə yaşamaları üçün təminat verilir, tarixən zülmə məruz qalan bu xalqların artıq güvəndə olduqları bildirilir, xoşbəxt həyatın davamı üçün rus inqilabına dəstək olmaları xahiş edilirdi.

1920-ci ilin 28 aprelində - Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işgal edildikdən sonra, həmin ilin 5 may tarixində Leninin RSFSR Xalq Komissarları Soveti adından Azərbaycanın Sovet Hökumətinə göndərdiyi telegramda müstəqil Azərbaycan Respublikası zəhmətkeş külələrinin azadlığa çıxmasisi alqışlanır və əminliklə bildirilirdi ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası öz hökumətinin rəhbərliyi altında azadlıq və istiqlaliyyətini Şərqi məzлum xalqlarının qəddar düşməni olan imperializmdən qoruyub saxlayacaqdır. Lakin qısa bir müddət keçdikdən sonra, yuxarıda qeyd edilənlərin, sadəcə, bir vəd olduğu, Şərqi bir çox xalqları kimi, Azərbaycan əhalisinin digər imperiyalardan daha qəddar bir imperiyanın əsarətinə düşdüyü məlum oldu.

Azərbaycan işgal edildikdən sonra, 1920-ci ilin ayında ölkədə “vicdan azadlığı” adı altında hər cür dini ayinlərin icra olunması qadağan olundu, din dövlətdən və məktəbdən ayrıldı. Digər bir dekretlə xan, bəy və mülkədar torpaqları ilə yanaşı, monastr, kilsə, vəqf və məscid torpaqları bütün iş heyvanları ilə birlikdə müsadirə edilərək, “ödənişsiz olaraq, torpaqdan bərabər istifadə əsasında zəhmətkeş xalqa verildi”. Bununla belə, sovet hakimiyyətinin ilk illərində respublika hökuməti dindarlara “qayğı gösterir”, dini bayramlarda müxtəlif dinə mənsub vətəndaşların bayram etmələri üçün onlara

qeyri-iş günü verilirdi. Hətta bu dövrdə məscidlərin, pirlərin, sinaqoqların və kilsələrin də əksəriyyəti fəaliyyətini davam etdirirdi. Bu istiqamətdə siyasetin aparılmasında Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanovun tövsiyələri xüsusi rol oynamışdı.

Dinə qarşı sərt münasibət tədricən özünü bürüzə verməyə başlayır. Xüsusilə də Stalinin ən yüksək vəzifəni tutmasından sonra, dinə və onun bütün komponentlərinə qarşı mübarizə açıq şəkil alır. Sınıf düşmən adlandırılan din xadimləri və onların övladlarının üzünə bütün sovet müəssisələri, hətta məktəblərin və digər tədris müəssisələrinin qapıları bağlanır. Məscidlər dağıdırılır, ən yaxşı halda məktəblərə, bağçalarara və anbarlara çevrilirdi. Ümumilikdə, təkcə 1929-cu ildə Azərbaycan qəzalarında 120 məscid binası zəbt edilib məktəb üçün istifadəyə verilir, 400 məscid bağlanır. Sovet hakimiyyəti ərəfəsində Şəki qəzasında fəaliyyətdə olan 450 məscidin, o cümlədən Şəki şəhərində 36 məscidin də taleyi acınacaqlı hal alır.

1925-ci ildə “Allahsızlar İttifaqı”nın təşkil edilməsi dinə qarşı mübarizənin lazıminca aparıldığını göstərən faktlardan biri idi.

Sovet Azərbaycanında 1920-ci illərin II yarısından etibarən, o cümlədən, onun tərkib hissəsi olan Şəki qəzasında hakimiyyətin din sahəsində tutduğu irticaçı mövqeyi dini atributlar, həm dini, həm də milli geyim və örtülər üzərinə total yürüşlə davam edir. Din xadimlərinin böyük əksəriyyəti repressiya qurbanına çevrilirlər. Dini və milli bayramlar qadağan edilir, məscid və mədrəsələrlə yanaşı, xalqın minilliklər ərzində yaratdığı digər maddi-mənəvi sərvətlərə, tarixi memarlıq abidələrinə də yad münasibət sərgilənir. Şəki Şəhər Sovetinin Kiş Kənd Soveti və məktəbinə ünvanladığı 7 fevral 1937-ci il tərixli məktubunda Şəkinin Kiş kəndində yerləşən tarixi Alban məbədinə qarşı yürüdülən siyasetin mənfi çalarları açıq şəkildə özünü bürüzə verir.

İkinci Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın dinə münasibətdə müəyyən dəyişiklik baş verir. 1944-cü ildə Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsi yaradılır. Stalin gözlənilmədən məscidərin fəaliyyətinin bərpa edilməsi barədə 1945-ci ilin dekabrında sərəncam verir. Bakıda Təzəpir və Əjdər bəy, Maştağa, Lənkəran, Naxçıvan, Ordubad, Ağdam və Şəkidə bəzi məscidlər açılır. SSRİ-dən Məkkə ziyarətinə getmək üçün ikisi azərbaycanlı olmaqla, 1945-ci ilin dekabrında zəvvvarlar qrupu təşkil edilir. Beləliklə, dünya ictimaiyyəti qarşısında özünü müsəlmanların hamisi kimi qələmə verməyə çalışın sovet rəhbərliyi bu tədbirlərlə müsəlman əhalinin rəğbətini qazanmağa, gələcək siyasi və dini avanturasını genişləndirməyə çalışırı.

XX əsrin 20-40-cı illərində sovet hakimiyyətinin iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə yürütdüyü siyaset nəticəsində, cəmiyyətin strukturunun dəyişməsi iqtisadi problemlərin dərinləşməsinə, sosial-ictimai həyatda ziddiyyətlərin

artmasına və buna adekvat olaraq, xalqın ciddi müqavimətinə gətirib çıxardı. Hökumətin sosial-siyasi və ictimai sahədə buraxdığı kobud səhv'lərdən biri də İttifaq daxilində yaşayan xalqların, əsasən də türk və müsəlmanların mili-mənəvi, dini dəyərlərinə qarşı hörmətsizlik, qadağa və təhqiramız mövqe sərgiləməsi idi.

XX əsrin 20-40-cı illərində dini vəziyyətlə bağlı istər sovet dönməmində, istərsə də Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, dəyərli araşdırımlar aparılmış, mövcud durum təhlil edilərək bir sıra əsərlər yazıya alınmışdır. Bununla belə, həmin zaman kəsiyində Şəki qəzasında dinə və dini atributlara münasibət istiqamətində sistemli tədqiqat aparılmamış, qəzada yeridilən dini siyasətin mahiyyətinə aydınlıq gətirilməmişdir. Bu məqalədə geniş tədqiqat sahəsi olan mövzunun əsas məqamlarını işqlandırmaq qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Məqalədə sovet hakimiyyətinin 1920-1940-cı illərində Şəki qəzasında yeridilən dini siyasəti fonunda bütövlükdə Azərbaycan SSR-dəki dini mühit, dinə və onun komponentlərinə qarşı münasibət təhlil edilmiş, hakimiyyətin dini siyasətlə bağlı tutduğu mövqeyə aydınlıq gətirilməsinə çalışılmışdır. Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivisi, onun Şəki filialındakı, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi arxivlərindəki materiallardan, dövri mətbuat vasitələrindən, o cümlədən dövrün siyasi liderlərinin xatırə memuarlarından, həmçinin elmi əsərlərdən geniş istifadə edilmişdir.

**ОТНОШЕНИЕ СОВЕТСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА
К ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ И ЕЕ СОСТАВЛЯЮЩИМ
В 1920-Х И 1940-Х ГОДАХ
(НА ПРИМЕРЕ ШЕКИНСКОГО УЕЗДА)**

Эльшан Абдурахманов
*научный сотрудник Шекинского Регионального
Научного Центра НАНА*

Провозглашение Советской власти в России в октябре 1917 года, вызвало радикальные изменения в общественно-политической, культурной и духовной жизни людей, проживающих на территории бывшей Царской России, в частности мусульманского населения. В первые годы её правления большевики, которые провозгласили себя спасителями угнетенного населения и врагами империализма, пытались превратить политические события в свою пользу.

В «Обращении к Российской и Восточным рабочим мусульманам» Председателя Совета Народных Комиссаров В.И. Ленина и Народного Комиссара по национальным вопросам И.В.Сталина (3 декабря 1917 года) к проживающим на всей территории России, в том числе на Кавказе, в Средней Азии, в Сибири, в Приволжье и в Крыму, тюркам и мусульманскому населению сообщается о гарантировании проведения свободной, процветающей жизни, независимого проживания своей национальной и просвещдающей жизнью. Теперь эти исторически угнетенные народы будут жить в безопасности и в доверии, и для продолжения счастливой жизни их просят поддержать русскую революцию.

28 апреля 1920 г. - после оккупации Азербайджана Советской Россией, 5 мая того же года, на телеграмме посланной Ленином Советскому правительству от имени Совета народных комиссаров РСФСР, приветствуется освобождение трудящихся масс независимой Азербайджанской Республики и с уверенностью сообщается, что под руководством своего правительства независимая Азербайджанская Республика будет защищать свою свободу и независимость от империализма, жестокого врага угнетенных народов Востока. Но через некоторое время стало ясно, что вышеизложенное было просто обещанием, как и многие народы Востока, азербайджанцы также были захвачены более жестокой империей.

После оккупации Азербайджана, с мая 1920 года, поставили запрет на проведение различных религиозных обрядов под названием «свобода совести», религия отделилась от государства и школы. Под другим декре-

том наравне с ханскими, бекскими и помещичьими землями, земли монастырей, церквей, вакфов и мечетей были конфискованы вместе со всеми рабочими животными и отданы «неоплачиваемому трудовому населению на основе равноправного использования земли». Но, несмотря на это, в первые годы Советской власти правительство республики «оказывало заботу» верующим, определили не рабочие дни для отмечания религиозных праздников гражданам, принадлежащим к разным религиям. В этот период даже продолжали свою деятельность многие мечети, священные места, синагоги и церкви. В проведении политики в этом направлении огромную роль играли рекомендации председателя Совета Народных Комиссаров Азербайджана Н.Нариманова.

Но суровое отношение к религии постепенно начало показывать себя. Особенно после того как Сталин приобрел высокий пост, борьба против религии и его компонентов открыто показала себя. Двери всех Советских учреждений, даже школ и других учебных заведений были закрыты для религиозных деятелей и их детей, которых называли классовыми врагами. Мечети разрушаются и в лучшем случае превращаются в школы, сады и склады. В целом, только в 1929 году в уездах Азербайджана 120 мечетей были захвачены и отданы в пользование школ, 400 мечетей были закрыты. Накануне советского правления судьба 450 мечетей в Шекинском уезде, в том числе 36 мечетей в городе Шеки остались в плачевном состоянии.

Создание в 1925 году «Союза Безбожников» было одним из фактов, свидетельствующим о том, что борьба с религией велась должным образом.

Со второй половины 20-го века в Советском Азербайджане, в том числе в Шекинском уезде, являющемуся его неотъемлемой частью, продолжается тотальный поход против религиозных атрибутов, а также религиозных и национальной одежды и покрывал. Подавляющее большинство религиозных деятелей стали жертвами репрессий. Религиозные и национальные праздники были запрещены. Наряду с мечетями и медресе, демонстрируется чуждое отношение к материальному и духовному богатству, к памятникам истории и архитектуры созданными людьми на протяжении тысячелетий. Письмо Шекинского городского совета написанное 7 февраля 1937 года, и адресованное кишинскому сельскому совету, отражает негативные отношения к историческому албанскому храму.

Ближе к концу Второй мировой войны происходят изменения в отношении религии. В 1944 году было создано Духовное управление мусульман Кавказа. В декабре 1945 года Сталин неожиданно издал указ о восстановлении мечетей. Открываются мечети Таза Пир, Хаджи Аждар Бек в Баку, и некоторые мечети в Маштаге, Лянкяране, Нахичевани, Орду-

баде, Агдаме и в Шеки. В декабре 1945 года в СССР была создана группа паломников для отправки в паломничество в Мекку, в составе которой было двое азербайджанцев. Таким образом, Советская власть стремилась показать себя покровителем мусульман перед мировым сообществом, за-воевать симпатии мусульманского населения и расширить свои политиче-ские и религиозные авантюры в будущем.

В результате политики, проведенной Советской властью в экономиче-ской, культурной и других областях в 20-е и 40-е годы 20-го века, измене-ние структуры общества привело к углублению экономических проблем, обострению противоречий в социально-общественной жизни и соотве-тственно серьезному сопротивлению народа. Одной из грубых ошибок, допущенных правительством в социально-политической и общественной сфере, была демонстрация неуважения, запрета и оскорбительного отно-шения к национальным, духовным и религиозным ценностям тюркоязыч-ных народов, в основном турок и мусульман.

В 20-40-е годы 19-го века были проведены ценные исследования, ана-лиз ситуации и написаны ряд произведений в связи с религиозной обста-новкой как в советское время, так и после обретения Азербайджаном не-зависимости. Однако, не были проведены систематические исследования в направлении отношений к религии и религиозным атрибутам, не была выяснена суть религиозной политики, проводимой в уездах этом проме-жутке времени. Цель этой статьи – осветить основные нюансы темы, яв-ляющейся обширным научным исследованием.

В статье анализируется отношение к религии, его компонентам и в целом к религиозной среде, в Азербайджанской ССР в 20-е и 40-е годы советской власти, на фоне религиозной политики, проводимой в Шеки и была предпринята попытка уточнить позицию правительства в отноше-нии религиозной политики. Во время исследований были использованы материалы Государственного архива Азербайджанской Республики, его Шекинского филиала, научного архива Института рукописей им. М.Физу-ли, периодических изданий, а также памятных воспоминаний политиче-ских деятелей эпохи и научных трудов.

THE ATTITUDE TO ISLAM AND ITS COMPONENTS IN THE 20S-40S OF THE SOVIET PERIOD (THE CASE STUDY OF SHAKI DISTIRCT)

Elshan Abdurahmanov

Research fellow of Sheki Regional Scientific Center of ANAS

The declaration of the Soviet power in Russia in October 1917 caused radical changes in political, cultural and spiritual life of the people, especially Muslim population living in the territory of the former Tsarist Russia. The Bolsheviks, who proclaimed themselves the savior of the oppressed population and the enemy of imperialism, attempted to change political events for their own benefits in the early years of their power.

V.I.Lenin, Chairman of the Council of People's Commissars and the I.V.Stalin, General Secretary of the Communist Party, addressed to Worker Muslims of Russia and the East including the Caucasus, Central Asia, Siberia, Volgograd and Crimea on December 3, 1917. Muslims were convinced that they were secure and were urged to support Russian revolution to live free and prosperous life to continue their national lives independently.

On April 28, 1920, after the occupation of Azerbaijan by Soviet Russia, the telegram which welcomed the freedom of Azerbaijani workers was sent by Lenin on behalf of the People's Commissars of the RSFSR to the Soviet Power in Azerbaijan on May 5, 1920. The letter assured the people about their protection from imperialism, the cruel enemy of the oppressed peoples of the East. However, after a short period of time, it was revealed that these words were just a promise; as many peoples of the East, the population of Azerbaijan was enslaved by more atrocious empire.

After the occupation of Azerbaijan, in May 1920, all kinds of religious rites were prohibited under the name of "freedom of conscience" in Azerbaijan SSR and religion was separated from state and school. By another decree, the lands belonging to monasteries, churches, foundations and mosques were confiscated along with the lands of khan, bay and other landowners with all the working animals and were given to the use of public under the name of "equal use of land". However, in the early years of the Soviet system, the government pretended to care for religious people, and set non working days to celebrate religious holidays. During this period, the majority of mosques, synagogues, and churches continued their activity. The recommendations of N.Narimanov, Chairman of the People's Commissars of Azerbaijan, played a special role in the implementation of the policy in this direction.

Hostile attitude towards religion gradually began to manifest itself. After Stalin held the highest position, the struggle against religion and all its components

became obvious. Religious leaders and their children were called class enemies and the doors of all Soviet institutions, even schools were closed to their face. Mosques were destroyed or turned into schools, gardens and warehouses. In general, only in 1929, 120 mosques were occupied and turned into schools; 400 mosques were closed. During the Soviet system, the fate of 450 mosques in Sheki district, including 36 mosques in city, was miserable. In 1925, the organization of the “Union of Disbelievers” was one of the facts showcasing that the struggle against religion was carried out properly.

From the second half of the 20th century, the radical position of the authorities towards religion in the Soviet Azerbaijan, including Shaki district, continued with a total attack on religious and national clothing and attributes. The vast majority of religious figures became the victims of repression. Religious and national holidays were prohibited. Along with the mosques and madrasahs, hostile attitude is also displayed towards material and spiritual wealth, historical and architectural monuments. The letter of Shaki city soviet to Kish village soviet and school dated February 7, 1937, clearly shows the negative attitude towards the historic Albanian temple in Shaki Kish village.

Certain changes were observed in the attitude towards religion near the end of World War II. In 1944, the Caucasian Muslims Administration was established. In December 1945, Stalin signs an order on the restoration of mosques' activity unexpectedly. Mosques such as Taza Pir, Haji Ajdar Bey, Mashtaga, Lankaran, Nakhchivan, Ordubad, Aghdam and Shaki were put into use. In December 1945, a group of pilgrims from the USSR, two of which were Azerbaijani, were created to visit Mecca.

Thus, the Soviet power pretended itself as the protector of Muslims in the world searching to gain the respect of the Muslim population and expanding its future political and religious exploits.

In the 20s and 40s of the 20th century, valuable studies were conducted both in the Soviet era and after the independence of Azerbaijan and a number of works were written analyzing the situation. However, there is no systematic research on the attitude towards religion and religious attributes in Shaki district and the essence of religious policy at that period was not explained. The article aims to highlight the key points of the research area.

The article analyzed the attitude of the Soviet Union to the religious environment, religion and its components and attempted to identify the position of the religious policy pursued in Shaki. During the research, the materials of scientific archives of the Institute of Manuscripts named after M. Fuzuli, the State Archive of the Republic of Azerbaijan and its Sheki branch, materials of periodical press, memoirs of political leaders and scientific works have been widely used in the research.

AZƏRBAYCANIN XALXAL BÖLGƏSİNİN SOSİAL-MƏDƏNİ İNKİŞAFINDA DİNİ MÜƏSSİSƏLƏRİN – ZAVİYƏLƏRİN ROLU (XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

*Yaxşıxanım Nəsirova,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqiyyatın İstiqaməti
Türkiyə tarixi və iqtisadiyyatı şöbəsinin elmi işçisi*

İslam mədəniyyətinin inkişafında, cəmiyyətin mənəvi və əxlaqi cəhətdən zənginləşməsində dini müəssisələrin – mədrəsə, təkkə, zaviyə, xanəgah və dərgahların əhəmiyyətli rolü olmuşdur. Əsasən, şəhərlərdə və karvan yollarının üzərində, çətin keçilən dağ yollarında qurulan bu dini təsislərdə ehtiyacı olanlara, yolçulara, səyyahlara və digər ziyanətçilərə maddi və mənəvi yardım göstərilirdi.

XVIII əsrin 20-ci illərində bir sıra Azərbaycan əraziləri kimi, Xalxal bölgəsi də Osmanlı hakimiyyəti altına keçmişdi. Yeni ərazilərdə Osmanlı idarəciliyik prinsiplərinin həyata keçirilməsi prosesi sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə edirdi. Osmanlılar bu yerlərdə əhalinin məişəti, sosial həyatı ilə sıx bağlı olmuş, məscidlərin, mədrəsələrin, vəqflərin, təkkə və zaviyələrin fəaliyyətini qanuni sənədlərlə dəstəkləmiş və lazımlı yardım göstərmişlər.

Osmanlı hakimiyyəti dövründə hələ XV-XVI əsrlərdə Xalxal ərazisinin mövcud olmuş bir sıra dini təsisatlar – zaviyə və onların vəqfləri fəaliyyət göstərmişdir. Qarşılıqlı yardım və xeyriyyəçilik məqsədilə yaradılmış bu dini təsisatlar Xalxal bölgəsinin bir sıra kəndlərində də mövcud idi. Osmanlı arxiv sənədlərində Xalxal ərazisində Şeyx Nurəddin və Şeyx Bədrəddin zaviyəsi vəqfi, Şeyx Bəyazid zaviyəsi vəqfi, Həzrəti Əbu Bəkr üs-Siddiq Əhfadı vəqfinin fəaliyyəti haqqında məlumatlar vardır. Bu məlumatlara görə, Şeyx Nurəddin və Şeyx Bədrəddin zaviyəsi Şah I İsmayılin (1501-1524) və Şah I Təhmasibin (1524-1576) verdikləri iki vəqfiyyə ilə, daha sonra isə Sultan III Əhmədin (1703-1730) verdiyi sənədə əsasən qanuni qüvvəyə minmişdir.

Şeyx Bəyazit zaviyəsi isə Şeyx Bəyazid Əbu Bəkr üs-Siddiqin nəslindən olan şəxsin adını daşımışdır. Səfəvi dövründən daha əvvəl təsis edilmiş zaviyə h. 955-də (m.1548-1549) Şah I Təhmasibin verdiyi vəqfiyyə ilə qanuniləşdirilmişdir.

Həzrəti Əbu Bəkr üs-Siddiq Əhfadı zaviyəsi XV əsrdə qurulmuş, Qaraqoyunlu Cahan şahın (1438-1467) və Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1453-1478) təsdiqlədiyi vəqfiyyə ilə fəaliyyət göstərmişdir. XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı sultanının verdiyi sənədlə Şeyx Əmirin idarəsində olmuşdur.

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanın Xalxal bölgəsində yaradılmış dini-xeyriyyə müəssisələri Osmanlı hakimiyyəti dövründə də əhalinin sosial-mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır.

РОЛЬ РЕЛИГИОЗНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ – ЗАВИЕ В СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ ХАЛХАЛСКОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА (НАЧАЛО XVIII В.)

Яхшиханум Насирова

*научный сотрудник Отдела истории и экономики Турции
Института Востоковедения им. акад. З.М. Буньядова НАНА*

В развитии исламской культуры, духовном и нравственном обогащении общества значительную роль имели религиозные учреждения, такие, как месресе, текке, завие, ханегях и дергях. Эти учреждения сооружались, в основном, на труднодоступных горных дорогах. Там путникам, путешественникам и другим нуждающимся оказывали материальную и духовную помощь.

В 20-е годы XVIII в. Халхал наряду с другими азербайджанскими территориями находился в составе Османского управления. Процесс реализации принципов османского управления на новых завоеванных территориях охватывал все области экономической жизни. Османы оказывали юридическую поддержку действиям мечетей, медресе, вакфов, текке и завийе, которые были тесно связаны с бытом и социальной жизнью местного населения.

В период османского управления в Халхале действовали религиозные учреждения – завийе и их вакфы, существовавшие еще в XV-XVI в.в. Эти учреждения, созданные с целью оказания взаимопомощи и благотворительности, действовали в рядах сел Халхала. В османских архивных документах имеются сведения о вакфах завийе Шейх Нураддина и Шейх Бадреддина, Шейх Баязита, Хазрет-и Абу Бекр ус-Сыддыка, действующих в Халхале. Согласно этим сведениям завийе Шейх Нураддина и Шейх Бадреддина приобрели юридическую силу после получения документов, так называемых вакфийе, которые были представлены при Шахе Исмаиле I (1501-1524) и Шахе Тахмасибе I (1524-1576), а после – и при Султане Ахмеде III (1703-1730).

Завийе Шейх Баязита назывался в честь потомка Шейха Баязита Абу Бекр'ус-Сыддыка. Существование завийе, основанного до периода правления Сефевидов, было узаконено вакфийей в 955/1548-1549 г. при Шахе Тахмасибе I. Созданное в XV в. завийе Хазрет-и Абу Бекр ус-Сыддыка действовало по вакфийе, узаконенной при Джакане Шахе Каракоюнлу (1438-1467) и при правителе Аккоюнлу Узун Хасане (1453-1478), а в начале XVIII в. находилось в управлении шейха Амира на основе документа, утвержденного Османским султаном.

Религиозно-благотворительные учреждения, созданные в Халхалском регионе Азербайджана в XV-XVI в.в., играли важную роль в социально-культурной жизни населения и в период Османского управления.

ROLE OF RELIGIOUS ASSOCIATIONS – ZAWIYAS IN SOCIAL-CULTURAL DEVELOPMENT OF KHALKHAL IN AZERBAIJAN (AT THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY)

Yakhshikhanim Nasirova

*Research fellow of the Department of History and Economics
of Turkey at the Institute of Oriental Studies named
after academician Z.M. Bunyadov of ANAS*

Religious associations – madrasa, takka, zawiya, hanagah and devish convents - had an important role in the development of Islamic culture, enrichment of society from ethical and moral point of view. Travelers, pilgrims and needers were provided with material and moral support in these religious associations which had been established in cities, caravan roads, ravines which were difficult to pass.

Khalkhal Region, just as other regions of Azerbaijan came under the rule of the Ottoman Empire in the beginning of 18th century. Actualization the principles of the Ottoman management process contained all areas of socio-economic life. In these regions, Ottomans promoted activities of mosques, madrasas, waqfs, takkas and zawiyyas which belonged to social life of people with legal documents and provided appropriate support.

Still in the 15th-16th centuries, during the period of the Ottoman hegemony, a number of religious associations - zawiyyas and their waqfs operated in Khalkhal Region. These religious associations which were established with the aim of mutual support and charity operated in some villages of Khalkhal Region. There is information in the Ottoman archive documents about activity of waqf of Sheikh Nureddin and Sheikh Bedreddin's zawiya, waqf of Bayezid's zawiya, waqf of Hazret-i Abu Bekr us-Siddiq Ehfadi. According to this information, Sheikh Nureddin and Sheikh Bedreddin's zawiya became a valid with two waqfiyas given by Shah I Ismail (1501-1524) and Shah I Tahmasb (1524-1576), thereafter, document given by Sultan III Ahmed.

Sheikh Bayezid'szawiya bore the name of person who belong to lineage of Sheikh Bayezid Abu Bekr us-Siddiq. This zawiya was established before the period of Safavid Dynasty and were legitimated with waqfiya given by Shah I Tahmasb in 955/1548-1549.

Hazret-i Abu Bekr us-Siddiq Ehfađi's zawiya was established in 15th century, and operated according to waqfiya which was affirmed by Karakoyunlu Cahan Shah (1438-1467) and Uzun Hasan (1453-1478). It was under the tutelage of Sheikh Amir according to document given by Ottoman Sultan.

These religious-charity associations which were established in 15-16th centuries in Khalkhal region, had an important role in the social-cultural life of people during the period of Ottoman hegemony.

**ƏNƏNƏVİ ƏRƏB DİLİ QRAMMATİKASININ TƏDRİSİNĐƏ
ABDULQAHİR ƏL-CURCANİNİN “AVAMIL ƏL-MİƏ” ƏSƏRİ
MÖTƏBƏR MƏNBƏ KİMİ
(QAFQAZ İSLAM TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ)**

*Səms Bağırova,
Azərbaycan İlahiyat İnstitutunun
xarici əlaqələr üzrə baş mütəxəssisi*

Orta əsr İslam mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Abdulkahir əl-Curcanidir. Ədib, dilçi alim, görkəmli filoloq kimi tanınmış Abdulkahir əl-Curcaninin ərəb dilçiliyi elminə verdiyi töhfələr dəyərli və danılmalıdır.

Ərəb dilinin bütün incəliklərinə bələd olan, eyni zamanda nəhv sahəsində də öz sözünü demiş Əbu Bəkr əl-Curcanı “imam ən-nihad” – “dilşünasların öndəri, ərəb dili və ədəbiyyatında imam, ən böyük ustad” hesab olunur.

Rus dilçi alimi Girqasa görə, farsmənşəli olmasına baxmayaraq, ərəb və türk dillərinə mükəmməl şəkildə bələd olan əl-Curcanı istedadlı alım, ensiklopediyaçı, lakin hər şeydən önce qrammatika, ritorika, stilistika, ədəbiyyat və İslam hüququ sahəsində mütəxəssis olmuşdur. Sovet tarixçisi və şərqsünası Filştinski onun qrammatika sahəsində hərtərəfli biliyə malik olması, “Qurani-Kərim” üzərində müşahidələrə əsaslanan dərin araşdırırmalar aparmaq qabiliyyəti, özünəməxsus təlimi ilə müasir dövrümüzə xas bir sıra dərin nəzəri məsələləri qabaqladığını qeyd edir.

Ənbəri Curcanini öz dövrünün korifey dilçilərindən biri kimi təqdim edir və göstərir ki, o, Əbu Hüseyn Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Farisinin tələbəsi olub, öz əsərlərində daha çox ona müraciət etmişdir.

Camaləddin Əbul-Hüseyn əl-Qiftinin rəyincə, Curcanı özü də qısa zamanada elm və ədəbiyyat sahəsində məhsurlaşmış, bir sıra möhtəşəm əsərlər yazmışdır. Qifti bu əsərlər cərgəsində onun Əbu əli Farisinin “İzah” əsərinə yazdığı şərhin, “əl-Avamil” və “əl-Cuməl” (“Cümlələr”) əsərlərinin adını çəkir.

Alimin qrammatikaya dair qələmə aldığı əsərlərin arasında ən diqqətəlayiq olunu məhz bu hesab olunur. “Əl-Avamil əl-miə” söz və cümlələrin mənasına təsir edən yüz amildən bəhs edən qrammatika kitabıdır. Müasir ərəbşünas alım V.Qırqas əl-Curcanının qrammatikanın mahiyyətini adıçəkilən əsərində qısa və aydın şəkildə göstərdiyini qeyd edir.

Həm ərəblər, həm də ərəb dilini öyrənən qeyri-ərəblər üçün nəzərdə tutulan “Əl-Avamil əl-miə” kitabı sadə və anlaşıqlı dili, Quran, hədis və cahiliyyət

dövrü ərəb ədəbiyyatından gətirilən nümunələr onun ilk ərəb dili qrammatika kitablarından olmasının başlıca səbəblərindəndir.

Bir çox alımlar tərəfindən ərəb dili stilistikasının ayrıca elm sahəsi kimi yaradıcısı olaraq qəbul edilən Abdulqahir əl-Curcaninin “əl-Avamil əl-Miə” əsəri uzun müddət tatarlar, türklər tərəfindən ərəb dilinin qrammatikasına dair dərslik kimi istifadə olunmuşdur. Söyügedən kitab Azərbaycanda ali və orta təhsil müəssisələrində ərəb dilinin ibtidai səviyyədə tədrisi üçün əlverişli vəsait olmuşdur.

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ АБДУЛГАДИРА АЛЬ-ДЖУРДЖАНИ
«АВАМИЛЬ АЛЬ-МИА» КАК ЗАСЛУЖИВАЮЩИЙ ДОВЕРИЯ
ИСТОЧНИК В ОБЛАСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ТРАДИЦИОННОЙ
АРАБСКОЙ ГРАММАТИКИ (НА ПРИМЕРЕ КАВКАЗСКИХ
ИСЛАМСКИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ)**

Шамс Багирова

*главный специалист по международным отношениям
Азербайджанского Института Теологии*

Abd al-Kahir al-Jurdjani является одним из выдающихся представителей Исламской цивилизации средних веков. Вклад Джурджани, известный как лингвист, выдающийся филолог, в арабскую лингвистику ценный и неоспоримый.

Abd al-Kahir al-Jurdjani, который знает все тонкости арабского языка, в то же время сказал свое слово в области «нахв», считается «имамом ал-нихад» - «лидером лингвистов, имамом по арабскому языку и литературе, величайшим мастером».

По мнению русского лингвиста Гиргаса, несмотря на то, что аль-Джурджани был ученым персидского происхождения, он был талантливым ученым, прекрасно владеющим арабским и турецким языками, специалистом по грамматике, риторике, стилистике, литературе и исламскому праву. Советский историк и востоковед Фильшинский отмечает, что он выдвинул ряд глубоких теоретических вопросов, характерных для нашей современной эпохи со своим всесторонним знанием по грамматике, умением проводить глубокие исследования на основе наблюдений по Священному Корану.

Анбари представляет аль-Джурджани как одного из выдающихся лингвистов своей эпохи и отмечает, что он был учеником Абу Хусейна Мухаммеда ибн аль-Хуссейна аль-Фариси и часто ссылался к нему в своих трудах.

По мнению Джамал ад-дина Абул-Хусейна аль-Кифти, аль-Джурджани за короткое время продвинулся в области науки и литературы и написал ряд великолепных произведений. Среди этих произведений он отмечает комментарий аль-Джурджани к произведению Абу Али Фариси «Изах» и его произведения «Аль-Авамил аль-Миа» и «Джумал».

Именно это произведение считается наиболее выдающимся среди работ ученого по грамматике. «Авамиль аль-Миа» это книга по грамматике, в которой говорится о сотне факторов, которые влияют на значение слов и предложений. Современный ученый-востоковед В. Гиргас отмечает, что аль-Джурджани ясно и кратко объясняет суть грамматики в упомянутом произведении.

Книга «Аль-Авамил аль-Миа», предназначенная как для арабов, так и для людей другой национальности, изучающих арабский язык, из-за своего простого и понятного языка, примеров из арабской литературы периода Корана, хадисов и джахилийи является одной из первых книг по грамматике арабского языка.

Произведение Абд аль-Кахира аль-Джурджани «Аль-Авамиль аль-Миа», которое было признано многими учеными основателем стилистики арабского языка как отдельной области науки, долгое время использовалось татарами и тюрками в качестве учебника по арабской грамматике. Эта книга считалась ценным ресурсом для преподавания арабского языка на начальном уровне в высших и средних учебных заведениях Азербайджана.

“AWAMIL AL-MI’A “ BY ABD AL-QAHIR AL JURJANI AS A RELIABLE SOURCE IN TEACHING TRADITIONAL ARABIC GRAMMAR (THE CASE STUDY OF CAUCASIAN ISLAMIC EDUCATIONAL INSTITUTIONS)

Shams Baghirova

*Senior specialist on Foreign relations at
Azerbaijan Institute of Theology*

Abd al-Qahir al-Jurjani is one of the prominent representatives of the Islamic civilization of the Middle Ages. The contribution of Jurjani, who is known as a linguist, an eminent philologist, is valuable and undeniable in Arabic linguistics.

Abd al-Qahir al-Jurjani, who knows all the subtleties of the Arabic language, is considered to be the «imam al-nihad» - the leader of linguists, the imam in Arabic language and literature, the greatest master.

According to the Russian linguist Girgas, al-Jurjani, a talented scholar who is fluent in Arabic and Turkish, is a specialist in grammar, rhetoric, style, literature and Islamic law, although he was a scholar of Persian origin. Soviet historian and orientalist Filshtinsky notes that he put forward a number of deep theoretical issues so characteristic of our modern era with his comprehensive knowledge of grammar, the ability to conduct in-depth studies based on observations on the Qur'an.

Anbari presents Jurjaani as one of the outstanding linguists of his era and shows that he was a student of Abu Hussein Mohammed ibn al-Hussein al-Farisi and often referred to him in his writings.

According to Jamal ad-din Abul-Hussein al-Qifti, al-Jurjani became one of the great scholars in a short time and wrote a number of magnificent works. He notes the names of al-Jurjani's works, such as "Al-Awamil al-Mia" and "Jumal".

The most prominent among the works of the scholar in grammar is this work. "Avamil al-Mia" is a grammar book that talks about hundreds of factors that influence the meaning of words and sentences. V.Girgas notes that al-Jurjani clearly and briefly explains the essence of the grammar in the mentioned work. The book was considered a valuable resource for teaching Arabic in high and secondary schools in Azerbaijan.

The book Al-Awamil al-Mia is intended for Arabs and non-Arabs learning Arabic. Simple and understandable language, examples from the Arabic

literature of the Qur'an, Hadith and Jahiliyah period are among the main reasons making this work from the first Arabic grammar books.

The work "Al-Awamil al-Mia" by Abdul-Qahir al-Jurjani, who was recognized by many scholars as the founder of the stylistics of the Arabic language as a separate branch, was a separate branch, for a long time used by the Tatars and Turks as a textbook on Arabic grammar. The book was considered a valuable resource for teaching Arabic in higher and secondary educational institutions of Azerbaijan.

AZƏRBAYCAN İSLAM FƏLSƏFƏSİNİN BİR BÖLGƏSİ KİMİ

*Səadət Qarayeva,
AMEA RH-in baş mütəxəssisi,
Fəlsəfə İnstitutunun dissertanti*

İslam dini fəlsəfi ideyanın inkişafı tarixində önəmli bir dövrü əhatə edir. İslam mənəvi dəyərlərinin təbliğatçısıdır və həmin dəyərlərin dərinliyini duymaq, anlamaq, mahiyətini dərk etmək üçün o aləmə baş vurmaq lazımdır.

İslam dininin ən böyük özəlliklərindən biri elmin, tərəqqinin, maarifçiliyin inkişafına böyük təkan verməsidir. İslam fəlsəfi fikrinin formalaşmasında İslam dininin banisi, Məhəmməd Peyğəmbərin böyük təsiri olmuşdur. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamları xeyirxahlıq, ümumbəşərilik, ideyaları müdrik fikirlər ilə zəngindir. Məhəmməd Peyğəmbər elmi öyrənməyin vacibliyindən bəhs edərkən söyləmişdir: “Elm Çində belə olsa, arxasınca gedin!”; “Elmi öyrənmək besikdən qəbrədək vacibdir”.

İslam dininin fəlsəfənin, elmin inkişafına töhfəsindən bəhs edərkən Səlahəddin Xəlilov yazır: “İslam yarandığı vaxtdan nəinki elmə qadağa qoymamış, hətta insanları elmi fəaliyyətə sövq etmişdir. Məhz buna görə də elm sürətlə inkişaf etmiş, əvvəlcə ərəb ölkələri, sonra isə bütün İslam dünyası elmin inkişaf səviyyəsinə görə, dünyada ən qabaqcıl mövqe tutmuşdur. Büyük din xadimləri, eyni zamanda, böyük elmi kəşflər etmiş, elmin bir sıra sahələrini inkişaf etdirmişlər”.

İslamin mərkəzində ən şərəfli, ən hörmətli, ən qiymətli varlıq olan insan durur. Buna xitabən Kənan Gürsoy yazır: “İslamiyyət bütün bir kainat üçün, kosmopolit insan üçün, yəni bütün insanlıq üçündür. Belə olduğu halda, İslam dini üzərində bir layihə hazırlasaq, onun gələcəyi haqqında danışsaq, bütün insanlığı təməl olaraq götürmək, bütün insanlığı səhbət mövzusu etmək məcburiyyətindəyik”.

İslam aləminin dünya fəlsəfəsinə bəxş etdiyi ən böyük filosoflar sırasında Aristotelin davamçıları hesab edilən Əbu Nəsr Fərabi, ibn Sina, ibn Rüşd, Nəsirəddin Tusi və başqaları olmuşlar.

Fransız filosof, araşdırmaçı Anri Korben İslama fəlsəfi düşüncə barədə özünün “İslam fəlsəfəsi tarixi” adlı kitabında bunları bildirmişdir: “İslamda fəlsəfi düşüncənin mənası və davam etdirilməsi, ancaq Qərbdə bir çox əsrən bəri “fəlsəfə” deyə adlandırılan amilin tam bir qarşılığının İslama axtarılması şərti ilə həqiqətən dərk edilə bilər”.

Qədim dövrlərdən başlayaraq, yüksək sivilizasiyaların bir-birini əvəz etməsi, müxtəlif dil, din, həyat tərzlərinin çülgalaşması Azərbaycan fəlsəfi fikir və dünyagörüşünün təşəkkülünə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişafında VII-X əsrləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fəlsəfi fikrin təməl cərəyanları formalaşmağa başlamış, fəlsəfi düşüncənin sonrakı inkişafı Xristian və İslam mədəniyyətlərinin təsiri altında davam etmişdir. Həmin dövrlərdə İslamın möhkəmənməsi və ölkənin İslam mədəni bölgəsinə fəal daxil olması Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişafının İslam dini ilə bağlılığına şərait yaratmışdır. Fəlsəfi cərəyanların nümayəndələri öz düşüncələrini, fəlsəfi mövqelərini Quran ayələri ilə əsaslandırmaya cəhd göstərirdilər. Bu meyil bir çox cərəyanlar, o cümlədən mötəzilik, ismaililik, sufilik və digər cərəyanlar üçün səciyyəvi olmuş, onların əsasını təşkil etmişdir. Həmin cərəyanların fəlsəfi ideyaları ölkədə həm mənəvi mədəniyyətin, eyni zamanda, sosial həyatın müxtəlif sahələrinə fəal təsir göstərmişdir. Bu, İslam ideoloji cərəyanlarında əsas problem kimi, Xaliq (Allah) və məxluq münasibətini göstərmişdir.

Azərbaycan fəlsəfi düşüncə tarixində sufi cərəyanının və sufilik fəlsəfəsi yaradıcılarının rolu xüsusi qeyd edilməlidir. XI–XII əsrlərdə Azərbaycanda sufilik fəlsəfəsinin yaradıcıları dünya mədəniyyəti tarixində tanınmış Baba Kuhı Bakuvi (948–1050), Eynəlqızat Miyanəci (1099–1131), Əxi Əbül-Fərəc Zəncani və Şihabəddin Əbuhəfs Ömrə ibn Məhəmməd Sührəvərdi (1145–1234) və b. fəlsəfi irsi olmuşdur. Eynəlqızat Miyanəci sufi fəlsəfəsinin nəzəri əsaslarını “Həqiqətlərin seçilmişləri”, “Əsaslar”, “Aşıqlərin sevinci və təşnələrin bidəti” və başqa əsərlərində əks etdirmişdir. Sührəvərdi Şərqdə sufizmin dərsliyi kimi qəbul edilmiş “Mərifətlərin töhfələri” əsərinin müəllifidir.

VII–VIII əsrlərdə İlahiyyat fəlsəfəsi inkişaf etməyə başlamışdır. O dövrdə fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, ilahiyyatçıların əsas vəzifəsi İslamin fəlsəfi şərhini vermək idi.

İntibah dövründə fəlsəfi düşüncənin əsas təzahür forması nəsr və nəzmlə ifadə edildirdi. Dövrün fəlsəfi və ictimai problemlərini əks etdirən fəlsəfi poeziyanın görkəmli nümayəndələri Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi və başqalarını nümunə göstərmək mümkündür. Fəlsəfi poeziyanın zirvəsi Nizami irsi, onun “Xəmsə”si hesab edilir. “Xəmsə” XII əsr də Azərbaycanın və İslam Şərqi fəlsəfi təfəkkürünün poetik formada əksini tapmış nümunəsidir. Qədim Azərbaycan, Şərq fəlsəfəsindən qaynaqlanan Nizami “Xəmsə”sində şəxsiyyəti və cəmiyyəti kamilliyə aparan yollar tərənnüm edilmişdir.

Azərbaycan fəlsəfi düşüncə tarixində qadınların rolu xüsusi qeyd edilməli və danılmazdır. İslam Şərqi fəlsəfi poeziya nəsrə nisbətən daha çox inkişaf etdiyiñə görə, həmin dövrdə qadınlar da öz düşüncələrini daha çox şeirlərlə ifadə etmişlər. Onlardan biri – **Məhsəti Gəncəvi XII əsr Azərbaycan intibahının**

ən parlaq simalarından olan, lirik, fəlsəfi məna daşıyan rübai'lər müəllifi, musiqi ilə məşgül olmuş, Şərqiñ ən məşhur şahmatçı qadınlarından biri kimi tanınmışdır. Məhsəti Gəncəvi, əsasən, rübai janrına üstünlük verdiyi üçün Ömər Xəyyam məktəbinin davamçısı hesab edilir. Məhsəti Gəncəvi şeirlərində, əsasən, bəşəri sevgi, sufi düşüncələri öz əksini tapmış, humanizm, ləyaqət, nəciblik, alicənablıq onun rübai'lerinin ruhunu təşkil etmişdir. Şairə şeirlərində qadın hüquqsuzluğundan ürək yanğısı ilə bəhs etmişdir.

Azərbaycan fəlsəfi düşüncə tarixində **mühüm rol oynamış** qadınlardan biri də Heyran xanımdır. Heyran xanım, əsasən, **aşıqanə şeirlər-qəzəllər, müxəmməslər, rübai'lər müəllifidir**. Heyran xanım poeziyasında nəcib insani duyğular, saf məhəbbət tərənnüm olunmuşdur. Bir sıra şeirlərində qadın hüquqsuzluğundan şikayət motivləri də öz əksini tapmışdır. Onun poeziyası ictimai-fəlsəfi məzmuna malikdir. Heyran xanım Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından hesab edilir.

Heyran xanım Şərqiñ böyük poeziya dühlərə Rudaki, Həsənoğlu, Hafız, Nəsimi, Nəvai, Füzuli, Qövsi Təbrizi və basqa şairlərə nəzirələr də yazmışdır.

İslam fəlsəfəsi çox zəngin və çoxşaxəlidir. Bütün dövrlərdə filosoflar İslamın mahiyyətini daha dərindən duyurmaq, İslamın əsas potensialını bütün bəşəriyyətə çatdırmaq naminə tədqiqatlar aparmış və bu gün də bu tədqiqatlar davam etdirilməkdədir.

АЗЕРБАЙДЖАН КАК РЕГИОН ИСЛАМСКОЙ ФИЛОСОФИИ

*Саадат Гараева
главный специалист президиума НАНА,
доктор философии*

Ислам охватывает значительный период в истории развития религиозно-философской идеи. Ислам пропагандирует духовные ценности и, чтобы ощутить и осознать глубину этих ценностей, осознать суть, нужно окунуться в этот мир.

Одной из величайших особенностей исламской религии является большой стимул для развития науки, прогресса и просвещения. Большое влияние на формирование исламской философской мысли оказал основатель исламской религии пророк Мухаммед (с.а.с.). Изречения Пророка Мухаммеда (с.а.с.) богаты идеями доброты, гуманности и мудрыми мыс-

лями. Говоря о важности изучения науки, пророк Мухаммед сказал: «Ищи знания, даже если для этого придется отправиться в Китай!», «Приобретение знаний обязательно от колыбели до могилы». Говоря о вкладе Ислама в развитие философии и науки, Салахадин Халилов пишет: «Ислам с момента его создания не только не запрещал науку, но даже подталкивал людей к научной деятельности. Именно поэтому наука быстро развивалась, и сначала арабские страны, а затем и весь исламский мир стали лидерами в мире по уровню развития науки. В то же время великие религиозные деятели сделали великие научные открытия и развили ряд областей науки».

Центральное место в Исламе занимает человек, являющийся самым почетным, самым уважаемым, самым ценным существом в мире. В связи с этим Кенан Гюрсой пишет: «Ислам создан для всей вселенной, для космополитического человека, то есть для всего человечества. В таком случае, если мы разработаем проект на основе исламской религии, мы будем говорить о его будущем, нам придется взять человечество за основу всего сущего, сделать человечество основным предметом исследования».

Среди величайших философов, предоставленных исламским миром мировой философии можно отметить Абу Насра Фараби, Ибн Сину, Ибн Рушда, Насирреддина Туси и других последователей Аристотеля.

Французский философ, исследователь Анри Корбен в своей книге «История исламской философии» заявил следующее о философской мысли в Исламе: «Значение и продолжение философской мысли в Исламе может быть действительно воспринято только с условием того, что значение понятия, которое на Западе называли философией, будут искать в Исламе».

Начиная с древних времен, то, что великие цивилизации заменили друг друга, распад разных языков, религий и образа жизни привело к формированию философских взглядов и мировоззрений Азербайджана. В развитии философской мысли Азербайджана особенно следует отметить VII-X века. Уже начали формироваться основные направления философской мысли, и последующее развитие философской мысли продолжалось под влиянием христианской и исламской культур. Усиление ислама и активное вовлечение страны в исламский культурный регион в этот период способствовали связи азербайджанской философской мысли с исламской религией. Представители философских течений пытались обосновать свои мысли и философские позиции аятами Корана. Эта тенденция была характерна для многих течений, в том числе для мутазилизма, исмаилизма, суфизма и др., и составила их основу. Философские идеи этих направлений оказали сильное влияние на духовную культуру страны, а также на различные сферы общественной жизни. В качестве основной проблемы

в этих исламских идеологических течениях показано отношение Творца (Аллаха) и творения.

Особо следует подчеркнуть роль создателей такого религиозного течения как суфизм и суфийской философии в истории азербайджанской философской мысли. Создателями суфийской философии в Азербайджане в XI-XII веках были известные в мировой культуре Баба Кухи Бакуви (948-1050), Эйнелгузат Миянечи (1099-1131), Ахи Абуль-Фарадж Занджани и Шихабаддин Абухафс Омар ибн Мухаммед Сухраварди (1145-1234) и их философское наследие. Эйнелгузат Миянечи отразил теоретические основы суфийской философии в таких своих работах как «Избранные истины», «Основы», «Радость влюбленных и нововведение воздыхателей» и др. Сухраварди является автором «Вкладов учтивости», принятого как суфийский учебник на Востоке.

В VII-VIII веках начала развиваться Философия богословия. Несмотря на разногласия, в тот период главной задачей богословов было дать философское толкование Ислама.

В эпоху Возрождения основное проявление философской мысли выражалось в прозе и стихах. В качестве примера можно привести известных представителей философской поэзии, отражающих философские и социальные проблемы того периода, - Мехсети Гянджеви, Афзаладдин Хагани, Низами Гянджеви и другие. Пиком философской поэзии считается наследие Низами - его «Хамса» («Пятикнижие»). Хамса является поэтической формой философского мышления Азербайджана и исламского Востока в XII веке. В «Хамсе» Низами, исходящей из древней азербайджанской, восточной философии, воспеты пути, ведущие личность и общество к совершенству.

Роль женщин в истории философской мысли Азербайджана является неоспоримой и также должна быть особо подчеркнута. Из-за того, что на исламском востоке поэзия была более развита, чем стихи, в то время женщины в основном выражали свои мысли в стихах. Одна из них - Мехсети Гянджеви, являющаяся одной из самых ярких фигур азербайджанского Возрождения XII века, была автором рубаи с лирическим и философским смыслом, занималась музыкой, была известна как одна из самых известных женщин-шахматистов на Востоке. Так как Мехсети Гянджеви предпочитала жанр рубаи, она считается последователем школы Омара Хайяма. В стихах Мехсети Гянджеви, в основном отражалась человеческая любовь, суфийские мысли, суть ее рубаи составляли гуманизм, достоинство, благородство и щедрость. Поэтесса в своих стихах с горечью пишет о женском бесправии.

Хейран ханум является одной из женщин, сыгравших важную роль в истории философской мысли Азербайджана. Хейран ханум в основном является автором любовных стихов - газелей, мухаммасов, рубаи. В поэзии Хейран ханум воспеты благородные человеческие чувства, чистая любовь. В некоторых стихах также отражены мотивы жалобы на женское бесправие. Ее поэзия имеет социально-философское содержание. Хейран ханум считается одной из последователей литературной школы Физули.

Хейран ханум также писала назира (подражательное стихотворение) великим гениям поэзии Востока - Рудаки, Гасаноглу, Хафизу, Насими, Наваи, Физули, Говси Тебризи и другим поэтам.

Исламская философия очень богата и разнообразна. Во все времена философы проводили исследования для того, чтобы глубже объяснить сущность ислама и донести до всего человечества основной потенциал Ислама. Эти исследования продолжаются и сегодня.

AZERBAIJAN AS A PART OF ISLAMIC PHILOSOPHY

Saadet Garayeva

*Senior specialist of the Presidium of ANAS,
PhD researcher at the Institute of Philosophy of ANAS*

The Islamic religion embraces an important period in the development of philosophical ideas. Islam promotes moral values, and to understand the depth of these values and comprehend their essence one needs to dive into this world.

One of the greatest peculiarities of Islam is that it gives impetus to the development of science, progress and enlightenment. Prophet Mohammad, the founder of Islam, had great impact on the development of the Islamic philosophical idea. His words are rich in kindness, universalism and wisdom. Speaking about the importance of science, the Prophet said, “Seek knowledge even though it be in China,” “Seek knowledge from the cradle to the grave.”

Selahaddin Khalilov writes about the contribution of Islam to the development of philosophy and science: “Islam has never forbidden science since its inception, on the contrary, it has incited people to scientific activity. Therefore, science has grown rapidly, and initially Arab countries and then the entire Islamic world have taken the leading position in the world for the level of scientific development. Great religious figures have also made great scientific innovations and contributed to the development of some scientific fields.”

Human stands in the center of Islam as the most honorable, most respected and most valuable being. Commenting on this, Kenan Gursoy writes: "Islam is for the entire universe, for a cosmopolitan man, namely for all humanity. That is, if we design a project on Islam and talk about its future, we have to take all humanity as the basis and talk about humanity."

Among the greatest philosophers of the Islamic world, there are the names of the greatest philosophers such as Abu Nasr Farabi, Ibn Sina, Ibn Rushd, Nasiruddin Tusi and others who were the followers of Aristotle.

Henry Corbin, the French philosopher and researcher comments on philosophical thinking in Islam in his book *The History of Islamic Philosophy*: "The meaning and continuation of philosophical thought in Islam can only be understood through the search of philosophy in Islam which has been called philosophy for the centuries in the West."

Starting from the ancient times, the substitution of high civilizations one another, the confrontation of different languages, religions and lifestyles led to the formation of philosophical views and outlook in Azerbaijan. The 7th and 10th centuries must be especially emphasized in the development of philosophical idea in Azerbaijan. The major trends of philosophical thought have already begun to form and the subsequent development of philosophical thought has continued under the influence of Christian and Islamic cultures. The strengthening of Islam and active involvement of the country in Islamic cultural area in that period conditioned the development of Azerbaijani philosophical thought on the basis of the Islamic religion. Representatives of the philosophical movements tried to refer to the Quranic verses of their thoughts and philosophical views. This tendency influenced on many trends, including mutazilah, ismailism, sufism, and others forming their basis. The philosophical ideas of these trends have had a profound impact on the spiritual culture of the country as well as various spheres of social life. The relations between the creator (Allah) and being is shown as the main problem in these Islamic ideological trends.

The role of sufism and its creators in the history of Azerbaijani philosophical thought must be especially emphasized. The creators of Sufi Philosophy in Azerbaijan in the 11th and 12th centuries were Baba Kuhi Bakovi (948-1050), Eynalquzat Miyanachi (1099-1131), Ahi Abul Faraj Zanjani and Shihabaddin Abuhafs Omar ibn Mohammad Suhrawardi (1145-1234). Eynalquzat Miyanachi's theoretical foundations of Sufi philosophy are reflected in his *Selected Truths*, *The Basics*, *The Joy of the Lovers and the Blessing of Compassion* and other works. Suhrawardi is the author of the *Philosophy of Illumination* was used as a Sufi textbook in the East.

The philosophy of theology started to develop in the 7th and 8th centuries. At that time, despite differences of opinion, the main task of theologians was to give a philosophical interpretation of Islam.

In the Renaissance period, philosophical thought was expressed in prose and poetry. Famous representatives of philosophical poetry, reflecting the philosophical and social problems of the period, were Mahsati Ganjavi, Afzaladdin Khagani, Nizami Ganjavi and many others. The peak of philosophical poetry was considered Nizami's heritage and his *Khamsa*. *Khamsa* is a poetic reflection of the twelfth century philosophical thinking of Azerbaijan and the Islamic East. The paths that take humans to perfection were glorified in Nizami's *Khamsa* which took its source from Ancient Azerbaijani and Oriental philosophy.

The role of women in Azerbaijani history of philosophical thought is undeniable and should be emphasized. Since poetry was more developed in Islamic East prose, women also expressed their thoughts in poems. Mahsati Ganjavi was known as one of the brightest figures of the 12th century Azerbaijani renaissance, the author of lyrical quatrains (ruba'is), engaged in music and one of the most famous chess players of the East. Mahsati Ganjavi is considered a follower of Omar Khayyam school as she preferred writing in quatrain genre. In the poems of Mahsati Ganjavi, mostly human love and sufi thoughts were reflected. Humanism, dignity, nobility and generosity formed the spirit of her lyrical ruba'is. The poet mentioned the women's rightlessness with heartbreak in her poems.

One of the women who played an important role in Azerbaijan's philosophical history is Heyran khanim. Heyran khanim is known as the author of love poems, ghazals, muhammass, ruba'is. Heyran khanum glorifies gentle human feelings and pure love in her poetry. In some poems, motives for complaining about female rightlessness are also reflected. The subject matter of her poetry has social and philosophical character. Heyran khanim is considered one of the followers of Fuzuli literary school.

Heyran khanim wrote *nazeeras* (similar poems) to the poems of great poets of the East such as Rudaki, Hasanoglu, Hafiz, Nasimi, Navai, Fuzuli, Govsi Tabrizi and other poets.

Islamic philosophy is very rich and diverse. Philosophers have always conducted researches to deepen the essence of Islam and convey the essential potential of Islam to all mankind, and these studies are continuing today.

MÜASİR AZƏRBAYCAN AİLƏ İNSTİTUTUNUN QORUNMASINDA İSLAM DƏYƏRLƏRİNİN ROLU

*Lalə Əliyeva,
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan tarixi kafedrasının baş müəllimi*

Tarixən dünyanın hər yerində olduğu kimi, ailə bizim də xalqımızın yüksək mənəvi dəyərlərinin qoruyucusu, genofondumuzun daşıyıcısı kimi, milli inkişafımızda mühüm rol oynamışdır. Bir sıra toplumlardan fərqli olaraq, Azərbaycan cəmiyyətində ailə institutu özünün sosial təyinatını və milli-mənəvi misiyasını daha tam və dolğun şəkildə qoruyub saxlamaqdadır. Din özü mənəvi dəyərlərin ehtiva olunduğu institut səciyyəsi daşılığına və insanların şüuruna ciddi təsirə malik olduğu üçün ailənin formallaşması və qorunmasında əhəmiyyətli amil kimi qəbul edilir.

İslam dini ailənin sağlamlığına böyük əhəmiyyət və qiymət verir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Müqəddəs Kitabımızda bir neçə ayədə məhz bu məsələ əz əksini tapmış, ailə qurmağın vacibliyi ifadə olunmuşdur. “Qurani-Kərim”in “Hücurat” surəsində belə buyurulur: “*Ey insanlar! Biz sizni bir kişi ilə bir qadın-dan yaratdıq. Bir-birinizi tanıyınız deyə, sizni millət və qəbilələrə böldük...*”; həmçinin “Bəqərə” surəsində “... Onlar sizin, siz də onların libasınız...” deyərək buyurulur ki, bununla da kişinin qadın olmadan yarımcıq, qadının da kişi olmadan tam olmayacağına diqqət çəkilir. Burada xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, on dörd əsrdən bəri xalqımızın yaşam tərzinə və dünyagörüşünə biçim verməkdə olan İslam dini Azərbaycanda ailə təşkilatının formallaşmasında və qorunmasında əvəzsiz rol oynamışdadır.

Hər zaman olduğu kimi, bu gün də Azərbaycan ailəsi özünün bütövlüyünü, saflığını, tarixdən sözülbə-gələn milli adət-ənənələrə, mental dəyərlərə bağlılığını qoruyub saxlaya bilmışdır. Bu ailə modelində hər kəs öz yerini, mövqeyini, funksiyasını, məqsədini düzgün dərk edir. Bununla yanaşı, cəmiyyət həyatındakı yeniliklərin mütərəqqi xarakteri bütün dövrlərdə ailənin yaşam tərzinə, məqsədinə, ümumilikdə prinsiplərinə təsirsiz ötüşmür. Azərbaycan ailəsi zamanın reallıqlarına adekvat cavab verərək modernləşir, sosial, mədəni, iqtisadi mənafelərini təmin etmək üçün dövrün nəbzini tutmağa çalışır. Bu modernləşmə geyimdən tutmuş, düşüncəyə, dünyagörüşünə qədər çox məsələni əhatə etsə də, milli ailə modelinin fundamental prinsiplərində elə də ciddi dəyişiklik baş verməmişdir.

Hazırda, xüsusən də Avropa ölkələrində ailə institutunun zəifləməsi, bəzi hallarda, hətta sarsılması ilə bağlı narahatlığın artması məsələnin həyatı əhəmiyyətini, aktuallığını bir daha nümayiş etdirir.

Avropa və Qərbdə ailə institutunun zəifləməsinin əsas səbəbləri sırasında psixoloqlar “Kaliforniya sindromu”nu önə çəkirlər. Bu neqativ sindrom insanların daha çox egoistcəsinə davranışları – iş, karyera, rahatlıq, sərbəstlik, əyləncə barədə daha çox düşüncələri, ailəni ikinci plana keçirmələri zəminində özünü göstərir.

Azərbaycan tarixən formalaşmış fundamental ailə dəyərləri ilə qloballaşmanın mənfi təsirlərini özünə yaxın buraxmamağa çalışır. Xalqın tarixən formalaşmış mental keyfiyyətlərini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini bu gün də yaşıdan azərbaycanlı gənc ailənin onun həyatında oynadığı müstəsna rolu düzgün dərk edir. Azərbaycan xalqının ailə modeli nəinki Qərbdə, həm də Şərqdə unikal hesab olunan bir ailə modelidir. Ailə gələcək vətəndaşın sosiallaşmasını təmin edən ilk və ən önəmlı qaynaqdır. Digər tərəfdən, hər bir ailə özlüyündə unikaldır, ümumi mədəni sfəra, müəyyən xalq-təfəkkür tərzi – dövlət çərçivəsində özünəməxsus mədəni mühitini yaradır. Cəmiyyətin özəyini təşkil edən ailə məsələsi də digər dəyərlər kimi, hücumlardan qoruna bilməyib. Lakin İslam dünyasında ailə elə möhkəm əsaslar üzərində qurulmuşdur ki, heç bir amil onu sarsıda bilməz. Əslində, ailə İslami Qərbə tanıtdırmaq üçün ən yaxşı vasitədir.

Azərbaycanda din dövlətdən ayrı olsa da, ulu öndər Heydər Əliyev cəmiyyətin saflaşmasında, insanların mənəvi kamilləşməsində İslamın müstəsna rolunu daim önə çəkmiş, həmçinin müqəddəs kitabımız olan “Qurani-Kərim”in əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişdir.

РОЛЬ ИСЛАМСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ЗАЩИТЕ ИНСТИТУТА СЕМЬИ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Лала Алиева

*старший преподаватель кафедры Истории Азербайджана
Гянджинского Государственного Университета*

Как показывает всемирная история, семья как защитник высоких духовных ценностей нашего народа и как носитель нашего генофонда сыграла важную роль и в нашем национальном развитии. В отличие от ряда обществ, институт семьи в азербайджанском обществе полностью выполняет свою социальную и национальную миссию. Следует отметить, что сама религия считается важнейшим фактором формирования и защиты семьи, потому что она имеет совокупность моральных ценностей и оказывает серьезное влияние на сознание людей. Исламская религия придает большое значение здоровью семьи. Не случайно, что в Священном Коране в нескольких стихах отражен именно этот вопрос и подчеркивается важность брака. Здесь следует отметить, что исламская религия, которая с четырнадцатого века формирует образ жизни и мировоззрение наших людей, играет незаменимую роль в формировании и защите семейной организации в Азербайджане.

Азербайджанская семья и сегодня сохранила свою целостность, чистоту, приверженность национальным традициям и менталитету. В этой модели семьи каждый понимает свою позицию, положение, функцию, цель. В то же время во все времена прогрессивный характер инноваций в общественной жизни не может не влиять на все аспекты семейного образа жизни, целей и принципов в целом. Азербайджанская семья также адекватно реагирует на реалии времени и старается держать пульс времени для обеспечения своих социальных, культурных и экономических интересов. Хотя эта модернизация охватывает многие вопросы, начиная одеждой и заканчивая мышлением и мировоззрением, серьезных изменений в фундаментальных принципах национальной модели семьи не произошло.

Растущая обеспокоенность по поводу ослабления и даже в некоторых случаях колебания института семьи в некоторых европейских странах еще раз демонстрирует жизненную важность и актуальность проблемы. Азербайджан стремится избежать негативного влияния глобализации на исторически сложившиеся фундаментальные семейные ценности. Молодое поколение Азербайджана, которое и сегодня несет в себе исторически сформировавшийся менталитет и нравственные ценности своего народа,

понимает исключительную роль семьи в его жизни. Семейная модель азербайджанского народа является уникальной не только на Западе, но и на Востоке. Семья - это первый и самый важный источник социализации будущего гражданина. С другой стороны, каждая семья по-своему уникальна, общая культурная сфера, особый стиль мышления нации создает уникальную культурную среду в государстве. Институт семьи, который составляет ядро общества, также как и остальные ценности, не защищен от нападок. Но в исламском мире семья построена на прочном фундаменте, который не может поколебать ни один фактор. На самом деле, семья - лучший способ познакомить Запад с исламом.

Хотя в Азербайджане религия отделена от государства, Общенациональный лидер Гейдар Алиев всегда подчеркивал исключительную роль ислама в очищении общества, духовном развитии людей, а также моральное и просветительское значение нашей священной книги - Священного Корана.

ROLE OF ISLAMIC VALUES IN THE PROTECTION OF MODERN AZERBAIJANI FAMILY INSTITUTIONS

Lala Aliyeva

*Senior teacher of the Department of Azerbaijani History
at Ganja State University*

Family played an important role in the national development of our nation being the defender of cultural values and national gene fund like in many parts of the world. Unlike a number of societies, family institutions in the Azerbaijani society have social and national mission. It should be noted that religion is considered the most important factor in the formation and protection of family because it has a set of moral values and a serious impact on consciousness of people. The Islamic religion attaches great value to healthy family. It is not accidental that this problem is reflected in the Holy Quran in several verses and importance of marriage is emphasized. Here it should be noted that the Islamic religion which since the fourteenth century has formed a conduct of life and outlook of our people plays an irreplaceable role in formation and protection of the family organization in Azerbaijan.

As always, the Azerbaijani family kept the integrity, purity, commitment to national traditions and mentality today also. In this model of family everyone

understands the position, situation, function, the purpose. At the same time the progressive nature of innovations in public life cannot but affect all aspects of a family conduct of life, the purposes and in general the principles at all times. The Azerbaijani family also adequately reacts to realities of time and tries to hold period pulse for ensuring the social, cultural and economic interests. Though this modernization covers many questions, beginning from clothes and finishing with thinking and outlook, serious changes in the fundamental principles of national model of family did not happen.

The growing concern about easing and even in certain cases fluctuation of the institution of the family in some European countries once again shows vital importance and relevance of a problem. Azerbaijan seeks to avoid negative impact of globalization on historically developed fundamental family values. The younger generation of Azerbaijan which bears in itself historically created mentality and moral values of the people also today, understands an exclusive role of family in his life. The family model of the Azerbaijani people is unique not only in the West, but also in the east. The family is the first and most important source of socialization of future citizen. On the other hand, each family is unique in own way, the general cultural sphere, special style of thinking of the nation creates a unique cultural environment in the state. The institution of the family which is the centre of society as well as other values is not protected from attacks. But in the Islamic world the family is constructed on the strong base which any factor cannot shake. Actually, family is the best way to acquaint the West with Islam. Though in Azerbaijan the religion is separated from the state, the National Leader Heydar Aliyev always emphasized the exclusive role of Islam in clarification of society, spiritual development of people and also emphasized moral and educational value of our sacred book, Holy Quran.

“QURANI-KƏRİM”in QİRAƏTİ TARİXİ (HƏZRƏT PEYĞƏMBƏR (s) və RAŞİDİ XƏLİFƏLƏR (r.a.) DÖVRÜ)

*Əbülfət Vəliyev,
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı,
Bakı İslam Universiteti Tədris şöbəsinin müdürü*

“Qurani-Kərim”in nazil olduğu ilk gündən etibarən, müsəlmanların həyatında xüsusi bir yeri olmuşdur. Həzrət Peyğəmbərdən (s) nəql olunan hədislərdə müsəlmanlar Quran oxumağa təşviq edilmişlər. Quranın başa düşülüb yaşaması onun öyrənilməsi və oxunması ilə mümkündür.

“Qurani-Kərim”in təlimi nazil olması ilə başlamış, Peyğəmbərimiz (s), səhabələr (r.a.) və bu ardıcılıqla onlardan sonra gələnlər müqəddəs “Qurani-Kərim”in öyrənilməsi, oxunması və əzbərlənməsi istiqamətində böyük səy göstərmişlər.

Həzrət Peyğəmbərin (s) zamanında Quran təlimi Məkkə dövründə gizli şəkildə evlərdə aparılsa da, Mədinə dövründə daha rahat formada olmuş və başda Süffə məktəbi olmaqla, müxtəlif yerlərdə “Darul-Quran”, “Darul-Qurra” adları ilə məktəblər açılmışdır.

Həzrət Peyğəmbər (s) “Qurani-Kərim”in qiraəti sahəsində bir çox səhabə yetişdirmiş və müsəlmanları həmin səhabələrdən öyrənməyə təşviq etmişdir.

Peyğəmbərimizin (s) zamanında tamamilə yazılan nüsxələr birinci xəlifə Həzrət Əbu Bəkrin (r.a.) dövründə toplanaraq bir kitab halına salınmış, xəlifə tərəfindən qorunmuş, onun vəfatından sonra isə Həzrət Peyğəmbərin (s) xanımı Həzrət Həfsəyə verilmişdir.

Quran qiraəti sahəsində məşhur olan səhabələr ilk dövrlərdə Mədinə və Məkkədə, sonradan isə xüsusilə də Raşidi xəlifələri (r.a.) dövründə fəthlər nəticəsində genişlənmiş İslam bölgələrində Quranın təlimi ilə məşğul olmuş və gələcək nəsillərin yetişdirilməsində mühüm rol oynamışlar.

Uca Allahın müsəlmanlara bir rəhməti olaraq, “Qurani-Kərim”in “yeddi hərf” üzrə oxunmasına icazə verilməsi nəticəsində, Həzərt Peyğəmbərdən (s) fərqli qiraətlər öyrənmiş səhabələr getdikləri bölgələrdə öyrəndikləri kimi öyrətmış və sonra da bu fərqliliklərin olması müsəlmanlar arasında ciddi ixtilaf-lara səbəb olmuşdur.

Üçüncü xəlifə Həzrət Osman (r.a.) Quranın qiraətlərində yaranan ixtilafların qarşısını almaq üçün əldə olan vahid “Müşhəf”dən mötəbər qiraət fərqliliklərini əhatə edən yeni müşhəflər yazdırılmışdır.

Coxaldılmış müşhəflərin nöqtəsiz və hərəkəsiz olması, kəlmələrin də yazılış formalarının müxtəlif qiraət variantlarını əhatə etdiyinə görə, “Müşhəf”lə bərabər, müəllimlər müxtəlif mərkəzlərə göndərilərək, yanlış qiraətlərin qarşısı

alınmış və nəticədə, müsəlmalar həmin müşhəflərə uyğun olan qiraətlərdə itti-faq etmişlər.

Beləliklə, “Qurani-Kərim” Uca Allahın bir vədi olaraq heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan həm şifahi, həm də yazılı olaraq dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

ИСТОРИЯ ЧТЕНИЯ «СВЯЩЕННОГО КОРАНА» (ПЕРИОД ПРОРОКА МУХАММЕДА (С.А.С.) И ПРАВЕДНЫХ ХАЛИФОВ (Р.А.))

Абульфат Велиев

*диссертант Института Рукописей имени М.Фузули НАНА,
заведующий отделом образования Бакинского Исламского
Университета*

С первого дня ниспослания Священного Корана он занимал отдельное место в жизни мусульман. В хадисах пророка Мухаммеда (с.а.с.) поощрялось чтение Корана мусульманами, так как, чтобы жить по Корану нужно его читать и изучать.

Обучение Священному Корану началось сразу после его ниспослания. Пророк Мухаммед (с.а.с.), сподвижники (р.а.) и их последователи приложили большие усилия в изучении, чтении и заучивании Священного Корана.

Несмотря на то, что во времена Пророка (с.а.с.) в мекканский период обучение Корану проводилось тайно, в мединский период проводить обучение было на много легче. Во главе с школой «Суффа» в различных местах были открыты школы под названием «Даруль-Гурэн», «Даруль-Гурра».

Пророк Мухаммед (с.а.с.) обучил чтению Священного Корана многих сподвижников и советовал мусульманам учиться чтению Корана у этих сподвижников.

Во времена первого халифа Абу Бакра (р.а.) образцы, полностью написанные во времена Пророка (с.а.с.), были собраны, переписаны в одну книгу и хранились халифом, а после его смерти были переданы жене Пророка Мухаммеда Хафзе (р.а.).

На первых порах сподвижники, известные в области чтения Корана, занимались обучением чтению Корана в Мекке и Медине, а позднее на землях, расширенных в результате завоеваний, в особенности в период праведных халифов (р.а.), и играли важную роль в воспитании будущих поколений.

В результате того, что было разрешено чтение Священного Корана в «семи харфах», как милость Всевышнего Аллаха мусульманам, сподвижники, обучившиеся у Пророка (с.а.с.) различным формам чтения (кираат), в той же форме обучали других чтению Корана и впоследствии эти различия стали причиной серьезных разногласий между мусульманами.

Третий халиф Осман (р.а.) для предотвращения разногласий в чтении Корана указал написать новые «Мусхрафы», охватывающие надежные различия чтения из имеющегося единого «Мусхрафа».

Так как новые Мусхрафы были без точек и огласовок, а также формы написания слов охватывали различные формы чтения, учителя вместе с «Мусхрафами» отправлялись в различные центры, чтобы предотвратить неправильные формы чтения, и, в результате, мусульмане объединились в формах чтения, соответствующих этим Мусхрафам.

Таким образом, Священный Коран, как обещание Всевышнего Аллаха, дошел до наших дней и в устной, и письменной формах без какого-либо изменения.

HISTORY OF THE QURAN READING (THE PROPHET (PBUH) AND THE PERIOD OF THE RASHIDUN CALIPHS)

Abulfat Valiyev

*PhD researcher at the Institute of Manuscripts named after
M.Fuzuli of ANAS, Head of the Department of
Academic Affairs at Baku Islamic University*

The Qur'an had a particular place in the lives of Muslims since the day it was revealed. Muslims were motivated to read the Quran in the hadiths of the Prophet (pbuh). Because the comprehension of the Qur'an is possible through reading and studying it.

The study of the Quran started since the very first day of its emergence and the Prophet (pbuh), His sahabas (Companions) and those who followed them made a great effort to study, read and memorize the Holy Quran.

Although during Mecca period of the Prophet (pbuh) the study of the Quran was held secretly in the houses, in the Medina period it became more comfortable with the schools opened in different places, including *Darul Quran* and *Darul-Qurra*. The Prophet (pbuh) raised many companions in

the field of the Quran reading and encouraged Muslims to learn from these Companions.

Complete written copies were collected and turned into a book during the time of the first caliph Hazrat Abu Bakr (pbuh), protected by him and finally was given to the Prophet's wife Hazrat Hafsa after his death.

In the early periods, the companions who were famous in the field of the Quran reading were involved in teaching the Quran in the widespread conquests of Medina and Mecca especially during the reign of the Caliph Rashid (pbuh), and played an important role in the upbringing of future generations.

As a mercy from the God Almighty to the Muslims, the companions were allowed to read the Quran on the basis of seven signs and learned different ways of reading the Quran. They taught it the way they learned it which resulted in serious disagreements among Muslims.

The third caliph Osman, wrote the new *Mus'haf* covering reading varieties to prevent the contradictions among Muslims.

The new copies covered spellings of phrases from different ways of reading and lacked in *haraka* and periods, therefore, teachers were sent to various centers along with the *Mus'haf* to prevent invalid revelations, and consequently, Muslims agreed on a reading version matching with these *Mus'hafs*.

Thus, the Quran as a word of the Almighty God, has come to us both in oral and written form without any change.

AZƏRBAYCANIN SUMQAYIT ŞƏHƏRİNDE MÜASİR DİNİ DURUM

*Əhliman Dadaşzadə,
Sumqayıt Dövlət Universitetinin müəllimi*

Sovet hakimiyyəti dövründə sərt ateist ideologiyası altında yaşmış və din-sizlik siyasətinin acı bəhrəsini görmüş Sumqayıt şəhər əhalisi müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra, dini-mənəvi həyata doğru yeni qədəm atmışdır. Müstəqillik mühiti cəmiyyətimizə, həqiqi mənada, dini azadlıq gətirmişdir. Dinə susamış insanlar məscid, kilsə və sinaqoqlara axışaraq, uzun müddət məhrum olduqları dini tələbatlarını ödəməyə başladılar. Uzun illər milli-mənəvi dəyərləri gizlincə yaşıdan şəhər əhalisi, artıq Ramazan və Qurban bayramlarını rəsmi şəkildə qeyd etmək, əcdadlarının uzaq qərinələrdən bəri canları və qanları hesabına miras saxladıqları İslam elmləri ilə tanış olmaq imkanı qazandılar. Ancaq təəssüflər olsun ki, ateist keçmişdən miras qalmış dini savadsızlıq şəhər mühitin-də də mənfi tendensiyalara yol açmışdır. Cəmiyyətin dini məlumatsızlığından istifadə edən və xaricdən maliyyələşən islam və qeyri-islam yönlü missioner təşkilatlar humanitar və yalançı dini şiarlar altında gizlənərək, dövlətimizin dünyəvi xarakterini dəyişməyə, cəmiyyətdə dini ayrı-seçkilik yaratmağa, top-lumda xaos və iğtişaş toxumu səpməyə, onu bir-birinə düşmənçilik mövqeyindən yanaşan müxtəlif təriqətlərə parçalanmağa – qisasi, sumqayıtlılar arasında zərərli ideyalarını yaymağa çalışırlar. Belə radikal cərəyanlar dini mədəni-ideoloji əlamətlərə görə formalaşan və fərqlənən submədəniyyətlər yaradır. Tədqiqatlar zamanı Sumqayıt şəhərində dini əlamətlərə görə formalaşan submədəniyyətlərə də rast gəlinir. Azərbaycana xaricdən idxlən mədəniyyət və ideologiyalar əsasında yaranan submədəniyyətlərin bəziləri dini mahiyyət kəsb edir. Daha çox İslam və xristian dininin müəyyən ehkamlarına əsaslanan belə ideologiya və təriqətlər çoxluq tərəfindən biganə qarşılansa da, özlərinə xeyli tərəfdar toplaya bilmüşdür.

Məlumdur ki, Azərbaycanda İslamın ənənəvi təriqətləri - şielik və sünni-lük yüzillərdir ki, mövcuddur. Sovet hakimiyyəti illərində dinə qarşı aparılan siyasət nəticəsində burada etiqad xeyli zəifləmiş və əhalinin mənəvi-dini şüurunda yaranan boşluğu kommunizm ideologiyası doldura bilmədiyindən, SSRİ süqut edən kimi, xarici ölkələrdən müxtəlif dini cərəyanlar, o cümlədən müxtəlif təriqətlər, sektalar buraya axın etməyə başladılar. Onlar müxtəlif vasitələrlə bəzi insanların qəlbinə yol tapır, iradəsi zəif olan bəzi insanları öz sıralarına cəlb edirlər. Sumqayıt şəhəri də belə axınların başladığı ilk məkan olmuşdur desək, yanılımrıq.

Müasir dövrdə Sumqayıtda müxtəlif dinlərə məxsus onlarca dini icma, təriqət və sektalar fəaliyyət göstərir. Onlardan bir neçəsi daha kütləvi yayılaraq, ətrafına bəlli sayda tərəfdar toplamışdır. Hər bir dini təşkilatın üzvü (fəali), sözsüz, onun qayda və şərtlərinə tabedir. Onların həyat tərzi, davranışları, dünyagörüşü məhz aid olduğu dini təşkilatın diqtəsinə, şərtlərinə əsaslanır. Beləliklə, bu dini təşkilatlar çevrəsində və onların ideologiyasını qəbul edən insanlar arasında yeni dini təmayüllü submədəniyyətlər yaranır.

СОВРЕМЕННАЯ РЕЛИГИОЗНАЯ СИТУАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ГОРДЕ СУМГАИТ

Ахлиман Даадашзаде

преподаватель Сумгайтского Государственного Университета

Город Сумгайт является отражением нашей многонациональной и многоконфессиональной страны. Так, в разные времена в стране распространились и оказали взаимное влияние друг на друга иудаизм, христианство, ислам и многие другие верования. Сегодня многие исторически распространенные в Сумгайите религии продолжают свое существование, в то же время на территории страны свободно действуют и распространяются новые религиозные течения. Пропаганда толерантности, восстановление религиозных памятников и сооружение новых, поддержка деятельности религиозных образований, борьба против религиозного экстремизма и радикализма составляют направления внутригосударственной политики. В период роста конфликтов на национальной и религиозной почве, Сумгайт, который на протяжении веков является образцом своей толерантностью, вышел за границы внутригосударственной деятельности и определил новые цели за пределами страны. Правительство Сумгайта организовало десятки международных и региональных конференций, форумов и симпозиумов, заседаний международных религиозных образований в области толерантности, мультикультурализма, межрелигиозного и межкультурного диалога. В городе, который развивает мультикультуральные традиции, ведется целенаправленная работа по сохранению культуры, языка, обычаяев и традиций малочисленных народов. Несмотря на этнические и конфессиональные различия малочисленных народов, забота города о них проявляется в равной степени, традиции толерантности являются приоритетными независимо от языка, религии, этнического происхождения, чис-

ленности. Национальные меньшинства в полной мере пользуются правом создания центров, ассоциаций и прочих структур. Население Сумгаита, в советское время находящееся под строгой атеистической идеологией и пострадавшее от горьких плодов безбожия, после восстановления независимости вступило в духовную и нравственную жизнь. Независимость принесла обществу свободу вероисповедания. Городские жители, которые в течение многих лет скрывали свои национальные и духовные ценности, сейчас получили возможность официально отмечать праздники Рамадан и Курбан и знакомиться с исламскими науками, имеющими древние исламские корни. Однако, к сожалению, религиозный атеизм, унаследованный от прошлого, привел к негативным тенденциям и городской стагнации. Неисламские миссионерские организации, пользующиеся религиозной миссией общества и скрывающиеся под гуманитарными и лживыми религиозными лозунгами, меняют светский характер нашего государства, создают религиозную дискриминацию в обществе. Такие радикалы образуют религиозные субкультуры, сформированные и отличающиеся идеологическими чертами. Некоторые из субкультур, созданных на основе культуры и идеологии, импортируются в Сумгаит из-за границы. Хотя такие идеологии и верования, основанные на определенных доктринах ислама и христианства, были безразличны широким массам, они смогли привлечь множество сторонников. В результате антирелигиозной политики в советское время, когда вера была значительно ослаблена, и коммунистическая идеология не могла заполнить пробел в духовном и религиозном сознании людей, по мере распада СССР сюда начали притекать различные религиозные движения из разных стран, включая различные секты. Они нашли способы достичь сердца некоторых людей с помощью различных средств и привлечь в свои ряды некоторых слабых граждан. Город Сумгаит был первым местом, где начались такие потоки. Сегодня в Сумгаите действуют десятки религиозных общин и сект. Некоторые из них получили широкое распространение и значительную поддержку. Их образ жизни, поведение, мировоззрение основаны на обстоятельствах и условиях религиозной организации. Таким образом, среди религиозных организаций и тех, кто принимает их идеологию, появляются новые религиозные субкультуры.

MODERN RELIGIOUS SITUATION IN SUMGAYIT, AZERBAIJAN

Ahliman Dadashzade

Instructor of Sumgayit State University

Under the strict atheist ideology during the Soviet era, Sumgait population, who saw the bitter fruit of irreligiousness, has stepped into the spiritual and moral life after restoring our independence. The independence environment has brought our society into a religion in a real sense. People who were thirsty for religion began flowing to mosques, churches, and synagogues, and began to pay their religious demands accumulated for a long time. Urban residents who have hidden their national and spiritual values for many years have already had the opportunity to officially celebrate Ramazan and Gurban festivals and to get acquainted with the Islamic sciences, which their ancestors have inherited from their lives and ancient roots. However, unfortunately, religious atheism inherited from the past has led to negative trends in urban stagnation. Non-Islamic missionary organizations that benefit from society's religious mission, hiding under humanitarian and lying religious slogans, change the secular nature of our state, create religious discrimination in society, chaos and disorder in the community, they are trying to disseminate harmful ideas among the various religions, in short, among the Sumgait people. These radical trends create subcultures formed and distinguished by religious, cultural and ideological features

Some of the subcultures created on the basis of culture and ideology entered Azerbaijan from different countries. Even though these ideologies are based on certain beliefs of Islam and Christianity were indifferent to the masses, they were able to attract many supporters. As a result of the anti-religion policy in the Soviet era, where faith was considerably weakened and the communist ideology could not fill the gap in the spiritual and religious consciousness of the people, various religious movements from different countries, including various sects, began to flow here as the USSR collapses. They find ways to reach the hearts of some people by means of various means, and attract some weak people to their own ranks. The Sumgait was the first place where such flows began. There are dozens of religious communities, and sects operating in Sumgait in modern times. Some of them have been spreading massively, and have attracted considerable support. A member of any religious organization is subject to its rules and conditions. Their lifestyle, behavior, outlook is based on the circumstances and conditions of the religious organization. Thus, there are new religious sub-divisions among those religious organizations and those who accept their ideology.

İSLAMIN UNİKAL MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ TƏKYƏLƏR VƏ XANƏGAHLAR: ZƏMANƏLƏRİNİN SOSİAL TƏSİSATLARI KİMİ

*Həsən Əhməd (Sadıqov),
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun doktorantı*

Sufi yolu (təriqət) müridin birbaşa uzunmüddətli, pilləli yol keçərək Allaha çatmaq və ona qovuşmaq üçün əqli və əməli hərəkətə başlamasıdır. Bu yolu son mərhələsi olan həqiqət idrak yolunun ən yüksək zirvəsi onun məzmununun sonu olub, həqiqi varlığı Allahu seyr və müşahidə edərək onda əriməkdir. Üzü-nü kamilləşmə yoluna tutaraq mücadilə edən sufi müəyyən mərhələləri keçmək üçün Allahu unutduracaq şeylərin hamısını tərk edir ki, bu da ona saf əxlaqının və qazandığı yüksək mərifətin sayəsində müyəssər olur. Elə buna görə də bəzi sufi nəzəriyyəçiləri ardıcıl şəkildə gündə beş vaxt namaz ayinini formal ritual kimi qəbul etmirdilər. Onlar bu ayinin icrasına başqa məna verərək, özünü Allaha həsr etməyi sakitliyə çəkilərək ibadət etməkdə görürdülər.

İslamin bərqrər olduğu ilk əsrlərdə (məs.: VIII əsrə - H.S.) sufilərin cəmiyyətdə bir müxalifət yaradaraq, Peyğəmbər məsumiyətindən uzaqlaşan insanlardan qaçması və bu “qaçış” zamanı ən yaxşı yöntemin özləri əqidədə və imanda olan insanlarla bir yerə toplaşmaq və yaxşı insanların aurasında Allaha yaxın olmaq, ona birlikdə həmd etmək, birlikdə zikrlər etmək istəyindən yaranmışdı. Bu toplasma yerləri ilk zamanlar gözdənənər olan münasib yerlər, bəzi iman sahiblərinin evləri olsa da, sonralar bu müqəddəs yerlər zaviyələr, təkyələr və xanəgahlar kimi İslam memarlığının unikal inciləri kimi meydana çıxdı.

Bu gün keçib-getmiş çağların memarlıq abidələri kimi xatırladığımız bu məkanlar zamanında həm də başqa yolcuların və qəriblərin sığındığı sosial müəssisələr halına gəlmışdır. Təkyələrin yanında inşa edilən vəqiflər dövlət adamlarının xeyirxah insanların və təriqət mənsublarının verdikləri ianələr hesabına fəaliyyət göstərər, ehtiyac sahiblərinə yardımında bulunardı...

Təkyələr İslam dünyasının hər tərəfində əksəriyyət etibarıə yarandıqları zamanın mövcud dövlətinin dəstəyi ilə yayıldı. Geniş yayıldığı yerlərdən biri də Azərbaycan oldu. Əsas və əhəmiyyətli təkyələr Pirsaat çayı yanındaki Pir Hüseyn xanəgahı, Astara Pənsərdə Şeyx Cəmaləddin, Lənkəran Şıxakəranda Şeyx Zahid xanəgahı türbələri, Bakıda Sirvanşahlar sarayı yanında Seyid Yəhya Bakuvi xanəgahı və Ərdəbildə Şeyx Səfi xanəgahı, Şamaxı Kələxanada Xəlvətilər xanəgahı, Xaçmaz Şıxlarda Şeyx Yusif Miskuri xanəgahı, Naxçıvanda Fəzlullah Hürufi xanəgahı, Gəncədə Pir Hikmət xanəgahı, Dəvəçi-Ugah kəndində Soltan Baba türbəsi, Qəbələ-Həzrədə Şeyx Bədrəddin türbə və xanə-

gahı, Kürdəmir Şeyx İsmayıł Şirvani, Təbrizdə Dədə Ömər Rövşəni xanəgahı, Qarabağ Cicimlidə Mir Həmzə Higari xanəgahı, Aslanbəylidə Hacı Mahmud Əfəndi xanəgahı bunlardan sadəcə bir neçəsidir. Bəzilərinin indi də ayaqda olduğu bu xanəgah və təkyələr Azərbaycan sufi mədəniyyətinin zəngin və kolortlı keçmişinin dəyərlili memarlıq abidələridir.

Diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm ki, biz bu tezislərin açılışı ilə ərsəyə gətirəcəyimiz məqalədə müxtəlif aspektlərdən sufizmi tədqiq edən Zümrüt Qu-luzadənin, Könül Bünyadzadənin, Mətanət Şəkixanovaının, Samirə Mir-bağırzadənin, Rahibə Əliyevanın, Raidə Əmənzadənin, Mehmet Rıhtımın, Fariz Xəlillinin tədqiqatlarından istifadə etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

УНИКАЛЬНЫЕ АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ИСЛАМА ТАКЬЯ И ХАНАКА КАК СОЦИАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ СВОЕГО ВРЕМЕНИ

Гасан Ахмед (Садыгов)

докторант Архитектурно-Художественного Института НАНА

Суфийский путь (тарикат) - это начало умственной и практической деятельности мурида, чтобы достичь Бога и соединиться с ним, пройдя прямой, долгосрочный, поэтапный путь. Истина, являющаяся заключительной стадией этого пути, - это высшая вершина пути познания, конец его содер-жания, растаять в Боге истинном существе, созерцая и наблюдая за ним. Суфий, который борется обратившись к пути совершенства, покидает все, что заставит забыть Бога, чтобы пройти определенные этапы, и добивается этого, благодаря его чистой морали и высокой учтивости, которую он приобрёл. Именно поэтому некоторые суфийские теоретики не воспринимали обряд молитвы, который выполняют последовательно пять раз в день, как формальный ритуал. Они придавали исполнению этого обряда другое значение и принимали посвящение себя Богу как молитва в уединении.

В первые века, когда Ислам был установлен (нап. VIII век - Н,S), суфийцы, создав оппозицию в обществе, бежали от людей, отдалявшихся от безгрешности Пророка, и во время этого “побега” лучшим способом было объединение с людьми того же убеждения и верования, что и они и в ауре хороших людей быть близкими к Богу, и это возникло от желания восхвалять его, вместе молиться во славу Бога. Хотя эти места сбора вна-

---

чале были подходящими местами, вдали от чужих глаз, домами некоторых верующих, впоследствии эти святыни стали уникальными жемчужинами исламской архитектуры, такими как Завии, такы и ханагахи.

Эти места, которые мы сегодня помним как архитектурные памятники прошлых эпох, в свое время были социальными учреждениями, где укрывались также и другие путники и чужеземцы. Вагифы, построенные рядом с такъями, осуществляли свою деятельность за счёт пожертвований государственных чиновников, благожелателей и сторонников тариката, помогали нуждающимся...

Такъи распространились по всему Исламскому миру в основном при поддержке государства, существовавшего во времена их возникновения. Они также широко распространялись и в Азербайджане. Основные и важные такъи: ханагах Пир Гусейна возле реки Пирсаат, мавзолеи ханегаха Шейха Джамаладдина в Пансаре в Астаре и Шейха Захида в Шыхакерани в Ленкорани, ханагах Сейида Яхьи Бакуви при Дворце Ширваншахов в Баку и ханагах Шейха Сафи в Ардабиле, ханагах Халветидов в Калахане в Шемахе и ханагах Шейха Юсифа Мискури в Шыхларе в Хачмазе, ханагах Фазлуллаха Хуруфи в Нахчыване, ханагах Пир Хикмет в Гяндже, мавзолей султана Бабы в селе Угах в Давечи, мавзолеи и ханагах Шейха Бадраддина в Хазре в Габале, Шейха Исмаила Ширвани в Кюрдамире, а в Тебризе ханагах Деде Омара Ровшани, ханагах Мир Гамзы Хигари в Джиджимли в Карабахе, ханагах Гаджи Махмуда эфенди в Асланбейли - всего лишь некоторые из них. Эти ханаги и такъи, некоторые из которых и сейчас стоят, являются ценными архитектурными памятниками богатого и колоритного прошлого суфийской культуры Азербайджана.

Хочу довести до вашего внимания, что в статье, которую мы изложим с открытием этих тезисов, мы поставили перед собой цель использовать исследования Зумруд Гулузаде, Кенуль Бунъядзаде, Матанат Шакихановой, Самиры Мир-багирзаде, Рахибы Алиевой, Раиды Амензаде, Мехмета Рыхтыма, Фариза Халилли, изучающих суфизм с разных аспектов.

UNIQUE ARCHITECTURAL MONUMENTS OF ISLAM, TAKYA AND HANAGAH AS THE SOCIAL INSTITUTIONS OF THEIR TIMES

Hasan Ahmad (Sadigov)

Doctoral candidate of the Institute of Architecture and Art of ANAS

The Sufi way (tariqat) is the beginning of a murid's mental and practical activities to reach god and join him by going through a direct, long-term, step-by-step path. The truth, which is the final stage of this path, is the highest peak of the path of knowledge, the end of its content, to melt in god the true being, contemplating and observing him. The Sufi, who struggles by turning to the path of perfection, abandons everything that will make him forget god in order to pass certain stages, and achieves this, thanks to his pure morality and high courtesy, which he acquired. Therefore, some Sufi theorists did not perceive the rite of prayer, which is performed in a sequence five times a day, as a formal ritual. They gave a different meaning to the performance of this rite and accepted the consecration of themselves to god as a prayer in solitude.

In the first centuries when Islam was established (for ex. VIII century - H,S), sufis, creating opposition in society, fled from people, estranging from the sanctity of the Prophet, and during this "escape" the best way was to unite with people of the same convictions and beliefs as themselves and to be close to god in the aura of good people, and it arose from the desire to praise him, to pray together for the glory of God. While these gathering places were initially suitable places, away from prying eyes, the homes of some believers, subsequently, these shrines have become unique jewels of Islamic architecture such as Zawiya, takya and hanagah.

These places, that we today remember as the architectural monuments of past ages, at the time, were social institutions, sheltering other wanderers and strangers. The vagifs, built near such takyas, carried out their activities through donations from government officials, well-wishers and supporters of tarigat, helped the needy...

Takyas spread throughout the Islamic world mainly with the support of the state that existed at the time of their emergence. They have also spread widely in Azerbaijan. The main and important takyas: Pir Hussein's hanagah near the Pirsaat river, the mausoleums of Sheikh Jamaladdin's hanagah in Pansar, Astara and Sheikh Zahid's in Shikhakaran, Lankaran, Seyid Yahya Bakuvi's hanagah in the Palace of the Shirvanshahs in Baku and Sheikh Safi's hanagah

---

in Ardabil, hanagah of Halvatids in Kalahan in Shemakha, and Sheikh Yusif Miskuri's hanagah in Shykhlar in Khachmaz, Fazlullah Hurufi's hanagah in Nakhchivan, Pir Hikmet's hanagah in Ganja, the mausoleum of Sultan Baba in the village Ugah in Davachi, Sheikh Badraddin's mausoleums and hanagah in Khazra in Gabala, Sheikh Ismail Shirvani's in Kurdamir and in Tabriz Dede Omar Rovshani's hanagah, Mir Hamza Hikari's hanagah in Jijimli in Karabakh, Haji Mahmud Efendi's hanagah in Aslanbeyli - just to name a few. These hanagahs and takyas, some of which exist even now, are valuable architectural monuments of the rich and colorful past of the Sufi culture of Azerbaijan.

I want to bring to your attention that in the article we will present with the opening of these theses, we have set a goal to use researches of Zumrud Guluzadeh, Konul Bunyadzade, Matanat Shakihanova, Samira Mir-Bagirzade, Rahibe Aliyeva, Raida Amanzadeh, Mehmet Rihtim, Fariz Halilli, who study sufism from various aspects.

İLMÜ'L-EBDAN MI İLMÜ'L-EDYAN MI?

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA KAFKASYA MATBUATINDA DİNİ VE DÜNYEVİ İLİMLER ÜZERİNE BİR TARTIŞMA

Yahya Kemaloğlu,

*İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
İslam ve Türk Felsefesi Doktora Öğrencisi*

19. Asırın ikinci yarısı ve 20. Asırın başlarında Rusya Müslümanları arasında önemli tartışmalardan birisi eğitim kurumlarında okutulacak derslerin hangileri olması konusundaydı. Bazı yenilikçi aydınlar geleneksel eğitim kurumlarında dini derslere ağırlık veren anlayışı eleştirmekte ve bu kurumlarda dünyevi derslere de yer verilmesini savunmaktaydı.

“Rusya Müslümanları arasında fen bilimlerinin mektep ve medreselerin ders programlarına girmesine dair ilk çabalardan birisi Şehabeddin Mercani (1818-1889) tarafından başlatılmıştır. Akıl-vahiy ilişkisi konusunda, “şeriat hikmeti yalanlamaz” ilkesini koyan Mercani, bu görüşünü, ilk İslam ulema-sının fen bilimlerine hizmetlerinden yola çıkarak temellendirip öğrencilerine anlatmaktadır. Dolayısıyla ona göre din ile ilim birdir ve mektep ve medresemelerde bunları okutmanın hiçbir mahsürü yoktur. Benzer görüşler onun öğrencileri olan; Hüseyin Feyzihani, Abdülhabir Muslimi, Abdulallam Feyizhanoğlu ve onlardan sonra gelen diğer cedidciler tarafından yoğun bir şekilde savunulmuştur.”

Rusya Müslümanları arasında Kazan merkezli bu tartışmaların diğer ayağı da Azerbaycan Türkleri arasında “Bize Hansı [hangi] İlimler Lazımdır?” başlığı altında dönemin matbuat sayfalarında genişçe tartışılmıştır. Konumuz itibarıyle ele aldığımız 1907’lerdeki tartışmalardan önce 1875’erde “İlmü'l-ebdan” ve “İlmü'l-edyan” tartışmaları, Kafkasya Şeyhülislamı Ahmet Hüseyinzade, gazeteci Hasan Bey Zerdabi ve diğer fikir adamlarının da katılımıyla *Ekinci* gazetesinin sütunlarında tartışılmıştır.

19. asırın son çeyreğinde tartışılan İlmü'l-ebdan ve İlmü'l-edyan tartışması Bakülü din bilginlerinden Ebu Turab Ahundoğlu'nun *Hayat* gazetesinde “Bize Hansı [hangi] İlimler Lazımdır?” başlıklı yazısıyla 20. asırın başlarında tekrar tartıslılmaya başlanmıştır.

Ebu Turab, yazısında medeniyete ulaşmada şeriat ilimlerinin yeterli olacağını, ancak dünyevi ilimlerde yüksek dereceye ulaşıpta diyanet-i İslamiye'den nasip almamış olanların medeniyete ulaşmalarının mümkün olmadığını savunmuştur. Ona göre dünyevi ilimlerin öğrenilmesinde İslam dini açısından bir sakınca yoktur. Ama öncelik dini ilimlere verilmelidir ve ancak dini ilimleri

---

öğrendikten sonra dünyevi ilimleri öğrenmek gerekir. Bu şekilde olursa dünyevi ilimler insan için fazilet sayılacaktır.

Ebu Turab'ın ilk olarak *Hayat* gazetesinde yayımladığı bu yazısı dönemin aydınları arasında geniş yankı bulmuş ve çeşitli cevaplar yazılmıştır. Bu cevaplardan birisi aynı gazetenin başyazarlarından olan Ali Bey Hüseyinzade'nindir. Hüseyinzade, Ebu Turab'ın bazı fikirlerine katıldığını belirtmiş olsa da, onun dünyevi ilimlere karşı takındığı olumsuz tavrını yumuşak bir dille eleştirmiştir, hem dini hem de dünyevi ilimlerin öğrenilmesinin gerektiğini ve bu ikisinin birbirini tamamladığını belirtmiştir.

Ebu Turab'ın bu yazısına verilen en kapsamlı ve eleştiri niteliği taşıyan yazılardan birisi Ömer Faik tarafından yazılmıştır. O, Ebu Turab'ın yazısında ileri sürüdüğü iddiaları teker teker ele almış ve eleştirmiştir. Ömer Faik, ilk önce hadislerde geçen “utlubu'l-ilme” ifadesindeki “ilim” kelimesinden maksadın, Ebu Turab’ın savunduğu gibi şeriat ilmi değil ulûm-u akliye olduğunu belirtmiştir. Ona göre eğer Hz. Peygamber, hadislerde ifade ettiği “ilim”den şeriat ilimlerini kastetmiş olsaydı burada “utlubu'l-fikh” ifadesini kullanırıdı. Çünkü Ömer Faik'e göre, dini istilahta ilm-i şeriate “ilm-i fikh”, genel olarak bilmeye de “ilim” denilmektedir.

Ömer Faik, Ebu Turab'ın ulûm-i akliyeyi göz arı ederek şeriat ilimlerine öncelik vermesini eleştirek Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması için şeriat ilimlerinden ziyade ulûm-i akliyeye ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Ona göre, Kur'an'ın akaid ahkâmına ait ciheti o kadar sade ve sahihdir ki onu öğrenmek için o kadar uzun vakit ve zahmete ihtiyaç yoktur. Ama Kur'an'ın ilm-i ruha, tarihe, hikmete, usul-i maişete, kısaca ulum-i akliyeye mahsus yerleri o kadar kapalı, çetin, tefsir ve şerhe muhtaçtır ki, bunları bilmek hakikatte çok zahmete ve vakte muhtaçtır.

ИЛЬМУЛ-ЭБДАН ИЛИ ИЛЬМУЛ-ЭДЬЯН? ДИСКУССИЯ О РЕЛИГИОЗНЫХ И СВЕТСКИХ НАУКАХ В КАВКАЗСКОЙ ПРЕССЕ В НАЧАЛЕ 20 ВЕКА

Яхъя Кемалоглу

*докторант исламской и турецкой философии
Стамбульского Университета Культуры*

Во второй половине XIX века и в начале XX века среди мусульман России одним из важных проблем был вопрос о том, какую учебную программу следовало бы преподавать в учебных заведениях. Некоторые просвещенные интеллектуалы критиковали понимание религиозного обучения в традиционных учебных заведениях и выступали за включение светской программы в эти учреждения.

“Одна из самых ранних попыток ввести естественные науки в школьную программу и медресе среди мусульман России была инициирована Шехабеддином Меркани (1818-1889). Меркани, который придерживается принципа, что «шариат не может отрицать мудрость» основывал свои взгляды на естественных науках первых исламских ученых и объяснял их своим ученикам. Таким образом, по его мнению, наука и религия одно целое, и нет никаких проблем с обучением их в медресе. Схожие взгляды поддерживали его ученики; Абдулхабир Муслими, Абдуллам Фейижаноглу, Хусейн Фейзихани и другие последователи, которые были после них.”

Другая часть этих казанских дискуссий среди мусульман России широко обсуждалась также среди азербайджанских турок на печатных страницах того периода под названием «Какая наука нам нужна?».

Дискуссии «Ильму-эль-Эбдан» и «Ильму-эль-Эдян» в 1875-х годах, которые также относятся к данной теме, обсуждались на страницах газеты «Экинджи» с участием журналиста Хасана Бея Зердаби, Ахмеда Хусейнзаде, шейх аль-Ислам Кавказа и другими интеллектуалами.

Дискуссии «Ильму-эль-Эбдан» и «Ильму-эль-Эдян», которые относились к последней четверти 19-го века стали снова обсуждаться в начале 20-го века в статье под названием «Какая наука нам нужна?»

В своей статье Абу Тураб утверждал, что шариатских наук будет достаточно для достижения цивилизации. Но этого будет достаточно для тех, кто получил высокой степень естественных науках и не получил исламского образования. По его словам, изучение естественных наук не является недостатком с точки зрения ислама. Но приоритет должен быть отдан религиозным наукам, и только после изучения религиозных наук

можно изучать естественные науки. Таким образом, естественные науки будут считаться добродетелью для человека.

Эта статья Абу Тураба, впервые опубликованная в газете «Хаят», получила широкий резонанс среди интеллектуалов того времени, и были написаны различные ответы. Одним из этих ответов является ответ Али Бея Хусейнзаде, главного автора этой же газеты. Хотя Хусейнзаде заявил, что присоединился к некоторым идеям Абу Тураба, он мягко раскритиковал его негативное отношение к естественным наукам. Он заявил, что следует изучать как религиозные, так и естественные науки, так как они дополняют друг друга.

Омер Фаик один за другим обсуждал и критиковал заявления Абу Тураба. Он заявил, что выражение в хадисах «утлубу-ильме», то есть слово «ильм» не является шариатским учением, как указывал Абу Тураб, а связан с разумом. По его словам, если бы Пророк имел в виду учение шариата из слова «ильм», которую он выразил в хадисах, то здесь он использовал бы выражение «утлубу-фикх». Потому что, согласно Омару Фаику, в религиозной терминологии ильм-и-шариат это есть илм-и-фикх, а общее знание называется «ильм».

Омер Фаик раскритиковал тот факт, что Абу Тураб уделял приоритетное внимание наукам шариата, игнорируя общенациональную риторику и заявил, что для понимания Корана необходимо разумное учение, а не просто науки шариата. По его словам, аяты Корана настолько просты и понятны, что не нужно много времени и усилий, чтобы их выучить. Но темы, которые связанные с историей, философией, вкратце говоря с рациональными учениями настолько закрыты, что необходимо много времени и усилий для их полного и правильного изучения.

**ILMU'L-EBDAN OR ILMU'L-EDYAN?
A DISCUSSION ON RELIGIOUS AND SECULAR SCIENCES
IN THE EARLY 20TH CENTURY CAUCASUS PUBLICATIONS**

Yahya Kemaloglu

*Doctoral candidate on Islam and Turkish philosophy
of Istanbul University of Culture*

In the second half of the 19th century and early 20th century, the lessons to be taught at school constituted the subject of the important debates among the Russian Muslims. Some intellectuals criticized religious instruction at educational institutions and advocated the inclusion of worldly classes in these institutions.

One of the earliest efforts to introduce the science into the curriculum of schools and madrasas among Russian Muslims was initiated by Shahabeddin Merjani (1818-1889). Merjani, who puts the principle that: Shariah cannot deny wisdom, based his views on the natural sciences of the first Islamic scholars and told his students. According to him, religious knowledge is only one and there is not any problem in teaching it at school. Similar views were strongly advocated by his students; Huseyin Feyzihani, Abdulhabir Muslimi, Abdulallam Feyizhanoglu and other cedidists who came after them.

The other part of these Kazan-based debates among the Muslims of Russia has been widely discussed among the Azerbaijani Turks under the title “Which sciences do we need?”. These topics were discussed before 1907s in Ekinci journal in 1875s by Ahmet Hüseyinzade and Hasan Bey Zerdabi with the title: “İlmü'l-ebdan” and “İlmü'l-edyan”.

In the last quarter of the 19th century, the discussion of Ilmu'-ebdan and ilmu'- edyan began to be discussed again in the early 20th century in Hayat journal with the article titled “Which sciences do we need?” by Abu TurabAhundoğlu, one of the religious scholars of Baku.

In his article, Abu Turab argued that the sciences of Shariah would be sufficient to reach civilization, but it was not possible for those who had not received a high degree in the worldly sciences and who had not received the prayer from Islam. According to him, learning the worldly sciences is not a drawback in terms of Islam. But priority should be given to religious sciences and only after learning religious sciences the worldly sciences are to be learned. In this way, worldly sciences will be regarded as virtue for man.

This article by Abu Turab, first published in Hayat newspaper, has received wide repercussions among the intellectuals of the period and various answers have been written. One of these answers was by Ali Bey Hüseyinzade, one of the chief writers of the same newspaper. Although Husseinzadeh stated that

he joined some of Abu Turab's ideas, he softly criticized his negative attitude towards worldly science and stated that it was necessary to learn both religious and worldly sciences and that these two complemented each other.

The most comprehensive and critical answer for the article by Abu Turab, was written by Omar Faik. He handled and criticized the allegations made by Abu Turab. Omar Faik, first of all expressed that: "utlubu'l-ilme" expression in the hadiths stated that the purpose of "ilm" is not as sharia science but "ulûm". According to Omar Faik, If the Prophet had meant by the "science" which is expressed in the hadiths, the sharia sciences, he would use the expression "utlubu'l-fiqh". Because, according to Omar Faik, religious denomination ilm-i sharia mean ilm-ifiqh, in general call to knowledge.

Omar Faik, ignoring Abu Turab'sulum-iakliye and criticizing his preference for shariah sciences expressed that for the understanding of Kur'an-iKerim there was a need for ulum-iakliye rather than sharia sciences. That's why there is no need for a long time and effort to learn it as the aspect belonging to Kur'an'salaidakam is very simple and precise. But som places of Kur'an science pertaining to soul, history, wisdom, household, in short worldly science are so closed, difficult, and need interpretation, that learning them really consumes a lot of time and effort.

**ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL OLUNMUŞ
AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA MƏHV EDİLMİŞ
TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİMİZ**

*Təranə Rüstəmova,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı*

1988-ci ildən başlayaraq sistemli şəkildə tarixi Azərbaycan ərazisi olan Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ona bitişik ərazilərində soyqırımlarının, işgal və qarətlərin həyata keçirilməsi getdikcə geniş vüsət almağa başladı. Ölkədə baş vermiş siyasi xaosdan istifadə edən Ermənistən Azərbaycanın 20% ərazisini işgal etdi. İşgal nəticəsində böyük zərər görmüş sferalardan biri də zəngin maddi-mədəniyyət abidələri olmuşdur.

Belə ki, hərbi təcavüz nəticəsində işgal olunmuş ərazilərdə Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Xocalı, Ağdam, Ağdərə, Füzuli, Cəbrayıllı rayonlarındakı kitabxanalar və orada saxlanılan unukal və nadir kitab kolleksiyaları talan edilmiş və yandırılmışdır. Qarabağın mədəniyyət və təhsil mərkəzi Şuşa Tarix Memarlıq Qoruğunun ərazisində yerləşən Pənah xanın tarixi kitabxanası, rəssam, görkəmli alim Mir Mövsüm Nəvvabın şəxsi kitabxanası, Aşağı və Yuxarı Gövhərağa, Köçərli, Mərdinli, Cümə məscidlərini, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun, professional vokal sənətinin banisi Bülbülün ev-muzeylərində saxlanılan dəyərli kitablar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir. Onların çoxu Ermənistana aparılmışdır. İşgal zonalarında maddi mədəniyyət yadigarlarımızın dağılıması prosesi indi də davam edir. Erməni terrorçuları tərəfindən zəbt olunmuş qədim Azərbaycan torpaqları olan Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlarda 9 Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi, 927 kitabxana və orada saxlanılan 4,6 milyon nüsxə kitab talan və məhv edilmişdir. Bundan başqa, 13 dünya əhəmiyyətli (6 memarlıq və 7 arxeoloji), 292 ölkə əhəmiyyətli (119 memarlıq və 173 arxeoloji) və 330 yerli əhəmiyyətli (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ, park, monumental və xatirə abidələri, 15 dekorativ sənət nümunəsi) tarix və mədəniyyət abidələri işgal zonasında qalmışdır. Bunlarla yanaşı, işgal olunmuş ərazilərdə 40 mindən artıq əşyanın toplandığı 22 muzey, 808 klub, 4 teatr və 2 konsert müəssisəsi, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 rəsm qalereyası, 85 musiqi məktəbi işgal zonasında qalmışdır. Təqribi hesablamalara görə, Azərbaycanın kitabxana-informasiya sahəsinə 20 milyon 815 min ABŞ dolları həcmində maddi ziyan dəymışdır. Keçmiş SSRİ-də yeganə olan Ağdam Çörək

Muzeyi şəhərin bombardmanı zamanı yerlə-yeksan edilmiş, dünyaşöhrətli Kəlbəcər Tarix-Diyarşunaslıq Muzeyinin 13 minədək, Laçın Tarix-Diyarşunaslıq Muzeyinin 5 mindən çox qiymətli və nadir əşyayı Ermənistana daşınmışdır. Şuşanın zəbt edilməsi nəticəsində mənəviyyatımıza olduqca ağır zərbə endirilmişdir. Təkcə Şuşa şəhərində 32 kitabxana, 5 muzey, 17 klub, 8 Mədəniyyət evi dağıdılmış, viran edilmişdir.

Bütün bu qeyri-hüquqi davranışların və qeyri-insani vəhşiliklərin baş verməsi beynəlxalq hüquq normalarına ziddir. Çünkü Azərbaycanın işgal edilmiş torpaqlarındakı maddi irlərin talanması, qarət edilməsi, yoxa çıxarılması, qəsdən məhv edilməsi aşağıdakı beynəlxalq qanunların kobud şəkildə pozulması deməkdir:

- “Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyası;
- “Arxeoloji irlərin mühafizəsi haqqında” 1992-ci il Avropa Konvensiyası;
- “Ümumdünya mədəni və təbii irlərin mühafizəsi haqqında” YUNESKO-nun 1972-ci il Konvensiyası və s.

Ümid edirik, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdikdən sonra, Ermənistana aparılmış və qeyri-qanuni yollarla dünya kitabxana və muzeylərinə saxta erməni abidələri kimi daxil edilmiş irlərimiz yenidən öz sahibinə qaytarılacaqdır.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ, УНИЧТОЖЕННОЕ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЗЕМЛЯХ, ОККУПИРОВАННЫХ АРМЕНИЕЙ

Тарана Рустамова

докторант Института Рукописей имени М. Физули НАНА

С 1988 года стали широко распространяться систематическая депортация азербайджанцев с исторической территории Азербайджана, геноциды, оккупация и грабежи в Нагорном Карабахе и прилегающих территориях Азербайджана. Используя политический хаос в стране, Армения оккупировала 20% территории Азербайджана. Одной из сфер, понесших основной ущерб в результате оккупации, стали богатые материально-культурные памятники.

В результате военной агрессии были сожжены библиотеки в Шушинском, Лачинском, Калбаджарском, Губадлинском, Ходжалинском, Агдамском, Агдеринском, Физулинском, Джабраилском районах и хранящиеся там необычные и редкие книжные коллекции. Историческая библиотека Панах-хана, расположенная на территории Шушинского историко-архитектурного заповедника, личная библиотека видного ученого Мира Мовсума Навваба, мечети Нижняя и Верхняя Говхерага, Кечерли, Мардин, Джума, ценные книги, хранящиеся в домах-музеях гениального композитора Узеира Гаджибекова, основателя профессионального вокального искусства Бюльбюля были уничтожены армянскими вандалами. Многие из них были доставлены в Армению. Уничтожение материальной культуры на оккупированных территориях продолжается. 9 Централизованных библиотечных систем, 927 библиотек и 4,6 миллиона экземпляров книг, хранящихся в Нагорном Карабахе и прилегающих районах древнего Азербайджана, оккупированных армянскими террористами, были разграблены и уничтожены. Кроме того, в оккупированной зоне остались 13 памятников истории и культуры мирового значения (6 архитектурных и 7 археологических), 292 - значимых для страны (119 архитектурных и 173 археологических) и 330 - местного значения (270 архитектур, 22 археологических, 23 сада, парка, памятников архитектуры и памятников, 15 образцов декоративно-прикладного искусства). Кроме того, в оккупированной зоне осталось 22 музея, 808 клубов, 4 театра и 2 концертных центра, 8 парков культуры и отдыха, 4 школы живописи и 85 музыкальных школ, где было собрано более 40 000 предметов. По приблизительным подсчетам, библиотечно-информационная

зона Азербайджана была повреждена на сумму 20 миллионов 815 тысяч долларов США. Агдамский музей хлеба, единственный в бывшем Советском Союзе, был стерт с лица земли во время бомбардировок города, более 13 000 экземпляров всемирно известного Кельбаджарского историко-этнографического музея и более 5000 ценных и редких предметов из Лачинского историко-этнографического музея были перевезены в Армению. Наша духовность сильно пострадала в результате захвата Шуши. Только в Шуше были разрушены 32 библиотеки, 5 музеев, 17 клубов и 8 домов культуры.

Все эти незаконные действия и бесчеловечные злодеяния противоречат международному праву. Потому что грабеж, вымогательство, преднамеренное уничтожение материального наследия на оккупированных территориях Азербайджана означает грубое нарушение следующих международных законов:

- Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта;
- Конвенция об охране археологического наследия Европы;
- Конвенция ЮНЕСКО 1972 года об охране всемирного культурного и природного наследия и др.

Мы надеемся, что после восстановления территориальной целостности Азербайджана наше наследие, которое было вывезено в Армению и незаконно ввезено в мировые библиотеки и музеи как поддельные армянские памятники, снова будет возвращено своему владельцу.

DESTROYED HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE IN AZERBAIJANI LANDS OCCUPIED BY ARMENIA

Tarana Rustamova

*Doctoral candidate of the Institute of Manuscripts
named after M.Fuzuli of ANAS*

Since 1988, systematic deportation of Azerbaijanis from the historical territory of Azerbaijan, genocides, occupation and plunder in Nagorno-Karabakh and adjacent territories of Azerbaijan had become widespread. Using political chaos in the country, Armenia occupied 20% of Azerbaijan's territory. One of the major damaged areas due to the occupation was rich material and cultural monuments.

As a result of the military aggression, libraries in Shusha, Lachin, Kalbajar, Gubadli, Khojaly, Agdam, Agdere, Fuzuli, Jabrayil regions and the unusual and rare book collections kept there were burned. Historical library of Panah Khan, located in the territory of Shusha Historical Architecture Reserve, prominent scientist Mir Movsum Navvab's personal library, Lower and Upper Govheraga, Köçerli, Mardin, Juma Mosques, valuable books kept in the home museums of the genius composer Uzeyir Hajibeyov, the founder of professional vocal art Bulbul were destroyed by Armenian vandals. Many of them were taken to Armenia. The destruction of material culture in the occupied territories is still going on. 9 Centralized Library Systems, 927 libraries and 4,6 million copies of books kept in Nagorno-Karabakh and adjacent districts of ancient Azerbaijan, occupied by Armenian terrorists were plundered and destroyed. In addition, 13 world-wide (6 architectural and 7 archeological), 292 country-significant (119 architectural and 173 archeological) and 330 local significant (270 architecture, 22 archeology, 23 gardens, parks, monumental and memorial monuments, 15 decorative art samples) historical and cultural monuments remained in the occupied zone. In addition, there were 22 museums, 808 clubs, 4 theaters and 2 concert centres, 8 cultural and recreational parks, 4 paintings and 85 musical schools remained in the occupied zone where more than 40,000 items were collected. According to the estimated calculations, Azerbaijan's library-information area was damaged in the amount of 20 mln 815 thousand US dollars. Aghdam Bread Museum, the only one in the former Soviet Union, was wiped off the face of the earth while city bombing, more than 13,000 specimens of the world-renowned Kelbajar history and ethnography museum, and more than 5,000 valuable and rare items from the Lachin History and Ethnography Museum were moved to Armenia. As a result of the seizure of Shusha, our

spirituality had been heavily damaged. Only in Shusha, 32 libraries, 5 museums, 17 clubs and 8 culture houses have been devastated and destroyed.

All these illegal acts and inhumane atrocities are contrary to international law. Because the plunder, extortion, deliberate destruction of material heritage of the occupied territories of Azerbaijan means a gross violation of the following international laws:

- The Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict;
- Convention for the Protection of the Archaeological Heritage of Europe;
- 1972 UNESCO Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage and etc.

We hope that after restoring its territorial integrity to Azerbaijan, our heritage, which was taken to Armenia and illegally imported into world libraries and museums as fake Armenian monuments, will be returned to its owner again.

İSLAMOFOBIYA PROBLEMİ İLƏ MÜBARİZƏ SAHƏSİNDE AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MULTİKULTURALİZM VƏ İSLAM HƏMRƏYLİYİ SİYASƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Səbuhi Abbasov,

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəciliç Akademiyası*

*Xarici siyaset və beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı,
Azərbaycan Respublikası İnsan hüquqları üzrə müvəkkilinin
(Ombudsmanın) Gəncə Regional Mərkəzinin rəhbəri*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2016-ci il ölkəmizdə “Multikulturalizm İli”, 2017-ci il isə “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilmişdir. Multikulturalizm və İslam həmrəyliyi mövzularının ardıcıl olaraq ölkə gündəminin əsas istiqaməti kimi müəyyən edilməsi bu mövzular arasında məntiqi əlaqəni tamamlamaqla yanaşı, bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərdəki, İslam dünyasındaki proseslərə, islamofobiya probleminə mövqeyini də ifadə etmək üçün gözəl nümunə təşkil etmişdir. Hər iki yanaşma – həm multikulturalizm, həm də İslam həmrəyliyi konsepsiyaları ictimai həyatın, eləcə də beynəlxalq münasibətlərin bir çox əhəmiyyətli sahələrinə sirayət etmək imkanına malikdirlər. Qeyd edilən siyaset, eyni zamanda, müasir beynəlxalq münasibətlərdəki islamofobiya problemi ilə mübarizə aparılması baxımından əhəmiyyətlidir. Multikulturalizm və İslam həmrəyliyi siyasetinin islamofobiya problemi ilə mübarizə kontekstində təhlili Azərbaycan Respublikasının bu istiqamətdə özünəməxsus siyasi model formalasdırduğu qənaətinə gəlməyə əsas verir. Bu model, əslində, təkcə İslam dünyası üçün deyil, bütün dünyada islamofobiya ilə mübarizədə ilk səmərəli model kimi qeyd edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının islamofobiya ilə mübarizə siyasetinin ideoloji əsasları ölkə siyasetinin əsas konsepsiyalarından olan multikulturalizm və İslam həmrəyliyi konsepsiyaları ilə üzvi surətdə əlaqəli olduğundan, Azərbaycanın islamofobiya ilə mübarizə siyasetinə kompleks yanaşmanı tələb edir. Bu siyaseti iki mühüm istiqamətdə qeyd etmək mümkündür: multikulturalizm konsepsiyasının islamofobiya ilə mübarizəsi və İslam həmrəyliyi konsepsiyasının islamofobiya ilə mübarizəsi. Hər iki istiqamətin xarakterik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli təhlili Azərbaycanın islamofobiya problemi ilə mübarizə siyasetinin bir model siyaset kimi təqdim edilməsinə imkan yaradır ki, bu məqam da dünyada sülh və təhlükəsizliyə töhfə verə biləcək səmərəli bir modeli ortaya çıxarırla.

Birinci istiqamətə əsasən, multikulturalizm islamofobiya problemi ilə qarşılıqlı münasibətdə təhlil edilməli, multikulturalizmin islamofobiya probleminin qarşısının alınması məqsədilə aça biləcəyi imkanlar aşkarılmalıdır. Multikulturalizmin mövcudluğu islamofobiyanı inkar edir və əksinə, islamofobiya multikulturalizmə ziddir. Deməli, islamofobiya problemi ilə mübarizədə ilk istiqamət multikulturalizmin alternativsiz siyasi və mədəni model kimi qəbul edilməsi, praktikada uğurla tətbiq edilməsindən ibarət olmalıdır. Bu yanaşma tarixi təcrübədə də özünü doğrultmuşdur.

Növbəti istiqamət kimi, islamofobiya ilə mübarizə aparılmasında Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin möntiqi davamı olan “İslam həmrəyliyi” siyasəti geniş təhlil edilməlidir. Azərbaycan İslam həmrəyliyi siyasətinin əsas cəhətlərindən biri digər dinlərə və sivilizasiyalara qarşı cəbhə açmaq üçün müsəlman birliyinə nail olmaq deyil, əksinə, İslam dünyasının mütərəqqi dəyərləri ilə qeyri-islami cəmiyyətləri tanış etmək məqsədilə müsəlman dövlətlərinin birgə fəaliyyətini təşkil etmək, dünyada müsəlmanların zorakılıqla, terrorizmlə süni sintez edilən stereotiplərini dağıtmak, beynəlxalq münasibətlərdə müsəlman aktorların etibarlı tərəfdası olduqlarını təsdiq etmək, müsəlman dövlətlərinin üzləşdikləri problemlərin həllinə dönyanın diqqətini cəlb etmək, bütövlükdə isə Qərb, eləcə də müsəlman cəmiyyətləri və siyasi aktorları arasında bir dialoq platforması təsis etmək məqsədi daşıyır.

ЗНАЧЕНИЕ ПОЛИТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И ИСЛАМСКОЙ СОЛИДАРНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В БОРЬБЕ С ПРОБЛЕМОЙ ИСЛАМОФОБИИ

Сабухи Аббасов

*докторант кафедры Внешней политики и международных
отношений Академии Государственного Управления при Президенте
Азербайджанской Республики, руководитель Гянджинского
Регионального Центра по Правам Человека (Омбудсмена)
Азербайджанской Республики*

Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев объявил 2016 год «Годом Мультикультурализма», а 2017 год – «Годом Исламской Солидарности». Определение мультикультурализма и исламской солидарности в качестве основного направления повестки дня для страны, наряду с дополнением логической связи между этими вопросами, является хорошим примером для выражения позиции Азербайджанской Республики по процессам в международных отношениях, в исламском мире и по проблеме исламофобии. Оба подхода - концепции мультикультурализма и исламской солидарности имеют возможность перейти на многие важные сферы общественной жизни, а также международные отношения. Эта политика также важна с точки зрения борьбы с проблемой исламофобии в современных международных отношениях. Анализ мультикультурализма и политики исламской солидарности в контексте борьбы с проблемой исламофобии позволяет сделать вывод, что Азербайджанская Республика сформировала конкретную политическую модель в этом направлении. Эту модель, на самом деле, следует отметить как первую эффективную модель в борьбе с исламофобией не только для исламского мира, но и для всего мира. Поскольку идеологические основы политики Азербайджанской Республики в борьбе с исламофобией тесно связаны с концепциями мультикультурализма и исламской солидарности, которые являются основными концепциями политики страны, требуют комплексного подхода к политике Азербайджана по борьбе с исламофобией. Эта политика может быть обобщена в двух важных направлениях: борьба концепции мультикультурализма с исламофобией и борьба концепции исламской солидарности с исламофобией. Всесторонний анализ характеристик обоих направлений позволяет представить политику Азербайджана по борьбе с исламофобией в качестве политической модели, это же, в свою очередь,

выдвигает эффективную модель, которая может способствовать миру и безопасности в мире.

На основании первого направления мультикультурализм следует анализировать во взаимосвязи с проблемой исламофобии и выявить возможности, которые может предоставить мультикультурализм для предотвращения проблемы искоамофобии. Существование мультикультурализма отрицает исламофобию, и, наоборот, исламофобия противоречит мультикультурализму. Таким образом, первым направлением в борьбе с проблемой исламофобии должно стать принятие мультикультурализма в качестве альтернативной политической и культурной модели и его успешное применение на практике. Этот подход также зарекомендовал себя на исторической практике.

В качестве следующего направления следует тщательно проанализировать политику «Исламской Солидарности», являющуюся логическим продолжением политики мультикультурализма Азербайджанской Республики в борьбе с исламофобией. Одним из основных аспектов политики исламской солидарности в Азербайджане является не достижение мусульманского единства против борьбы с другими религиями и цивилизациями, а, наоборот, организация совместных действий мусульманских стран по ознакомлению неисламских обществ с прогрессивными ценностями исламского мира, устранение стереотипов, связанных с искусственным синтезом мусульман с насилием и терроризмом, подтверждение того, что мусульманские субъекты являются надежным партнером в международных отношениях, привлечение внимания мира к решению проблем, стоящих перед мусульманскими государствами, и создание платформы для диалога между Западом и мусульманскими обществами и политическими деятелями в целом.

THE IMPORTANCE OF MULTICULTURALISM AND ISLAMIC SOLIDARITY POLICY OF AZERBAIJAN IN THE STRUGGLE WITH ISLAMOPHOBIA

Sabuhi Abbasov

*Senior research fellow at the Department of Philosophy of Sustainable
Development at Institute of Philosophy, ANAS*

President Ilham Aliyev has declared 2016 as the Year of Multiculturalism and 2017 as the Year of Islamic Solidarity in Azerbaijan. Including multiculturalism and Islamic solidarity issues as key aspects in the country's agenda is a good example complementing logical relationships between these issues, as well as expressing the position of the Republic of Azerbaijan on international relations, processes in the Islamic world and Islamophobia. Both multiculturalism and Islamic solidarity concepts have the potential to affect many important areas of social life as well as international relations. This policy is also important for the struggle against the problem of Islamophobia in modern international relations. The analysis of multiculturalism and the policy of Islamic solidarity from the aspect of the struggle against the Islamophobia gives rise to the conclusion that the Republic of Azerbaijan has shaped a specific political model in this direction. This model should be emphasized as the first effective model not only for the Islamic world, but also for the entire world to combat against Islamophobia. As the ideological bases of the policy struggling Islamophobia is directly related to multiculturalism and Islamic solidarity concepts, it requires a comprehensive approach to the policy of Azerbaijan in the struggle against Islamophobia. This policy can be summarized in two important directions: Concept of Multiculturalism in the struggle with Islamophobia and the Concept of Islamic Solidarity in the struggle with Islamophobia. A thorough analysis of the characteristics of both directions allows introducing Azerbaijani policy of struggle with Islamophobia as a model which can contribute to peace and security in the world.

According to the first direction, multiculturalism should be analyzed in the context of Islamophobia and the opportunities that multiculturalism can open to prevent the problem of Islamophobia should be identified. The existence of multiculturalism rejects Islamophobia or Islamophobia is contrary to multiculturalism. Thus, the first direction in the fight against the problem of Islamophobia should be the adoption of multiculturalism as an alternative political and cultural model and it should be applied in practice. This approach has also proven itself in practice.

As the next direction, the policy of Islamic Solidarity, which is a logical continuation of the multiculturalism policy of the Republic of Azerbaijan, should be thoroughly analyzed in the fight against Islamophobia. The major aspects of the Islamic Solidarity policy of Azerbaijan does not include organizing the unity of Muslims against other religions and civilizations, on the contrary, it includes organizing joint activities of Muslim countries for introducing non-Islamic societies to the progressive values of the Islamic world, destroying stereotypes about Muslims associated with violence and terrorism, confirming that Muslim actors are reliable partners in international relations, attracting the attention of the world to the problems that Muslim states face and establishing a dialogue platform between the West and Muslim societies and political actors.

DİNİ TOLERANTLIQ VƏ HUMANİZM: PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN İDEAL MODELİ

*Günay Şükürova,
Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorantı*

İnsanlar fərqliliklərin kölgəsində dayandıqda, ümumi olanı görməyə çətinlik çəkirlər. Bəşəriyyətin qəbul etdiyi fərqliliklər tarix boyu yanlış təşviqlərə, konfliktlərə, hətta dünya müharibələrinə səbəb ola biləcək gücə sahibdir. Bu fərqlər arasında ən güclü fenomen isə din fərqliliyidir.

Müxtəlif dirlərin itaətkarları öz mövqelərinin doğruluqlarına inandıqları üçün bir-birlərinə dözümsüz münasibət göstərməklə ya diskriminasiyaya, ya da dini zəmində baş verən cinayətlərə səbəb olmuş, bununla da özləri də hiss etmədən millətlərarasıavaşların törədilməsi tərəfdarı olan və bu proseslərdən mənfəət əldə edən qrup, yaxud qruplaşmaların alətlərinə çevrilmiş olurlar. Dövlətlərin insan hüquqlarının qorunmasına təminat verməsinə baxmayaraq, bu kimi hallar tam olaraq aradan qaldırılmır və məsələnin daha mürəkkəb tərəfi isə dini dözümsüzlük, bu zəmində yaranan konfliktlər artıq dövlətlərin sərhədlərini aşmış, dövlətlərarası problemə çevrilərək qloballaşmışdır. Tarixə nəzər saldıqda, çox aydın şəkildə görmək olur ki, milli dəyərlərin fərqliliyindən yaranan dini dözümsüzlük imperialist dövlətlərin millətlərarası münaqişələr yaratmaq uğrunda mübarizələrində əsas vasitə olmuşdur (2).

Onu da qeyd etməliyik ki, əsas əxlaqi prinsip olan tolerantlıq heç bir halda milli dəyərlərin məhv edilməsi, alçaldılması anlamına gəlməməlidir. Həddindən artıq tolerantlıq fərdi olaraq dəyərsizləşməyə, məsuliyyətsizliyə səbəb ola bilər. Tolerantlıq onun kimi düşünməyənlərin mövcudluğunu qəbul etməkdir.

Azərbaycana gəldikdə isə xüsusi olaraq qeyd etməli olduğumuz bəzi məqamlar var. İlk olaraq, onu bilməliyik ki, Azərbaycan tarixən milli və dini baxımdan tolerant ölkə, Azərbaycan xalqı isə tolerant bir xalq olmuş, bu fakt isə öz növbəsində, həm tarixi mənbələr, həm də müxtəlif vaxtlarda ölkəmizə gələn əcnəbi qonaqlar tərəfindən təsdiqlənmiş və təsdiqlənməkdədir (1).

İstər islamaqədərki dövrdə, istərsə də İslam dininin Azərbaycan ərazisində yayılmasından sonra müxtəlif etnosların məskən saldığı bu ərazidə uzun illər qarşılıqlı etimada əsaslanan dini və milli-mədəni münasibətlər sistemi formalaşmış, burada yüksək tolerantlıq mühiti hökm sürmüştür (4). Ölkə ərazisində tarixən müxtəlif dirlər və müxtəlif etnoslar arasında tolerantlıq mədəniyyətinin qorunub saxlanılmasında isə Azərbaycan xalqının və İslam dininin əhəmiyyətli rolü olmuşdur.

Hər hansı bir xalqın tolerant düşüncəyə sahibliyi onun keçmişsi ilə bağlı olsa da, qorunub saxlanılması ona rəhbərlik edən şəxslərin iradəsindən asılıdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev digər dinlərə qarşı dözümlülük və tolerantlıq münasibətini həmişə öz fəaliyyəti ilə sübut etmişdir. O, Azərbaycanda yaşayan bütün dini icmalara qarşı hər zaman ehtiramla yanaşmış, onların adət-ənənələrinə, dini bayramlarına hörmət bəsləmişdir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə din və mədəniyyətlə bağlı elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq konfransların məhz ölkəmizdə keçirilməsi, dini tolerantlıqla bağlı yeni müdədəaların hazırlanması Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyətinin yüksək olduğunu bir daha sübut edir.

Hazırda Azərbaycanda formallaşmış dini tolerantlıq mühitinin qorunub saxlanması və onun daha da möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayan Prezident İlham Əliyevin bu sahədə həyata keçirdiyi geniş tədbirlər təqdim olunan məqalənin əsas tədqiqat mövzusudur. Prezident İlham Əliyevin dini tolerantlığın və humanizmin möhkəmləndirilməsi sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində, respublikamızda rəsmi olaraq 525 islam, 34 qeyri-islam təmayüllü dini icma, həmçinin 11 kilsə, 6 sinaqoq fəaliyyət göstərir. Hazırda ölkəmizdə 1 802 məscid, 550-yə yaxın pir və ziyarətgah bərpa və təmir edilərək, din adamlarının ixtiyarına verilmişdir (3).

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin VI Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun açılış tədbirindəki çıxışında da qeyd etdiyi kimi, ölkəmizdə humanitar əməkdaşlığı dair bir çox mötəbər beynəlxalq tədbirlər – BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının Qlobal Forumu, dünya dinləri liderlərinin Zirvə görüşü, dörd dəfə Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, VI Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu keçirilmişdir. Eyni zamanda, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təbliğinin gücləndirilməsinə dair beynəlxalq konfransların təşkil olunması, “Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi”nin yaradılması, 2016-cı ilin “Multikulturalizm İli” elan olunması və bu ildə həyata keçirilən fəaliyyətin məntiqi davamı olaraq, Azərbaycanda 2017-ci ilin “Islam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi, habelə Avropa dövlətlərində kilsə və məscidlərin təmiri, açılışlarının təşkili və bu kimi digər hallar Azərbaycanın Avropaya və bütün dünyaya tolerantlıq nümunəsi olduğunun sübutudur (2).

РЕЛИГИОЗНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ И ГУМАНИЗМ: ИДЕАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ПРЕЗИДЕНТА ИЛЬХАМА АЛИЕВА

Гюнай Шукюрова

докторант Сумгаитского Государственного Университета

Люди испытывают трудности в том, чтобы увидеть общее когда сосредотачиваются на различиях. Различия, принятые человечеством на протяжении веков, имеют силу, которая может стать причиной неправильных побуждений, конфликтов и даже мировых войн. Самым сильным феноменом среди этих различий является религиозное различие.

Люди, исповедующие различные религии, демонстрируя нетерпимость друг к другу, становятся причиной дискриминации или же преступлений на религиозной почве, так как верят в правильность своей позиции, таким образом, они, сами об этом не зная, становятся марионеткой в руках групп или группировок, являющихся сторонниками межнациональных конфликтов и получающих прибыль в результате этих процессов. Несмотря на то, что государства дают гарантию на защиту человеческих прав, подобные случаи полностью не искореняются и сложность этого вопроса в том, что религиозная нетерпимость и произошедшие на этой почве конфликты уже перешли границы государств, превратились в межгосударственные проблемы – глобализируются. Взглянув в историю, мы конкретно можем увидеть, что религиозная нетерпимость, появившаяся в результате различий в национальных ценностях, была основным средством империалистических государств в борьбе за создание межнациональных конфликтов. (2)

Но следует отметить и то, что толерантность, являющаяся основным моральным принципом, ни в коем случае не должна пониматься как разрушение, унижение национальных ценностей. Чрезмерная толерантность может стать причиной индивидуального обесценивания и безответственности. Толерантность – это принятие существования тех, кто думает по-другому.

Что касается Азербайджана, имеются некоторые моменты, которые особенно следует отметить. В первую очередь, мы должны знать то, что с национальной и религиозной точки зрения Азербайджан исторически является толерантной страной, а азербайджанский народ – толерантным народом, а этот факт, в свою очередь, подтвердился и продолжает подтверждаться историческими источниками и иностранными гостями, приехавшими в нашу страну в различные периоды. (1)

На этой территории, где в период до и после распространения Ислама разместились различные этносы, за многие годы была сформирована

система религиозных и национально-культурных отношений, основывавшихся на взаимное доверие и господствовала среда высокой толерантности. (4) Азербайджанский народ и Ислам имеют значительную роль в сохранении культуры толерантности среди различных религий и этносов на территории страны на протяжении многих веков.

Несмотря на то, что толерантное мышление какого-либо народа связано с его прошлым, сохранение же его зависит от воли руководящих лиц. Национальный лидер Гейдар Алиев своей деятельностью всегда доказывал терпимое и толерантное отношение к другим религиям. Он всегда с почтением относился ко всем религиозным общинам, уважал их традиции и религиозные праздники. Проведение конференций, связанных с религиями и культурой и имеющих научно-теоретическое и практическое значение с инициативы Азербайджана, подготовка новых положений, связанных с религиозной толерантностью еще раз доказывает, что Азербайджан имеет высокую культуру религиозной толерантности.

Широкие меры в этой области, осуществленные президентом Ильхамом Алиевым, играющим важную роль в сохранении среды религиозной толерантности, сформированной в Азербайджане в настоящее время, и в ее дальнейшем укреплении, является основным предметом исследования настоящей статьи. В результате мероприятий в области укрепления толерантности и гуманизма, осуществленных президентом Ильхамом Алиевым, в нашей республике официально действуют 525 исламских и 34 неисламских религиозных общин, а также 11 церквей и 6 синагог. В настоящее время в нашей стране восстановлено и отремонтировано 1802 мечетей, около 550 святыни и передано на пользование духовных лиц. (3)

Как было отмечено президентом страны господином Ильхамом Алиевым на своем выступлении на церемонии открытия VI Бакинского Международного Гуманитарного Форума, в нашей стране были проведены многочисленные престижные международные мероприятия - Глобальный Форум Альянса Цивилизаций ООН, Съезд лидеров мировых религий, IV Форум по Межкультурному Диалогу, VI Бакинский Международный Гуманитарный Форум. В то же время, организация международных конференций, направленных на усиление пропаганды толерантности, межрелигиозного и межкультурного диалога, создание «Бакинского Международного Центра Мультикультурализма», объявление 2016 года «Годом Мультикультурализма» и объявление 2017 года «Годом Исламской Солидарности» как логическое продолжение осуществленной в этом году деятельности, а также ремонт церквей и мечетей в европейских государствах, организация церемоний открытия и другие подобные случаи являются доказательством того, что Азербайджан является примером Европе и всему миру. (2)

RELIGIOUS TOLERANCE AND HUMANISM: IDEAL MODEL OF PRESIDENT ILHAM ALIYEV

Gunay Shukurova

Doctoral candidate of Sumgayit State University

Standing in the shade of diversity, humans cannot see the common. Differences accepted by humanity have caused erratic incidents, conflicts, and even world wars throughout history. The strongest phenomenon among these differences is religious diversity.

Convinced that their position is the true one, believers of various religions showed intolerant attitude to one another and caused discrimination and religious criminals. Thus, they become tools for groupings that are supportive of international warfare and taking benefit from the situation. Despite the fact that states have ensured the protection of human rights, such cases are not fully eliminated, and the hardest part of the issue is religious intolerance and the conflicts that have emerged in this setting which have now exceeded the borders of states and have become globalized. It is obvious from history that religious intolerance arising from the difference of national values has been a key tool in the rivalry of imperialist states to create interethnic conflicts. (2)

However, it should be noted that tolerance, which is the fundamental moral principle, should never mean the elimination or humiliation of national values. Excess tolerance can result in loss of values and personal responsibility. Tolerance is to accept the existence of those whose ideas are different from yours.

As for Azerbaijan, there are some moments that we must especially mention. First of all, we must know that Azerbaijan has historically been tolerant both from national and religious aspect and this fact is confirmed by both historical sources and foreign guests visiting the country. (1)

In the pre-Islamic period and after the spread of Islam in the territory of Azerbaijan, a system of religious and national-cultural relations based on mutual trust has developed and tolerant atmosphere was always dominant. (4) The Azerbaijani people and Islam played a significant role in the preservation of tolerance among different religions and ethnic groups throughout the country.

Though tolerant attitude of any nation depends on its past, its preservation depends on the will of its leaders. National Leader Heydar Aliyev has always demonstrated his tolerant attitude towards other religions. He always respected all religious communities living in Azerbaijan, respecting their traditions and religious holidays. Scientific-theoretical and practical conferences on religion

and culture organized on the initiative of Azerbaijan, preparation of new provisions on religious tolerance also prove the existence of the culture of high religious tolerance in Azerbaijan.

The research object of the article is the wide range of activities undertaken by President Ilham Aliyev, which currently plays an important role in maintaining and strengthening religious tolerance environment in Azerbaijan. As a result of President Ilham Aliyev's efforts to strengthen religious tolerance and humanism, there are officially 525 Islamic, 34 non-Islamic religious communities, as well as 11 churches and 6 synagogues. At present 1802 mosques, 550 sanctuaries are restored and renovated in the country and was put to the use of public. (3)

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İSLAM DİNİNİN VƏZİYYƏTİ HAQQINDA

*Həmid Həmidov,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
Institutunun doktorantı*

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dini tolerantlığın mövcud olması nəticəsində, bölgələrdə də müxtəlif dini təriqətlərin missionerlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu prosesin ərazidə zəmin yaranması üçün hələ 1813 və 1828-ci illərdə bağlanmış Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrinin böyük rolu olmuşdur. Ruslar bölgəni işgal etdikdən sonra, burada yerli sosial-dini dayaq yaratmaq məqsədilə əraziyə imperiya üçün arzuolunmaz təriqət nümayəndələrini köçürməyə başladılar. Əslində, sərhədyanı əraziləri mühafizə etmək məqsədini güdən bu dini-etnik siyaset ərazidə yeni bir rus quberniyasının yaranmasına xidmət edirdi. Məscidlərin yerində kilsə tikmək, tarixi yaddaşın, o cümlədən maddi və mənəvi abidələri ləğv etmək imperiyanın əsas siyassətlərindən idi. Müstəmləkəçilik yerli əhalinin həyat səviyyəsinə ağır təsir göstərirdi. Bu baxımdan, çarizmə qarşı mübarizə formasının ən geniş yayılmış vasitələrindən biri emiqrasiya idi. 1845-ci ildə təkcə Muğan bölgəsindən 200 ailə öz dədə-baba torpaqlarını tərk edərək, Cənubi Azərbaycan ərazisinə köç etmişdi. Çarizmə qarşı sosial-dini etirazlarını bildirənlər birmənalı şəkildə ya Sibirə sürgün edilirdilər, ya da fiziki cəzaya məruz qalaraq, öz yurdlarını tərk edildilər. Bu mənada, belə bir deyim hələ də yaşamaqdadır: “Bu işdə ya Sibirdir, ya da qəbir”.

Bölgəyə köçürülən rus əhalisinin təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi və dini amillərlə sıx bağlılığı vardır. Məhz bu dövrlərdə müharibə nəticəsində suvarma arxaları dağıdılmış, çay daşqınlarının qarşısını alan bəndlər sökülmüş, əhalinin bir hissəsi dədə-baba yurdlarından didərgin düşmüş və nəticədə, ərazilər boşalmışdır. Bu problemlərdən məharətlə istifadə edən imperiya “məzlam” ermənilərin müdafiəsi bayraqı altında köçürmə siyasetini ardıcıl həyata keçirirdi.

XIX əsrin II yarısından etibarən, çarizmin “cənub siyasəti”nin ana xətti-ni Balkanlarda yaşayan xristian slavyanların “müdafiəsini” təşkil etmək idi. Məqsəd Cənubi Qafqazdan və Balkanlardan Osmanlı imperiyasını sıxışdıraraq parçalamaq siyaseti idi. XIX-XX əsrin əvvəllərində ruslar müxtəlif sektantlar-dan mütəşəkkil idilər; məsələn: mütəşəkkil sektantlar malakan, duxobor, yəhudicilik, baptistlər, subbotniklər və digərləri idilər. Bunlar “izhari-etimadiyyəni, kəlisani, gizlinliyi və hökuməti-alıyəni” rədd etdiklərinə görə, Çar hökuməti tərəfindən buraya sürgün edilmişdir. Duxoborlar 5 min olmaqla, Gəncə, Zəngəzur, Qazax, malakanlar 12 min olmaqla, Göyçay, Şamaxı, subbotnik və digər

təriqətlər 10 min olmaqla, Quba, Lənkəran qəzalarında yerləşdirilmişlər. Baxmayaraq ki, köçürülmələr zamanı İslam dəyərlərini sıxışdırmaq üçün müxtəlif təzyiqlər göstərilsə də, yerli əhali bunu təmkinlə qarşılıyaraq, gəlmələrlə heç bir münaqişəyə girmirdilər.

XIX-XX əsrin əvvəllərində yerli əhali İslam dininin bütün qayda və qanunlarına əməl etməklə yanaşı, eyni zamanda, əhalinin həyat və fəaliyyətində, əxlaqında, dünyagörüşündə hakim rol oynayırdı. İslami adət-ənənələrə riayət olunur, dini bayramlar keçirilirdi. Nikah mollalar tərəfindən kəsilir, əks təqdirdə, haram hesab edilirdi. Şiələr arasında yayılmış siğə (müvəqqəti) nikah forması bölgədə yayılmamış və bu, həmişə əhali tərəfindən ictimai qınağa çevrilmişdi.

XIX əsrin əvvəllərində Rusyanın Qafqazı istila etməsi imperiya siyasetinin yeridilməsinə səbəb oldu. Belə ki, çarizm Qafqazda yaşayan xalqları itaətdə saxlamaq üçün onların özlərinin milli xüsusiyyətləri müqabilində istilaçılıq planlarını həyata keçirməyə başladı. Bunun üçün xalqın aparıcı qüvvələrindən, imamlardan çox bacarıqla istifadə edilirdi. İlkin başlangıçda çarizm din xadimlərini öz tərəflərinə çəkməyə başladı. Belə bir anlamda uzunmüddətli siyaset planı hazırlandı. Dini idarələrin quruluşunda müəyyən dəyişikliklər aparıldı. Onlar din xadimlərini xalqın inamını nəzərə alaraq, öz tərəfinə çəkməklə imperiyanın məmuruna çevirməyə başladılar. Bunun üçün 1823-cü ildə Cənubi Qafqaz şələrinə başçılıq etməkdən ötrü “şeyxüllislam” vəzifəsi təsis edildi. 1832-ci ildə isə Tiflis şəhərində Cənubi Qafqaz sünnilərinin dini başçısı – “müfti” vəzifəsi təsis edildi. Bunlar hələ tam mənası ilə ruhani idarə deyildi; tək-tək fəaliyyət göstərən dini başçılar idilər. Bu isə çarizmin siyasetinin ucqarlıarda həyata keçməsini açıq-aşkar dəstəkləyərək müəyyənləşdirilirdi. Şeyxüllislamin nəzarətində şəhər müftinin nəzarətində isə sünni ruhani idarələri 1872-ci il 15 aprel tarixli Çar Fermanı ilə təsis edilmiş, 1917-ci ilin fevralı nadək fəaliyyət göstərmişdir. Hər iki təriqət başçısı böyük nüfuza malik olub, yerlərdə dini adətləri həyata keçirməklə, çarizm siyasetinin, bir növ, aparıcısı rolunda çıxış edirdi. Müfti və şeyxüllislam qubernator tərəfindən təyin edilirdi. Onlar isə bununla da Çar məmuru hesab olunurdular. Eyni zamanda, ayrı-ayrılıqda şəhər və sünni təsisatlarının yaranması, Qafqazda imperiyaya qarşı mübarizəni zəiflətmək üçün təriqət toqquşmalarından istifadə etmək məqsədi daşıyırırdı. Lakin bu siyaset heç bir bölgədə baş verməmiş, konfliktlərin yaranmasına səbəb olmamışdı. Bu isə müxtəlif təriqətlərə məxsus əhalinin qarşılıqlı əlaqələrindən, səmimi münasibətlərindən irəli gəlirdi.

Beləliklə, bu dövrdə Qafqazda İslamı qəbul etmiş xalqların mədəniyyətinin təşəkkül tapmasında ictimai-iqtisadi amillərin təsirini əsla danmadan qeyd edək ki, din öz əxlaqi dəyərləri ilə insan həyatının zəruri amili, ictimai gərcəkliyin başlıca şərti kimi mənəvi mədəniyyətə bilavasitə təsir göstərirdi, daha doğrusu,

mənəvi mədəniyyət hadisələri öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq, müəyyən qədər müstəqilliklərini saxlasa da, İslam dinindən bəhrələnirdilər.

О ПОЛОЖЕНИИ ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XIX-XX ВЕКОВ

Хамид Хамидов

докторант Института Археологии и Этнографии НАНА

В начале XIX-XX веков религиозная толерантность в Азербайджане прослеживается среди миссионеров различных религиозных сект в регионах. Гюлюстанское и Туркменчайское соглашения, подписанные в 1813 и 1828 годах, сыграли важную роль в создании основы для этого процесса. Когда русские вторглись в регион, они начали переселять сюда нежелательных для империи представителей сект с целью установления местной социально-религиозной опоры. Фактически, эта религиозно-этническая политика, направленная на защиту приграничных территорий, послужила созданию в этом районе новой российской провинции. Строительство церквей на месте мечетей, уничтожение исторической памяти, в том числе материальных и духовных памятников, было одним из основных направлений политики империи. Колонизация оказала серьезное влияние на коренное население. С этой точки зрения одним из наиболее распространенных средств борьбы против царизма была эмиграция. В 1845 году 200 семей только из Муганской области оставили земли своих предков и переселились на территорию Южного Азербайджана. Те, кто выражал свои социально-религиозные протесты против царизма, были депортированы в Сибирь или подвергнуты физическому наказанию и оставили родину. Население России, переселенное в регион, имело тесные связи с природно-географическими, социально-экономическими и религиозными факторами. В это время в результате войн были разрушены ирригационные арыки, плотины, препятствующие затоплению рек, часть населения была вынуждена покинуть свою родину, и в конечном итоге районы опустели. Империя, которая умело пользовалась этими проблемами, последовательно осуществляла переселенческую политику под лозунгом защиты «подавленных» армян. Начиная со второй половины 19-го века, основным направлением «южной политики» царизма было «защитить» христианских славян, живущих на Балканах. Целью было отколоть Южный Кавказ и

Балканы от Османской империи. В начале XIX-XX веков русские состояли в разных сектах. Например, организованными обществами были малаканы, духоборы, евреи, баптисты, субботники. Духоборы разместились в Гяндже, Зангезуре, Газахе, малаканы - в Геокчае, Шемахе, субботнике и прочие секты - в Губе и Ленкорани. Несмотря на то, что для подавления исламских ценностей во время переселения было оказано различное давление, местное население не вступало с ними ни в какие конфликты. В начале 19-20 веков наряду с соблюдением местными жителями всех норм и канонов ислама, они одновременно играли доминирующую роль в жизни, деятельности, нравственности и мировоззрении населения. Соблюдались исламские традиции, проводились религиозные праздники. Браки заключались муллами, иначе они считались харамом. Распространение среди шиитов временных браков, которые всегда были бедствием для населения, не охватило весь регион. В начале 19-го века вторжение России на Кавказ привело к распространению имперской политике. Так, царизм начал осуществлять планы вторжения в обмен на национальные особенности народов Кавказа, чтобы держать их в повиновении. Для этого очень умело использовались руководящие силы народа - имамы. Первоначально царизм начал привлекать религиозных деятелей на свою сторону. В этом смысле был подготовлен план долгосрочной политики. В структуру религиозных учреждений были внесены определенные изменения. Принимая во внимание доверие людей, религиозных лидеров начали превращать в чиновников империи. С этой целью для руководства шиитами южного Кавказа в 1823 году была учреждена должность шейхуль-ислама. А в 1832 году в Тбилиси была учреждена должность муфтия - религиозного лидера суннитов южного Кавказа. Это были еще не духовные управления в полном смысле этого слова, а отдельно действующие религиозные лидеры, что определялось явной поддержкой царской политики. Духовные управлени шиитов под надзором шейхульислама и суннитов под надзором муфтия были учреждены царским указом от 15 апреля 1872 года и действовали до февраля 1917 года. Лидеры обоих направлений имели большое влияние, проводили религиозные церемонии на местах и выступали как своего рода пропагандисты царизма. Муфтий и Шейхуль-ислам назначались губернатором. Тем самым они считались царскими чиновниками. В то же время их целью было создание отдельных шиитских и суннитских институтов и использование межрелигиозных столкновений для ослабления борьбы против империи на Кавказе, однако эта политика не осуществилась ни в одном регионе и не вызвала конфликтов. Это было связано с искренними взаимоотношениями людей разных религий.

STATUS OF ISLAM IN AZERBAIJAN IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

Hamid Hamidov

*Doctoral candidate of the Institute of Archaeology
and Ethnography of ANAS*

Due to the existence of religious tolerance in Azerbaijan, missionaries of various religious sects were found in the regions of the country in the 19th and early 20th centuries. The Treaties of Gulustan (1813) and Turkmenchay (1828) played a major role for the progress of this situation. After the Russian invasion, the government started to resettle the representatives of the sects which were undesirable for the local people to the regions with the purpose of creating pillars with local social and religious backgrounds. In fact, this religious and ethnic policy aimed at protecting frontier territories served to create a new Russian province in the area. Building of churches on the site of mosques, abolishing historical memory, including material and spiritual monuments, was one of the main policies of the Empire. Colonialism had a major impact on the indigenous living standards. From this point of view, one of the most widespread means of anti-tactical forms of struggle was emigration. In 1845, 200 families only from the Mugan Region left their descendants and migrated to the territory of southern Azerbaijan. Those who expressed their social and religious protest were either deported to Siberia or exposed to physical punishment, leaving their homeland.

The resettlement of the Russian population in the region were closely connected with natural and geographical, socio-economic and religious factors. During these times, as a result of the wars, irrigation structures, dams preventing river flooding were destroyed, some of the population was displaced from their homeland, and the area was eventually freed. The empire, which skillfully exploited these problems, consistently implemented the resettlement policy under the cover-up of the protection of “vulnerable” Armenians.

From the second half of the 19th century, the main line of Tsarist Russia in “south policy” was to protect the Christian Slavs living in the Balkans. The goal was to weaken the Ottoman Empire and its influence in the South Caucasus and the Balkans. At the beginning of the 19th and 20th centuries Russians belonged to different sects and groups. It included Malakans, Dukhobors, Jews, Baptists, Synods, and other groups. They were deported by the Tsarist government because they rejected churches, secrecy, and Supreme government. Dukhobors were located in Ganja, Zangezur, Gazakh, malakans in Goychay, Shamakhi,

subbotniks and other sects in Guba, Lankaran. Although the various pressures were being made to suppress Islamic values during transfers, the local population did not enter into conflicts. In the period under review, the local population observed all the rules and laws of Islam that played a dominant role in the life, activity, morality, and world view of the population. Islamic traditions were followed, religious holidays were held. Marriage were registered by mullahs, otherwise it was considered haram. Russia's invasion of the Caucasus caused the empire's occupation policy. Thus, tsarism began to impose its plans of invasion in exchange for the national characteristics of the Caucasian peoples to keep them under control. It was used by the leading forces of the people, imams, very skillfully.

Initially, Tsarist Russia began to attract religious figures. In such a sense, a long-term policy plan was prepared. Certain changes were made in the structure of religious institutions. They began to turn the religious leaders into the emperor's office, taking the people's confidence into account. For this purpose, the position of Sheikh ul Islam was established in 1823 to lead the South Caucasus Shiites. In 1832, the duty of Mufti as the South Caucasus Sunni religious leader was established in Tbilisi. They were not clergymen, they were just religious leaders. This was evidenced by the clear support of the policy of Tsarist Russia. Supervision of Shiite members by Sheikh ul Islam and Sunni members by Mufti was established by the Tsar's Decree dated April 15, 1872, and operated until February 1917. Both leaders of the sects had a great influence and supervised the organization of religious ceremonies in the regions and were in fact supporters of the policy of Tsarist Russia. Mufti and Sheikh ul Islam were appointed by the governor. They were considered the officials of the Tsarist government. At the same time, the establishment of the Shiite and Sunni institutions separately aimed at using sectarian conflicts to weaken the will of struggle against the Empire in the Caucasus.

VIII-XIX ƏSRLƏRDƏ YAŞAMIŞ AZƏRBAYCANLI FƏQİHLƏR

*Aliyə Mürsəlova,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı*

Azərbaycan VIII əsrin 30-cu illərində tamamilə Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edilmişdi və bu onun iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatı üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycanın iri şəhərlərində məscidlər və mədrəsələr inşa olunur, insanlara əvvəlki inancları unutdurulurdu.

İlk mədrəsə Ərdəbildə açıldı. Dövlət dili ərəb dili olduğuna görə, bütün əsərlər də həmin dildə yazılırdı. Orta əsrlərdə elmlər dünyəvi (əl-ülümul-əqliyyə) və dini (əl-ülümun-nəqliyyə) olmaqla iki yerə bölündürdü. Eyni zamanda, şəriət elmləri (ülümüş-şəriə) və xarici elmlər (ülümul-əcəm) kimi təsnif edildi. Xilafətin inkişaf etməsi ilə hüquqi münasibətlər formalasıldı. Azərbaycan torpaqlarında həm şia, həm də sünni fəqihlər fəaliyyət göstərirdi. Onlardan Əbu Abdullah Müqəddəsi (X əsr), Əbu Səid Əhməd Hüseyn oğlu Bərdəi (...-929), Əbu Bəkr Məhəmməd Abdulla oğlu Əbhəri (902-986), Yəqub Musa oğlu Ərdəbili (...-991) və başqa alimlərin adlarına bir sıra mənbələrdə rast gəlmək mümkündür. Həmçinin VIII əsrədə Azərbaycanda mötəzilik və əşarilik də yayılmışdı. Əbu Səid Bərdəi və Əbülhəsən Bərdəi mötəziliyi təmsil edən alimlərdən olmuşlar.

X əsrən başlayaraq, Ərəb xilafəti zəiflədi. Azərbaycan torpaqları XI əsr də, artıq Səlcuqların hücumlarına məruz qalırdı. Səlcuqların hakimiyyətindən sonra Azərbaycan Atabəyləri-Eldənizlər dövləti yarandı və müstəqil inkişafa başladı. Təbriz, Marağa, Naxçıvan və digər şəhərlərin mədrəsələrində X-XI əsrlərdə dini və dünyəvi elmlər öyrənilirdi. Bağdadda 1067-ci ildə açılmış Nizamiyyə mədrəsəsində bir çox azərbaycanlı alim yetişirdi. Bu zaman digər ölkələrdən də Azərbaycana elm öyrənmək axın başlamışdı. Onlardan fiqh elmini öyrənmək üçün Mərəndə gələn Fəxrəddin Razini (XII əsr) nümunə göstərmək mümkündür. Onun tələbələrindən Təbriz nahiyyəsinin qazısı Büdeyl Əli oğlu Bərzəndinin (...-1082), “Bağdad fəqihi” fəxri adını almış Əbu Ömər Osman Dərbəndinin (...-1106), vərəsəlik hüququna dair əsər yazmış Əbdüləziz Əli oğlu Uşnuhinin (...-1111), görkəmli tədqiqatçı fəqih Əbu Həfs Ömər Əhməd oğlu Zəncani Xətibinin (1098-...) və başqalarının adlarını çəkmək olar. Həmin dövrün fəqihlərindən Əbu Həfs Sührəvəndinin (1145-1234) fiqhə dair “Nemətül-fiqh” əsəri mövcuddur. Həmçinin Miyanəcilər nəslindən də XI-XII əsrlərdə görkəmli alimlər yetişmişdir. Onlardan Əbülhəsən Əli Həsən oğlu Miyanəci (...-1079) dövrünün məşhur fəqihi, onun oğlu Əbu Bəkr Məhəmməd Miyanəci də adlı-sanlı fəqih, alim və Həmədan şəhərinin qazısı idi.

Azərbaycan torpaqları XIII əsrin əvvəllərində monqol tayfalarının hücumuna məruz qaldı. XIII-XIV əslərdə hüquq məktəblərindən Marağada hənəfiliyin, Naxçıvanda şafiliyin yayılması diqqət cəlb edir. İrəvanda Hacı Mehdi İrəvani tərəfindən 1305-ci ildə mədrəsə tikilir. Nəcəfdə Badkubeyi mədrəsəsinə isə 1325-ci ildə Hacı Əli Nəqi Badkubeyi inşa etdirir. Bu dövrün görkəmli fəqihlərindən “Səbtül-məsail” əsərini yazan Əminəddin Müzəffər Əbülxeyir oğlu Təbrizi Varaninin (1163-1224), “Təxricul-fürü alə üsul” kitabın müəllifi Əbdülmənaqib Mahmud Əhməd oğlu Zəncaninin (1177-1258), Zəki Beyləqaninin (1186-1277), Tacəddin Ürməvinin (...-1254), Şəmsəddin Xoylunun (1187-1240) adlarını çəkmək olar.

XV-XVI əslərdə Qaraqoyunlular, daha sonra Aղqoyunlular və Səfəvilər sülaləsi Azərbaycan torpaqlarına hakim oldular. Bu dövrdə həm Hənəfi, həm də Cəfəri hüquq məktəbinin alımları yaşayıb yaradırdı. Aralarında elmi müstəvidə deyişmələr olur, yaranan ixtilaflar müzakirə edilirdi. Bu dövrün fəqihlərindən Mühyiddin Məhəmməd oğlu Bərdəini (...-1521) və Əhməd Məhəmməd oğlu Ərdəbilini (...-1585) qeyd etmək mümkündür.

XVII-XVIII əslərlər Şah Abbasla Osmanlılar arasında gedən müharibələrin nəticəsi kimi, torpaqlarımızın bölünməsi və Rus Ordusunun buraya hücumları ilə yadda qaldı. Rəsmi dil əvvəl osmanlı ləhcəsi, sonra fars dili oldu, ərəb dilindən yalnız dini və elmi sahələrdə istifadə olunurdu. Azərbaycan xanlıqlarında şəriət məhkəmələri mühüm rol oynayırırdı, fəqihlər hakim təbəqə sayılırdı. Naxçıvan, Abşeron, Gəncə, Lənkəran bölgələrində şəhər, Quba, Şamaxı, Qarabağ bölgələrində sünni məzhəbi üstünük təşkil edirdi. Bu dövrün fəqihlərindən biri Mirzə Məhəmməd Həsən oğlu Şirvani (...-1686) idi.

XIX əsrən başayaraq xanlıqlar bir-bir Çar Rusyanın himayəsi altına keçdi və bu, istər-istəməz mədəni həyata da təsir etdi. Zaqqafqaziyada 1802-ci ildə ilk rus məktəbi, daha sonra bir neçə şəhərdə qəza məktəbləri açıldı. Burada gürçü və rus dilləri, həmçinin Azərbaycan dili tədris edilirdi. Bu dövrdə yaşamış “Xəzainul-əhkam” əsərinin müəllifi Ağa Abid oğlu Fazıl Dərbəndi Şirvanının adını çəkmək olar (...-1868). İctimai-siyasi şəraitin dəyişməsi və Avropa tipli mədəniyyətin nüfuz dairəsinin genişlənməsi dini elmləri tənəzzülə uğratdı. Sonradan - Sovet hakimiyyətinin gəlişi və dini təfəkkürün qadağan olunması nəticəsində dini təhsil tamamilə ləğv olundu. 1927-ci ildə Qafqazda bütün vəqflər bağlandı, şəriət məhkəmələri ləğv olundu, repressiyalar başlandı. Nəticədə, həmyerlilərimiz İraq, İran və Türkiyədə dini təhsil aldıqdan sonra orada qalmalı oldular.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ФАКИХИ, ЖИВШИЕ В VIII-XIX ВЕКАХ

Алия Мурсалова

докторант Бакинского Государственного Университета

Уже в 30-х годах VIII века Азербайджан полностью вошел в состав Арабского халифата, что сыграло огромную роль в его экономической, общественно-политической и культурной жизни. В крупных городах Азербайджана были построены мечети и медресе, людей принуждали забыть предыдущие убеждения. Первое медресе было открыто в Ардебиле. Все произведения писались на арабском языке, так как он стал государственным языком. В средние века науки подразделились на две группы: светские (аль-улумуль-аглия) и религиозные (аль-улумун-наглия). В то же время они классифицировались как шариатские науки (улумуш-шария) и иностранные науки (улумуль-аджам). С развитием халифата сформировались юридические отношения. На территории Азербайджана функционировали как шиитские, так и суннитские факихи. В различных источниках можно встретить имена таких ученых, как Абу Абдуллах Мугаддаси (X век), Абу Саид Ахмед Гусейноглу Бардаи (... - 929), Абу Бакр Магомед Абдулла оглу Абхари (902-986), Ягуб Муса оглу Ардабили (... - 991) и т.д. Также в VIII веке в Азербайджане распространились Azərbaycanda мутазилизм и ашаризм. Ученые Абу Саид Бардаи и Абдульгасан Бардаи были сторонниками мутазилизма.

Начиная с X веках, влияние арабского халифа начало слабеть. Уже в XI веке азербайджанские земли подверглись нападениям сельджуков. После правления сельджуков на территории Азербайджана образовалось государство Атабеков-Эльданизов, которое начало независимо развиваться. В X-XI веках в Тебризе, Мараге, Нахчыване и других городах в медресе преподавались религиозные и светские науки. В 1067 году в медресе Низамия, открывшейся в Багдаде, были воспитаны многие азербайджанские ученые. При этом в Азербайджан из других стран начался поток желающих учиться. Среди них в качестве примера можно отметить Фахраддина Рazi (XII век), прибывшим в Маранду для изучения науки фикх. Среди его учеников можно назвать имена кадия Тебриза - Будейла Алиоглу Барзандини (... - 1082), Абу Омара Османа Дарбанди, получившего почетное звание “факих Багдада” (... - 1106), Абдульазиза Алиоглу Ушнихи, написавшего произведение относительно наследственного права (... - 1111), выдающегося исследователя Абу Хафса Омара Ахмедоглу Занджани Ха-

тиби (1098 - ...) и др. Факих этого периода - Абу Хафс Сухраванди (1145-1234) написал произведение по фикху “Нематул-фикх”. В XI-XII веках выдающиеся ученые вышли также из рода Мияниджи. Из них Абульгасан Али Гасаноглу Мияниджи (... - 1079) был известным факихом той эпохи, а его сын - Абу Бакр Магомед Мияниджи - известным факихом, кадием города Хамадан.

В начале XIII века азербайджанские земли подверглись нападениям монгольских племен. В XIII-XIV веках из юридических школ в Мараге распространился ханафитский мазхаб, а в Нахчыване - шафиитский мазхаб. В 1305 году Гаджи Мехди Иравани построил в Иреване медресе. А в 1325 году в Наджафе Гаджи Али Наги Бадкубейи построил медресе Бадкубейи. Среди выдающихся факихов этой эпохи можно отметить Аминаддина Музффар Абульхейироглу Табризи Варани, написавшего произведение «Сабтуль-масаиль» (1163-1224), Абдульманагиба Махмуда Ахмедоглу Занджани, являющегося автором книги “Тахриджуль-фурульяусуль” (1177-1258), Зеки Бейлагани (1186-1277), Таджеддина Урмави (... - 1254), Шамседдина Хойлу (1187-1240).

В XV-XVI веках на территории Азербайджана правили Кара-коюнлу, а затем Аг-коюнлу и династия Сефевидов. В этом периоде жили и функционировали ученые как ханафитской, так и джафаритской школы. Между ними происходили религиозные дебаты, обсуждались возникающие разногласия. Среди факихов этой эпохи можно отметить Мухийиддина Магомедоглу Бардаини (... - 1521) и Ахмеда Магомедоглу Ардабили (... - 1585).

XVII-XVIII века запомнились расколом наших земель в результате войн между Шах Аббасом и Османской империей, и нападением русской армии. Официальным языком стал вначале османский говор, а затем персидский язык, арабский язык использовался только в религиозной и научной сферах. В азербайджанских ханствах шариатские суды играли важную роль, факихи считались правящим классом. В таких регионах, как Нахчыван, Абшерон, Гянджа, Лянкяран преобладал шиизм, а в Губе, Шемаха, Карабах - суннизм. Видным факихом этого периода был Мирза Магомед Гасаноглу Ширвани (... - 1686).

Начиная с XIX века, ханства по одному перешли под покровительство царской России, что волей-неволей, сказалось и на культурной жизни. На Закавказье в 1802 году открылась первая русская школа, а затем в нескольких городах - школы-газы. Здесь преподавались грузинский и русский языки, а также азербайджанский язык. Из ученых, живших в этом периоде, можно назвать имя Аги Абидоглу Фазиль Дарбанди Ширвани - автора

произведения «Хазаинул-ахкам» (... - 1868). Изменение социально-политических условий и расширение влияния культуры европейского типа привели к упадку религиозных наук. Впоследствии религиозное образование было полностью отменено в результате прихода к власти советского правления и запрета религиозной мысли. В 1927 году на Кавказе закрылись все вакуфы, шариатские суды были отменены, начались репрессии. В результате нашим соотечественникам пришлось остаться в Ираке, Иране и Турции после получения религиозного образования там.

AZERBAIJANI FAQIHS WHO LIVED IN THE 8TH AND 19TH CENTURIES

Aliya Mursalova

Doctoral candidate of Theology faculty of Baku State University

Already in the 30s of the 8th century Azerbaijan was completely included in the Arab Caliphate, which was of great importance for its economic, socio-political and cultural life. Mosques and madrassas were being built in major cities of Azerbaijan, people were made to forget their previous beliefs. The first madrassa was opened in Ardabil. Since the state language was Arabic, all works were written in that language. In the Middle Ages, sciences were divided into two parts: secular (Al-ulumul-aqliyya) and religious (Al-ulumun-nakliyya). At the same time, they were classified as Sharia (ulumush-sharia) and foreign sciences (ulumul-ajam). Legal relations were formed with the development of caliphate. Both shia and Sunni faqihs were operating on Azerbaijani lands. From them the names of such scientists as Abu Abdullah Muqaddasi (10th century), Abu Said Ahmad Husseyn oglu Bardai (...-929), Abu Bakr Muhammad Abdullah oglu Ahbari (902-986), Yagub Musa oglu Ardabilli (...-991) and others can be found in a number of sources. Also in the VIII century mu'tazilism and ash'arism spread in Azerbaijan. Abu Said Bardai and Abulhasan Bardai were scholars representing mu'tazilism.

From the 10th century, the Arab Caliphate began to weaken. In the 11th century Azerbaijani lands were already subjected to Seljuk attacks. After the Seljuk rule, the Azerbaijani state of Atabay-Eldeniz was established and independent development began. In the 10th and 11th centuries in Tabriz, Maragha, Nakhchivan and other cities religious and secular sciences were taught in madrassas. Many Azerbaijani scientists grew up in the Nizamiyya

madrassa, which was opened in Baghdad in 1067. At this time people began to flow to Azerbaijan from other countries to learn science. An example of them is Fakhraddin Razini (12th century) who came to Maranda to study the science of fiqh. Among his students, the kadee of Tabriz district Budeyl Ali oglu Barzandi (...-1082), Abu Omar Osman Derbendi (...-1106) who received the honorary title of “Faqih of Bagdad”, Abdulaziz Ali oglu Ushnuhi (...-1111) who wrote a work on the succession law, Abu Hefs Omar oglu Zanjani Khatibi (1098 ...), a prominent faqih researcher and others can be named. There is a “Nematul-fiqh” work on the fiqh of Abu Hefs Suhravandi (1145-1234), one of the faqihs of that period. Prominent scholars from the generation of the Miyanachi were educated in the 11th and 12th centuries. Abulhasan Ali Hasan Oglu Miyanachi (...-1079) was the famous faqih of the time, his son Abu Bakr Muhammad Miyanachi was also a famous faqih, scholar and kadee of the city of Hamadan.

At the beginning of the 13th century Azerbaijani lands were attacked by Mongol tribes. In the 13th and 14th centuries, the spread of hanafism in Maraga, Shafism in Nakhchivan, which were law schools attracts attention. In 1305, a madrassa was built in Irevan by Haji Mehdi Irevani. In 1325, Haji Ali Nagi built the Badkubeyi madrassa in Najaf. Of the prominent faqihs of this period we can name Amineddin Muzaffar Abulkheyir oglu Tabrizi Varani (1163-1224), the author of *Sabtul-masail*, Abdulmanagib Mahmud Ahmed oglu Zanjani (1177-1258), the author of the book *Takhrij al-Furu Ala al-Usul*, Zaki Beylagani (1186-1277), Tajaddin Urmavi (...-1254), Shamsaddin Khoylu (1187-1240).

In the 15th and 16th centuries Kara Koyunlus, then Aq Qoyunlus and Safavids dynasty dominated on the Azerbaijani lands. The scholars of both Hanafi and Jafari law school lived and created during this period. They had disputes among themselves in the scientific sphere and the emerged conflicts were discussed. Of the faqihs of this period we can mention Muhyiddin Mohammad oglu Bardai (...-1521) and Ahmad Mohammad Oglu Ardabili (...-1585).

The 17th and 18th centuries were remembered with division our lands and the attacks of the Russian army here as a result of the wars between Shah Abbas and the Ottomans. The official language was first the Ottoman dialect, then the Persian language, the Arabic language was used only in the religious and scientific fields. Sharia courts played an important role in the Azerbaijani khanates, faqihs were considered a ruling layer of population. Shia confession prevailed in Nakhchivan, Absheron, Ganja, Lankaran regions

and Sunni in Guba, Shamakhi and Karabakh regions. One of the faqihs of this period was Mirza Muhammad Hasan oglu Shirvani (...-1686).

Starting from the 19th century, the khanates one by one moved under the patronage of Tsarist Russia, which inevitably influenced cultural life. In 1802, the first Russian school was opened in Transcaucasia, and then district schools in several cities. Georgian and Russian languages, as well as Azerbaijani were taught here. It is possible to name the author of the work "Khazainul-Ahkam" Agha Abid oglu Fazil Darbandi Shirvani who lived in this period (...-1868). The change in socio-political conditions and the expansion of the sphere of influence of European culture have led to the decline of religious sciences. Subsequently, as a result of the arrival of Soviet power and the ban on religious thinking, religious education was completely abolished. In 1927, all vaqfs were closed in the Caucasus, Sharia courts were abolished, repressions began. As a result, our compatriots had to stay there after receiving religious education in Iraq, Iran and Turkey.

QAFQAZ ALİMLƏRİNİN İSLAM DÜNYASINDA DƏQİQ, TƏBİƏT VƏ HUMANİTAR EMLƏRİN İNKİŞAFINDA ROLU

*Xəyal Vəliyev,
Beynəlxalq “əl-Mustafa” Universitetinin
İlahiyyat elmləri üzərə magistri*

Qafqaz torpağı daim İslam dünyasına böyük alimlər və dəyərli mütəxəssislər töhfə vermişdir. Bu dəyərli şəxsiyyətlər dini elmlərlə yanaşı, qeyri-dini elmlər üzrə də yüksək nailiyyətlər əldə etmiş, İslam dünyasına və dünya xalqlarına böyük elmi kəşflər və ixtiralar ərməğan etmişlər. Qafqazın dəyərli alim və mütəxəssisləri ali elmi dərəcələrə yiyələnmək üçün əsasən, Şərqi ölkələrinə səfərlər etmiş, oradakı alimlərin elmindən faydalananmışlar. Onlar Qafqaza döndükdən sonra, Şərqi elm mərkəzlərində öyrəndikləri elmləri, o cümlədən Məntiq, Fəlsəfə, İrfan, Teologiya, Tibb, Astronomiya, Coğrafiya, Riyaziyyat və Xalq təbabətini Qafqazda yaymış və inkişaf etdirmişlər. Qafqazın dəqiq, təbiət və humanitar elmlər sahəsində yetişmiş alimlərinə XX əsrin böyük İslam filosofu Ayətullah Seyid Hüseyin Bakuvini misal göstərmək olar. Tibb sahəsində İbrahim və Əkmələddin Naxçıvani mühüm addımlar atmışlar. Bu şəxsiyyətlər öz dövrlərində tibb elminin inkişafında və genişlənməsində dəyərli işlər görəmişlər. Coğrafiya sahəsində Hacı Zeynalabidin və Məhəmmədəli Şirvanını, Riyaziyyat sahəsində isə Ağa Mir Nəsrullah Gəncəvi gözəl nümunədir.

Uzun illər sovet hakimiyyəti Qafqaza hakim kəsildiyi və bu ərazinin bir çox elmi irlərini talan və ya məhv etdiyinə görə, tədqiqatçılar Qafqaz alimləri haqqında elmi məqalə və əsərlər yazdıqları zaman, mənbə və məxəzlərin azlığı ilə üzləşiblər. Biz də bu istiqamətdə məqalə yazdığını zəman eyni problemlərlə üzləşməli olduq. Buna görə də məqalənin yazılmışında sosioloji araşdırma metodundan, bu sahədə yazılmış bəzi əsərlərdən istifadə etdik. Buraya Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Şamaxı ensiklopediyası; Zakir Məmmədov və Fərid Ələkbərlinin əsərləri; Afaq Qasımovanın “Yeniyetmələrin tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsində tərbiyə edilməsi”; Xeyirbəy Qasımovun “Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti” və digər əsərlər daxildir.

Məqalədə, əsasən, Azərbaycan alimlərinin İslam dünyasında Coğrafiya, Tibb, Əczaçılıq və Riyaziyyat elmləri sahəsindəki fəaliyyətindən, bu istiqamətdə qələmə aldıqları əsərlərdən bəhs olunmuşdur.

Qafqaz alimləri İslam dünyasında dəqiq, təbiət və humanitar elmlərin inkişafı istiqamətində mühüm rol oynamış, bu istiqamətdə qiymətli əsərlər ərsəyə gətirmişlər.

РОЛЬ УЧЕНЫХ КАВКАЗА В РАЗВИТИИ ТОЧНЫХ, ЕСТЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК В ИСЛАМСКОМ МИРЕ

Хаял Велиев

*магистр теологических наук в Международном
Университете «Аль-Мустафа»*

Кавказская земля всегда дарила исламскому миру великих ученых и ценных специалистов. Эти ценные личности помимо религиозных наук достигли больших успехов и в мирских науках, подарили исламскому миру и всем народам мира большие научные открытия и изобретения. Ценные специалисты и ученые Кавказа для получения высших научных степеней путешествовали в основном в восточные страны, учились у ученых этих стран. После возвращения на Кавказ они распространяли здесь науки, изученные в восточных научных центрах в том числе, логику, философию, ирфан, теологию, медицину, астрономию, географию, математику и народную медицину. Из кавказских ученых в сфере точных, естественных и гуманитарных наук в качестве примера можно показать великого исламского философа 20 века Аятуллаха Сеида Гусейна Бакуви. В медицине важные шаги предпринял Ибрагим и Акмаладдин Нахчивани. Эти личности в свою эпоху сделали огромную работу в развитии медицинской науки. В области географии прекрасными примерами являются Гаджи Зейналабидин и Магомедали Ширвани, а в математике - Ага Мир Насруллах Гянджеви.

Так как в течение многих лет советская власть правила на Кавказе и разграбила или уничтожила научное наследие на данной территории, исследователи при написании научных статей и произведений о кавказских ученых столкнулись с недостаточностью источников. Мы также при написании статьи столкнулись с аналогичной проблемой. Поэтому при написании статьи мы воспользовались методом социологического исследования и некоторыми произведениями в этой сфере. Сюда относятся Азербайджанская Советская Энциклопедия, Шамахинская энциклопедия, произведения Мамедова Закира и Фалекберли Фарида, а также такие произведения, как «Воспитание подростков на примере исторических личностей» Афаг Гасымовой, «Азербайджанская культура в средние века» Хейирбека Гасымова и т.д.

В статье в основном говорится о деятельности азербайджанских ученых в сфере географии, медицины, фармацевтики и математики в исламском мире, об их произведениях в этом направлении.

Кавказские ученые сыграли важную роль в развитии точных, естественных и гуманитарных наук в исламском мире, написали ценные произведения в этом направлении.

ROLE OF CAUCASIAN SCIENTISTS IN THE DEVELOPMENT OF EXACT, NATURAL AND HUMAN SCIENCES IN THE ISLAMIC WORLD

Khayal Valiyev

*Master's student in theological studies,
Al-Mustafa International University*

The Caucasian land has always contributed great scientists and valuable specialists to the Islamic world. Along with religious sciences, these valuable personalities gained high achievements in non-religious sciences, brought great scientific discoveries and inventions to the Islamic world and the peoples of the world. Valuable scientists and specialists of the Caucasus made trips to the Eastern countries to get higher degrees and benefited from the scientists there. After returning to the Caucasus, they spread and developed the sciences they studied at the eastern science centers, including logic, philosophy, irfan, theology, medicine, astronomy, geography, mathematics and folk medicine in the Caucasus. Ayatollah Seyid Husseyn Bakushi, the great Islamic philosopher of the 20th century, can be cited as an example to the scientists of the Caucasus, who have grown up in the field of exact, natural and humane sciences. Ibrahim and Akmaladdin Nakhchivani have taken important steps in the field of medicine. These personalities did valuable work in the development and advancement of medical science in their time. Haji Zeynalabidin and Mohammadali Shirvani in the field of geography, and Agha Mir Nasrullah Ganjavi in the field of mathematics are beautiful examples.

For many years, Soviet power ruled in the Caucasus plundering and destroying a great number of scientific heritage of this territory, researchers faced a shortage of sources when writing scientific articles and works about Caucasian scientists. When we wrote an article in this direction, we had to face the same problems. Therefore, in writing the article, we used the method of sociological research and some works written in this area. It includes information from the Azerbaijan Soviet Encyclopedia, Shamakhi encyclopedia, Zakir Mammadov and Farid Alakbarli, Upbringing of teenagers on the example

of historical personalities by Afag Gasimova, Azerbaijani culture in the Middle Ages by Kheyirbey Gasimov and many others.

The article mainly deals with the activities of Azerbaijani scientists in the field of geography, medicine, pharmacy and mathematics in the Islamic world and works written in this direction.

Caucasian scientists played an important role in the development of exact, natural and humane sciences in the Islamic world, and created valuable works in this direction.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Предисловие	4
Preface.....	5
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunda son iki onillikdə islamşünaslıq tədqiqatlarına dair akad. Gövhər Baxşəliyeva	6
Об исследованиях, посвященных исламоведению, за последние два десятилетия в Институте Востоковедения имени акад. З.М.Буньядова акад. Говхар Бахшалиева	7
Investigation of the Islamic studies over the last two decades at the Institute of Oriental Studies named after academician Z.M.Bunyadov of ANAS Acad. Govhar Bakhshaliyeva.....	8
Elxanilər dövründə Naxçıvan şəhər mədrəsələri akad. Hacıfəxrəddin Səfərli.....	9
Nahchivanские городские медресе в период Ильханов акад. Гаджифахраддин Сафарли	10
Nakhchivan city madrasas in the Ilkhanid period Acad. Hajifakhraddin Safarli	12
История ислама в Алании-Осетии: основные этапы проф. Руслан Бзаров	13
Alaniya-Osetiyada İslamin tarixi: əsas mərhələlər prof. Ruslan Bzarov	16
History of Islam in Ossetia-Alania: main stages Prof. Ruslan Bzarov	18

Cessas ve Erdebili'nin Tefsirleri Işığında Ahkam Ayetlerine Bakışta Şii ve Sünni Yaklaşımlar Üzerine	
Prof. Dr. Murteza Bedir.....	21
О шиитском и суннитском подходах относительно аятов ахкам в свете толкований аль-Джассаса и Ардебили	
проф. Муртеза Бедир	22
Shiite and Sunni approaches to ahkam verses on the interpretations of Jassas and Ardabili	
Prof. Murteza Bedir	23
Islam and the state in nowadays Georgia	
Prof. George Sanikidze	24
Müasir Gürcüstanda İslam və dövlət	
prof. George Sanikidze	25
Ислам и государство в современной Грузии	
проф. Георгий Саникидзе	26
Derbent as an Islamic center: Recently discovered Muslim cultic sites (8th – early 13th century)	
Prof. Murtezali Hacıyev.....	27
Dərbənd İslam Mərkəzi kimi: yaxın keçmişdə aşkar olunmuş müsəlman dini məbədləri (VIII – XIII əsrin əvvəlləri)	
prof. Murtezali Hacıyev.....	28
Дербент как исламский центр: недавно обнаруженные мусульманские культовые места (VIII век - начало XIII века)	
проф. Муртезали Гаджиев	29
Islam and totalitarianism in the North Caucasus	
Prof. Orazgul Mukhatova	30
Şimali Qafqazda İslam və totalitarizm	
prof. Orazgul Muxatova	31
Ислам и тоталитаризм на Северном Кавказе	
проф. Оразгуль Мухатова.....	32
Kafkasya'da dini düşüncede yenilenme anlayışının temel fikirleri ve Hüseyinzade Ali	
Prof. Dr. İbrahim Maraş	33

Основные идеи возрождения в религиозной мысли на Кавказе и Али Гусейнзаде	
проф. Ибрагим Мараш.....	34
The main ideas of the renewal concepts in the religious thoughts in the Caucasus and Huseyinzade Ali	
Prof. Ibrahim Marash	35
Güney Azerbaycan ve İran'daki siyasi ve toplumsal gelişmelerde Tebriz'in rolü ve önemi (19. Yüzyıl-20. Yüzyılın ilk çeyreği)	
Prof. Dr. Davut Hut.....	37
Роль и значение Тебриза в политических и социальных событиях в Южном Азербайджане и Иране (XIX век - первая четверть XX в.)	
проф. Давут Хут.....	38
Role and importance of Tabriz in the political and social development in South Azerbaijan and Iran (19th century and – first quarter of the 20th century)	
Prof. Davut Hut	39
Kafkasya'da iki kardeş ulusun mücadelesi: Altın Orda – İlhanlı münasebetleri	
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu.....	40
Борьба двух родственных народов на Кавказе: отношения между Золотой Ордой и Ильханами	
проф. Ильяс Кемалоглу	41
Struggle of two brother nations in the Caucasus: Relations between Golden Horde and Ilkhanids	
Prof. Ilyas Kemaloglu	42
Hasan Melik Zerdabi'nin İslam Hakkındaki Görüşleri	
Prof. Dr. Okan Yeşilot.....	43
Мнения Гасана Мелика Зардаби об Исламе	
проф. Окан Йешилот	44
Hasan Melik Zardabi's views on Islam	
Prof. Okan Yeshilot	46
Protestan diplomasisi'nin Kafkasya sahnesinden bir kesit: 1919-1920, Türkiye-Azerbaycan gizli antlaşmaları hakkındaki iddialar üzerine	
Prof. Dr. Mehmet Akif Okur.....	47

Часть протестантской дипломатии на кавказской арене: 1919-1920, утверждения о тайных соглашениях между Турцией и Азербайджаном проф. Мехмет Акиф Окур	48
A fragment from the Caucasus scene of the protestant diplomacy: on the assertions about 1919-1920 Turkey-Azerbaijan private treaties Prof. Mehmet Akif Okur	49
 Распространение ислама на Северном Кавказе после распада СССР: новые реалии	
д-р филос. наук Вячеслав Полосин	50
SSRİ-nin dağılmasından sonra, Şimali Qafqazda İslamin yayılması: yeni reallıqlar	
f.e.d. Vyacheslav Polosin	52
The spread of Islam in the North Caucasus after the collapse of the Soviet Union: new realias	
Dr. Vyacheslav Polosin	54
 Orta əsrlər azərbaycanlı müdərrislərin yetişməsində yerli və İslam dünyasının digər elm xadimlərinin rolü	
t.e.d. Nərgiz Əliyeva	56
Роль местных и других научных деятелей исламского мира в воспитании средневековых азербайджанских преподавателей	
д-р ист. наук Наргиз Алиева	58
Role of local and Islamic world scholars in the development of Azerbaijani educators of the medieval period	
Dr. Nargiz Aliyeva	60
 İlham Əliyev siyasətində Azərbaycanlıq ideologiyası: tolerantlıq və multikulturallıq zəminində	
prof. Rəna Mirzəzadə	62
Идеология азербайджанства в политике Ильхама Алиева: на основе толерантности и мультикультурализма	
проф. Рена Мирзазаде	63
Azerbaijani nationalism in Ilham Aliyev's policy: Tolerance and multiculturalism	
Prof. Rena Mirzazade	65

Cənubi Qafqazda İslam mədəniyyətinin öyrənilməsində arxeoloji tədqiqatların rolü və əhəmiyyəti t.e.d. Tarix Dostiyev	66
Роль и значение археологических исследований в изучении исламской культуры на Южном Кавказе д-р ист. наук Тарих Достиев	68
Role and importance of archaeological researches in the study of Islamic culture in the South Caucasus Dr. Tarikh Dostiyev	70
 Ислам в социокультурной жизни балкарского народа д-р ист. наук Светлана Аккиева.....	72
Balkar xalqının sosio-mədəni həyatında İslam t.e.d. Svetlana Akkiyeva.....	74
Islam in the cultural and social life of the Balkars Dr. Svetlana Akkiyeva.....	76
 Rus çarizminin Azərbaycanda müsəlman ruhaniliyinin təşkili istiqamətində strateji planları t.e.d. İbrahim Kazimbəyli	78
Стратегические планы русского царизма по организации мусульманской духовности в Азербайджане д-р ист. наук Ибрагим Казымбейли.....	80
Strategic plans of Tsarist Russia in the organization of Muslim clergy in Azerbaijan Dr. Ibrahim Kazimbeyli	82
 Особенности диалога между исламским и Западным мирами проф. Земфира Исхагова, д-р филос. по филос. Ариз Гезалов.....	84
İslam dünyası və Qərb dünyası arasında dialoqun xüsusiyyətləri prof. Zemfira İshaqova, f.f.d. Ariz Gözəlov	86
Features of the dialogue between the Islamic and the Western worlds Prof. Zemfira Ishagova, PhD Ariz Gozalov	88
 Xilafət dövründə Azərbaycanda pul dövriyyəsi və sikkə zərbi prof. Abbas Seyidov, t.f.d. Akif Quliyev	90

Денежный оборот и чеканка монет в Азербайджане в период халифата	
проф. Аббас Сейидов, д-р филос. по ист. Акиф Гулиев	92
Coinage and monetary circulation in Azerbaijan in the period of the Caliphate	
Prof. Abbas Seyidov, PhD Akif Guliyev	94
Hikmətli mütəaliyə fəlsəfi cərəyanının azərbaycanlı nümayəndələri	
f.e.d. Ələddin Məlikov.....	96
Азербайджанские представители философского движения мудрого чтения	
д-р филос. наук Аладдин Меликов	98
Azerbaijani representatives of the philosophical trend of transcendent theosophy	
Dr. Aladdin Malikov	100
Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin təkamül yönəri	
fil.f.d. Qəmər Cavadlı.....	102
Направления эволюции исламской культуры в Азербайджане	
д-р филос. по филол. Гамар Джавадлы.....	103
Evolutionary aspects of Islamic culture in Azerbaijan	
PhD Gamar Javadli	105
Müsəlman ölkələri ilə əlaqələrin inkişafında Heydər Əliyevin rolu	
i.f.d. Ceyhun Məmmədov	106
Роль Гейдара Алиева в развитии отношений с мусульманскими странами	
д-р филос. по теол. Джейхун Мамедов	107
Heydar Aliyev's role in the development of relations with muslim countries	
PhD Jeyhun Mammadov	108
Yazılış amacı açısından turkdilli Makteller (XIV – XIX yüzyıllar)	
Dos. Elnura Azizova.....	109
Türkçeyazılı Maketler с точки зрения письменности (XIV - XIX вв.)	
доц. Эльнуре Азизова	110
Turkic maktels in terms of the writing purpose (the 14th –19th centuries)	
Assoc. Prof. Elnura Azizova	111

İslam dininin Azərbaycan şifahi xalq dastanlarının təşəkkülündə rolü dos. Lalə Bayramova	112
Роль исламской религии в формировании устных народных эпосов в Азербайджане доц. Лала Байрамова	113
Role of Islamic religion in the formation of Azerbaijani oral folk epics Assoc. Prof. Lala Bayramova.....	115
Хəzər xaqanlığında İslamin yayılması dos. Fərda Əsədov	117
Распространение ислама в Хазарском Каганате доц. Фарда Асадов.....	118
The spread of Islam in Khazar khakanate Assoc. Prof. Farda Asadov	119
Batum Müslümanları (1918-1921) Doç. Dr. Mustafa Sarı	120
Мусульмане Батуми (1918-1921) доц. Мустафа Сары.....	122
Muslims of Batumi (1918-1921) Assoc. Prof. Mustafa Sarı.....	124
Azərbaycanda tolerantlıq, dini və etnik rəngarənglik keçmişdən bu günə (Şirvanşahlar Dövlətinin nümunəsində) dos. Elmira Cəfərova	126
Tolerантность, религиозное и этническое разнообразие в Азербайджане с прошлого по сегодняшний день (на примере государства Ширваншахов) доц. Эльмира Джаяфарова	128
Tolerance, religious and ethnic diversity in Azerbaijan from the past to the present (the case study of Shirvanshahs state) Assoc. Prof. Elmira Jafarova	130
Axund Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin dini vəhdət anlayışı və təmsilətmə təcrübəsi dos. Məmmədəli Babaşlı.....	132

Понятие религиозного единства и опыт представительства Ахунда Мухаммеда Керима Бакуви	
доц. Мамедали Бабашлы	133
The concept of religious unity and tamsil experience of Akhund Mir Muhammed Karim Bakuvi	
Assoc. Prof. Mammadali Babashli	135
“Qurani-Kərim”in Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsində H.Z.Tağıyevin rolü	
dos. Ramil Niftəliyev.....	137
Роль Г.З.А.Тагиева в переводе «Священного Корана» на азербайджанский язык	
доц. Рамиль Нифталиев.....	139
H.Z.A.Tagiyev’s role in the translation of the Quran into Azerbaijani	
Assoc. Prof. Ramil Niftaliyev	141
Влияние ислама на формирование и развитие арабского языкоznания	
доц. Лаура Оруджова	143
Ərəb dilçiliyinin formalaşması və inkişafına İslamin təsiri	
dos. Laura Orucova	145
The influence of Islam on the development of Arabic linguistics	
Assoc. Prof. Laura Orujova	146
Türkdilli Qafqaz xalqlarının incəsənəti və İslam sivilizasiyası	
dos. Sehranə Kasimi.....	148
Искусство тюркоязычных народов Кавказа и исламская цивилизация	
доц. Сехрана Касими	150
Art of Turkic-speaking Caucasian peoples and Islamic civilization	
Assoc. Prof. Sehrana Kasimi.....	152
İslami naxışlara elmi-məntiqi yanaşmada fəza təfəkkürünün rolü	
dos. Nardanə Yusifova	154
Роль пространственного мышления в научно-логическом подходе к исламским узорам	
доц. Нардана Юсифова	156
Role of spatial thinking in scientific-logical approach to Islamic ornaments	
Assoc. Prof. Nardana Yusifova.....	158

İslamda insana münasibət dos. Sara Hacıyeva	160
Отношение к человеку в Исламе доц. Сара Гаджиева.....	161
Attitude to human being in Islam Assoc. Prof. Sara Hajiyeva	162
Sülhün təmin olunmasında din-düşüncə əlaqələrinin aktuallığı dos. İradə Zərqan	163
Актуальность религиозно-мыслительных отношений в обеспечении мира доц. Ирада Зарган	165
Relevance of the relations between religion and thinking in peace building Assoc. Prof. Irada Zergan	167
Роль Азербайджана в развитии исламской цивилизации доц. Самира Мирбагирзаде	169
İslam sivilizasiyasının inkişafında Azərbaycanın rolü dos. Samirə Mirbağırzadə	171
Role of Azerbaijan in the development of Islamic civilization Assoc. Prof. Samira Mirbaghirzade	173
İslam mədəniyyətində millilik və dünyəvilik məsələləri dos. Faiq Ələkbərli	175
Проблемы национализма и секуляризма в исламской культуре доц. Фаиг Алекберли	176
Nationalism and Secularism in Islamic Culture Assoc. Prof. Faig Alakbarli	178
Nadir şah Əfşarın İslam dininə münasibətdə baxışlarına dair dos. Dilavər Əzimli.....	179
O взглядах Надир шаха Афшара в отношении к исламской религии доц. Дилавар Азимли	180
Nadir Shah Afshar's views on Islam Assoc. Prof. Dilaver Azimli.....	181

Orta əsrlərin Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyət göstərən mədrəsələr dos. Mətanət Şəkixanova	183
Медресе, действующие в средневековых в городах Азербайджана доц. Матанат Шекиханова	185
Madrasas functioning in the medieval Azerbaijan cities Assoc. Prof. Metanet Shakikhanova	187
Orta əsrlər müsəlman Şərqində hürufilik təliminin ideya-siyasi və fəlsəfi aspektlərinə yenidən baxış dos. Radif Mustafayev	189
Повторный взгляд на идеино-политические и философские аспекты хуруфизма на мусульманском Востоке в средние века доц. Радиф Мустафаев	190
A new approach to the ideological, political and philosophical aspects of hurufism in the medieval Muslim East Assoc. Prof. Radif Mustafayev	191
Gagauz – Gökoğuz Türkleri ile Kafkas Türkleri arasında, tarihten bugüne folklorik ilişkiler Doç.Dr. Olga Radova (Karanastas)	192
История фольклорных отношений между гагаузскими-гекогузскими и кавказскими турками доц. Ольга Радова	193
Folkloric relations between Gagauz-Gokoghuz Turks and Caucasian Turks from the past to the present Assoc. Prof. Olqa Radova	194
Şimali Azərbaycanda Çar Rusiyasının din siyasetinin sosial-psixoloji aspektləri dos. Ceyhun Aliyev	196
Социально-психологические аспекты религиозной политики царской России в северном Азербайджане доц. Джейхун Алыйев	199
Socio-psychological aspects of the religious policy of Tsarist Russia in North Azerbaijan Assoc. Prof. Jeyhun Aliyev	202

Çar Rusyasının Azərbaycan türklerinin assimilyasiyasına yönələn anti-İslam siyaseti dos. Rəşad Əsgərov, Bağır Babayev	205
Антиисламская политика царской России, направленная на ассимиляцию азербайджанских турок доц. Рашад Асгеров, Багир Бабаев	206
Anti-Islamic policy of Tsarist Russia directed at the assimilation of Azerbaijani Turks Assoc. Prof. Rashad Asgarov, Baghir Babayev	208
Emotional intelligence in poetic imagery of Nizami, Nesimi, Fuzuli, and Mirza Abdulkhalig Yusif Assoc. Prof. Alan Godlas	209
Nizami, Nəsimi, Füzuli və Mirzə Əbülxalıq Yusifin poetik obrazlarında emosional zəka dos. Alan Godlas.....	210
Эмоциональный интеллект в поэтических образах Низами, Насими, Физули и Мирзы Абдулхалика Юсифа доц. Аллан Годлас.....	211
Osmanlı Sarayı Ehl-i Hiref Maaş Defterlerinde Kayıtlı Tebrizli Sanatkârlar Doç. Dr. Murat Uluskan	212
Тебризские ремесленники, записанные в книгах заработных плат Ахли Хиреф османского сарая доц. Мурат Улускан	213
Tabriz craftsmen registered in the Ehl-i Hiref salary books of the Ottoman Palace Assoc. Prof. Murat Uluskan	214
Abdürrəşid İbrahim ve Azerbaycan matbuati (1903 – 1905) Doç. Dr. İsmail Türkoglu.....	215
Абдурашид Ибрагимов и Азербайджанская пресса (1903-1905) доц. Исмаил Тюркоглу	216
Abdurreshid Ibrahim and Azerbaijani press (1903-1905) Assoc. Prof. Ismail Turkoghlu.....	217

Azərbaycanda İslamin yayılması xüsusiyyətlərinə dair dos. Neyman Xasayev	218
Об особенностях распространения Ислама в Азербайджане доц. Нейман Хасаев	220
The peculiarities of the spread of Islam in Azerbaijan Assoc. Prof. Neyman Khasayev	222
Sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində Qərbin İslama baxışı və Cənubi Qafqazda təsirləri dos. Emin Şixəliyev	224
Отношение Запада к Исламу в контексте межцивилизационных отношений и его влияние на Южный Кавказ доц. Эмин Шихалиев	225
Views of the West on Islam in the context of intercultural relations and its impact on the South Caucasus Assoc. Prof. Emin Shikhaliyev.....	226
Azerbaycan'ın fethi ve Kafkas bölgесinin islamlaşmasındaki rolü Doç. Dr. Osman Aydını	228
Завоевание Азербайджана и его роль в исламизации кавказского региона доц. Осман Айдынлы	229
Conquest of Azerbaijan and its role in Islamization of the Caucasus Region Assoc. Prof. Osman Aydinli.....	230
Güney Kafkasya'dan Balkanlara ve arap topraklarına yayılan bir sufi gelenek: halvetiyye'nin Ramazâniyye ve Şa'bâniyye kolları Doç. Dr. Semih Ceyhan.....	231
Суфийская традиция, распространяющаяся от Южного Кавказа до Балкан и арабских земель: ветви халветии Рамаданийя и Шабанийе доц. Семих Джейхан.....	232
A Sufi tradition spread from the South Caucasus to the Balkans and the Arabian territory: Ramadaniyya and Shabaniyya branches of Khalwatiyah Assoc. Prof. Semih Jeyhan	233

Müasir dövr mədəniyyətlərarası dialoqun Azərbaycan nümunəsi dos. Şəlalə Bağırova	234
Azərbайджанский образец современного межкультурного диалога доц. Шалала Багирова	236
Example of modern-day Azerbaijani intercultural dialogue Assoc. Prof. Shalala Baghirova.....	238
 Ценностные ориентации молодежи Северо-Западного Кавказа сквозь призму традиций и ислама	
доц. Ольга Павлова	240
Ənənələr və islam prizmasından baxıldırda, Şimal-Qərbi Qafqaz gənclərinin dəyər oriyentasiyaları dos. Olqa Pavlova.....	242
Value orientations of the youth of the North-Western Caucasus through the prism of traditions and Islam Assoc. Prof. Olga Pavlova.....	244
 Nadir şahın din siyasətinə Osmanlı Dövlətinin münasibəti	
dos. İlhami Əliyev	246
Отношение Османской империи к религиозной политике Надир шаха доц. Ильхами Алиев	247
The attitude of the Ottoman state to the religious policy of Nadir shah Afshar Assoc. Prof. Ihami Aliyev	248
 Azərbaycanın işgal olunmuş ərazilərində erməni vandalizminə məruz qalmış ilk Orta əsr maddi mədəniyyət abidələri	
dos. Cavid Bağırzadə	249
Первые средневековые материальные культурные памятники, подвергшиеся армянскому вандализму на оккупированных территориях Азербайджана доц. Джавид Багирзаде.....	251
The first medieval material-cultural monuments exposed to Armenian vandalism in the occupied territories of Azerbaijan Assoc. Prof. Javid Baghierzade	254

Məhəmməd Əmin Sədrəddin Şirvani və əxlaq fəlsəfəsi dos. Anar Qafarov	256
Мухаммед Амин Садреддин Ширвани и моральная философия доц. Анар Гафаров	258
Mohammed Amin Sadraddin Shirvani and his moral philosophy Assoc. Prof. Anar Gafarov	260
Naxçıvanın görkəmlı İslam alimləri dos. Səbuhi İbrahimov	262
Видные исламские ученые Нахчывана доц. Сабухи Ибрагимов	265
Prominent Islamic scholars of Nakhchivan PhD Sabuhi Ibrahimov	268
Dревний обряд поста и кульп Сириу-Ши'ра доц. Севда Сулейманова	271
Qədim orucluq ayini və Siriu-Şira kultu dos. Sevda Süleymanova	273
Ancient ritual of fasting and the cult of Sirius Shira Assoc. Prof. Sevda Suleymanova	274
Исламская интеллектуальная традиция в постклассический период (XIII – XVIII века): ключевые особенности д-р филос. по ист. Михаил Якубович	277
Postklassik dövrdə (XIII – XVIII əsrlərdə) İslam intellektual ənənəsi: əsas xüsusiyyətlər t.f.d. Mixail Yakuboviç	279
Islamic Intellectual Tradition in the post-classical period (XIII - XVIII): key features PhD Mikhail Yakubovich	280
Definers, defenders and developers: dialogue in the Caucasus region PhD Brian J.Adams	281
Qafqaz regionunda dialoq: müəyyənedicilər, müdafiəçilər və inkişaf etdirənlər siy.f.d. Brian J. Adams	281

Диалог в кавказском регионе: определители, защитники и разработчики	
д-р филос. по политол. Брайан Дж. Адамс	282
Azərbaycanda İslam dövrü keramikası	
t.f.d. Aida İsmayılova	283
Керамика исламского периода в Азербайджане	
д-р филос. по ист. Аида Исмаилова	284
Ceramics of the Islamic period in Azerbaijan	
PhD Aida Ismayilova	285
Şirvani məktəbinə xas yazı mədəniyyəti	
f.f.d. Əhməd Niyazov	286
Культура письма присущая Ширванской школе	
д-р филос. по филос. Ахмед Ниязов	287
Writing culture of Shirvani school	
PhD Ahmad Niyazov.....	289
Мусульманская образовательная система в Ингушетии	
д-р филос. по ист. Макка Албогачиева	291
İnquşetiyada müsəlman təhsil sistemi	
t.f.d. Məkkə Alboqaçıyeva	292
Muslim education system in Ingushetia	
PhD Makka Albogachiева	293
Azərbaycanda İslam dininin ilkin vaxtlarında sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında	
t.f.d. Pirəğa İsmayılovadə	295
О социально-экономической ситуации в начальный период Ислама в Азербайджане	
д-р филос. по ист. Пираага Исмаилзаде.....	296
The socio-economic situation in Azerbaijan in the early stages of the spread of Islam	
PhD Piragha Ismayilzade	297
Müasir dövrdə Azərbaycanın multikulturalizm modeli	
f.f.d. Gündüz Süleymanov	299

Современная модель мультикультурализма Азербайджана д-р филос. по филос. Гюндуз Сулейманов	301
Modern Azerbaijani multiculturalism model PhD Gunduz Suleymanov	303
Ünsiyyət fəlsəfi problem kimi f.f.d. Şölvət Zeynalov	305
Общение как философская проблема д-р филос. по филос. Шолят Зейналов	306
Communication as a philosophical problem PhD Sholet Zeynalov.....	307
Müqəddəs Cərcic ziyarətgahı multikulturalizm nümunəsi kimi t.f.d. Namiq Məmmədov.....	309
Святыище святого Джарджиджа как образец мультикультурализма д-р филос. по ист. Намиг Мамедов.....	311
St. George's sanctuary as an example of multiculturalism PhD Namig Mammadov	313
İslam numizmatikasının inciləri – Sacilər dövrünə aid Azərbaycan sikkələri t.f.d. Aygün Məmmədova.....	315
Жемчужины исламской нумизматики – азербайджанские монеты периода Саджидов д-р филос. по ист. Айгюн Мамедова	316
Pearls of the Islamic numismatics – Azerbaijani coins belonging to the Sajid period PhD Aygun Mammadova	317
Təsəvvüf tariximizdə tolerantlıq və multikultural dəyərlər t.f.d. Əli Fərhadov	319
Толерантность и мультикультуральные ценности в истории теософии д-р филос. по ист. Али Фархадов.....	320
Tolerance and multiculturalism values in our tasawwuf history PhD Ali Farhadov	321

Importance of historical-architectural monuments of Islamic period
in the study of multiculturalism traditions in Ganja

PhD Elnur Hasanov 323

Gəncədə multikulturalizm ənənələrinin tədqiqində İslam dövrü
tarixi-memarlıq abidələrinin əhəmiyyəti

t.f.d. Elnur Həsənov 327

Значение историко-архитектурных памятников исламского
периода в изучении традиций мультикультурализма в Гяндже

д-р филос. по ист. Эльнур Гасанов..... 330

The digital archive of Dagestan Arabic manuscripts:
study, description and databases

PhD Shamil Shikhaliyev 334

Dağıstan ərəb əlyazmalarının rəqəmsal arxiv: tədqiqat,
təsvir və verilənlər bazası

t.f.d. Şamil Şıxəliyev..... 335

Цифровой архив арабских рукописей Дагестана: изучение,
описание и базы данных

д-р филос. по ист. Шамиль Шихалиев..... 336

Azərbaycanın XVIII-XX əsrin əvvəllərinə aid maddi-mədəni irsində inanc
sistemi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)

t.f.d. Tural Şiriyev 337

Система вероисповедования в материально-культурном наследии
Азербайджана в XVIII - в начале XX века (на основании материалов
Национального Музея Истории Азербайджана)

д-р филос. по ист. Турад Шириев..... 341

Belief system in the material-cultural heritage of Azerbaijan in the
18th and early 20th centuries (Based on the materials of the
National Museum of History of Azerbaijan)

PhD Tural Shiriyev 346

Raşidi xəlifəsi Əli ibn Əbu Talibin dövründə Azərbaycan

i.f.d Şahlar Şərifov 350

Азербайджан во времена праведного халифа Али ибн Абу Талиба

д-р филос. по теол. Шахлар Шарифов 351

Azerbaijan during the reign of the Rashidi caliph Ali ibn Abu Talib	
PhD Shahlar Sherifov	352
Qafqaz: xalqların və dinlərin mozaikası	
Dr. Ebrahim Fathollahi	354
Кавказ: мозаика народов и религий	
доц. Ибрагим Фатуллахи	356
The Caucasus: Mosaic of Peoples and Religions	
Assoc. Prof. Ebrahim Fathollahi	359
XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təhsil islahatları:	
Üsuli-cədid və Azərbaycan-rus məktəbləri	
sos.f.d. Asəf Qənbərov.....	362
Образовательные реформы в Азербайджане в конце XIX - начале	
XX века: Усули-джадид и азербайджано-русские школы	
д-р филос. по социол. Асаф Ганбаров.....	364
Educational reforms in Azerbaijan in the late 19th and early 20th century:	
Usuli jadid and Azerbaijani-Russian schools	
PhD Asef Ganbarov	366
Azərbaycanda ərəb idarəsi və məskunlaşdırma siyaseti	
(h.132–232/ m.750–847)	
t.f.d. Abbas Qurbanov	369
Арабское управление и политика переселения в Азербайджане	
(132-232 / 750-847)	
д-р филос. по ист. Аббас Гурбанов	370
Arabian administration and resettlement policy in Azerbaijan	
(132–232 Hijri date/ 750–847 Gregorian date)	
PhD Abbas Gurbanov.....	371
Tiflis və ətraf ərzilərdə İslamin yayılması	
t.f.d. Rəşad Mustafa	372
Распространение Ислама в Тбилиси и окрестных территориях	
д-р филос. по ист. Рашад Мустафа.....	373
Spread of Islam in Tbilisi and surrounding areas	
PhD Rashad Mustafa.....	374

Son dönəm Qafqaz alımlarından Müslüm əl-Uradi fil.f.d. Kamran Abdullayev	376
Муслюм аль-Уради как ученый Кавказа последнего периода д-р филос. по фил. Камран Абдуллаев	377
The Caucasian scholars of the last period, Muslim al-Uradi PhD Kamran Abdullayev	378
Azərbaycan maarifçilik hərəkatında maarifçi qadınlar f.f.d. Aygün Kərimova.....	380
Женщины-просветители в азербайджанском просветительском движении д-р филос. по филос. Айгюн Керимова	381
Women educators in the educational movement of Azerbaijan PhD Aygun Karimova.....	382
Роль Института Истории НАНА в пропаганде историко-культурного наследия Иревана в арабо-исламском мире д-р филос. по ист. Ламия Гафарзаде, Гюнель Исмаилова	384
Irəvanın tarixi-mədəni irlisinin ərəb-İslam dünyasında tanıtdırılmasında AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun rolu t.f.d. Lamiyə Qafarzadə, Günel İsmayılova.....	386
The role of the institute of history of ANAS in the promotion of historical and cultural heritage of Iravan in Arab-Islamic world PhD Lamiya Gafarzade, Gunel Ismayilova	388
Азербайджанский мультикультурализм в модели удинской христианской общины: история и современность Роберт Мобили	390
Udi-Xristian İcması timsalında Azərbaycan multikulturalizmi: tarix və müasirlik Robert Mobili	391
Azerbaijani multiculturalism in the model of Udine Christian society: history and modernity Robert Mobili	392
Azərbaycanın tarixi Zəngəzur qəzasında dini və dünyəvi təhsil (XIX əsrin sonu, XX əsrin 20-ci illəri) Hacı Abdulla	394

История азербайджанского религиозного и светского образования в Зангезурском уезде» (конец XIX века - 20-ые годы XX века)	
Гаджи Абдулла	395
Religious and Secular Education in Zangazur, Historical District of Azerbaijan (late 19th and the 20's of the 20th centuries)	
Haji Abdulla	397
Mədəni maarifçi Qafqaz şeyxi Şeyxüllislam Axund Məhəmmədəli Fərəculla Pişnamazzadənin yenilik uğrunda mübarizəsi	
Gülər Qafqazlı	399
Борьба за новшество культурного просветителя, шейха Кавказа просветителя Кавказа, Шейхульислама Ахунд Магомедали Фараджулла Пишнамаззаде	
Гюляр Гафгазлы	400
Struggle for innovation by cultural enlightener Caucasian Sheikh-ul-Islam Akhund Mohamadali Farajulla Pishnamazzade	
Guler Gafgazli	401
Orta əsrlərdə Azərbaycanda dini dözümlülük Avropa missionerlərinin əsərlərində	
Sevinc Məlikzadə	403
Религиозная терпимость в средневековом Азербайджане в трудах европейских миссионеров	
Севиндж Меликзаде	404
Medieval Azerbaijani religious tolerance in the works of European missionaries	
Sevinj Malikzade	405
1801-1917-ci illərdə çarizmin Cənub Qafqazda İslam siyasəti (arxiv materialları əsasında)	
Mirzə Ənsərli	407
Исламская политика царизма на Южном Кавказе в 1801-1917 гг. (на основании архивных материалов)	
Мирза Ансарли	408
Islamic policy of Tsarist Russia in the South Caucasus in 1801-1917 (based on archival materials)	
Mirze Enserli	410

Dini-tarixi abidələrin təmir və bərpasında Heydər Əliyev Fondunun rolu Aynurə Məmmədova	412
Роль Фонда Гейдара Алиева в ремонте и реставрации религиозных и исторических памятников Айнуре Мамедова	413
Role of Heydar Aliyev Foundation in the repair and restoration of religious and historical monuments Aynurə Mammadova	415
İmadəddin Nəsiminin şeirlərində məhdəviyyat (xilaskarlıq) inancının təzahürləri Elnur Mustafayev	417
Проявления веры в спасение (Махди) в стихах Имадеддина Насими Эльнур Мустафаев	418
Manifestation of the belief in Mahdaviat (the idea of salvation) in the poetry of Imadeddin Nasimi Elnur Mustafayev	420
Molla Sədra düşüncəsində fəlsəfə-din münasibəti İbrahim Bağırov	422
Философско-религиозные отношения в видении Муллы Садры Ибрагим Багиров	423
Philosophy and religion relations in Molla Sadra's thoughts Ibrahim Bagirov	424
Qafqazda dini təhsil sahəsində İrəvan məktəbinin rolu: İrəvanilər sülaləsinin nümunəsində Dürdanə Cəfərli	425
Роль иреванской школы в религиозном образовании на Кавказе: на примере Иреванской династии Дурдана Джрафарли	426
Role of Iravan school in religious education in the Caucasus: The case study of the Iravani dynasty Durdana Jafarli	427
İslamaqədərki inancların Tərəbaşı abidəsində əksinə dair Bədirçahan Məmmədova	429

Об отражении доисламских верований в памятнике Тепебаши	
Бедирджахан Мамедова	430
The reflection of the pre-Islamic beliefs on the Tepebashi monument	
Badirjahan Mammadova	431
Sovet hakimiyyətinin 1920-1940-cı illərində İslam dininə və onun komponentlərinə münasibət (Şəki qəzası timsalında)	
Elşən Abdurahmanov	433
Отношение советского правительства к исламской религии и ее составляющим в 1920-х и 1940-х годах (на примере Шекинского уезда)	
Эльшан Абдурахманов	436
The attitude to Islam and its components in the 20s-40s of the Soviet period (the case study of Shaki distirc)	
Elshan Abdurahmanov	439
Cənubi Azərbaycanın Xalxal bölgəsinin sosial-mədəni inkişafında dini müəssisələrin – zaviyələrin rolü (XVIII əsrin əvvəlləri)	
Yaxşıhanım Nəsirova.....	441
Роль религиозных учреждений – завийе в социально-культурном развитии Халхалского региона Азербайджана (начало XVIII в.)	
Яхшиханум Насирова.....	442
Role of religious associations – zawiyas in social-cultural development of Khalkhal in Azerbaijan (at the beginning of the 18th century)	
Yakhshikhanim Nasirova	443
Ənənəvi ərəb dili qrammatikasının tədrisində Abdulqahir əl-Curcaninin “Avamil əl-Miə” əsəri mötəbər mənbə kimi (Qafqaz İslam təhsil müəssisələri nümunəsində)	
Şəms Bağırova	445
Произведение Абдулькахира аль-Джурджани «Авамиль аль-Миа» как заслуживающий доверия источник в области преподавания традиционной арабской грамматики (на примере кавказских исламских образовательных учреждений)	
Шамс Багирова.....	446
Awamil al-mi'a “ by Abd al-Qahir al Jurjani as a reliable source in teaching traditional Arabic grammar (The case study of Caucasian Islamic educational institutions)	
Shams Baghirova	448

Azərbaycan İslam fəlsəfəsinin bir bölgəsi kimi Səadət Qarayeva	450
Азербайджан как регион исламской философии Саадат Гараева	452
Azerbaijan as a part of Islamic philosophy Saadet Garayeva	455
Müasir Azərbaycan ailə institutunun qorunmasında İslam dəyərlərinin rolu Lalə Əliyeva	458
Роль исламских ценностей в защите института семьи современного Азербайджана Лала Алиева	460
Role of Islamic values in the protection of modern Azerbaijani family institutions Lala Aliyeva	461
“Qurani-Kərim”in qiraət tarixi (Həzrət Peyğəmbər (s) və Raşidi xəlifələr (r.a.) dövrü) Əbülfət Vəliyev	463
История чтения «Священного Корана» (период Пророка Мухаммеда (с.а.с.) и праведных халифов (р.а.)) Абульфат Велиев	464
History of the Quran reading (the Prophet (pbuh) and the period of the Rashidun Caliphs) Abulfat Valiyev	465
Azərbaycanın Sumqayıt şəhərində müasir dini durum Əhliman Dadaşzadə	467
Современная религиозная ситуация в азербайджанском городе Сумгайит Ахлиман Дадашзаде	468
Modern religious situation in Sumgayit, Azerbaijan Ahliman Dadashzade	470
İslamın unikal memarlıq abidələri təkyələr və xanəgahlar: zəmanələrinin sosial təsisatları kimi Həsən Əhməd (Sadıqov)	471

Уникальные архитектурные памятники ислама такъя и ханака как социальные институты своего времени

Гасан Ахмед (Садыгов) 472

Unique architectural monuments of Islam, Takyá and Hanagah
as the social institutions of their times

Hasan Ahmad (Sadıgov) 474

İlmü'l-ebdan mı İlmü'l-edyan mı? 20. Yüzyılın başlarında Kafkasya
matbuatında dini ve dünyevi ilimler üzerine bir tartışma

Yahya Kemaloğlu 476

Ильму'л-эбдан или Ильму'л-эдъян? Дискуссия о религиозных и
светских науках в кавказской прессе в начале 20 века

Яхъя Кемалоглу 478

Ilmu'l-ebdan or Ilmu'l-edyan? A discussion on religious and secular
sciences in the early 20th century Caucasus publications

Yahya Kemaloglu 480

Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında məhv
edilmiş tarixi-mədəni irsimiz

Təranə Rüstəmova 482

Историко-культурное наследие, уничтоженное на азербайджанских
землях, оккупированных Арменией

Тарана Рустамова 484

Destroyed historical-cultural heritage in Azerbaijani lands
occupied by Armenia

Tarana Rustamova 486

İslamofobiya ilə mübarizədə Azərbaycan Respublikasının
multikulturalizm və İslam həmrəyliyi siyasetinin əhəmiyyəti

Səbuhi Abbasov 488

Значение политики мультикультурализма и исламской солидарности
Азербайджанской Республики в борьбе с проблемой исламофобии

Сабухи Аббасов 490

The importance of multiculturalism and Islamic solidarity policy
of Azerbaijan in the struggle with Islamophobia

Sabuhi Abbasov 492

Dini tolerantlıq və humanizm: Prezident İlham Əliyevin ideal modeli Günay Şükürova	494
Религиозная толерантность и гуманизм: идеальная модель Президента Ильхама Алиева Гюнай Шукюрова	496
Religious tolerance and humanism: ideal model of President Ilham Aliyev Gunay Shukurova	498
XIX-XX əsrin əvvəllerində Azərbaycanda İslam dininin vəziyyəti haqqında Həmid Həmidov	500
О положении исламской религии в Азербайджане в начале XIX-XX веков Хамид Хамидов	502
Status of Islam in Azerbaijan in the 19th and early 20th century Hamid Hamidov	504
VIII-XIX əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı fəqihlər Aliyə Mürsəlova	506
Азербайджанские факихи, жившие в VIII-XIX веках Алия Мурсалова	508
Azerbaijani faqihs who lived in the 8th and 19th centuries Aliya Mursalova	510
Qafqaz alimlərinin İslam dünyasında dəqiq, təbiət və humanitar elmlərin inkişafında rolü Xəyal Vəliyev	513
Роль ученых Кавказа в развитии точных, естественных и гуманитарных наук в исламском мире Хаял Велиев	514
Role of Caucasian scientists in the development of exact, natural and human sciences in the Islamic world Khayal Valiyev	515

